AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKI DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
SOSİAL ELMLƏR VƏ PSİXOLOGİYA FAKÜLTƏSİ

SOSİAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 32
(II HİSSƏ)
Bakı - 2023

ISSN 2409-0859

Azərbaycan xalqının Ümumilli Lideri, Ulu Öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illik il dönümünə həsr olunur

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ**

BAKI DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

SOSİAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 32

(II hissə)

BAKI – 2023

ISSN 2409-0859

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi, mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmə nömrəsi: **3885, 25.05.2014-cü il**

Ünvan: 1148, Azərbaycan, Bakı, Z.Xəlilov, 23, Bakı Dövlət Universiteti, 2 korpus, otaq 812, tel. 012 438 14 47, sayt http://sociology.bsu.edu.az/
E-mail: q.abbasova@mail.ru

Sosial və humanitar elmlərin müasir problemləri. Ali məktəblərarası elmi əsərlər toplusu. Buraxılış № 32 (II hissə). Bakı, 2023, 218 s.

Redaksiya heyəti

Bəxtiyar Həmzə oğlu Əliyev, AMEA-nın müxbir üzvü, psixologiya elmləri doktoru, professor, BDU
Kamilə Ramiz qızı Əliyeva, psixologiya elmləri doktoru, professor, BDU
Rəbiyyət Nurullah qızı Aslanova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Tatyana İvanovna Bilenko, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Droqobıç dövlət pedaqoji universiteti (Ukrayna)
Sergey Nikolayeviç Volkov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Penza texnoloji akademiyası (Rusiya)
Əziz Bəşir oğlu Məmmədov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
İzzət Əşrəf oğlu Rüstəmov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Ləzifə Nağı qızı Qasımova, pedaqogika elmləri doktoru, professor, BDU
Hikmət Əbdul oğlu Əlizadə, pedaqogika elmləri doktoru, professor, BDU
Rəna Fuad qızı İbrahimbəyova, p.ü.f.d., professor, BDU
Zeynəddin Camal oğlu Hacıyev, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Qəmər Cəfər qızı Mürşüdlü, f.ü.f.d., dosent, BDU
Hüseyn Qaraxan oğlu Məmmədov, f.ü.f.d., dosent, BDU
Qızılgül Yasin qızı Abbasova, f.e.d., prof., baş redaktor, BDU
Oqtay Hüseyn oğlu Hüseynli, f.ü.f.d., dos., məsul katib, BDU
Daxil Cahangir oğlu Vəliyev, f.ü.f.d., redaktor müavini, BDU
Vüsalə Kərəm qızı Musayeva, buraxılışa məsul redaktor, BDU

Topluda müasir dövrün aktual problemlərindən bəhs olunur. Məqalələrdə müəlliflər tərəfindən qaldırılan məsələlərin geniş çeşidi dünyamızın tarix, fəlsəfə, politologiya, sosiologiya, pedaqogika, psixologiya, iqtisadiyyat, mədəniyyətşünasliq, sənətşünaslıq və digər sosial-humanitar sahələrdə baş verən proseslərə bir çox yeni aspektlərdən nəzər salmağa imkan verir. Toplunun materiallarından elmi işçilər, ali və orta ixtisas məktəblərinin humanitar fənləri tədris edən müəllimlər, tələbələr və aspirantlar faydalana bilərlər. Məqalələr müəlliflərin redaktəsi ilə çapa verilmişdir.

H U M A N İ T A R E L M L Ə R

FƏLSƏFƏ

BİRİNCİ ELMİ İNQİLAB VƏ KLASSİK TƏBİƏTŞUNASLIĞIN YARANMASI

Aldostov Güloğlan Faiq oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
guloglan777@mail.ru

Açar sözlər: ilk elmi inqilab, antroposentrizm, geosentrizm, Kepler qanunları, Nyuton mexanikası.
Ключевые слова: первая научная революция, антропоцентризм, геоцентризм, законы Кеплера, Ньютоновская механика.
Keywords: the first scientific revolution, anthropocentrism, geocentrism, Kepler's laws, Newton mechanics.

Elmin inkişafında ən mühüm mərhələ yeni dövr-XVI-XVII-ci əsrlər idi. Bu dövr ərzində dini düşüncənin dominatlığı alt-üst oldu və eksperment (təcrübə) tədqiqat aparmaq üçün aparıcı metod kimi təsbit edildi. Bu dövrdə nəzəri mülahizələr təbiətin praktiki inkişafı ilə birləşdirilməyə başladı və bu da elmin idrak qabiliyyətini kəskin şəkildə möhkəmləndirdi. Elmin bu dərin transformasiyası, XVI-XVII-ci əsrlərdə meydana çıxan "ilk elmi inqilab" hesab olunur. Bu inqilab dünyaya N.Kopernik, Q.Qaliley, C.Bruno, İ.Kepler, V.Harvi, R.Dekart, X.Hyügens, İ.Nyuton və başqaları kimi adlar bəxş edib.

Elmi inqilab bir neçə mərhələdən keçdi və onun yaranması bir əsrdən artıq dövrü əhatə etdi. Bu mərhələ N.Kopernik və onun ardıcılları, Bruno, Qaliley və Kepler ilə başladı. 1543-cü ildə polşalı alim Kopernik "Göy mexanikasının inqilabları" haqqında kitabını çap etdirdi. Bu kitabda o, kainatın strukturu haqqında "Heliosentrik" nəzəriyyəsini irəli sürdü [2, s 37]. Bu nəzəriyyəyə görə kainatın mərkəzində Günəş dayanır, həmçinin Günəş sisteminin planetləri o cümlədən Yerin Günəş ətrafında dövr etməsi fikri təsdiqlənir. Bu nəzəriyyə antroposentrizmə zərbə vurdu. Bir çox əsrlər ərzində qəbul edilmiş kainatın "Geosentrik" sistemi yəni, kainatın mərkəzində Yer kürəsinin dayanması fikri rədd edildi. Kopernik Günəşi kainatın mərkəzi hesab etməklə səhvə yol verirdi. Belə ki,Günəş kainatın deyil, yalnız Günəş sisteminin mərkəzidir.

Kopernik doktirinasının fəal tərəfdarlarından biri italyan mütəfəkkiri J.Bruno (1548-1600) idi. O, kainatın sonsuz və ölçülməz olduğuna, saysız-hesabsız ulduzlarla əhatə olunduğuna inanırdı. Bruno ümumi şəkildə kainatın mərkəzinin varlığı ideyasını inkar etmiş və kainatın sonsuzluğu ideyasını müdafiə etməklə Kopernikin təlimlərindən kənara çıxmışdır. Bruno Günəşə və onun ətrafındakı planetlərə bənzər bir çox cismin kainatdakı mövcudluğundan danışırdı. Bu düşüncələrinə görə Bruno həbs edilmiş və 1600-cu ildə Romada diri-diri yandırılmışdır. Lakin bu qeyri insani hərəkət insanın dünya haqqında bilik əldə etməsi prosesini dayandıra bilmədi. Kopernikin ardıcılları o cümlədən, Qalileo Qaliley bu prosesi davam etdirmişdilər.

Qalileo Qaliley (1564-1642) təlimlərində yeni mexaniki təbiətşunaslığın əsasları qoyuldu [1, s 51]. Qalileydən əvvəl elmdə ümumiyyətlə Aristotelin hərəkət anlayışı qəbul edilirdi. Bu anlayışa əsasən bədən yalnız ona xarici təsir olduqda hərəkət edir. Əgər bu təsir dayanarsa bədən dayanır. Bunun əvəzinə Qalileo Qaliley tamamilə başqa bir fikir irəli sürdü ki, bu fikir sonradan "inersiya" prinsipi adını aldı. Bu prinsipə görə: bir bədən ya sükunətdədir, ya da, hərəkət istiqamətini və sürətini dəyişmədən hərəkət edir bir şərtlə ki, ona heç bir xarici qüvvə təsir etmir.

Q.Qaliley 1636-ci ildə nisbilik prinsipini irəli sürdü. Bu prinsipin məzmunu aşağıdakı kimi ifadə olunur:

a) innersial (ətalət) koordiant sisteminin sükunətdə və ya düzxətlibərabərsürətli hərəkətdə olduğunu heç bir mexaniki eksperment müəyyənləşdirə bilməz;

b) bütün innersial koordinat sistemlərində klassik dinamikanın qanunları eyni formaya malikdir;

c) bir innersial sistemdən digərinə keçdikdə dinamikanın tənlikləri dəyişir;

d) kütləsindən aslı olmayaraq bütün cismlər yerə eyni təcillə (j=9,8 m/s) düşür;

e) cazibə sahəsində bütün cismlər özünü eyni aparır (bu qanun daha ümumidir);

f) bütün innersial sistemlərə münasibətdə bütün cismlər özlərini eyni aparır.

Qaliley təbiətin ekspermental tədqiqinin iki əsas metodunu irəli sürdü:

1. Analtik-induktiv metod. Bu metod sayəsində Qaliley hisslərlə dərk oluna bilməyən bir sıra fiziki prosesləri öyrənmək üçün güclü vəsait tapdı. Bu metod həmçinin riyazi vasitələrdən, abstraksiyalardan, ideallaşdırmalardan istifadə etməklə hissi təcrübənin proqnozlaşdırılmasına imkan verdi.

2. Sintetik-deduktiv metod. Bu metod əsasında isə Qaliley baş verən təbi və fiziki proseslərin keyfiyyət xarakteristikasınını öyrənmədən onların kəmiyyət xüsusiyyətləri haqqında informasiya imkanı qazandı.

Təbiətşunaslıq elminin inkişafında yeni və mühüm addım alman astronomu İohan Kepler (1571-1630) tərəfindən planetar hərəkət qanunlarının kəşf edilməsi ilə əlamətdar oldu [1,s 53]. Kepler Danimarka astronomu Tycho Brahe tərəfindən hazırlanmış Mars planetinin hərəkətlərinin uzunmüddətli müşahidələrinin ümumiləşdirilməsinə əsaslanaraq, Günəşə nisbətən planetar hərəkətin 3 qanunu tərtib etmişdir. Bu qanunlar aşağıdakılardır:

Birinci qanun: Günəş sisteminin bütün planetləri ellips boyunca hərəkət edir və Günəş ellipsin fokuslarının birində yerləşir.

İkinci qanun: Günəşdən planetə çəkilmiş düz xətt yəni planetlərin radius vektoru bərabər zaman kəsiyində bərabər sahələr cızır. Bu o deməkdir ki, Günəş ətrafında hərəkət edən planetlərin sürətləri müxtəlifdir. Günəşə daha yaxın olan planetlərin sürəti böyük, uzaq olan planetlərin sürəti isə kiçikdir.

Üçüncü qanun: Planetlərin Günəş ətrafında fırlanma periodlarının kvadratlarının nisbəti onların Günəşdən olan məsafələrinin kublarının nisbətinə bərabərdir.

Kepler bu üç qanundan əlavə Günəş və Ay tutulmasının nəzəriyyəsini təklif etmiş, bu hadisələrin irəlicədən söylənilə bilməsinin üsullarının işləyib hazırlamışdır.

Klassik təbiətşunaslığın digər görkəmli nümayəndələrindən biri də Rene Dekart (1596-1650) olmuşdur. Dekart fəlsəfəsində ümumi şəkildə olsa da, əvvəlcə kainat haqqında yeni nəzəriyyənin əsası qoyulur, həmin dövrə qədər təbiətşünaslığın bu sahədəki məlum nailiyyətləri ümumiləşdirilir və fəlsəfi cəhətdən əsaslandırılırdı [4,s 83]. Ona görə də Dekart fəlsəfəsi öz dövrü üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən, dünyanın yeni qaydada əsaslandırılmış mənzərəsini yarada bilən və təbiətşünaslıq elmlərinin inkişafının gələcək istiqamətlərini müəyyən etməyə qadir olan bir təlim kimi qiymətləndirildi.

Klassik təbiətşunaslığın ən görkəmli nümayəndəsi İ.Nyuton (1643-1727) hesab edilir. Nyuton elmdə inqilab yaratmış ən böyük təbiətşunas alimdir. Nyuton kəşf etdiyi fiziki qanunları differensial tənliklər formasında yazmaqla fizika elmini riyaziyyata yaxınlaşdırdı bununla o, Leybinstlə birlikdə təbiət hadisələrinin riyazi əsasını qoydu. Bu dövrdə Nyutonun ən başlıca əsərlərindən biri "Natur fəlsəfənin riyazi əsasları" (1684) kitabı olmuşdur.

Beləliklə, baxılan bu mərhələ təbiət elminin mexaniki mərhələsi idi, çünki bu mərhələdə təbiətin bütün proseslərinə yalnız mexnikanın qanunları tətbiq olunurdu. Təbiətə mexaniki yanaşmanın mahiyyətini P.Laplas çox aydın şəkildə ifadə edərək vurğulayırdı ki, "dünyanın

mexaniki mənzərəsinin prinsipləri istənilən təbii proseslər üçün ideal izahat, təbiət qanunlarını öyrənmək üçün əsl metodologiya kimi qəbul edilməlidir" [3, s 75].

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Məmmədov "Müasir təbiətşunaslığa konseptual yanaşma". 2001
2. Z.Hacıyev "Fəlsəfə". 2012
3. Карпенков С. Х. "Концепции современного естествознания". 1997.
4. Кедров Б.М. "Предмет и взаимосвязь естественных наук". 1967.

BİRİNCİ ELMİ İNQİLAB VƏ KLASSİK TƏBİƏTŞUNASLIĞIN YARANMASI

Aldostov Güloğlan

XÜLASƏ

Elmin inkişafında ən mühüm mərhələ yeni dövr-XVI-XVII-ci əsrlər idi. Bu dövr ərzində dini düşüncənin dominatlığı alt-üst oldu və eksperment (təcrübə) tədqiqat aparmaq üçün aparıcı metod kimi təsbit edildi. Bu dövrdə nəzəri mülahizələr təbiətin praktiki inkişafı ilə birləşdirilməyə başladı və bu da elmin idrak qabiliyyətini kəskin şəkildə möhkəmləndirdi. Elmin bu dərin transformasiyası, XVI-XVII-ci əsrlərdə meydana çıxan "ilk elmi inqilab" hesab olunur. Bu inqilab dünyaya N.Kopernik, Q.Qaliley, C.Bruno, İ.Kepler, V.Harvi, R.Dekart, X.Hyügens, İ.Nyuton və başqaları kimi adlar bəxş edib.

ПЕРВАЯ НАУЧНАЯ РЕВОЛЮЦИЯ И ПОЯВЛЕНИЕ КЛАССИЧЕСКОГО ЕСТЕСТВОЗНАНИЯ

Алдостов Гулоглан

АННОТАЦИЯ

Важнейшим этапом развития науки стала новая эпоха - XVI-XVII вв. В этот период господство религиозной мысли было низвергнуто, а эксперимент утвердился как ведущий метод исследования. В этот период теоретические соображения стали сочетаться с практическим освоением природы, что резко повысило познавательную способность науки. Это глубокое преобразование науки считается «первой научной революцией», произошедшей в 16-17 веках. Эта революция дала миру такие имена, как Н. Коперник, Г. Галилей, Дж. Бруно, И. Кеплер, В. Гарвей, Р. Декарт, Х. Гюйгенс, И. Ньютон и другие.

THE FIRST SCIENTIFIC REVOLUTION AND THE EMERGENCE OF CLASSICAL NATURAL SCIENCE

Aldsotov Guloghlan

SUMMARY

The most important stage in the development of science was the new era - XVI-XVII centuries. During this period, the dominance of religious thought was overturned and experiment was established as the leading method for conducting research. In this period, theoretical considerations began to be combined with the practical development of nature, which dramatically strengthened the cognitive ability of science. This profound transformation of science is considered the "first scientific revolution" that appeared in the 16th and 17th centuries. This revolution gave the world such names as N. Copernicus, G. Galileo, J. Bruno, I. Kepler, V. Harvey, R. Descartes, X. Huygens, I. Newton and others.

RASİONALLIQ VƏ QEYRİ-RASİONALLIQ

Əliyeva Fidan Vilayət qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aliyevaa.fidan94@gmail.com

Açar sözlər: rasionallıq, qeyri-rasionallıq, bilik, elmi yaradıcılıq, idrak prosesi, təfəkkür.
Ключевые слова: рациональность, иррациональность, знание, научное творчество, познавательный процесс, мышление.
Key words: rationality, non-rationality, knowledge, scientific creation, cognitive process, thinking.

Rasionallıq və qeyri-rasionallıq idrak prosesində özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan və bununla yanaşı bir-birinə zidd olmayan fenomenlərdir. Qeyri-rasionallıq idrak prosesində rasionallıqla paralel baş verən mənəvi hadisədir. O, reallıqdır, onun daxilində əqlə və zəkaya əsaslanan hadisə və proseslər də mövcuddur. Qeyri-rasionallığı irrasionallıqla qarışdırmaq olmaz. Irrasionallıq rasionallıqdan kənara çıxmadır, məntiqi təfəkkür çərçivəsindən kənarda qalan mistika sahəsidir. Daha dəqiq desək irrasionallıq rasionallığa tamamilə əks olan anlayışdır.

Irrasionallığa sinergetik hadisə demək mümkündür. Belə ki, xətti hadisə olan rasionallıqdan fərqli olaraq irrasionallıq qeyri-xətti hadisədir. Rasionallıqda zəka və təfəkkürlə bağlı olan hadisələr çıxış edir. Bundan fərqli olaraq irrasionallıqda isə zəkadan, təfəkkürdən kənara çıxan hisslər, instiklərlə bağlı olan mənəvi proseslər çıxış edir.

Rasionallıq ilə irrasionallıq idrak prosesində bir-birinə tamamilə zidd olan iki fenomen kimi çıxış edir. Fəlsəfi məzmunda bu iki əks fenomenin fərqini bu şəkildə ifadə etmək olar:

-rasionallıq həqiqətdir, ağıldır, zəka üzərində qurulan hadisədir. O təbiət qanunlarına uyğundur və məntiqi baxımdan düzgün qurulmuşdur. Irrasionallıq isə məntiqsizlikidir, yalandır və o, zəkaya, təbiət qanunlarına zidddir (1).

Təfəkkürdə təzahür edən irrasional elementlər müxtəlif ola bilər. Məsələn, elmdə bir sıra nəzəriyyələr, təfəkkür səhvləri, mifologiya, dini ünsürlər irrasional elementlər kimi çıxış edir.

Fəlsəfədə irrasionallığın yaranma səbəbi fəlsəfi ideyaların adi şüur səviyyəsində, obrazlar və bədii formalarda ifadə olunması ilə bağlıdır. Bundan fərqli olaraq rasionallıq məntiq qaydalarına uyğun şəkildə təzahür edir və elmi-nəzəri səviyyədə yaranır. Rasionallıqda mütləq şəkildə təriflərə yer verilir. Bu mülahizələrdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, irrasional fəlsəfədə abstrak-məntiqi formalara yer verilmir.

Bəzi müəlliflərin fikrincə insan psixikasında baş verən hadisələr rasional və irrasional olmayıb, rasional və qeyri rasionaldır. Başqa formada onları şüuri və qeyri-şüuri hadisələr kimi təsnif etmək olar.

Yuxarıda söylənilən mülahizlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, idrak prosesində rasional və qeyri rasional əməliyyatlar cərəyan edir. Idrakda təzahür edən bu iki fenomen arasında müxtəlif fərqlər ortaya çıxır. Bu fərqlərə aydınlıq gətirmək üçün insan beyninə xas olan müxtəlif qabiliyyətləri fərqləndirmək olar. Hissi idrak beynin "hiss" adlanan qabiliyyəti əsasında reallaşdığı halda, məntiqi idrak isə onun təfəkkür qabiliyyəti əsaında reallaşır. Hisslər təfəkkürdən keçmir və iki yerə ayrılır: emosional və idrakı hisslər. Emosional hisslər, məsələn, sevinc, qəm, qorxu, nifrət,məhəbbət,simpatiya, antipatiya və s. təfəkkürdən kənarda qalan hadisələrdir, onlar təfəkkürlə bağlı deyillər. Idraki hisslər isə təfəkkürə bağlı yaranan hadisələrdir. Bu hisslərlə təfəkkür arasında əlaqə hissi idrakın təsəvvür forması vasitəsilə reallaşır. Məntiqi idrakla hissi idrakı birləşdirən əsas vasitə təsəvvürdür. Məntiqi idrak üçün səciyyəvi xüsusiyyət olan ümumiləşdirmə və ab-

straktlaşdırma təsəvvürdə özünü göstərir. Bəllidir ki, abstraktlaşdırma və ümumiləşdirmə rasional idrakın zəruri elementidir. Bu iki element rasional idrakda ümumi və nəzəri səciyyə daşıdığı halda, hissi idrakda isə fərdi və empirik səciyyə daşıyır. Idraki hisslər emosional hisslərdən fərqli olaraq rasionallıqla bağlıdırlar və buna görədə onlar rasional xarakter daşıya bilirlər. Lakin emosional hisslər rasionallıqdan kənarda olan və onunla əlaqəli olmadığından irrasionallıq sahəsinə aid olurlar.

İnsan psixikasında cərəyan edən rasional əməliyyatlar özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Ilk öncə qeyd etmək lazımdır ki, idrak prosesində çıxış edən rasional əməliyyatlar tarixi xarakterə malikdir . Rasional idrakın inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsi ictimai praktikadır. Belə ki, rasional əməliyyatlar ictimai praktikada gerçəkləşir. Onlar məntiq qanunlarına tabe olaraq təfəkkürdən keçərək fəaliyyət göstərirlər. Obyektiv hadisələrin dərk olunması və idarə olunması rasional əməliyyatlarla bağlıdır.

Rasional əməliyyatlar məntiq qanunlarına tabedir. Məntiqsizlik rasionallığa ziddir. Dərrakə səviyyəsində rasional əməliyyatlar üçün formal məntiq qanunları, zəka səviyyəsində isə dialektik məntiq qanunları səciyyəvidir və bu qanunlarla idarə olunurlar. Rasionallıq məhsulları sözlər vasitəsi ilə obyektivləşən və ifadə olunan mənəvi varlıqlardır. Anlayışlar, mühakimə, əqli nəticə, ideya, prinsip, qanun, kateqoriya, konsepsiya, fərziyyə, hipotez və nəzəriyyə rasionallığın məhsullarıdır. Onlar sözlər və maddi cisimlər (heykəllər, rəsm əsərləri və s.) vasitəsi ilə obyektivləşirlər.

Idrak prosesləri yalnız rasional formada baş verə bilməz. Burada rasional proseslər qeyri-rasional proseslərlə paralel baş verir. Qeyri-rasional proseslər ümumi mənada məntiqi təfəkkürdən kənarda baş verən psixi proseslərdir. Bu proseslərə intuisiya, emosiyalar, hisslər, ehtiraslar, həvəslər, şüuraltı şəhvətlər, mistik nurlanma və s. fenomenlər daxildir.

Insan psixikasında baş verən qeyri-rasional əməliyyatlar insan fəaliyyətinin atributları və beyində baş verən obyektiv proseslərdir. Qeyri-rasional əməliyyatlar insanın şüur və iradəsindən asılı deyillər və biososial qanunauyğunluqlar əsasında ortaya çıxırlar. Qeyri-rasionallıq beyində baş verən hadisələrin məzmunu ilə deyil , forması ilə bağlıdır.Məsələn yaradıcılıq və intuisiyanı qeyri-rasional fenomenlər hesab olunur. Bunlar məzmunca bizi təmin etsələr də, formaca təmin etmirlər. Çünki biz bu fenomenlərin harada və nə zaman baş verəcəyini öncədən söyləyə bilmirik.

Qeyri-şüuri şüuri şüursuzluq və şüuraltı formalarda fəaliyyət göstərir. Şüursuzluq qeyri-şüurinin ən dərin qatlarında yerləşir və məntiqdən tamamilə məhrumdur. Şüuraltı proseslər isə qeyri-şüurinin üst qatında yerləşir və şüursuzluqdan fərqli olaraq məntiq qaydalarına qismən də olsa tabedirlər. Bu proseslər təfəkkürdən kənarda qalır və onun elementləri mükəmməl formada dərk olunmur. Məhz buna görə də idrak prosesində rasionallıq və qeyri-rasionallıq bir-birindən ayrılıqda mövcud olan deyil, bir-birini tamamlayan fenomenlərdir. Qeyri-rasional əməliyyatlar mövcud fərqlərə baxmayaraq rasional əməliyyatlar kimi insan fəaliyyətinin atributu, zəruri komponentidir (2).

Dünyada mövcud olan cisim və hadisələrin nəzəri və məntiqi cəhətdən əsaslandırılması rasional idrakın əsasını təşkil edir.Rasioanl idrak qayda və normalara uyğun gələn proseslərdir. Elmin klassik mərhələsində belə bir fikir formalaşmışdı ki, həqiqət gerçəkliyin məntiqi cəhətdən mənimsənilməsidir. Hegelə görə isə rasionallıq insanın məntiqi kateqoriyalarla düşünmə qabiliyyətidir və onun əsas meyarı isə həqiqətdir.

Rasional idrak ilk növbədə ideal obyekt və modellərlin yaradılması və onlardan istifadə etmək bacarığıdır. Ideal obyek dedikdə məsələn, mütləq qara cisim, ideal qaz, maddi nöqtə və s. nəzərdə tutulur. Rasional idrakda ideal obyektlər müəyyən tələblərə cavab verməlidir. Hər şeydən öncə ideal obyektlər məntiq qanunlarına uyğun gəlməlidir və bu obyektlərin öyrənilməsi nəticəsində əldə olunan nəticələr praktikada yoxlanılmalıdır. Klassik elmdə yalnız bu tələblərə cavab verən ideal obyektlər gerçəkliyə uyğun gəlir.

Rasionalliq özünün tam və adekvat ifadəsini təfəkkür anlayışında tapır. Təfəkkür insanın idrakı fəaliyyətinin funkiyalaşmasını və onun prosesual xarakterini əks etdirən qnoseoloji kateqoriyadır (3). İnsanın gerçəkliyə olan rasional münasibəti və onun mənəvi dünyasında ideyaların ortaya çıxması təfəkkür prosesini təşkil edir. Gerçəklik məhz təfəkkür səviyyəsində dərk olunduqda rasionallıq özünü göstərir. Təfəkkür insanın zəruri intellektual əlamətidir və gerçəkliyi dərk edən subyektlə sıx bağlıdır.

Fəlsəfədə təfəkkür anlayışı iki terminlə - "təfəkkür" və "məntiqi idrak" anlayışları ilə ifadə olunur. Bu anlayışların özünəməxsus ontolojı və qnoseolojı aspektləri vardır. Ontolojı aspektdə dərk olunan təfəkkür insan beyninin xarici aləmin maddi proses və hadisələrini beyində ideal formada əks etdirmək qabiliyyətidir. Təfəkkür səviyyəsində subyekt maddi obyektlərin fikri obrazları ilə işləyir. Elmdə yeni kəşflər məhz maddi hadisə və proseslərin fikri inikasında məntiqi əməliyyatlar aparılması nəticəsində ortaya çıxır. Lakin bu o demək deyildir ki, təfəkkür maddi aləmin gerçəkliyi ilə bağlı deyil. Təfəkkür prosesi subyektin ancaq beynində yaranan ideyaları əsasında həyata keçirilmir. Çünki maddi dünyanın gerçəkliyi ilə bağlı olmayan heç bir anlayış mövcud deyil. Maddi dünyanın hadisə və prosesləri insan şüurunda təzahür edir. Təfəkkürün qnoseolojı aspekti isə funksional aktiv inikas kimi çıxış edir və təfəkkürün məntiqi idrakla eyniyyət təşkil etməsinin əsasını ifadə edir. Bu məsələ təfəkkürün dərrakə və zəka səviyyələrində fəaliyyəti ilə bağlıdır. Rasionallıq bütövlükdə təfəkkürün atributu olduğundan onun hər iki səviyyəsində, yəni dərrakə və zəka səviyyəsində fəaliyyət göstərir. Lakin dərrakə səviyyəsində həqiqət nisbi xarakter daşıyır, zəka səviyyəsində isə o, mütləq həqiqət kimi çıxış edir.

Təfəkkürün çıxış nöqtəsi olan dərrakə onun birinci səviyyəsini təşkil edir. Dərrakə insanın ardıcıl şəkildə düşünə bilmək, fikirlərini aydın şəkildə çatdırmaq, faktları düzgün surətdə sistemləşdirmək bacarağıdır. Tamın hissələrə bölünməsi və hissələr üzərində əməliyyatlar aparılması dərrakənin əsas funksiyasını təşkil edir. Təffəkür dərrakə sayəsində fəaliyyət göstərir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, dərrakə idrakda mütləq rol oynamır. Çünki belə olan halda şüurda metafizika ortaya çıxardı. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, dərrakə sağlam düşüncədir.

Dərrakə müxtəlif formalara malik olan təfəkkürün ancaq anlayış və mühakimələrin yaranmasında iştirak edən idrak əməliyyatlarını özündə birləşdirir. Yəni digər təfəkkür formalarıni özündə ehtiva etmir. Bu səbəbdən demək olar ki, dərrakə səviyyəsində anlayış və mühakimələr yaranır. Ancaq bu səviyyədə təfəkkür anlayış və mühakimələrin genezisini, daxili çalarlarını, mürəkkəb keçidlərini aydınlaşdıra bilmir. Dərrakə səviyyəsində biliyin hazır formaları öyrənilir. Bu baxımdan dərrakənin məntiqi formal məntiqlə məhdudlaşır.

Təfəkkürün ikinci səviyyəsi olan zəka həm ardıcıllığına, həm də mürəkkəbliyinə görə onun ən yüksək pilləsidir. Zəka dialektik təfəkkür olduğundan idrak obyektinin ən dərin qatlarına enir və onların mahiyyətini, əksliklərini, inkişaf mexanizmlərini dərk edir. Dərrakə səviyyəsi əsasında yaranan zəka məntiqi təfəkkürün ümumiləşdirmə bacarığını ən yüksək səviyyəyə çatdırır. Təfəkkürün dərrakə səviyyəsində ortaya çıxan anlayış və mühakimələrdən zəka səviyyəsində ideya, prinsip, hipotez və nəzəriyyələrə keçid baş verir. Dərrakə səviyyəsində yaranan mühakimə və anlayışlarin mahiyyəti yaxşı dərk olunmadığından zəka səviyyəsində onların yaranma mexanizmi, dinamikası və qarşılıqlı əlaqələri dərindən izah olunur. Təfəkkürün bu səviyyəsinin əsas funksiyası dərk olunan idrak obyektinin hərəkətverici amilini və mühim səbəblərini ortaya çıxarmaqdır. Dərrakənin məntiqi formal məntiq olduğu halda, zəkanın məntiqi isə dialektik məntiqdir.

Yuxarıda deyilən mülahizələrdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, dərrakə və zəka səviyyələrinin qarşılıqlı əlaqəsi və bir səviyyədən digər səviyyəyə keçid təfəkkürün inkişafını təşkil edir. Dərrakə səviyyəsindən zəka səviyyəsinə keçid əsas ideyalar üzərində formalaşan biliyin "hazır" biliklər sistemindən ayrılması ilə bağlıdır. Zəka səviyyəsindən

dərrakə səviyyəsinə keçid isə formallaşdırma üsulu ilə əldə edilən biliklərin daha davamlı hala keçməsi ilə müəyyən olunur.

Beləliklə fəlsəfi baxımdan demək olar ki, maddi aləmdə mövcud olan hadisə və proseslərin, əlaqələrin, cisimlərin insan şüurunda əks olunması təfəkkür prosesləri ilə bağlıdır. Bir sıra elmlər tərəfindən öyrənilən təfəkkür həmin elmlərin konkret mənzərəsini yaradır. Idrak nəzəriyyəsi, məntiq, fiziologiya, psixologiya, sinergetika, kibermetika və s. elmləri misal göstərmək olar. Təfəkkürün strukturu məntiq və idrak nəzəriyyəsi sahəsində öyrənilir. Dialektik məntiq formal məntiqdən fərqli olaraq təfəkkürün ən ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Rasional idrakı təhlil edərkən ideal obyek, ideal model anlayışları ortaya çıxır. Rasionallığın mahiyyətini adekvat şəkildə dərk etmək üçün ideal anlayışına nəzər yetirmək lazımdır. Ideal insan şüurunun ümumi xarakteristikasını təşkil edir. Ideal anlayışının klassik tərifini verən K.Marksa görə “ ideal insan başına köçərək orada dəyişərək yeni bir forma almış maddidir”.

İdrak prosesində qeyri-rasional əməliyyatların rolunu müəyyən etmək üçün elmdə mövcud olan “biliksizlik” və “xəbərsizlik” anlayışlarına nəzər salmaq olar.

Rus filosofu M.A.Rozovun fikrincə biliksizlik “ Mən bunu bilmirəm” şəklində ifadə olunur. Biz hər hansısa bir şeyi bilmədiyimizi elan ediriksə, bu həm də məlum predmeti bildiyimizi göstərir. Yəni tədqiqatçı nəyi axtardığını, hansı tədqiqat proqramını reallaşdıracağını bilə də bilər. Buna misal metalların kimyəvi xassələrini göstərə bilərik. Yəni, biz ümumilikdə metalların kimyəvi xassələrə malik olduğunu bildiyimiz halda, onlardan birinin kimyəvi tərkibini bütünlükdə bilməyə də bilərik. Biliksizlikdə qeyri-rasionallıq da iştirak etsədə, o, rasional fəaliyyət formasıdır.

Xəbərsizlik isə qeyri-rasional idrak sahəsidir.Başqa sözlə xəbərsizlik, aydın məntiqi proqram və metodların olmadığı elmi kəşflər sferasıdır. Xəbərsizlik bu formada ifadə olunur: “Mən bilmədiyim şeyi bilmirəm”. Bu halda idrak fəaliyyətini rasional formada planlaşdırmaq artıq mümkün olmur. Məsələn, pozitronu kəşf edən P.Dirak əvvəlcədən “Pozitron nədir?” və yaxud “Mən pozitronun nə olduğunu bilmirəm” kimi sulları ortaya qoymamışdır. Yəni bu, bir həqiqətdir ki, elmdə baş verən kəşflər heç vaxt məqsədyönlü olmamışdır. Kimsənin məlumatlı olmadığı hadisənin kəşfi əvvəldən planlaşdırılmır. Əks halda buna bənzəyər: “Gedirəm, lakin hara getdiyimi heç özüm də bilmirəm”.

Elmdə baş verən yeniliklərə yalnız rasional fəaliyyətin nəticəsi kimi yanaşmaq mümkün deyil. Bu yeniliklər kəşf olunana qədər xəbərsizlik sferasında yerləşmişdir və axtarış obyetiki elmə məlum olmadığından onaların mənimsənilməsində “rasional yollar” da məlum olmamışdır. Xəbərsizlik sferasında rasional idrak öz əhəmiyyətini itirir və qeyri-rasional fenomenlər(emosiyalar, qəfil nurlanma və s.) üstünlük təşkil edir. Bu fenomenlərdən isə intuisiya xüsusilə məntiqi idrakın uzun müddətli fəaliyyətini tələb edir. Buna görə qeyri-rasional element olan intuisiyaya çox vaxt “sıxışdırılmış” məntiq kimi baxırlar. Bütün hallarda intuisiya prosesi qeyri-şüuri səviyyədə baş verən təfəkkür formasıdır. Insan intuisiyanın yaranma mexanizmini deyil, onun nəticəsini ,yəni kəşfi aydın dərk edir. Alman filosofu Şopenhauerin fikrincə dünyanın sirlərinə məntiqdən daha çox, intuisiya vasitəsilə nüfuz etmək mümkündür. Anlayış, kateqoriya, ideya, prinsip kimi idrak vasitələrini yiyələnərək alim olmaq mümkündür. Lakin dahilik rasional fəaliyyətdən əlavə həm də qeyri-rasional intuisiyadır. Elmdə məhz fundamental kəşfləri də adi alimlər deyil, dahilər reallaşdıra bilər.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, elmi idrakda qeyri-rasionallığın qiymətləndirilməsində ifratçılığa yol vermək düzgün deyil. Bu rasionallığın əhəmiyyətinin tamamilə inkar olunması deməkdir. Rasionallıq və qeyri-rasionallıq idrak prosesində özünəməxsus yeri və funksiyası olan əməliyyatlardır. Nə rasionallıq, nə də qeyri-rasionallıq idrakda biri digərini əvəz edə və ya sıxışdırıb aradan çıxara bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Məmmədov, V.İsmayılov, F.Məmmədov. «Rasionallıq və qeyri-rasionallıq». Bakı, «Elm», 2010, 880 səh.
2. Философия и методология науки (под ред. В.И.Купцова) М.: Аспект- Пресс, 1996
3. Машкевич В.В. Новейший философский словар. М: Советская энциклопедия. 1983.
4. Берков В.Ф. Философия и методология науки. М: Новое знание, 2004
5. Гргинов Г. Наука и творчество. М: Прогресс, 1979.
6. Поппер К. Логика и рост научного знания. М.: Мыслъ……

RASİONALLIQ VƏ QEYRİ-RASİONALLIQ

Əliyeva Fidan

XÜLASƏ

Rasionallıq və qeyri-rasionallıq idrak prosesində özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan və bununla yanaşı bir-birinə zidd olmayan fenomenlərdir. Qeyri-rasionallıq idrak prosesində rasionallıqla paralel baş verən mənəvi hadisədir. O, reallıqdır, onun daxilində əqlə və zəkaya əsaslanan hadisə və proseslər də mövcuddur.Qeyri-rasionallığı irrasionallıqla qarışdırmaq olmaz. Irrasionallıq rasionallıqdan kənara çıxmadır, məntiqi təfəkkür çərçivəsindən kənarda qalan mistika sahəsidir. Daha dəqiq desək irrasionallıq rasionallığa tamamilə əks olan anlayışdır

РАЦИОНАЛЬНОСТЬ И НЕРАЦИОНАЛЬНОСТЬ

Алиеава Фидан

АННОТАЦИЯ

Рациональность и иррациональность – явления, имеющие уникальные характеристики в познавательном процессе и не исключающие друг друга. Иррациональность — это духовный феномен, который возникает параллельно рациональности в процессе познания. Это реальность, в ней происходят события и процессы, основанные на разуме .Иррациональность нельзя путать с иррациональностью. Иррациональность — это уход от рациональности, царство мистицизма, выходящее за рамки логического мышления. Точнее, иррациональность — это понятие, совершенно противоположное рациональности.

RATIONALITY AND IRRATIONALITY

Aliyeva Fidan

SUMMARY

Rationality and irrationality are phenomena that have unique characteristics in the cognitive process and do not exclude each other. Irrationality is a spiritual phenomenon that arises in parallel with rationality in the process of cognition. This is reality, events and processes based on reason. Irrationality cannot be confused with irrationality. Irrationality is a realm of mysticism that goes beyond logical thought. To be more precise, irrationality is the exact opposite of rationality.

ZİYA GÖKALPIN DİN ANLAYIŞI

Suvarova Səmra Sərdar qızı
BDU -nun II kurs magistrantı
suvarovasemra@gmail.com

Açar sözlər: Ziya Gökalp, din, İslamiyyət, mədrəsə.
Ключевые слова: Зия Гёкальп, религия, ислам, медресе.
Keywords: Ziya Gökalp, religion, Islam, madrasa.

Ziya Gökalpın din haqqındaki fikirlərini müəyyən edilməsi üçün onun yaşadığı dövrün, bu dövrdə baş verən hadisələrin və ətrafdındaki insanların fikir və düşüncələrinin nəzərə alınması mütləqdir. Onun əlaqədə olduğu insanların bir çoxu fərqli düşüncələrə malkin şəxslər olmuşdur. Həmin şəxslərin düşüncələri də Gökalpa müəyyən qədər təsir etmişdir. Ziya Gökalp müsəlman bir ailədə böyümüş, müsəlman olan atasından dərs almış və mədrəsədə ilk təhsilini almışdır. Həyatının ilkin mərhələsində onun çevrəsindəki insanların bir çoxu İslam dininə mənsub şəxslər olmuşdur. Bu öz təsirini onun yaradıcılığında - şeir məqalələrində də göstərmişdir. Belə ki, Z.Gökalpın Volkan və Diyarbəkir qəzetlərində nəşr olunan yazılarına da nəzər yetirsək, onların bir çoxunda onun dini inancının yüksək səviyyədə olması açıq-aşkar görünürdür.

Ziya Gökalpın fikrincə islam, ərəbləri çadırdan, türkləri isə çöldən xilas edib, mədəni hala gətirmişdir. Həmçinin, o islamın bir həqiqət dini olduğunu, Türkiyyədə inkişaf etmiş bir mədəniyyət yaratmaq üçün onun kifayət etdiyini, bunu da mədrəsələr vasitəsi ilə həyata keçirməyin mümkünlüyü vurğulayır. Tiranlığın cəhalətin hökm sürdüyü yerlərdə mövcud olacağını, hürriyətin isə yalnız islam mədəniyyətinin olduğu yerdə mövcud olacağını bildirir (1).

Ziya Gökalp elmlə din arasındaki münasibətə də toxunmuşdur. Ona görə elm inkişaf etsə belə insanlar qəlblərində sadəcə elmlə rahatlıq tapa bilməzlər. Elm hər zaman insanın vicdanlı həyat tərzi sürməsi üçün qeyri-kafi olacaqdır. Elmin bu zəifliyini aradan qaldıran tək qüvvə dindir. Elmin məqsədi zehinlərə təsir etməkdirsə, dinin məqsədi ürəklərə ilham verməkdədir. Elm tədbir, din isə təvəkküldür. Bu iki qüvvə bəşəriyyətin qurtuluş rəhbəridir (2).

Həyatının ilk dönəminə aid olan şeirlərində əsasən, İslam dinindən, Allahdan, zəkatdan, namaz qılmaqdan və oruc tutmaqdan bəhs etmişdir. Onun bu şeirlərində mədrəsə tələbəsi olduğu açıq-aşkar şəkildə görünür. İslamı ən müqəddəs və sonuncu din olduğunu hesab etməsi də onun əsərlərində öz əksini tapmışdır. Onun İlahi adlı şeiri bunun ən bariz nümünəsidir. Bu şeir Osmanlı dövlətinin çətin dönəmlərdən keçtiyi vaxtda qələmə alınmışdır. Dövlət məruz qaldığı vəziyyət əhalidə də ruh düşkünlüyü yaradırdı. Ziya Gökalp bu şeirində Allaha olan bağlılığını ifadə etmiş cə millətini düşdüyü bu vəziyyətdən qurtarması üçün ona dua etmişdir.

Yüce Tanrı! Biz ki yavru Türkleriz,
Sana geldik, vatan için duaya!
Yurdumuzun necatını dileriz,
Elimizi açtık işte semaya!
Yüce Tanrı! Bize, doğru irfan ver,
Medeniyet eksik: Tamam edelim;
Bir nurlu din, bir ateşli iman ver,
Yoldan çıkan halkı İslam edelim!
Yoldaşımız iz'an olsun: Amin!
Rehberimiz Kur'an olsun: Amin (3)!

Həyatının ikinci mərhələsində cəmiyyətdə mövcud olan sosial problemlərə çarə tapmaq Ziya Gökalpın əsas məqsədi olmuşdur. O bu çarəni milli kimliyi zədələmədən qərbin elm və texnologiyasından yararlanmasında görürdü.

Ziya Gökalp dini tipik bir həyat təzahürü, sosial bir hadisə olaraq dəyərləndirirdi. Ona görə din cəmiyyətin dəyərləri ilə qarışıq iqtisadi, siyasi, hüquqi, əxlaqi və.s həyat formalarından biri və ən müqəddəs olanıdır. Onun fikrincə din bir toplum tərəfindən müqəddəs elan edilən inanc və ibadətlərin cəmindən ibarət olan bir sosial sistemdir (4).

Dr.Yorgi-dən aldığı fəlsəfə təhsili ilə ailəsindən gördüyü dini mühafizəçi tərbiyə arasında mövcud olan kəskin fərqlər nəticəsində o dərin böhran yaşamış və intihara cəhd etmişdir. O, öz şeirində düşdüyü dərin böhranı belə ifadə etmişdir: "Zaman keçdikcə ümidlərin sönür, həyatın ruhi dəyəri gözümdən düşürdü. Bu vəziyyət elə bir hal aldı ki, artıq heyvan kimi yalnız yemək üçün yaşamaqdansa ölümü üstün tutmaq düşüncəsini mənimsəmək məcburiyyətində qaldım. Bu səbəblə də özümü öldürmək istədim" (5).

Ümumiyytlə bütün insanların həyatlarında tanıdıqları digər insanların təsiri ilə və yaxud da ki, həyatlarında yaşadıqları, gördükləri müxtəlif hadisələr nəticəsində fikir və düşüncələrinin dəyişə bilməsi kimi, Zgökalpın da həyatının müxtəlif dönəmlərində dinə fikir və düşüncələri arasında fərqlərin mövcud olması tamamilə normal olmuşdur. Həyatının ilkin dönəmlərində atasının da təsiri ilə tam bir müsəlman idealogiyasına sahib olan Gökalp, həyatının sonrakı mərhələrində tanış olduğu Fouille, Durkheim ve Comtenin fəlsəfi fikirlərindən təsirlənmişdir. Sonradan da Hüseyin Əli Bəyin təsiri ilə milliyətçiliyə dair baxışları dinə olan münasibətini üstələmişdir.

Həmçinin Ziya Gökalpın həyatının sonrakı dövrlərində dinə qarşı fikir və münasibətini göstərməməsinə əsas olaraq, onun yaşadığı dönəmdə dövlətin zəifləməsini, həmçinin, hakimiyyətdə baş verən qarışıqlıqlar ilə bərabər İttihat və Tərəqqinin Diyarbəkir təmsilçisi olmasını da göstərmək mümkündür.

Hər nə qədər İslamiyət onun yaradıcılğında müəyyən bir rola malik olsada da, həyatının sonrakı mərhələlərində sonraki yazılarında İslamiyətlə bağlı fikirləri kifayət qədər yer almamışdır.

Ziya Gökalpın dinə dair fikir və münasibətlərindən danışarkən, onun yaşadığı dövrdə insanların öz düşüncələrini dövlətə uyğunlaşdmasına çalışması və dövlətin bu fikirlərin formalaşmasında təsirinin böyüklüyünü də vurğulamaq zəruridir.

Din ilə bağlı Ziya Gökalpda maraq yaradan və üzərində çalışdığı məslələrdən biri müasir cəmiyyətdə dinin yerinin və rolunun nə olacağı olmuşdur. Güngörə görə "Türk milliyətinin bütün amilləri kimi, dinin də yeni türk həyatındakı rolunu Z.Gökalp ələ almışdır" (6).

Türk mütəfəkkirləri arasında dünyəvilik ilə bağlı görüşlərini ilk dəfə elmi tərzdə izah edən şəxs də Ziya Gökalp olmuşdur (7). Həmçinin, o 1917-ci il tarixində yığılan İttihat və Tərəqqi konqresində tarixi, sosioloji və hüquqi araşdırmalara dayanan, hətta şeyxülislamlıq qurumunun ləğvini istədiyi bir təklif irəli sürmüşdür (8).

O dövlətin fəaliyyətində dini qurumlardan ayrılması ilə bağlı fikirlərini də öz şeirlərində ifadə etmişdir. Mədrəsə ilə dövlətin, xəlifə ilə müftinin bir-biri ilə ayrılma istəyi onun "Halife ve müfti" adlı şeirində də bariz şəkildə görünür (9).

"Devlet ile medrese iki ayrı âlemdir.
Müftü ile halife birbirine karışmaz,
Ayrıysa da bu iki kuvvet, daim tev'emdir,
"Nüfuz bende" diyerek birbiriyle yarışmaz"...

Ziya Gökalp din ilə hüququn da iki ayrı sahə olduğunu düşünmüşdür. Bu onun "Devlet" adlı şeirində də göstərilmişdir. Onun fikrincə din tarix boyunca keçdiyi inkişaf yolu nəticəsində əxlaqi bir formaya bürünmüş, bunun əsasında da, insanların hərəkət və davranışlarına bir növ istiqamət verən daxili bir hissə və duyğuya dönüşmüşdür.

“Lakin hukuk dinden ayrı bir iştir,
Bırakılmış ulü’lemre, devlete…
“Hukuk örfe uymayınca değiştir,
Örfe uydur” demiş Tanrı, millete” (10)!

Heydə görə, “Gökalpın əsas məqsədi din ilə dövləti bir-birindən ayrımaq, yəni türk millətinin siyasi və sosial həyatı üzərində islam hakimiyyətini sona çatdırmaq və din ilə Şərq mədəniyyətini ayrımaq olmuşdur. Beləliklə, türk milli mədəniyyəti və Avropa mədəniyyəti ilə bərabər əsas islami dəyərlərin qoruyub-saxlanılması təmin olunacaqdır (11).

Həmçinin, Ziya Gökalpın dünyəvilik ilə bağlı irəli sürdüyü müxtəlif fikirlər vardır ki, bu fikirlər yüz illər boyu Türkiyyədə hökm sürmüşdür. O dini kitabların, Qurani Kərimin, xütbələrin, ümumilikdə bütün duaların türkçə oxunmasının vacibliyi vurğulayırdı. Buna əsas olaraq da türk millətinin din adamlarının, natiqlərin dedikləri ifadələrin mənalarını başa düşdükləri üçün öz ibadətlərindən daha çox zövq alacaqlarını göstərirdi. Ona görə müsəlman etdiyi ibadəti ve duayı başa düşməlidir. Müsəlmanların məsciddən ayrılarkən yüksək hisslərə çatmasında öz ana dilləri vasitəsi ilə Allah ile etdikləri danışığın vacib təsirinə toxunmuşdur.

Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur,
Köylü anlar manasını namazdaki duanın;
Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur’ân okunur,
Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Hüda’nın;
Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır vatanın (12).

O qadınlarla bağlı həmin dövr üçün ən vacib olan və indiki dövrdə də hökm sürən probləmlərdən biri olan qapanmaq məsələsinə də toxunmuşdur (13). Ziya Gökalpa görə “keçmişdəki türk qadınları qapanmağa heçbir əsasla bağlı olmamışdır” (14). Ülkenə görə, “Gökalp, hicabı aradan qaldırmaq istəyirdi; buna səbəb isə qədim Bizans ve İran mədəniyyətlərinin təsiri ilə bunun Müsəlman qadınlara keçdiyini bildirirdi” (15).

Ziya Gökalp göstərirdi ki, insanı heyvandan əsas fəqləndirən cəhət və onun mənəvi həyatının mövcudluğununda əsas rolu resab edilən dəyərlər din və əxlaqdır. İnsanın ruhundan dini, əxlaqı və digər gözəl dəyərləri çıxararsaq, orda mənəvi həyatdan heçbir əsər qalmaz. Bu zaman insanın ruhunda yalnız heyvanlarda da olan ehtiras və ehtiyyaclar qalar (16).

Ziya Gökalp dinin yalnız fərdi deyil sosial yönünü də önə çıxarmışdır. Ona görə din yalnız Allahla insan arasında mövcud olan bir şey olmaqdan əlavə sosial rola da sahib bir amildir. Ona görə bəşəriyyətdə mövcud olan heçbir dinin İslam dini qədər bütün zamanlara və nəsillərə tətbiq edilməsi mümkün olmamışdır. Buna səbəb olaraq İslam dinində gərçəkliklə bağlı mühakimələr zamanı ağlın, dəyər mühakimələri zamanı isə millətin adən və ənənələrinin əsas olaraq qəbul edilməsini göstərir.

İnsanın tərbiyəsində ən önəmli təsiririn din olduğunu vurğulayan Ziya Gökalp, insanın maddi aləmdə tapa bilmədiyi azadlıq və ədaləti mənəvi aləmdə tapma imkanını göstərir. Ona görə, insan ruhunda yüksək emosiayalar yaratdığı üçün inanc faydalı bir amildir. Tərbiyə baxımından da ən təsirli və faydalı olan amil dindir (17).

Onun təhsillə bağlı olan fikirlərində də mədrəsələr mühüm rola malikdir. O islam mədəniyyətinin çöküşünə səbəb olaraq mədrəsələrdə mövcud olan dərs programlarındakı yalnışlıqları və mədrəsələrdə təhsilin normal səviyyədə aparılmamasının nəticəsi olaraq Osmanlıda baş verən fəlakətləri göstərirdi. Ziya Gökalpın mədrəsələrin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bir neçə təklifi də olmuşdur. Mədrəsədə dərs deyən müəllimlərin maaşlarının artırılması, keçirilən dərslərin o sahə üzrə dərin biliklərə malik olan şəxslər tərəfindən keçirilməsi və müəllimlərin dərslərdə davamiyyətinin təmin edilməsi onun əsas təkliflərindəndir.

Gökalp dini təhsilin; gənclərin məruz qaldığı depresiya ve şəxsiyyət pozuntularının qarşısını aldığı, insanlara sağlam hədəflər təlqin etdiyi üçün cəmiyyət həyatını canlı tutması fikrindədir (18). "Gənclər arasında dini böhranın yaranmasına səbəb olaraq, mədrəsələrdə din tərbiyəsi ilə məşğul olan şəxslərin həqiqi İslamiyyəti bilməmələri, filosofların olmamağıdır. Gənclər, bu amillərin təsirinə düşməyə başladıqda bir tərəftən din ilə ağıl arasında, digər tərəfdən din ilə adət arasında uyumsuzluq olmasına inanarlar" (19).

ƏDƏBİYYAT

1. Gökalp, Z. (1976c). Medreseler, makaleler 1, s. 79-82
2. Gökalp, Z. (1976c). Medreseler, makaleler 1, s. 98-102
3. Ziya Gökalp, Kızılelma, s.80-82
4. Günay, Ü. (1989). Ziya Gökalp ve din sosyolojisi, s, 124
5. Şapolyo, E. B. (1974). Ziya Gökalp (2. Baskı) s. 43
6. Güngör, E. (1993). Sosyal Meseleler ve aydınlar, s, 50
7. Hanioğlu, M. Ş. (1966). Bir Siyasal düşünür olarak doktor Abdullah Cevdet ve dönemi, s, 375-383
8. Türkdoğan, O. (1987). Ziya Gökalp sosyolojisinin temel ilkeleri. s. 112
9. Gökalp, Z. (1987). Yeni hayat doğru yol s. 29
10. Gökalp, Z. (1987). Yeni hayat doğru yol s. 30
11. Heyd, U. (1979). Türk ulusçuluğunun temelleri. s 104-105
12. Gökalp, Z. (1976b). Türkçülüğün esasları. s. 160
13. Duru, K. N. (1965). Ziya Gökalp. s. 80-84
14. Gökalp, Z. (1976b). Türkçülüğün esasları. s. 165
15. Ülken, H. Z. (2014). Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi. s. 324
16. Gökalp, Z. (1982). Makaleler VII S. 54
17. Gökalp, Z. (1982). Makaleler VII S. 69
18. Türkdoğan, O. (1987). Ziya Gökalp sosyolojisinin temel ilkeleri. S. 139
19. Gökalp, Z. (1997). Terbiyenin sosyal ve kültürel temelleri I S. 278

ZİYA GÖKALPIN DİN ANLAYIŞI

Suvarova Səmra

XÜLASƏ

Ziya Gökalp'in düşünce sistemindəki ən vacib amillərdən biri din məsələsidir. Ziya Gökalpın din haqqındaki fikirlərini müəyyən edilməsi üçün onun yaşadığı dövrün, bu dövrdə Osmanlı dövlətində baş verən hadisələrin və ətrafındaki insanların fikir və düşüncələrinin nəzərə alınması mütləqdir. Həyatının ilkin dönəmlərində atasının da təsiri ilə tam bir müsəlman idealogiyasına sahib olan Gökalp, daha çox Osmanlıçılığı müdafiə etmiş və Namık Kemalın təsirində olmuşdur. Hər nə qədər İslamiyət onun yaradıcılğında müəyyən bir rola malik olsada da, sonraki yazılarında İslamiyətlə bağlı fikirləri kifayət qədər yer almamışdır. Həyatının sonrakı mərhələrində Fouille, Durkheim ve Comtenin fəlsəfi fikirlərindən təsirlənmiş və onun düşüncələrində dəyişikliklər meydana gəlmişdir. Sonradan da Hüseyin Əli Bəyin təsiri ilə milliyətçiliyə dair baxışları dinə olan münasibətini üstələmişdir. Buna İttihat və Tərəqqidəki dostlarının da təsiri olmuşdur. O, dini tərbiyə baxımından da dinin uşaqların tərbiyəsində başlıca amil olduğunu vurğulamışdır. Bu səbəbdəndir ki, bir çox şeir və yazılarında dini tərbiyənin vacibliyini önə çıxarmışdır.

КОНЦЕПЦИЯ РЕЛИГИИ ЗИИ ГЁКАЛЬП

Suvarova Səmra

АННОТАЦИЯ

Одним из наиболее важных факторов в системе мышления Зия Гёкальпа является вопрос религии. Для того чтобы определить взгляды Зия Гёкальпа на религию, необходимо учитывать период, в который он жил, события, происходившие в Османском государстве в этот период, а также мнения и мысли окружающих его людей. На ранних этапах своей жизни Гёкальп, имевший полную мусульманскую идеологию под влиянием своего отца, больше защищал османизм и находился под влиянием Намика Кемаля. Несмотря на то, что ислам играл определенную роль в его творчестве, его идеи об исламе не нашли достаточного отражения в его более поздних работах. На более поздних этапах жизни Фуй находился под влиянием философских идей Дюркгейма и Конта, и в его мыслях произошли изменения. Позже, под влиянием Хусейна Али-бея, его взгляды на национализм превзошли его отношение к религии. На это также повлияли его друзья из Иттихата и Таракки. Что касается религиозного образования, он подчеркивал, что религия является главным фактором в воспитании детей. По этой причине он подчеркивал важность религиозного образования во многих своих стихах и произведениях.

CONCEPT OF RELIGION OF ZIA GOKALP

Suvarova Səmra

SUMMARY

One of the most important factors in Ziya Gökalp's thought system is the issue of religion. In order to determine Ziya Gökalp's views on religion, it is necessary to take into account the period in which he lived, the events that took place in the Ottoman state during this period, and the opinions and thoughts of the people around him. In the early stages of his life, Gökalp, who had a complete Muslim ideology under the influence of his father, defended Ottomanism more and was influenced by Namık Kemal. Even though Islam had a certain role in his work, his ideas about Islam were not included enough in his later writings. In the later stages of his life, Fouille was influenced by the philosophical ideas of Durkheim and Comte and changes occurred in his thoughts. Later, under the influence of Hüseyin Ali Bey, his views on nationalism surpassed his attitude towards religion. This was also influenced by his friends in Ittihat and Taraqqi. In terms of religious education, he emphasized that religion is the main factor in children's education. For this reason, he highlighted the importance of religious education in many of his poems and writings.

SOSİOLOGİYA

KEYFİYYƏT TƏDQİQATLARINDA MÜSAHİBƏ METODU

Məmmədov Abdulla İlham oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
abdullamemmedov50@gmail.com

Açar sözlər: müsahibə, keyfiyyət tədqiqatı, metod, texnik, strukturlaşdırılmamış.
Ключевые слова: интервью, качественное исследование, метод, методика, неструктурированный.
Keywords: interview, qualitative research, method, technique, unstructured.

Müsahibə keyfiyyətli tədqiqatda istifadə olunan məlumat toplama üsuludur. Müsahibə, məqsədi məlumat toplamaq olan söhbətdir. Başqa sözlə, müsahibə bir mövzu və ya vəziyyətlə bağlı araşdırmaya daxil olan şəxslərin hiss və düşüncələrini anlamaq fəaliyyətidir. Onların təcrübələrini və şikayətlərini başa düşmək üçün təsirli bir texnikadır. Müsahibə texnikası əldə etmək istədiyiniz məlumatları əldə etmək üçün bütün səyləri əhatə edir. Müsahibə texnikası bəzi mənbələrdə müsahibə kimi də xatırlanır.

İlk növbədə, müsahibə yolu ilə məlumatların toplanması sadə bir texnika kimi qəbul edilə bilər. Bununla belə, müsahibə texnikası ilə məlumatların toplanmasına xas olan bəzi həssaslıqlar var. Bu həssaslıqlar müsahibə texnikası ilə məlumatların toplanmasının müxtəlif çətinliklərinə işarə edir. Bu texnikada müsahibə verənin xüsusiyyətləri xüsusilə məlumatların toplanmasında və ümumilikdə tədqiqatın uğurunda böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bildirilir ki, yaxşı müsahibə götürmək istedad tələb edir, ona görə də müsahibə yalnız elmi bir texnika deyil, həm də bir sənətdir. Müsahibə metodu ilk növbədə müsahibə verəndən yaxşı təchizatlı olmasını tələb edir. İş o yerə çatıb ki, müsahibə aparan şəxs müsahibə zamanı iştirakçının səthi və az nitqini, emosiya intensivliyinin artdığı situasiyaları, söhbətləri müsahibə planına uyğun saxlamalıdır. Obyektiv məlumat əldə etmək üçün iştirakçı öz subyektiv vəziyyətlərinə (sosial-iqtisadi, gender, irq və s.) qərəzsiz yanaşma nümayiş etdirməlidir. Bundan əlavə, tədqiqat mövzusuna və dərinliyinə görə, müsahibə aparan iştirakçı ilə əməkdaşlıq etməlidir. Digər tərəfdən, müsahibə üsulu əsasən ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanır. Bu səbəbdən məlumatların toplanmasının müvəffəqiyyətinin müsahibə aparan şəxsin ünsiyyət bacarıqlarından asılı olduğunu söyləmək olar. Eyni zamanda, müsahibin mövzuya hakim olması vacibdir.

Vəziyyətin güclü və ya zəif tərəfləri haqqında danışarkən, demək olar ki, müqayisə elementini təyin etmək zərurətdir. Keyfiyyət metodu da çox vaxt kəmiyyət metodu ilə müqayisə edilir. Müsahibə texnikasının güclü və zəif tərəfləri müzakirə edilərkən digər məlumat toplama üsulları ilə müqayisələrdən istifadə edilmişdir.

Əvvəla, müsahibə texnikasını digər məlumat toplama üsullarından fərqləndirən ən mühüm xüsusiyyət onun hadisə, fenomen və ya vəziyyət haqqında dərin məlumat verməsidir. Bundan əlavə, strukturlaşdırılmamış və yarı strukturlaşdırılmış müsahibələrdə tədqiqatın əhatə dairəsinə yeni sualların əlavə edilməsi çevikliyi mövzunun qeyri-müəyyənlik olmadan araşdırılmasını təmin edir. Digər tərəfdən, müsahibə texnikası ilə əldə edilən məlumatlar müəyyən bir standartda tədqiqat mətninə daxil edilə bilər. Bu zaman iştirakçıların unikal ifadələri ilə digər məlumat toplama texnikalarında rast gəlinməyən izahat modeli mümkün olur. Bu, etibarlılıq baxımından da vacibdir. Məlum olduğu kimi, ünsiyyət müsahibə texnikası ilə məlumatların toplanmasının əsasını təşkil edir. Yüksək ünsiyyət bacarığı olan bir tədqiqatçının əldə etdiyi məlumatlar, anket texnikası ilə əldə edilən məlumatlardan daha dəqiq nəticələr verərək daha etibarlı məlumat kimi təsnif edilə bilər.

Müsahibə texnikası ilk növbədə eyni yerdə üz-üzə məlumat toplama texnikasıdır. Ancaq günümüzün dəyişən və inkişaf edən şərtləri ilə onlayn məlumat toplamaq imkanı yaranmışdır. Bu vəziyyət də bir güc olaraq qəbul edilir. Texnikanın zəif tərəflərini nəzərə alsaq, daha çox vaxta ehtiyac və onun müsahibin subyektivliyinə açıq olması ön plana çıxır. Məlumdur ki, sorğu texnikası ilə müqayisədə müsahibə texnikası daha çox vaxt aparır. Anket texnikasında qısa müddətdə çox sayda insandan məlumat əldə etmək mümkün olsa da, müsahibə texnikasında bu mümkün deyil. Bundan əlavə, müsahibə aparan şəxsin müsahibə prosesinə öz baxış bucağı ilə yanaşaraq öz subyektivliyini əks etdirmək imkanı var. Bu vəziyyət yalnız etibarlılıq meyarları ilə aradan qaldırıla bilər. İştirakçılarla görüşməkdə və kifayət qədər vaxt ayırmaqda da çətinliklər ola bilər.

Müsahibələr Creswell (2021) tərəfindən beş kateqoriya üzrə aparılmışdır. Bu kateqoriyalar aşağıdakılardır:

1. Strukturlaşdırılmamış açıq müsahibələrin aparılması və müsahibə qeydlərinin aparılması,
2. Strukturlaşdırılmamış açıq söhbətin aparılması, söhbətin qeydə alınması və səs yazısının transkripsiya edilməsi,
3. Yarım-strukturlaşdırılmış açıq müsahibənin keçirilməsi, müsahibənin qeydə alınması və audio yazının transkripsiya edilməsi,
4. Fokus-qrup müsahibəsinin aparılması, müsahibənin qeydə alınması və səs yazısının transkripsiya edilməsi,
5. Müxtəlif növ müsahibələrin aparılması: e-poçt, üz-üzə, fokus qrup, onlayn fokus qrupu, telefon zəngi.

Keyfiyyətli müsahibələr bir neçə nəfərdən ətraflı məlumatın alındığı müsahibələrdir. Bu tip müsahibə suallarında çeviklik təmin edilə bilər. O qədər ki, müsahibə sualları ümumi çərçivəni ifadə edir. Müsahibə zamanı yeni suallar əlavə oluna bilər, aralıq suallar verilə bilər və ya bəzi suallar müsahibə götürən tərəfindən aradan qaldırıla bilər. Kəmiyyət müsahibələrində çox sayda insandan standartlaşdırılmış məlumat əldə edilir. Kəmiyyət xarakterli müsahibə sualları cavab seçimləri ilə formalaşmışdır.

Strukturlaşdırılmamış müsahibələri digərlərindən fərqləndirən ən mühüm xüsusiyyət onların məhdudlaşdırılmamasıdır. Bundan əlavə, hər cür məlumatı toplamaq üçün açıq və geniş tətbiq sahəsinə malik olduğunu söyləmək olar. Strukturlaşdırılmamış müsahibələrə etnoqrafik müsahibələr də deyilir. Bu tip müsahibədə müsahibə verənin işi prosesi idarə etməkdir. Əldə etmək istədiyiniz məlumat üçün bələdçi əsasında hərəkət etmək mümkündür. Bu bələdçi müsahibə verənin yoxlama siyahısı kimi xidmət edir. Müsahibənin gedişi daha çox respondentin verdiyi məlumatlarla formalaşır. Belə müsahibələrdə təcrübə və şəxsi fərqlər nəzərə alınır.

Yarımstrukturlaşdırılmış müsahibələrin strukturlaşdırılmış və strukturlaşdırılmamış müsahibələrin ortasında olduğunu söyləmək olar. Bu tip müsahiblərin ümumi mənada yol xəritəsi var, lakin bu ümumi çərçivə daxilində sualların xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq (sualın dəyişdirilməsi, yeni sualların əlavə və ya silinməsi) dəyişdirilərək mövzunun müxtəlif ölçülərini üzə çıxarmağa çalışılır. müsahiblər. Yarım strukturlaşdırılmış müsahibə tipində əvvəlcədən hazırlanmış bir sıra suallardan ibarət müsahibə forması mövcuddur. Müsahibə zamanı məlumatların təfərrüatlarına varmaq və ya çatışmayan nöqtəni tamamlamaq üçün bu suallara əlavə suallar verilə bilər. Bu xüsusiyyət tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq ətraflı məlumat verməkdir.

Strukturlaşdırılmış müsahibənin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, iştirakçıya yönləndiriləcək suallar standartlaşdırılmış şəkildə və müəyyən ardıcıllıqla düzülür. Strukturlaşdırılmış müsahibələrdə suallara cavab kateqoriyaları yaradılmış və ya çeviklik olmadan açıq tipli suallardan istifadə edilmiş ola bilər. Bu baxımdan, strukturlaşdırılmış müsahibələr kəmiyyət metoduna ən yaxın məlumat toplama üsulu kimi görünür. Böyük bir nümunə ölçüsü

ilə işləyərkən ümumiyyətlə strukturlaşdırılmış müsahibələrə üstünlük verilir. Oxşar xüsusiyyətlərə malik nümunədən standartlaşdırılmış məlumatların əldə edilməsi istənildikdə onun istifadəsi məqsədəuyğun hesab edilir. Bundan əlavə, birdən çox müsahib olduqda subyektivlikdən qaçmaq üçün üstünlük verilən müsahibə növüdür. Bu məlumat toplama texnikası uzununa tədqiqatlar üçün də uyğundur. Eyni tipli məlumatların müxtəlif vaxtlarda əldə edilməsi rahatlığı təmin edir (Yalın Uçar, 2012).

Keyfiyyətli tədqiqat müsahibələri yalnız intensiv dinləmə və qeydlər aparmaq kimi müxtəlif bacarıqlardan istifadə etməyi deyil, həm də diqqətli planlaşdırma və adekvat hazırlıq tələb edir. Ümumilikdə düşünülənin əksinə, müsahibə prosesi həm çətin, həm də zəhmətli bir yoldur. İştirakçılara çatmağın çətinliyi, müsahibə aparanın səriştəsi, sualları formalaşdırmaq, müsahibə məlumatlarını yazmaq və təhlil etmək həm təcrübə, həm də səy tələb edir. Müsahibələr tədqiqatçılara başqalarının dünyası haqqında məlumat əldə etmək üçün faydalı bir yol təqdim edir. Müsahibin və müsahibin eyni dildə danışdığı görünsə belə, onların sözləri tamamilə fərqli mədəni mənalara malik ola bilər. Ona görə də insanların dünyagörüşü fərqli olanda ünsiyyət qurmaq çətinləşir. Bununla belə, diqqətlə aparıldıqda, yaxşı planlaşdırılmış müsahibə yanaşması zəngin məlumat dəsti təmin edə bilər.

Müsahibə texnikasının mərhələləri müxtəlif mənbələrdə müxtəlif yollarla müzakirə olunur. Balcı (2021) bu prosesi təsvir edir: Hazırlıq, redaktə, müsahibənin idarə olunması, yekun və qiymətləndirmə kimi beş mərhələdə araşdırılıb. Digər tərəfdən, Rubin (2011) prosesi yeddi mərhələdə araşdırdılar: mövzunun müəyyən edilməsi, tədqiqat sualının yaradılması, tədqiqatın mümkünlüyünün yoxlanılması, tədqiqatın tətbiq ediləcəyi yerin müəyyən edilməsi, iştirakçıların seçilməsi, veriləcək suallar və müsahibə strategiyası, məlumatların dəqiqliyi və tamlığının təmin edilməsi. Bunlara əlavə olaraq, keyfiyyətli tədqiqat addımları müsahibə texnikasından çox başqa mənbəyə daxil edilir. Bu addımlar tədqiqat mövzusunun və metodunun müəyyən edilməsi, tədqiqat sahəsinin müəyyən edilməsi, məlumatların toplanması, məlumatların təhlili, nəticələrin təqdim edilməsi və hesabatın verilməsi kimi müzakirə edilir. Creswell (2021) isə məlumat toplama fəaliyyətinin mərhələlərini yeddi mərhələ kimi sadalamışdır: yerin/şəxsin müəyyən edilməsi, girişin təmin edilməsi və harmoniyanın yaradılması, məqsədyönlü seçmə, məlumatların toplanması, məlumatların qeydə alınması problemlərinin həlli və məlumatların saxlanması. data. Türnüklü (2000) tərəfindən aparılan araşdırmada müsahibə texnikası heç bir mərhələ və təsnifat aparılmadan nümunə seçimi, etibarlılıq və etibarlılıq, məlumatların təhlili başlıqları altında araşdırılmışdır. Bu tədqiqatlar ümumiləşdirildikdə, müsahibə texnikasındakı bəzi tədqiqatlar yalnız müsahibənin əvvəli və sonu arasındakı proses və ya müsahibə prosesindən asılı olmayaraq keyfiyyətli tədqiqatın mərhələləri ilə məşğul olur, digərləri isə ümumiyyətlə müsahibə texnikası haqqında məlumat verir. heç bir təsnifat və ya səhnələşdirmə olmadan. Bununla belə, Kvale (1996), digər tərəfdən, tədqiqatın qurulmasından hesabata qədər olan prosesi əhatə edərək, müsahibə texnikasının istifadə ediləcəyi keyfiyyətli tədqiqatda müsahibə texnikasının mərhələlərini müzakirə etmişdir. Bu kontekstdə bu təsnifat da tədqiqatda əsas götürülüb.

Keyfiyyətli tədqiqat müsahibələrində müsahibə formasından istifadə bəzən seçim mövzusu hesab olunur. Bununla belə, bu, uzun keyfiyyətli müsahibənin məqsədləri üçün zəruridir. Bu vazkeçilməzliyi müsahibə formasının tədqiqatçı üçün faydası ilə izah etmək olar. Müsahibə formasından istifadə tədqiqatçılara hər müsahibə üçün prosesləri eyni şəkildə idarə etməyə imkan verir. Bundan əlavə, müsahibə nəticəsində əldə olunacaq məqsəddən çox da uzaqlaşmamaq üçün proqram və plan yaradaraq bütün ölçü və sualların əhatə olunmasını təmin edir. Digər bir faydası isə müsahibə formasında əhatə olunan suallar və mövzular altında əldə edilən məlumatları təşkil etmək və təhlil etmək daha asan olacaq. Dördüncüsü, müsahibə forması müsahibə prosesində istifadə olunacaq diskursun istiqaməti və əhatə dairəsi üçün kanallar yaradır. Nəhayət, tədqiqatçıya iştirakçının ifadələrinə tam diqqət yetirməyə imkan verir. Bütün bu üstünlüklərə əlavə olaraq, tədqiqatçının müsahibə forması-

nın müsahibə prosesində sərbəstlik və dəyişkənlik elementlərini məhv etməsinə imkan verməməsi də vacibdir.

Müsahibə forması suallarının və prosedurlarının layihələndirilməsi və qiymətləndirilməsi prosesi bir və ya bir neçə mərhələ və ya metodu əhatə edə bilər. Müsahibə formasının formalaşdırılması mərhələsində ilk növbədə mövzu ilə bağlı geniş ədəbiyyat araşdırması aparılmalı və hazırlanan sualların tədqiqat məqsədlərinə uyğun olub-olmaması ilə bağlı ekspert rəylərindən istifadə edilməlidir. Faktiki müraciətə keçməzdən əvvəl müsahibə formasının layihəsinə pilot müraciətlər edilməlidir. Çünki sınaqdan əvvəl və ya pilot tətbiqlər müsahibə forması suallarında olan qüsurların aradan qaldırılmasında böyük üstünlük təmin edəcək. Demək olar ki, müsahibə formasının giriş hissəsi təsviri suallardan ibarətdir. Təsviri suallar müsahibəyə başlamaq və mümkün qədər tez müsahibənin diqqət mərkəzində olmaq üçündür. Həqiqi müsahibədən əvvəl olan bu giriş və söhbət mərhələsində məqsəd etimad yaratmaq və müsahibə alanın sərbəst danışmasına imkan yaratmaqdır.

Təsviri suallara əlavə olaraq, orijinal müsahibə bölməsindəki suallar adətən ən açıq suallardır və gözlənilməz məlumatları aşkar edəcək. Bu mənada açılış hissəsi tədqiqatçının tədqiqat mövzusu ilə bağlı biliklərinə və onun iştirakçının hekayəsinin inkişafına dəstək vermək bacarığına əsaslanır. Giriş bölməsi, iştirakçı tərəfindən müəyyən edilmiş iş fenomeninə aparan yol olan məhsuldar povestin təşviqinə yönəlmiş müsahibədə ən açıq hissə olmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bir çox cəhətdən bu ilk fəsil ən vacibdir. Çünki o, qarşılıqlı olaraq geri qayıtmaq və qurmaq üçün ilk povesti təmin edir. Müsahibənin davam edən orta hissəsi açılış bölməsində iştirakçıdan öyrəndiklərinə əsaslanacaq və müsahibəni daha konkret sahəyə və bəlkə də daha geniş məlumatlara nəzər salacaq. Müsahibənin orta hissəsinə tədqiqat mövzusunun adekvat şəkildə araşdırılmasına imkan verəcək sualların qiymətləndirilməsi daxildir. Müsahibənin yekun hissəsi iştirakçının hekayəsində hələ də araşdırılmalı olan məqamlara qayıtmaq imkanı verir. Müsahibənin bu hissəsi üçün daha ətraflı suallar və ya tədqiqatda nəzəri diqqət sahələrini əks etdirən suallar daha uyğundur. Beləliklə, təcrübəyə əsaslanan məlumatlar və nəzəriyyəyə müraciət edən məlumatlar bir-biri ilə əlaqə qura bilər. Son hissədə biz açılış hekayəsindən daha dərin və bəlkə də nəzəriyyə yüklü suallara keçirik. Müsahibənin bu mərhələsində ümumi ifadələrdən daha dəqiq izahatlar hazırlamaq üçün istifadə olunan həlledici və birbaşa suallar verilməlidir.

Xülasə, müsahibə sualları hazırlanarkən sualların ardıcıllığı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, əvvəlcə çətin olan və ya iştirakçıda narahatlığa səbəb olacaq suallardan başlamaq müsahibə prosesini tədqiqatçının əleyhinə çevirəcək. Müsahibənin ilkin sualları daha ümumi olmalı və iştirakçını tanımağa yönəldilməlidir. Giriş sualları açıq olmalı və ümumi fikirlərə əsaslanmalıdır. İştirakçını məcbur edəcək və ya onun narahatlığına səbəb olacaq suallar müsahibənin son hissəsinə buraxılmalıdır, burada müsahibə dərinləşir və tədqiqatçı ilə iştirakçı arasında etimad mühiti yaranır. Müsahibə forması, başqa sözlə, iştirakçılara veriləcək suallar hazırlanarkən həm araşdırma, həm müsahibə prosesi, həm də araşdırma nəticələri baxımından bəzi məqamlara diqqət yetirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu kontekstdə DeMarrais (2004) müsahibə suallarının formalaşdırılması üçün üç əsas təlimat təklif etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alshenqeeti, H. (2014). Interviewing as a data collection method: A critical review. *English linguistics research, 3*(1), 39-45. Doi: http://dx.doi.org/10.5430/elr.v3n1p39.
2. Aziz, A. (2011). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri ve teknikleri: Araştırma süreci ve tasarımı, veri toplama teknikleri, interneti kullanma, anket hazırlama, içerik ve söylem çözümlemesi, raporlaştırma*. Ankara: Nobel Yayınları.

3. Bampton, R., ve Cowton, C. J. (2002). The e-interview. In *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research*, 3 (2). Art. 9. Doi: https://doi.org/10.17169/fqs-3.2.848.
4. Basu, T. S. (2015). Phenomenology: Qualitative research—an Odyssey of discovery. R.K. Gupta ve R. Awasthy (Yay. haz.). *Qualitative research in management methods and experiences* içinde (s. 71-80). New Delhi, India: SAGE Response.
5. Berg, B. L., ve Lune, H. (2015). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. (Çev. Aydın H.). Konya: Eğitim Yayınevi.
6. Creswell, J.W. (2021). *Nitel araştırma yöntemleri: Beş yaklaşıma göre nitel araştırma ve araştırma deseni [Qualitative inquiry & research design: Choosing among five approaches]*. S. B. Demir ve M. Bütün, Trans. (Eds.). Ankara: Siyasal Kitabevi.
7. DiCicco-Bloom, B. ve Crabtree, B. F. (2006). The qualitative research interview. *Medical Education*, *40*(4), 314321. Doi: https://doi.org/10.1111/j.1365-2929.2006.02418.x.
8. Edwards, A. ve Skinner, J. (2009). *Qualitative research in sport management*. Oxford: Elsevier.
9. Ellen, R.F. (1984*). Ethnographic research: A guide to general conduct*. San Diego: Academic Press.

KEYFİYYƏT TƏDQİQATLARINDA MÜSAHİBƏ METODU

Məmmədov Abdulla

XÜLASƏ

Kəmiyyət tədqiqatlarında istifadə olunan metodların sərhədləri və göstərişləri daha aydın olsa da, məlum faktdır ki, keyfiyyət tədqiqatlarında istifadə olunan metod və üsullar üçün standart yoxdur. Başqa sözlə, keyfiyyətli tədqiqatda istifadə olunan texnikanın məzmunu bir tədqiqat üçün düzgün və tam, digər tədqiqat üçün isə natamam və ya yanlış ola bilər. Buna görə də, obyektin sərhədlərini və keyfiyyət tədqiqatlarında istifadə olunacaq metodu dəqiq müəyyən etmək vacibdir. Bu işdə ədəbiyyatda müsahibə texnikasının mərhələlərinin necə təsnif edildiyi və onlardan hansının ən optimal təsnifat olduğu müəyyən edilməyə çalışılmışdır. Bu istiqamətdə tədqiqatda ən əhatəli təsnifatdan istifadə edərək müsahibə texnikasından istifadə edəcək tədqiqatçılar üçün bir bələdçi təqdim etmək məqsədəuyğundur. Bu kontekstdə tədqiqatda müsahibə texnikası haqqında məlumat verilmiş, daha sonra ədəbiyyatda aparılan tədqiqatların müsahibə texnikasını araşdırdığı mərhələlər haqqında məlumat verilmişdir. Bundan əlavə, müsahibə texnikasından istifadə edən tədqiqatçıların hansı məsələlərə hansı mərhələdə diqqət yetirməli olduğu qeyd edilmişdir.

МЕТОД ИНТЕРВЬЮ В КАЧЕСТВЕННОМ ИССЛЕДОВАНИИ

Мамедов Абдулла

АННОТАЦИЯ

Хотя пределы и принципы методов, используемых в количественных исследованиях, более ясны, общеизвестно, что не существует стандарта для методов и приемов, используемых в качественных исследованиях. Другими словами, содержание методики, используемой в качественном исследовании, может быть правильным и пол-

ным для одного исследования, но может быть неполным или неверным для другого исследования. Поэтому важно четко определить границы предмета и метода, которые будут использоваться в качественном исследовании. В данном исследовании была предпринята попытка определить, как этапы техники интервью классифицируются в литературе и какая из них является наиболее оптимальной. В этом направлении он призван представить руководство для исследователей, которые будут использовать технику интервью, используя наиболее полную классификацию в исследовании. В этом контексте была дана информация о технике интервью в исследовании, а затем об этапах, на которых исследования в литературе изучали технику интервью. Кроме того, было отмечено, что исследователи, использующие технику интервью, должны обращать внимание на то, какие вопросы на каких этапах.

THE INTERVIEW METHOD IN QUALITATIVE RESEARCH

Mammadov Abdulla

SUMMARY

Although the limits and principles of the methods used in quantitative research are clearer, it is common knowledge that there is no standard for the methods and techniques used in qualitative research. In other words, the content of the methodology used in a qualitative study may be correct and complete for one study, but may be incomplete or incorrect for another study. Therefore, it is important to clearly define the boundaries of the subject and method to be used in qualitative research. In this study, an attempt was made to determine how the stages of the interview technique are classified in the literature and which of them is the most optimal. In this direction, it aims to provide guidance for researchers who will use the interview technique, using the most complete classification in the study. In this context, information was given about interview technique in research and then the stages in which research in the literature explored interview technique. In addition, it was noted that researchers using the interview technique should pay attention to which questions are at which stages.

MULTİKULTURALİZMİN YÜKSƏLİŞİ VƏ TƏNƏZZÜLÜ

Heydərli Heydər Vasif oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
666heydar@gmail.com

Açar sözlər: Multikulturalizm, cəmiyyət, yüksəliş, tənəzzül.
Ключевые слова: Мультикультурализм, общество, подъем, упадок.
Keywords: Multiculturalism, society, rise, decline.

Çox mədənilik, bir çox fərqli mədəniyyətin bir arada yaşadığı cəmiyyəti təyin edən multikulturalizm anlayışı 1960-ci ildən başlayaraq elmi ədəbiyyatda əks olunmuşdur. "Multikulturalizmin yüksəlişi və süqutu" meta-povesti müasir debatın əsas xüsusiyyətlərini faydalı şəkildə özündə saxlayır. Yenə də bəzi aspektlərdə povest yanıltıcı ola bilər [1, səh.11-13]. Ən sadə formada, məşhur dahiyanə povest belə idi:

- 1970-ci illərdən 1990-cı illərin ortalarına qədər Qərb demokratiyalarında bir çox multikultural siyasətlər və azlıqların hüquqları vasitəsilə müxtəlifliyin tanınması və harmonizasiyasının artırılması istiqamətində ciddi tendensiya müşahidə olunurdu. Bu siyasətlər bir çox dövlətlərdə istər dövlət səviyyəsində, istərsə də beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində dəstəklənərək, unitar və homogen millət olmaq haqqında köhnə ideyaların rədd edilməsini ehtiva edirdi.
- 1990-cı illərin ortalarından bəri biz multikulturalizmin əks nəticə verdiyini və tənəzzülə uğradığını, milli dövlət quruculuğu ideyalarının, paylaşılan dəyərlərin və identikliyin və unitar vətəndaşlığın yenidən təsdiqləndiyini və ya hətta "assimilyasiyanın geri qayıtdığını" gördük.
- Bu reqressiya qismən əksər qruplar arasında müxtəlifliyin birləşməsinin "həddindən artıq irəli getdiyi" və onların həyat tərzini təhdid etdiyi qorxusundan irəli gəlir. Bu qorxu çox vaxt nativist və populist sağçı siyasi hərəkatların yüksəlişi ilə özünü göstərir. Buna misal olaraq köhnə "Danimarkalılar üçün Danimarka" ideyalarını müdafiə edən Danimarka Xalq Partiyasının hərəkatını göstərmək olar.
- Lakin reqressiya mərkəz ilə müxalifət arasında da yayqınlıq vardır. Bu hal, multikulturalizmin yardım edilməsi nəzərdə tutulanlara, yəni azlıqların özlərinə fayda vermədiyini göstərir, çünki o, onların sosial, iqtisadi və siyasi təcrid edilməsinin altında yatan mənbələri həll edə bilmir və bu, insanların istəmədən onların sosial təcridinə töhfə verdikləri inancını əks etdirir. Nəticədə, hətta Avropadakı sosial-demokrat partiyalar kimi multikulturalizmi müdafiə edən orta sol siyasi hərəkatlar da ondan geri çəkilərək "vətəndaş cəmiyyəti", "sosial inteqrasiya", "ümumi dəyərlər" və "ortaq dəyərləri" vurğulayan diskursa keçdilər.
- Vətəndaşların vətəndaş cəmiyyətinə inteqrasiyası (inteqrasiya) ilə bağlı sosial-demokratik diskurs daha əhatəli milli kimliyin inkişaf etdirilməsi ilə irqçilik və ayrı-seçkiliklə mübarizə zərurətini vurğulamaqla, multikultural ritorikadan (ritorika, nitq sənətindən) uzaqlaşmaqla radikal sağ diskursdan fərqlənir.) və siyasətdən ibarətdir. Bu yeni yanaşmaya istinad etmək üçün çox vaxt "post-multikultural" termini istifadə olunur. Bu yanaşma homogenləşdirici millətçi ideologiyaların məzlum bir şəkildə təsdiqindən qaçmaqla sınanmamış və ya yanlış yönləndirilmiş multikulturalizmin sərhədlərini aşmağa çalışır.

Multikulturalizm konteksi. Multikulturalizmin tarixi kontekstində yerləşdirilməsi vacibdir. Bu anlayış bir tərəfdən insanlıq qədər qədimdir. Amma "yüksəlmə və eniş"ə malik olduğu deyilən multikulturalizm ilk dəfə 1960-cı illərin sonlarında meydana çıxan spesifik tarixi sosial hadisədir [2, səh. 12]. Bu vaxt mühümdür, çünki o, bizə multikulturalizmi müharibədən sonrakı dövrün daha böyük sosial transformasiyaları qarşısında yerləşdirməyə kömək edir.

Daha konkret desək, multikulturalizm etnik və irqi müxtəlifliklə bağlı geniş insan hüquqları islahatının bir hissəsidir. İkinci Dünya Müharibəsindən əvvəl Qərbdə etnik-mədəni və dini müxtəliflik bir sıra paroxial və qeyri-demokratik iyerarxik münasibətlərlə səciyyələnirdi. Bu münasibətlər bəzi xalqların və mədəniyyətlərin üstünlüyünü və digərləri üzərində hökmranlıq hüququnu açıq şəkildə irəli sürən irqçi ideologiyalarla əsaslandırılırdı. Bu ideologiyalar Qərb dünyasında geniş qəbul olundu və həm daxili qanunları (məsələn, irqi qərəzli immiqrasiya və vətəndaşlıq siyasəti), həm də xarici siyasəti (məsələn, xaricdəki koloniyalarla bağlı) dəstəklədi.

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra isə dünya Hitlerin bu cür ideologiyalardan fanatik və öldürücü şəkildə istifadə etməsinə qarşı çıxdı və BMT onları irqlərin və xalqların bərabərliyi ideologiyasının lehinə qətiyyətlə rədd etdi. İnsan bərabərliyinin bu yeni fərziyyəsi köhnə iyerarxiyaların davamlı mövcudluğuna və davamlı təsirinə qarşı yönəlmiş bir sıra siyasi hərəkatlara səbəb oldu. Bu hərəkatlarda üç növ "dalğa" müəyyən edə bilərik:

1. 1948-ci ildən 1965-ci ilə qədər güclənən anti-müstəmləkəçilik uğrunda mübarizə;
2. irqi ayrı-seçkiliyə və irqi ayrı-seçkiliyə qarşı mübarizə
3. 1960-cı illərin sonunda ortaya çıxan multikulturalizm və azlıqların hüquqları uğrunda mübarizə.

Bu hərəkatların hər biri əvvəlki etnik və irqi iyerarxiyaların mirasına etiraz etmək üçün insan hüquqları islahatı və onun irqlərin və xalqların bərabərliyi ideologiyasına əsaslanır [4, səh. 62]. Əslində, insan haqları islahatının burada iki rolu var: Bu, təkcə mübarizə üçün ilham deyil. Eyni zamanda, bu mübarizənin icazə verilən məqsəd və vasitələrin məhdudlaşdırılması da var. Tarixən marginallaşmış və ya damğalanmış qruplar bərabərlik naminə köhnə iyerarxiyalara qarşı mübarizə apardıqca, onlar qadınları, qarışıq irqli insanları, dini dissidentləri və bu kimiləri kənarlaşdırmaq və ya onlara təzyiq göstərmək ənənələrindən əl çəkməlidirlər. İnsan hüquqlarının və daha çox liberal-demokratik konstitusionalizmin çərçivəsi bu mübarizələrin müzakirə edildiyi və həll olunduğu ümumi çərçivəni təmin edir.

Nəticədə ortaya çıxan multikulturalizm islahatlarının dəqiq xüsusiyyətləri, hər birinin üzləşdiyi fərqli tarixə uyğun olaraq qrupdan qrupa dəyişir [5, səh. 72]. Onların hamısı ikinci dalğanın əsasını təşkil edən ayrı-seçkiliyə yol verməmək prinsipi ilə başlayır, lakin digər təcrid və ya damğalama formalarına qarşı çıxmaq üçün ondan kənara çıxır. Bir çox Qərb ölkələrində etnik, irqi və ya dini azlıqlara qarşı dövlət tərəfindən açıq şəkildə dəstəklənən ayrı-seçkilik 1960-1970-ci illərdə insan haqları mübarizələrinin ikinci dalğasının təsiri ilə əsaslı şəkildə aradan qalxdı [6, səh. 82]. Lakin etnik və irqi iyerarxiyaların mövcudluğuna dair sübutlar hələ də öz yerində idi. İqtisadi bərabərsizliklər, siyasi zəif təmsilçilik, sosial stiqma və ya mədəni görünmə ilə ölçülməsindən asılı olmayaraq, bu sübutlar bir çox cəmiyyətlərdə açıq şəkildə görünür. Bu davamlı bərabərsizliklərin aradan qaldırılmasına kömək etmək üçün multikulturalizmin müxtəlif modelləri işlənib hazırlanmışdır.

"Multikultural Siyasət İndeksi" müqayisəli tədqiqata imkan verən standartlaşdırılmış formatda multikultural siyasət (MM) prosesini ölçmək cəhdidir. İndeks immiqrantlar üçün multikulturalizm siyasətinin ən ümumi və ya simvolik formaları əsasında aşağıdakı səkkiz siyasəti (təcrübələri) əsaslandırır:

1. Multikulturalizmin mərkəzi, və yaxud, regional və bələdiyyə səviyyəsində konstitusiya, qanunvericilik və ya parlament tərəfindən təsdiqi;
2. Multikulturalizmin məktəb kurikulumunda qəbul edilməsi;
3.İctimai media və ya mediayaya lisenziya verilərkən etnik nümayəndəliyin (həssaslığın) daxil edilməsi;
4. Nizamnamə və ya qanun və ya məhkəmə yolu ilə geyimdən azad edilməsi;
5. İkili vətəndaşlığa icazə verilməsi;
6. Etnik qrup təşkilatlarına mədəni fəaliyyət üçün maliyyə dəstəyinin göstərilməsi;
7. İkidilli təhsilin və ya ana dilində təhsilin maliyyələşdirilməsi;

8. İmmiqrantların əlverişsiz qrupları üçün müsbət ayrı-seçkilik.

İndeksdən başqa siyasətlər də əlavə edilə (və ya çıxıla bilər), lakin mən qeyd etdim ki, XX əsrin son bir neçə onilliyi ərzində Qərb demokratiyalarında nəzərəçarpacaq dərəcədə "multikulturalizmə qayıdış" olub və bir çox ictimai siyasətlər tənqidçilər tərəfindən görülüb [8, səh. 53]. Yuxarıda sadalanan bu səkkiz siyasət indikatorunun hər birinin məqsədi liberal-demokratik dövlətlərin multikulturalizmə qayıdış edib-etməmək və immiqrant qruplarına münasibətdə daha çox multikultural vətəndaşlıq modellərini inkişaf etdirməklə bağlı seçim qarşısında qaldıqları siyasət ölçüsünü tutmaqdır.

İmmiqrantlar üçün multikulturalizmin nüvəsi yerli xalqlar və milli azlıqlardan kəskin şəkildə fərqlənsə də, hər biri əvvəlki iyerarxiyaların miraslarından qurtulmaq və daha ədalətli və daha əhatəli demokratiyalar qurmağa kömək etmək üçün bir vasitə kimi müdafiə edilmişdir [9, səh. 59].

Ona görə də, mənim fikrimcə, multikulturalizm ilk növbədə insan hüquqları ideallarına əsaslanan yeni demokratik vətəndaşlıq modellərini inkişaf etdirmək və köhnə qeyri-sivil və qeyri-demokratik iyerarxiya və təcrid münasibətlərini əvəz etməkdir. Təbii ki, multikulturalizmi milliləşmə kimi izah etmək dəyişməz mədəni fərqliliklərin 3S multikulturalizmi kimi tərənnüm edilməsini izah etməkdən xeyli fərqlidir. 3S təsviri; multikulturalizm isə mətbəxdə, geyimdə və musiqidə fərqləri göstərmək və istehlak etmək, siyasi və iqtisadi bərabərsizlik məsələlərinə etinasızlıq göstərməkdir; formal bərabərsizliyin sona çatmasından sonra hələ də mövcud olan dərin bərabərsizlikləri aradan qaldırmaq üçün yeni vətəndaş və siyasi münasibətlərin qurulmasından gedir.

Bu izahatlardan hansının Qərbin multikulturalizm təcrübəsini daha dəqiq təsvir etdiyini müəyyən etmək vacibdir. Multikulturalizmin süqutunu qeyd etmək və ya gileylənmək qərarına gəlməzdən əvvəl, biz multikulturalizmin əslində necə yarandığını bildiyimizə əmin olmalıyıq. 3S izahı üç əsas səbəbə görə yanıltıcıdır.

Əvvəla, multikulturalizmin yalnız və ya əsasən simvolik mədəniyyət siyasətlərindən ibarət olması iddiası mövcud siyasətlərin yanlış oxunmasından asılıdır. İstər yerli xalqlara, istər milli azlıqlara, istərsə də mühacir qruplarına baxsaq, multikulturalizm siyasətlərinin iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni ölçüləri birləşdirdiyi dərhal aydın olur. Azlıqlar (haqlı olaraq) öz mədəniyyətlərinin tarixi damğasına qarşı çıxsalar da, immiqrantlar üçün multikulturalizm həm də siyasi güc və iqtisadi imkanlar təmin edir. Bura girişlə bağlı siyasətlər daxildir. Hər üç halda Multikulturalizmə mədəni tanınma, iqtisadi yenidən bölüşdürmə və siyasi iştirakı birləşdirir [10. səh. 74].

İkincisi, multikulturalizmin ümumbəşəri insan hüquqlarının əhəmiyyətinə məhəl qoymaması iddiası da eyni dərəcədə yanlışdır. Əksinə, gördüyümüz kimi, multikulturalizmin özü insan hüquqları prinsipləri və liberal-demokratik konstitusionalizmdən ilhamlanmış və məhdudlaşdırılmış insan hüquqlarına əsaslanan hərəkatdır. Məqsəd, müharibədən sonrakı insan hüquqları islahatı ilə nüfuzdan düşmüş ənənəvi etnik və irqi iyerarxiyalara qarşı çıxmaqdır. Bu şəkildə baxıldığında, milliləşdirmə kimi multikulturalizm eyni insan haqları inqilabı ilə nüfuzdan düşmüş azlıq qrupları daxilində dar düşüncəli mədəni təcrübələrin uyğunlaşdırılmasına dəstək vermir. Bizi vətəndaşlıq kimi multikulturalizmi dəstəkləməyə vadar edən eyni insan hüquqlarına əsaslanan səbəblər həm də insan hüquqlarını pozan mədəni təcrübələri rədd edən səbəblərdir. Həqiqətən də bunu Qərb demokratiyalarında görürük. Multikulturalizmin qəbul olunduğu hər yerdə daha geniş insan hüquqları normalarına və liberal-demokratik konstitusiya quruluşunun ümumi prinsiplərinə sadiqlik var.

Son nəticədə multikulturalizmin mədəni dəyişikliyin reallığını inkar etməsi iddiasındakı qüsurlara işarə edir. Əksinə, milliləşdirmə kimi multikulturalizm həm azlıqlar, həm də çoxluqlar üçün yüksək dərəcədə (və bilərəkdən) transformativ layihədir. O, həm dominant qrupların, həm də tarixən bağlı (nəzarət olunan) qrupların yeni təcrübələrlə məşğul olmasını,

yeni əlaqələrə girməsini və yeni konsepsiya və diskursları qəbul etməyi tələb edir ki, bunların hamısı xalqların kimliyini ciddi şəkildə dəyişdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev A.N., Cəfərova E.H., Məmmədov İ.M. Multikulturalizmə giriş: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. – Bakı: Mütərcim, 2018. – 372 s.
2. Hacıyeva. M., Alışova. N. Multikulturalizm Azərbaycanın həyat tərzidir. Bakı, 2016, 59 s.
3. Kamal. A. Azərbaycan multikulturalizmi. Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı, 2017. 422 s.
4. Məmmədli. N. Multikulturalizm (Panaseya yoxsa alternativ). Bakı 2016, 189 s.
5. Məmmədov. F.T. "Kulturalogiya və insan inkişafı". Bakı, "OL" NPTK, 2019 – 344 s
6. Məmmədov. F.T. "Kulturalogiya, Mədəniyyət, Svilizasiya", Bakı, "OL" MMC, 2016. 260 s
7. Mir-Bağırzadə S.A.Multikulturalizmə giriş. Dərslik, - Bakı, - 2021, - S.120.
8. Антонова В. Мультикультурализм: идеология, политика и культурный код современности / В. Антонова; Центр социальной политики и гендерных исследований. М. : Вариант, 2012. 118 с.
9. Горшунова Е., Межкультурная коммуникация, этнические стереотипы и ярлыки англоговорящего сообщества : учеб. пособие / Е. Горшунова, Ю. Горшунов. М. : Проспект, 2015. 112 с.
10. Назаров, В. Л. Теория и практика мультикультурализма в странах Запада : [учеб. пособие] / В. Л. Назаров. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2015. – 212 с.
11. Некрасов С. И. Американский мультикультурализм : учеб. пособие для студентов вузов / С. И. Некрасов, Н.А. Некрасова, В. В. Платошина. М. : Академия Естествознания, 2011. 151 с.
12. Сахарова В. В. Мультикультурализм и политика интеграции иммигрантов: сравнительный анализ опыта ведущих стран Запада / В. В. Сахарова. СПб. : Златоуст, 2011. 176 с.
13. Тангалычева Р. Теории и кейсы межкультурной коммуникации в условиях глобализации / Р. Тангалычева. СПб. : Алетейя, 2012. 248 с.

MULTİKULTURALİZMİN YÜKSƏLİŞİ VƏ TƏNƏZZÜLÜ

Heydərli Heydər

XÜLASƏ

Etnik müxtəlifliyin hüquqi və siyasi uyğunlaşması ilə bağlı ideyalar son 50 il ərzində bütün dünyada yayılıb. Bu dəyişiklikləri təsvir etməyin tanış üsulu "multikulturalizmin yüksəlişi və süqutunu" təsvir etməkdir. Bu məqalədə, multikulturalizmlə bağlı eksperimentlərin xarakterinin xarakterizə edilməsi, onların üzləşdiyi real çətinlikləri və məhdudiyyətləri ilə həlli yolları üçün alternativlərinin nə olduğu müəyyən edilir. Multikulturalizmin tənəzzülünü qeyd etməli, yoxsa gileylənməliyik deyə qərar verməzdən əvvəl, ilk növbədə multikulturalizmin həm nəzəriyyədə, həm də praktikada nə demək olduğunu, onun məqsədlərinə harada çatdığını və çata bilmədiyi, gələcəkdə hansı şəraitdə inkişaf edəcəyini düşünülməkdədir.

РАЗВИТИЕ И УПАДОК МУЛЬТИКУЛТУРАЛИЗМА

Гайдарлы Гайдар

АННОТАЦИЯ

Идеи о правовом и политическом приспособлении этнического разнообразия распространились по всему миру за последние 50 лет. Знакомый способ описать эти изменения — описать «взлет и падение мультикультурализма». В этой статье описывается характер экспериментов в области мультикультурализма, реальные проблемы и ограничения, с которыми они сталкиваются, а также возможные альтернативы их решения. Прежде чем решить, радоваться или сетовать на упадок мультикультурализма, прежде всего следует подумать о том, что означает мультикультурализм как в теории, так и на практике, где он достиг своих целей и не достиг их, и при каких условиях он будет развиваться в будущем.

THE RISE AND DECLINE OF MULTICULTURALISM

Haydarli Haydar

SUMMARY

Ideas about the legal and political accommodation of ethnic diversity have spread throughout the world over the past 50 years. A familiar way of describing these changes is to describe the "rise and fall of multiculturalism". This article describes the nature of experiments in multiculturalism, the real challenges and limitations they face, and what alternatives there are for their solutions. Before deciding whether we should celebrate or complain about the decline of multiculturalism, first of all, we should think about what multiculturalism means both in theory and in practice, where it has achieved its goals and failed to achieve them, and under what conditions it will develop in the future.

"ASUDƏ VAXTINI KİTAB OXUYARAQ DƏYƏRLƏNDİRƏN GƏNCLƏRİN ÜSTÜNLÜK VERDİYİ KATEQORİYALAR" TƏDQİQAT MÖVZUSUNDA PİLOT ARAŞDIRMA

Şirinli Xədicə Seymur qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
s_reyhan@mail.ru

Açar sözlər: müşahidə, seçmə, tədqiqat, kateqoriya
Ключевые слова: наблюдение, выборка, исследование, категория
Keywords: observation, sampling, research, category.

Məqalədə asudə vaxtını kitab oxuyaraq dəyərləndirən gənclərin üstünlük verdiyi janr, kateqoriyalar və bu mövzuda həyata keçirilən pilot tədqiqatdan bəhs olunur. Mütaliə fərdin dünyagörüşünün formalaşmasına, söz ehtiyatının artmasına, bilik əldə etməyə kömək edir. Bu baxımdan yaşadığımız əsr texnologiya əsri olsa da, hələ də kitab oxumağa böyük ehtiyac var. Son illərin statistikasına görə gənclərin 50%-i dedektiv, 25%-i tarixi, 20%-i romantik, elmi, cəmi 5%-i isə klassik janra üstünlük verir. Kitab satıcıları da əsasən, rusdilli gənclərin daha çox fantastika, yaşlı oxucuların dedektiv və klassik əsərlərə, qızların isə daha çox sevgi romanlarına üstünlük verdiyini deyirlər.

Paytaxtın kitab mağazalarında aparılan sorğuya əsasən belə qənaətə gəlinib ki, yeni kitab oxumağa başlayan gənclər də yaşlı nəslin nümayəndələri kimi daha çox Rövşən Abdullaoğlu, Çingiz Abdullayev və Elxan Elatlının əsərlərinə üstünlük verirlər. Bunun əsas səbəbi isə həmin yazıçıların əsəsrlərini sadə dildə yazmasıdır. Əksər kitab satıcıları deyirlər ki, gənclər arasında ən az maraq klassik ədəbiyyatdadır: "Hüseyn Cavid, Bəxtiyar Vahabzadə kimi dahi
şəxsiyyətlərin əsərləri tələbat olmadığından demək olar ki, mağazalarda satılmır".Klassik ədəbiyyata biganə münasibətin mənfi tərəfləri vardır. Satıcılar qeyd edirlər: "Bu, əslində, çox acınacaqlı vəziyyətdir, çünki klassik əsərlər ədəbiyyatın özəyini təşkil edir.Biz kitab oxumağa yeni başlayanlara tövsiyələr edərkən elə kitablara üstünlük verir ki, onlar o kitabı oxuyarkən yerində addımlamasınlar. Daha çox klassikaya yönəlmələrinə kömək olacaq kitablar tövsiyə edirik. Gənclər daha çox sosial şəbəkələrdə fenomen olan, lakin onlara fayda verməyəcək kitablara yönəlirlər. Daha çox türk ədəbiyyatına-"Sen 17 yaşımsın", "Hüzünlü ponçik" adlı kitablar, Ahmet Batman, Büşra Yılmaz kimi yazarları oxuyurlar. Bu da onların ziyanınadır, çünki belə olan halda ciddi ədəbiyyata meyil azalır. Adının çəkilməsini istəməyən satıcının sözlərinə görə, əvvəllər kitaba olan tələbat daha çox olsa da, sonradan azalmağa başlayıb: "Ola bilər ki, müasir texnologiya buna təsir edir, ola bilsin başqa təsirləri də olur. Amma reallıq odur ki, insanımız əvvəlki kimi kitab oxumur. Mən isə burda ikinci əl kitab satmaqla qazancımı əldə etməyə çalışıram. Daha çox tələbələr, nadir hallarda sıravi vətəndaşlar gəlib kitab alır. Satdığım kitablar mağazada satılan kitablardan 2-3 dəfə ucuz olur. Təbii ki, bunun ən əsas səbəbi işlənmiş olduqları üçündür. Son zamanlarda elektron kitablarım da istifadəsi kitaba olan tələbata təsir edir. Tələbələr artıq gəlib 10 manata kitab almaq əvəzinə, elektron formada olan kitabı 5-6 manata çap etdirməyi üstün tuturlar" [1].

Tədqiqat mövzusu olan asudə vaxtı kitab oxuyaraq dəyərləndirən gənclərin üstünlük verdiyi kateqoriya tədqiqat mövzusunda pilot araşdırmaya nəzər salaq. Hər bir tədqiqatın planında bir neçə mərhələlər öz əksini tapmalıdır.

1. Tədqiqatın adı, mövzu;
2. Tədqiqatın məqsədləri;
3. Tədqiqatda məlumat toplama metodları;

4. Tədqiqat subyektlərinin seçim proseduru və məlumatların təhlili;
5. Ehtiyaclara uyğun strategiyanın hazırlanması, tətbiqi və müəyyən dövr sonra strategiyanın uğurlu olub-olmaması və səmərəliliyini qiymətləndirmək [2] .

Birinci mərhələdə tədqiqatçı nəyi? sualına cavab axtarır. Tədqiqatın planı tədqiqatçı qarşısına 5sual qoyur. Yalnız bu suallara cavab tapdıqdan sonra tədqiqata başlanılır. Birincisi nəyi? sualıdır . Burada öyrənilən mövzu asudə vaxtını kitab oxuyaraq dəyərləndirən gənclərin müraciət etdiyi janrlar(kateqoriyalar)dır.

İkinci mərhələdə niyə öyrənirik? sualına cavab axtarılır. Tədqiqatın məqsədinə görə dörd növü var: təsvir etmək; müqayisə etmək; korrelyasiya ; reqressiya məqsədi ilə. (Pilot tədqiqatımızın məqsədi təsvir etməkdir).

Üçüncü mərhələdə necə? sualı ortaya çıxır. Pilot tədqiqatımız metodoloji mövqeyinə keyfiyyət xarakterlidir. Cennifer Meyson keyfiyyət metodlarından istifadə edilən tədqiqatın mahiyyətini yığcam şəkildə belə açıqlamışdır: hadisələr müəyyən kontekst daxilində necə və niyə baş verir [3]? Lakin bu o demək deyil ki, keyfiyyət metodunda kəmiyyətlə bağlı göstəricilər olmur. Sadəcə fikir ümumiləşdirməyə dayanır. Brayman diqqətə çatdırır ki, keyfiyyət tədqiqatçıları üçün ümumiləşdirmə vacibdir, ancaq ondan da vacib olan məsələ problemin kontekst daxilində başa düşməsidir [4]. Keyfiyyət metodologiyasında istənilən sahədə lazım olan elmi biliyin əldə etməyin ilkin mərhələsi müşahidədir. Müşahidəçinin vəziyyətindən asılı olaraq iştiraklı müşahidə iki cür aparıla bilər – açıq və gizli üsulla. Gizli müşahidə iştiraklı müşahidənin bu növündə tədqiqatçı öyrənilən subyektlərə qoşulur, ancaq öz həqiqi məqsədini və kimliyini onlardan gizlədir. Tədqiqatçı müddət keçdikcə tədqiq edilən qrupun bir parçasına çevrilir, onların etimadını və inamını qazanmağa çalışır. Bu dərəcədə yaxınlığın yaradılması müşahidəçiyə dəyərli informasiya toplamağa, tıdqiq edilən qrupu başa düşməyə böyük imkanlar açır [5]. Pilot tədqiqatımız keyfiyyət metodologiyası ilə müşahidə metodu ilə həyata keçirilib.

Dördüncü mərhələdə hansı şəraitdə? kimdən? Suallarına cavablar axtarılır. Bu mərhələdə seçmə prosesi həyata keçirilir. Pilot tədqiqatımızda təsadüfi olmayan seçmə metodundan istifadə olunub . Təsadüfi olmayan seçmə metodunun bir neçə üsulu var. Tədqiqatımızda ən münasib(məkan) seçmə üsulundan istifadə olunub. Təsadüfi olmayan seçmənin səciyyəvi xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, tədqiqatçı yalnız müəyyən göstəricilərə cavab verən respondentləri öyrənməkdə maraqlıdır. Əgər təsadüfi seçmədə baş məcmudakı subyektlərin seçilmə ehtimalı bərabərdirsə, burada baş məcmudakı şəxslərin birinin digərinin digərinə nisbətdə seçilmə ehtimalı daha yüksəkdir [6]. Ən münasib seçmə metodunda tədqiqatçı mövcud imkanlar daxilində ən rahat şəkildə tapılacaq respondentləri tədqiq edir. Burada tədqiqatçı üçün təmsilçilik dərəcəsi əhəmiyyət daşımır. Bu metoddan istifadə edərək lazımi xüsusiyyətlərə malik respondentlərin rahatlıqla və tezliklə tapıla bilər. Məsələn, universitetdə çalışan tədqiqatçı buradakı tələbələrin ölkədəki ali təhsil müəssisələri barədəki rəylərini öyrənmək üçün araşdırma aparır. Tədqiqatçı başqa heç bir yerə getmədən rahat şəkildə məcmu ərsəyə gətirə bilər. Göründüyü kimi, nəticələr ölkədəki bütün yüksək səviyyəli ali təhsil müəssisələrindəki vəziyyəti əks etdirməyə bilər. Metod məkan əsasında seçimdir. Tədqiqatçı ona lazım olan respondentlərin toplaşdığı məkanda münasib respondentlər tapa bilər. Məsələn, məscidi müntəzəm qaydada ziyarət edənləri tədqiq etmək üçün tədqiqatçı məhz elə məscidin girişində, yaxud daxilində dayanaraq, ora gələn ziyarətçiləri sorğuya dəvət edə bilər [7]. Hansı şəraitdə? Sualının cavabı isə kitabxanadır. Asudə vaxtı kitab oxuyaraq dəyərləndirən gənclərin üstünlük verdiyi janr mövzusu gizli müşahidə metodu, məkan seçməsi ilə kitabxana şəraitində keçirilib.

Maraqlıdır bəs, Azərbaycanın gənc oxucusu hansı janrda olan kitablara üstünlük verir? Yerli yoxsa, xarici yazarların kitablarına maraq daha yüksəkdir.

Müşahidəyə 24 qadın (60%), 16 kişi(40%) olmaqla 40 respondent cəlb olunmuşdur. Onların 5-i (12.5%) 15 yaşa qədər, 32-si (80%) 15-30 yaş (gənclik yaşı), 3 nəfər (7.5%) isə 30-dan çox yaşdadır.

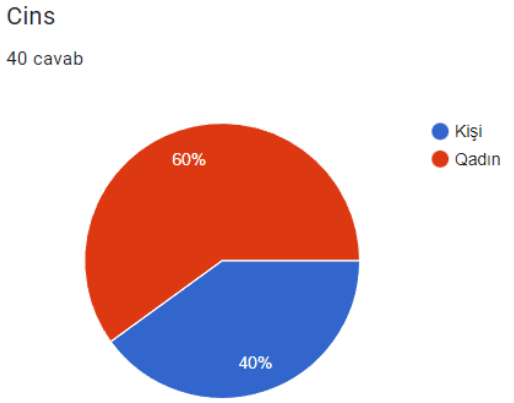

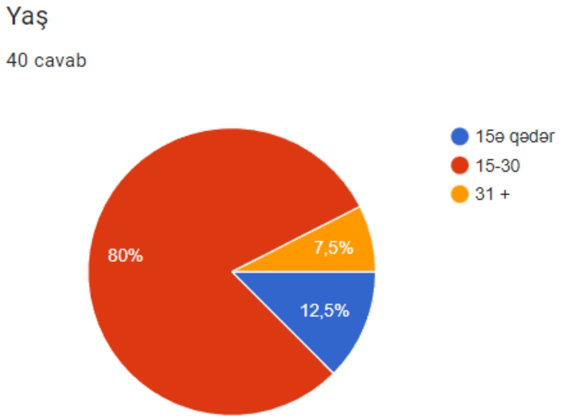

Respondentlərin 65%-i kitabı Azərbaycan dilində oxumağa üstünlük verir. 27,5%-i türk, 5%-i rus, yalnız 1%-i ingilis dilində oxumağa üstünlük verdiyi müşahidə olunmuşdur. Və respondentlərin 70%-i xarici, yalnız 30%-i yerli yazıçılara üstünlük verdiyi müşahidə edilmişdir.

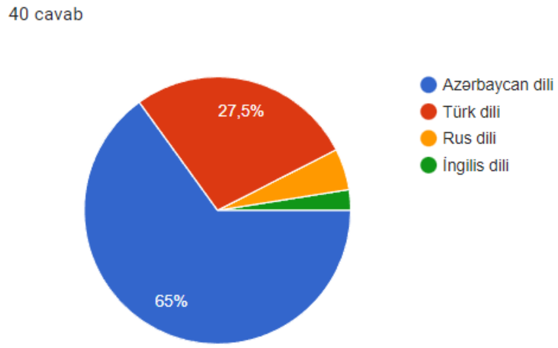

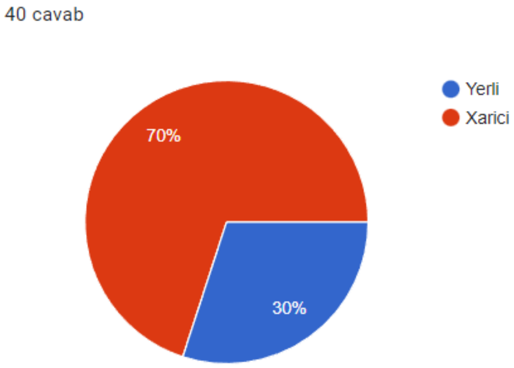

Müşahidəyə cəlb olunmuş respondentlərin üstünlük verdiyi kateqoriyalar gizli müşahidə metodu, məkan seçməsi ilə əldə edilmiş məlumatlar diaqramda toplanmışdır. Göründüyü kimi kitablara maraq oxuculara görə dəyişir. Bu oxucunun yaşına görə, statusuna görə fərqli olur. 25 yaşa qədər gənclər arasında əsasən daha çox sevgi psixoloji, dedektiv əsərlər üstünlük təşkil edir. Amma universitet, iş həyatında olan gənclər daha çox öz işləri, sahələri ilə bağlı kitabları sevirlər. Omlar biznes və elmi kateqoriyalara üstünlük verirlər. Yaş həddi yüksək olan orta və yaşlı təbəqə daha çox klassiklərə, "best sellər" kitablara maraq göstərirlər. Keçirdiyimiz müşahidəyə əsasən üstünlük, maraq şəxsi inkişaf kitabları və dedektiv janrında olan xarici yazarların romanlarınadır.

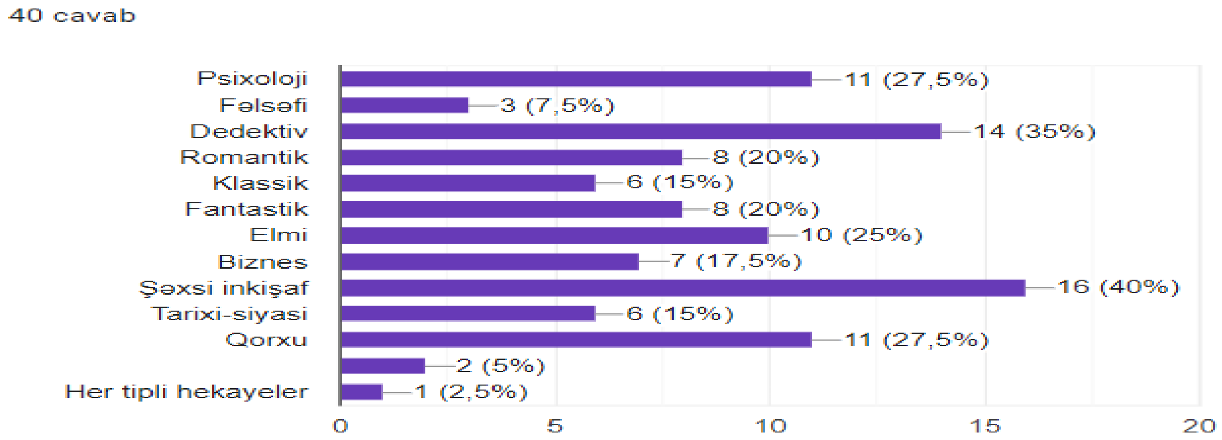

Respondentlərindən biri deyir: "Əksər hallarda dedektiv, gerilim janrlı kitablara üstünlük verirəm. Çünki, mənə görə kitab oxumaq sadəcə, söz, cümlələri oxuyub keçmək deyil, oxuduqlarını hiss etmək, yaşamaqdır. Kitab oxumayan insanlar sadəcə öz həyatlarını yaşayırlar, kitab oxuyan insanlar isə yüzlərlə, minlərlə həyat yaşamış olurlar deyə bir cümlə də vardır. Bunun mənasını kitabı sadəcə oxuyan deyil, həmin kitabı yaşayan insanlar daha gözəl anlayar. Gerilim dolu olan kitabları oxuyan zaman özümü həmin kitabların içərisindəko personajlar kimi hiss edir, onların yaşadıqlarını yaşayıram. Bunun üçün bu janrlara daha çox üstünlük verirəm. Bundan əlavə şəxsi inkişaf, bizness janrında olan kitablar da oxuyuram ki, bu da inkişafım üçün faydalıdır." Başqa bir respondent: "Axtardıqlarımı bu kitablarda tapıram deyə bilərəm. Əlbəttə insanlar yalnız bir janrda oxuya bilməz. Həm komediya, dram, şəxsi inkişaf, detektiv və s. janrlarda da mütləq ki, oxuyur. Amma sənin seçəyəcəyin sonrakı kitabın hansı olmasında indi oxuduğun kitabın səni nə qədər aydınlatdığı, hansı istiqamətdə yetişdiyi və s. çox vacibdi." Bu gün Azərbaycanda kitab oxumaq , kitab alışı-satışı, kitaba maraq haqqında şəxsi fikirlərinə gəldikdə bir respondentin fikrincə: "Düşünürəm ki, ölkəmizdə kitab oxumaq üçün yetərincə açıq və qapalı kitabxabalar yoxdur. Ən çox üz tutduğum yerlərdən biri Baku Book Centerdir.

Oxumaq üçün nəzərdə tutulmuş kitablar çox azdır və daha çox tarixi-siyasi janrda kitablar üstünlük təşkil edir və bunlar da diqqetimi cəlb etmir. Satış üçün yetərli qədər kitab var bu məkanda, amma onları da təbii olaraq oxumağa icazə yoxdur. Digər məşhur kitab mağazalar şəbəkələri də vardır ki, bu yerlərin əksəriyyətində kitabı satın alaraq oxumaq olar, amma bəzən kitablara qoyulan yüksək qiymət səbəbindən satın almaq mümkün olmur. Kitabxanalarda yaxud da kitab mağazalarında çox səs-küy müşahidə olunur. Xalqımızın ən mənfi cəhəti odur ki, (hamıya şamil olunmur) kitabxanalara kitab oxumaq üçün yox şəkil çəkdirmək, söhbət etmək üçün gəlirlər". Başqa bir respondentə görə: "İnternetə çıxış artdıqca, kitaba maraq azalır. Halbuki internete çıxış artıqca ədəbiyyat axtarışı daha rahat və sürətli olub. Təəssüf ki internetin bu müsbət tərəfindən istifadə edən azalıb. Kitaba verilən pul bəzilərinin gözündə çox böyük görünür. "Ona vermek evezine gedib MC, kfc -də yemək yeyərəmdə" kimi fikirlər bu gün heçdə az deyil".

ƏDƏBİYYAT

1.https://toplum.tv/manset/oxucular-daha-cox-hansi-eserlere-ustunluk-verirler-reportaj
2. Giddens A.and Sutton P. Sociology Cambridge, Polity Press, 2013, p.40
3. Mason J. Qualitative Researching. SAGE, London, 2002, p.1
4. Bryman A. Social Research Methods. Oxford, Oxford University Press, 2012
5. Şahbazov.İ Tədqiqat metodları. Bakı, TEAS Press Nəşriyyat evi, 2019, s.210

6. De Vaus D.A. Surveys in Social Research. 4th Edition, University College of London Press, London, 1996
7. Denzin N. and Lincoln Y. The SAGE Handbook of Qualitative Research. SAGE, 2015

“ASUDƏ VAXTINI KİTAB OXUYARAQ DƏYƏRLƏNDİRƏN GƏNCLƏRİN ÜSTÜNLÜK VERDİYİ KATEQORİYALAR” TƏDQİQAT MÖVZUSUNDA PİLOT ARAŞDIRMA

Şirinli Xədicə

XÜLASƏ

Viktor Hüqonun belə bir fikri var, “Kitabı müəllif,onun aqibətini isə cəmiyyət yaradır”. Doğurdan da, kitab cəmiyyətin, şəxsiyyətin formalaşmasında, mədəniyyətin inkişafında mühüm rol oynayan əsas amillərdən biridir. Kitabların insanlara verdiyi töhfələr onun satış qiymətindən qat-qat üstündür. Bir çox insan “bir kitab oxudum və həyatım dəyişdi və ya mənə çox təsir etdi” - deyə bilirsə, elə bütün bunlar kitabın insan həyatındakı rolunu ifadə etməyə kifayət edir.

ПИЛОТНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ НА ТЕМУ ИССЛЕДОВАНИЯ «КАТЕГОРИИ, ПРЕДПОЧТИТЕЛЬНЫЕ МОЛОДЕЖЬЮ, ЦЕНЯЩЕЙ СВОЙ ДОСУГ ЧТЕНИЕМ КНИГ»

Ширинли Хадиджа

АННОТАЦИЯ

У Виктора Гюго такое мнение: “Книгу создает автор, а общество творит ее судьбу”. Действительно, книга является одним из основных факторов, играющих важную роль в формировании общества, личности, развитии культуры. Вклад книг для людей намного больше, чем их продажная цена. Если многие люди могут сказать: «Я прочитал книгу, и моя жизнь изменилась или это сильно повлияло на меня», всего этого достаточно, чтобы выразить роль книги в жизни человека.

PILOT STUDY ON THE RESEARCH TOPIC "CATEGORIES PREFERRED BY YOUNG PEOPLE WHO VALUE THEIR LEISURE TIME BY READING BOOKS"

Shirinli Khadija

SUMMARY

Victor Hugo has such an opinion, "The book is created by the author, and society creates its fate". Indeed, the book is one of the main factors that play an important role in the formation of society, personality, and the development of culture. The contribution of books to people is much more than its selling price. If many people can say "I read a book and my life changed or it affected me a lot", all this is enough to express the role of the book in human life.

GENDER BƏRABƏRLİYİ VƏ SAHİBKARLIQ

Hüseynzadə Aysun Zakir qızı
BDU-nun 2-ci kurs magistrantı
aysunnhuseynzade@gmail.com

Açar sözlər: sahibkarlıq, qadın sahibkarlığı, gender bərabərliyi, iqtisadi inkişaf, iqtisadi fəaliyyət
Keywords: entrepreneurship, women's entrepreneurship, gender equality, economic development, economic activity
Ключевые слова: предпринимательство, женское предпринимательство, гендерное равенство, экономическое развитие, экономическая активность

Sahibkar qazanc əldə etmək üçün riskə gedən şəxs olaraq izah edilir. Sahibkarlıq dedikdə yeni bir işə cəhd edib başlayan, ticarət, sənaye və s. sahələrə kapital qoyuluşunu həyata keçirilməsi anlaşılır.

Sənaye cəmiyyətindən informasiya cəmiyyətinə keçidlə sahibkarlıq milli və beynəlxalq səviyyədə, inkişaf etmiş və ya inkişaf etməkdə olan ölkələr səviyyəsində diqqətə layiq hala gəldi. Sahibkarlıq iqtisadi və sosial sahələrdə təhlil edilən mühüm sektor olmağa başlamışdır. Beləliklə, sahibkarlıq kommersiya və iqtisadi sahədə öz əksini taparaq istehsal fəaliyyəti arasında öz yerini tutmuşdur [3.Mungan, Seylan 2013; 4].

Sosiologiyada sahibkarlıq təkcə iqtisadi fəaliyyəti deyil, həmçinin nailiyyət ehtiyaclarından asılı olan şəxsiyyətin strukturu kimi müəyyən edilir. Əgər bir ölkədə sahibkarlıq dəstəklənirsə iqtisadiyyatında müsbət dəyişikliklər baş verir, eyni zamanda qadınların iqtisadi həyatda fəallığı dəstəklənirsə o zaman ölkənin iqtisadi inkişafı və rifah səviyyəsi xeyli dərəcədə yüksəlir. Qadın sahibkarlığı isə son zamanlarda daha çox araşdırılan və təhlil edilən mövzudur.

Gender anlayışı cəmiyyətin qadın və kişilərə qoyduğu rol və davranışlardır. Gender fenomeni sosial-mədəni olaraq təyin olunan bir fenomendir. Cəmiyyətdə qadınlıq və kişilik cəmiyyətin fərdlərə qoyduğu rol və vəzifələrə görə məna qazanır. Bu konsepsiyaya görə qadınlar əslində cəmiyyət tərəfindən passivləşdirilir və imkanlardan bərabər istifadə edə bilmirlər. Sahibkarlıq ədəbiyyatında iki anlayış var: “sahibkar” və “sahibkar qadın”. Ədəbiyyata “sahibkar qadın” anlayışı daxil edilsə də, “kişi sahibkar” kimi bir anlayışın olmaması gender kontekstində mühüm məlumatdır. Sahibkarlığa adətən kişi işi kimi baxıldığından, sahibkar olmağa çalışan qadınlar üçün "qadın sahibkar" anlayışı ortaya çıxdı [4.Mutlu, Sevda, 2015; 38].

Bu gün ənənəvi rollara görə “qadının yeri öz evindədir” və onun əsas vəzifəsi “ərinin arvadı, uşaqlarının anası” olmaqdır. Urbanizasiya və sənayeləşmə nəticəsində qadınların bu rollarına yeni sosial rollar əlavə olunur. Yaşanan dəyişikliklər nəticəsində qadınlar istər-istəməz maliyyə öhdəlikləri ucbatından iş həyatına daxil olaraq iqtisadi azadlıqlarını əldə edirlər. Beləliklə, daha azad, daha güclü və şüurlu olma yolunda irəliləyirlər [5.Kocacık Faruk ve Gökkaya Bilican Veda, 2005; 206].

Amma hər halda ailədaxili əmək bölgüsü və bu əmək bölgüsünə görə qadınların ev işlərini axsatmaması və eyni zamanda işləməsi çox da isti qarşılanmır. Yaponiyada aparılan bir araşdırmada qadınların məişət vəzifələrinin əhəmiyyətli olduğu və bu düşüncə ilə qadınların iqtisadi sahədə məşğulluq və irəliləyişlərinə mənfi münasibət bəslədikləri görüldü.

Patriarxal mədəniyyətdə qadınların öz biznesinə başlaması, hətta bizneslərini genişləndirməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamaqla ölkə iqtisadiyyatına töhfə verməsi qeyri-adi qarşılanmaqdadır. Bu vəziyyətin ailə başçısı vəzifəsində kişilərin statusuna xələl

gətirdiyini düşünürlər ki, qadınların iş həyatında fəal olmaları mühit tərəfindən təsdiqlənmir və təcrid olunur.

Sahibkar qadın iqtisadiyyat bazarında olan, öz işində dayanan, tək işləyən və ya işçi götürən, xidmət və ya mal istehsal edib alıcıya təklif edən, fövqəladə halların öhdəsindən gələ bilən, yeni şəraitə tez uyğunlaşa bilən, öz işinin öhdəsindən gəlməyə çalışan və sektorda təcrübə qazanan biri olaraq izah edilir [6.Köşker 2004; 48].

Başqa bir tərifə görə, qadın sahibkar biznesi quran və idarə edən qadın kimi müəyyən edilir. Sahibkar qadınlar yenilikçi, özünə güvənən və yaradıcı xüsusiyyətləri olan, iqtisadi cəhətdən azad olmaq üçün sosial və ailə həyatını birlikdə idarə edə bilən, müstəqil və ya əməkdaşlıqla təşkilat qurub davam etdirərək başqaları üçün xidmət və məhsul yaradan, iş imkanları təklif edən şəxslərdir. Aparılan araşdırmalara əsasən müəyyən edilib ki, əksər ölkələrdə sahibkar qadınların çoxu ailəsi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlar, idarəçilik, rəhbərlik vəzifələrində işləyənlər və yaxşı təhsil almış şəxslərdir. Sahibkarlıqda gender əsaslı maneələrin olması qadın sahibkarlığının inkişafında çətinliklər yaradır. Buna baxmayaraq ailələri tərəfindən dəstəklənən və özünə güvənən sahibkar qadınların kişi sahibkarlarından daha yaxşı fəaliyyət göstərdiyi öz təsdiqini tapmışdır.

Fəaliyyət növü eyniləşdirilən sahibkar qadın və idarəçi rəhbər qadının əslində məşğulluq səviyyələri bir-birindən fərqlənir. Sahibkar qadın biznesini özü qurmağa öhdəlik götürən, biznesindən risk və qazancları öz üzərinə götürən şəxsdir. Hər sahibkar qadın eyni zamanda idarəetmə qabiliyyətinə malik olduğu halda, hər rəhbərlik vəzifəsində olan qadın sahibkar deyil.

Aparılan araşdırmalarda müəyyən edilmişdir ki, ilk dəfə sahibkarlığa addım atan, öz biznesini qurmağa başlayan və ya biznesini böyütmək istəyən xanımların gözləntiləri bir o qədər də yüksək olmur. Gözləntilərini aşağı səviyyədə saxlamaqlarının əsas səbəbo nümunə götürüləcək uğurlu sahibkar xanımların azlıq təşkil etməsidir. Lakin bu sektorda gözləntilərini aşağı səviyyədə tutmaları xanımların bu sahədə daha az xəyal qırıqlığı yaşamalarına səbəb olur ki, bu da yenidən sahibkarlıq üçün cəhd etməkdə maneçilik törətmir.

Sahibkarlıq təkcə iqtisadi baxımdan deyil, həm də siyasi, sosial və sosial-mədəni inkişaf baxımından əhəmiyyətlidir. Xüsusilə də son illərdə yoxsulluğun azaldılması və işsizlik probleminin özünüməşğulluq və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə həll edilməsi bütün dünyada diqqət mərkəzindədir. Həmçinin işsizlik və yoxsulluğun azaldılması, əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsində sahibkar qadınların rolu çox böyükdür.

Tədqiqatlar göstərir ki, iş həyatında müdir olaraq qadınlara kişilərdən daha çox üstünlük verilir. İşçilərin qadın müdirlərinin olmasına üstünlük vermələrinin bir çox səbəbi var. Bu səbəblərə aid edilir:

- qadınlar kişilərdən daha diqqətlidirlər və iş üçün daha çox səy göstərirlər;
- iş üçün tələb olunan təlimi daha yaxşı həyata keçirirlər;
- tədris aspüktləri yüksəkdir;
- yeni vəziyyətlərə daha tez adaptasiya olurlar;
- iş barəsində daha yaxşı ruhlandırıcı və təkan verici xarakterə malikdirlər;
- yaradıcıdırlar, həmçinin yeni ideyalara açıqdırlar;
- müşahidə qabiliyyətləri daha yüksəkdir;
- qadınların ünsiyyət bacarıqları kişilərdən daha uğurludur;
- problemi həll etmə qabiliyyətləri daha güclüdür.

Son illərdə iş həyatında xanımların fəaliyyətinin nisbətən artması xanımların müstəqil olmaq, dəyişdirilə bilən iş saatları, bacarıqlarından istifadə edərək nailiyyət əldə etmək və bu kimi bir sıra səbəblə öz bizneslərini qurmağa meyllidirlər. Az maaşla yorucu işdə işləmək əvəzinə öz şəxsi bizneslərini quraraq sahibkar olmağı seçən qadınların 1990-cı illərdən sonra iş həyatında böyük uğurlar, təcrübələr qazandığını, hətta kişilərin üstünlük

təşkil etdikləri sektorlarda da artıq fəaliyyətlərinin çoxaldığını və rəhbər olduqlarını belə görə bilərik.

Bir ölkədə nə qədər çox sahibkar varsa bir o qədər də ölkə inkişaf edir. Xüsusilə də, qadınların iş həyatında aktivliyi, sadəcə evdə və ailədə məhdudlaşaraq deyil, iqtisadi sahədə də fəallıqları nəticəsində ölkənin rifah səviyyəsi xeyli dərəcədə yüksəlir.

Qadın və kişi sahibkarlar arasında fərqlərin olması da qadın sahibkarlığının ayrıca nəzərdən keçirilməsini tələb edən elementdir. Bütün bu səbəblərə görə qadınların əməyi, qadınların məşğulluğu artırılmalı, qadınların sahibkarlıq fəaliyyəti təşviq edilməli, mövcud sahibkarların gücləndirilməsi üçün sosial və fərdi səviyyədə səmərəli siyasət aparılmalıdır.

Bu gün qadınların iş həyatında fəallığının günü-gündən artması həm özləri, həm də cəmiyyət üçün önəmlidir. Xüsusilə, istər ölkəmizdə, istərsə də dünyada sahibkar qadınların sayı günü-gündən artır. Bəs, qadınları sahibkarlığa sövq edən amillər hansılardır [1.Hilal Torun, Sivas 2019; 47]?

Qadınların niyə sahibkar olduqlarını araşdırarkən iki əsas faktor qeyd edilir: qadınları sahibkar olmağa cəlb edən amillər və qadınların sahibkar olması üçün təkan verici qüvvələr. Qadınların öz işini qurmasına təkan verən amillərə işsizlik, yararsız iş şəraiti, cinsə görə ayrı-seçkilik aid edilir. Öz işlərini qurmaq üçün xanımları cəlb edən amillər isə öz istəklərini reallaşdırmaq, müstəqil olmaq arzusu, öz işinin sahibi olmaq, maddi azadlıq, cəmiyyətdə sosial rollar arasında tarazlıq yaratmaq istəkləridir.

Təkan verici səbəblərə işdən narazılıq, iş yerlərində layiq olduqları dəyəri görməmə, pis iqtisadi şərait, nə qədər çalışsalar da əldə edə bilmədikləri yüksəlişlər də daxildir. Ən vacib hərəkət verici qüvvə isə gəlir əldə etmək istəyidir. Göründüyü kimi neqativ hallar qadınların sahibkar olması üçün təkan verici qüvvə olduqları halda, müsbət amillər qadınları sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb edir.

Kişi və qadın işçilər arasında maaş fərqləri şüşə tavan sindromu, yüksəlişlərin olmaması, qeyri-kafi ailə gəliri, ağır iş şəraiti, əlavə gəlir təmin etmə ehtiyacı sahibkarlıq fəaliyyətinə təsiredici amillərdir. Qadın sahibkarlığı ilə bağlı araşdırmaların ortaq cəhəti sahibkarlığa cəlb edən amillərin iqtisadi əsaslı olmasıdır.

Sahibkarlıqla bağlı siyasətlərin əsasını mövcud qadın sahibkarların səlahiyyətlərinin artırılması, qadınların sahibkarlığa həvəsləndirilməsi və yönləndirilməsi ideyası dayanır. Buna uyğun olaraq, son illərdə mediada uğurlu sahibkar qadınlarla bağlı xəbərlər təşviq edilmiş və qadın sahibkarların səlahiyyətlərinin artırılması üçün bir çox siyasi tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Ümumiyyətlə, qadınları sahibkar olmağa yönləndirən faktorlaru bu cür sıralamaq olar: arzularını həyata keçirmək istəyi; uğurlu olmaq ehtiyacı; müstəqil işləmək istəyi; ailədən miras qalan iş yerinin olması; təhsil aldıqları sahədə xidmət etmək istəyi; maddi çətinliklər; qadınlar üçün məhdud iş imkanları; məşğulluqda ilk öncə kişilərə üstünlük verilməsi; qadınların evdəki ənənəvi rolların sahibkarlığa istiqamətləndirməsi; dəyişdirilə bilən iş saatlarının olması; əlavə gəlir təmin etmək ehtiyacı; keyfiyyətli həyat və yüksək sosial statusa sahib olmaq arzusu.

Qadınların iş həyatında üzləşdiyi problemlərin əsasını cəmiyyətin sosial, iqtisadi və mədəni strukturunda olan boşluqlar təşkil edir. Qadının sosial və mədəni mühitdəki rollarına dair stereotiplər, həddindən artıq iş yükü, maddi dəstək tapmaqda çətinlik, təhsil səviyyəsinin qeyri-kafi olması, şəxsi azadlıqlarından istifadə etmək istəyi, ailələrin reaksiyaları, iş həyatında etibarsızlıq kimi faktorlar qadınların sosial-mədəni mühitdə rolu ilə bağlı ortaya çıxan əsas problemlərdəndir. Kişilərə biznes qurmaq və sahibkarlıq baxımından dəstək olan sosial mühit qadınlar üçün maneədir. İş həyatında aktiv rol alan və ətrafı tərəfindən bəyənilməyən qadın evdən kənarda işləmək və ya öz işini qurmaq cəhdində sosial və maddi dəstək tapa bilməyərək bir çox problemin öhdəsindən gəlmək məcburiyyətində qalır. Cəmiyyətdə kişilərin üstünlük təşkil etdiyi quruluşda qadınlar iş

həyatında həyat yoldaşlarının maneələrinin öhdəsindən gəlir və bu maneələri aradan qaldırmaq üçün daha çox çalışmalı olurlar. Çünki kişilər qadınların iş həyatına addım atmasın patriarxal cəmiyyətdə ləyaqətinin və statusunun itirilməsi kimi görürlər.

Qadın sahibkarların qarşılaşdıqları mikro problemlərə rol münaqişəsi, gender ayrı-seçkiliyi, iş həyatında etibarsızlıq və təcrübə çatışmazlığı, makro problemlər isə kapitalın, kredit imkanlarının, peşə hazırlığının və təşkilinin səviyyəsinin təmin edilməsidir.

Nə qədər sahibkar olmaq istəkləri olsa da, qarşılaşdıqları çətinliklər bəzən cəsarətləndirdiyi hallarda, bəzən də qadınları iş həyatından uzaqlaşmağa vadar edir. Sözsüz ki, iş həyatından çəkindirən səbəblərin ən başlıcası sosial-mədəni mühitdəki stereotiplərin olmasıdır.

-İlk növbədə qadınların hazırkı məişət rolları onların yükünü artırır. Buna görə də bütün enerjisini işinə verə bilmir. Bu vəziyyətin özü məhz uğura böyük mane yaradır.

-Qadınların öz şəxsi əmanətləri olmadığından, ailəsindən, həyat yoldaşından maddi dəstək almaları mütləq şərtdir. Çünki onlar bank krediti üçün girov və ya zamin göstərməlidirlər.

-Kişilərin üstünlük təşkil etdiyi iş dünyasında qadınlar məhdudlaşdırılır və çox vaxt ümidsizliyə düçar olurlar.

-Qadınların qətiyyəti və uğur qazanmaq istəyi ambisiya kimi qəbul edilir və kişi həmkarları tərəfindən kənarlaşdırılır.

-Qızların təhsilinə önəm verilmədiyi və onlara təzyiq edilərək böyüdüldüyü üçün qadınlar daha çox risk səviyyəsi aşağı olan və iş saatı az olan işlərə meyl edirlər.

Mövcud olan təhsil proqramları qadınların sahibkarlıq aspektini inkişaf etdirməyə qədər də meylli deyil. Bu baxımdan sahibkar qadınlar üçün təlim proqramları daha çox olmalı, bu təlimlər sahibkarlıq infrastrukturu yaradacaq şəkildə təşkil edilməli, qadınların peşəkar çatışmazlıqlarını tamamlamağa yönəldilməlidir.

Qadınlar onlara qarşı yönəlmiş bütün maneələrə baxmayaraq, iqtisadi həyatda öz varlıqlarını getdikcə daha çox hiss etdirirlər. Bu səbəblə qadınların uğurlarının qarşısını almaqdansa, iş həyatında sülh yolu ilə birlikdə çalışmağın yollarını axtarmaq daha məqsədəuyğun qəbul edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hilal Torun, Sivas (2019).Toplumsal cinsiyet bağlamında kadın girişimcilere dönük tutumların sosyolojik olarak incelenmesi, Hilal Torun, Sivas 2019.
2.Bhasin, Kamla (2003). Toplumsal Cinsiyet: Bize Yüklenen Roller, Çeviren: Ayşe Coşkun, Kadav Yayınları, İstanbul.
3.Mungan, Seylan (2013). "Kadın Girişimcilik Değerleri İle Kadın Girişimcilik Algısı Arasındaki İlişkide Girişimcilik Eğitimlerinin Rolü", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
4.Mutlu, Sevda (2015). Geleneksel Kimlikle Modern Kimlik Arasında Sıkışan Kadınlar, Türkiye Alim Kitapları.
5.Kocacık Faruk ve Gökkaya Bilican Veda (2005). "Türkiye'de Çalışan Kadınlar ve Sorunları", C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 6, Sayı 1.
6.Köşker, Saime (2004). "Sakarya'da Kadın Girişimciliğinin Sorunlarının İncelenmesi", Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.
7.Soysal, Abdullah (2010). Kadın Girişimcilerin Özellikleri, Karşılaştıkları Sorunlar ve İş Kuracak Kadınlara Öneriler: Kahramanmaraş İlinde Bir Araştırma, Kilis 7 Aralık Üniversitesi İİBF Dergisi, Sayı 1, Cilt No 5, ss. 71-95.

GENDER BƏRABƏRLİYİ VƏ SAHİBKARLIQ

Hüseynzadə Aysun

XÜLASƏ

İqtisadi inkişafın əsas göstərici olan sahibkarlıq həm dünyada, həm də ölkəmizdə xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İqtisadi artımın, əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi önəmli faktordur. Xüsusilə də sənaye cəmiyyətindən informasiya cəmiyyətinə keçdikdən sonra sahibkarlıq fəaliyyəti beynəlxalq səviyyədə inkişaf etməyə başlamışdır. Sahibkarlıq fəaliyyəti dövlət tərəfindən nə qədər çox dəstəklənirsə həmin dövlətin iqtisadiyyatı da bir o qədər də inkişaf edir. Həmçinin qeyd etməliyik ki, sahibkar qadınların dəstəklənməsi həm iqtisadiyyatın, həm də ölkənin rifah səviyyəsinə yüksək təsir edir. Gender ayrı-seçkiliyinə görə sahibkarlıqda qadınların irəli getməsində bir sıra maneələr, çətinliklər yaransa da, zaman-zaman bu stereotiplər qırılmağa və qadın sahibkarlarla bağlı düşüncələrin dəyişilməsi halları baş verir. İş həyatında rastlanan gender əsaslı maneələr xanımların öz bizneslərini qurmağa təkan verir. Qarşılaşdıqları müxtəlif sosial-mədəni, iqtisadi problemlər qadınların sahibkarlıq fəaliyyətində maneələr yaratsa da, bu çətinliklərə qalib gəlib uğurla öz sahibkarlıq fəaliyyətinə davam edən qadınların sayı artmaqdadır.

ГЕНДЕРНОЕ РАВЕНСТВО И ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО

Гусейнзаде Айсун

АННОТАЦИЯ

Предпринимательство, являющееся основным показателем экономического развития, имеет особое значение как в мире, так и в нашей стране. Расширение и развитие предпринимательской деятельности является важным фактором экономического роста и повышения уровня благосостояния населения. Особенно после перехода от индустриального общества к информационному предпринимательская деятельность стала развиваться на международном уровне. Чем больше предпринимательская деятельность поддерживается государством, тем больше развивается экономика этого государства. Также следует отметить, что поддержка женщин-предпринимателей оказывает высокое влияние на уровень благосостояния как экономики, так и страны. Несмотря на наличие ряда препятствий и трудностей в продвижении женщин в сфере предпринимательства из-за гендерной дискриминации, время от времени эти стереотипы ломаются и имеют место случаи изменения представлений о женщинах-предпринимателях. Гендерные барьеры в трудовой жизни побуждают женщин открывать собственный бизнес. Хотя различные социально-культурные и экономические проблемы, с которыми они сталкиваются, создают препятствия для предпринимательской деятельности женщин, число женщин, преодолевающих эти трудности и успешно продолжающих свою предпринимательскую деятельность, увеличивается.

GENDER EQUALITY AND ENTREPRENEURSHIP

Huseynzade Aysun

SUMMARY

Entrepreneurship, which is the main indicator of economic development, is of special importance both in the world and in our country. Expanding and developing entrepreneurial activity is an important factor for economic growth and raising the level of the population's well-being. Especially after the transition from the industrial society to the information society, entrepreneurial activity began to develop at the international level. The more entrepreneurial activity is supported by the state, the more the economy of that state develops. We should also note that supporting women entrepreneurs has a high impact on the level of well-being of both the economy and the country. Although there are a number of obstacles and difficulties in women's advancement in entrepreneurship due to gender discrimination, from time to time these stereotypes are broken and there are cases of changing thoughts about women entrepreneurs. Gender-based barriers in working life encourage women to start their own businesses. Although the various socio-cultural and economic problems they face create obstacles in women's entrepreneurial activities, the number of women who overcome these difficulties and successfully continue their entrepreneurial activities is increasing.

QƏLƏBƏYƏ APARAN YOLDA AZƏRBAYCANIN GENİŞ MİQYASLI QARABAĞ SİYASƏTİ

Qurbanova Fidan Mətləb
BDU-nun II kurs magistrantı
fidan_qurbanova_2018@mail.ru

Açar sözlər: harizma, diplomatik, qətnamə, paket həlli, mərhələli həlli
Ключевые слова: харизма, дипломатический, разрешение, пакетное решение, поэтапное решение
Key words: charisma, diplomatic, resolution, package solution, phased solution

Azərbaycanın tarixi torpaqlarının işğalçı Ermənistan tərəfindən işğalı prosesindən sonra beynəlxalq təşkilatlar işğal faktı qarşısında ciddi addımlar atmaq, işğalçı Ermənistanı cəzalandırmaq əvəzində qeyri-müəyyən ibarələrdən ibarət qərar,qətnamə və bəyanatlarla kifayətləndilər. Belə ki, dünyada beynəlxalq miqyasda sülh və təhlükəsizliyin təminatçısı hesab olunan BMT Təhlükəsizlik Şurası 1993-cü ildə 822, 853, 874 və 884 saylı dörd qətnamə qəbul etdi. Qəbul edilən bu sənədlərdə Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərinin azad olunması tələbi qoyulur, lakin işğalçı tərəf kimi "yerli erməni qüvvələri" göstərilirdi. 884 saylı qətnamədə isə Ermənistana təklif olunurdu ki, "Dağlıq Qarabağ ermənilərinin qətnamələrə riayət etməsi üçün öz təsir imkanından istifadə etsin". Bu cür absurd sənədlərlə münaqişənin nizama salınması mümkün deyildi [7].

1993-cü il oktyabr ayının 3-də Heydər Əliyev ümumxalq səsverməsi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi. Bu hadisə Azərbaycanın xarici siyasətində də dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirilir. Heydər Əliyevin xaricdə ölkəmizin müsbət imicini formalaşdırmaq və onun haqqında yaradılmış qeyri-obyektiv fikirlərin, xoşagəlməz miflərin dağıdılması, xarici dövlətlərlə əməkdaşlıq münasibətlərinin yaradılması, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq məqsədilə xarici ölkələrə etdiyi rəsmi səfərlər zamanla öz müsbət nəticələrini göstərməyə başlayırdı.

Ümumilli lider Heydər Əliyev Azərbaycanın xarici siyasət sahəsində fəaliyyət istiqamətlərini belə qiymətləndirirdi: "Azərbaycan Avropa ilə Asiyanın qovşağındadır, lakin həm Avropa, həm Asiya, həm də Qərb ölkələri ilə , dünyanın bütün ölkələri ilə xoş münasibətlər yaratmağa çalışıram. Əlbəttə, biz bu zaman əsas götürürük ki, bu münasibətlər hər hansı digər dövlət tərəfindən Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmamaq prinsipini nəzərdə tutmalı, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə, sərhədlərimizin toxunulmazlığına xələl gətirməməlidir. Bununla belə, Azərbaycan qonşu ölkələrlə daha sıx əlaqələr yaradılmasına böyük əhəmiyyət verir. Şimal qonşumuz Rusiya ilə, habelə bizimlə həmsərhəd olan Türkiyə və İranla aramızda normal münasibətlər var. Biz Gürcüstanla normal münasibətlər yaratmışıq, lakin aramızda böyük sərhəd olan Ermənistanla müharibə vəziyyətindəyik" [6].

Heydər Əliyev öz prezidentliyi dövründə dəfələrlə xarici ölkələrə rəsmi səfərlər təşkil etmiş, bununla da, onun əsas məqsədi xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin qurulması, dünyaya inteqrasiya və Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı həqiqətləri dünya birliyinə çatdırmaq idi. Azərbaycan-Türkiyə arasındakı münasibətlər isə hər zaman möhkəm olmuşdur. Türkiyə hər zaman Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı Azərbaycanın haqlı mövqeyini daima dəstəkləmiş və Ermənistanla bu münaqişə tənzim olunmayana qədər heç bir iqtisadi, diplomatik əməkdaşlıq etməyəcəyini qəti şəkildə bildirmişdir.

Eyni zamanda, Ulu Öndərin əsas məqsədlərindən biri də Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq təşkilatlara inteqrasiya edilməsi prosesindən ibarət idi. Azərbaycan qısa müddət ərzində bir çox beynəlxalq təşkilatlara – BMT, ATƏT, İƏT, Türk Dövlətləri Birliyi, MDB,

Avropa Şurası, GUAM, QDİƏT və digər təşkilatların üzvü olmuşdur. Burada əsas məqsəd Azərbaycanın iqtisadi əlaqlərinin genişləndirilməsi, Dağlıq Qarabağ məsələsinin beynəlxalq arenada həllinə çalışmaq idi. Bu məqsədlə, Heydər Əliyev 1994, 1997 və 2000-ci illərdə BMT tribunasından çıxış etmiş və xalqımıza qarşı erməni terroru, onun nəticələri, 1 milyondan artıq qaçqın düşmüş vətəndaşlarımızın taleyi, BMT qətnamələrinin həllinin zəruriliyi kimi məsələləri beynəlxalq arenaya çatdırmışdır [5].

Bu proseslərin davam etdiyi müddətdə isə bəzi beynəlxalq qurumlar Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sabitlik vəziyyətinə keeçməsi, lakin onun tam həll edilməməsi sahəsində fəaliyyət göstərirdi. Belə ki, 1994-cü il mayın 4-5-də MDB-nin parlament nümayəndələri Bişkekdə toplaşmışdılar. Burada "Bişkek protokolu" adlanan sənəd hazırlandı. Bu sənədlə bağlı müzakirələrdən sonra may ayının 12-də atəşkəs rejimi qüvvəyə minmişdi. Atəşkəs rejiminin bərqərar olması daha çox beynəlxalq təşkilatların, ayrı-ayrı böyük dövlətlərin və Ermənistanın maraqlarına uyğun idi. Regionda böyük iqtisadi layihələri həyata keçirən Qərb dövlətləri və birinci növbədə ABŞ-a müharibənin alovlanması sərf etmirdi.

ATƏM (ATƏT-in) 1994-cü ilin dekabrında Budapeştdə keçirilmiş sammitində Minsk qrupunun idarə olunması ilə bağlı dəyişikliklər edilmiş, həmsədrlik institutu yaradılmışdı. Budapeşt sammitində Minsk qrupu qarşısında iki əsas vəzifə qoyuldu: atəşkəs rejiminin davam etdirilməsinə nail olmaq və silahlı münaqişənin dayandırılmasına dair silahlı sazişin imzalanması üçün danışıqlar aparmaq. Budapeşt sammitində ,həmçinin, münaqişənin nizama salınmasından sonra regiona aparıcı qüvvələrin yerləşdirilməsi ilə bağlı təklif də müzakirə edildi. Bununla bağlı, Yüksək Səviyyəli Planlaşdırma Qrupu (YSPQ) yaradıldı. YSPQ-nin mənzil-qərargahı Vyanada yerləşirdi [2].

ATƏT-in 1996-cı ilin dekabrında Lissabon sammiti təşkil edildi. Minsk qrupu 3 əsas prinsipi təklif etdi: Azərbaycan və Ermənistan ərazi bütövlüyünün tanınması; Azərbaycanın tərkibində yüksək idarəetmə dərəcəsi ilə Dağlıq Qarabağın hüquqi statusunun müəyyən edilməsi; Dağlıq Qarabağ və onun bütün əhalisi üçün təhlükəsizlik təminatının verilməsi. Bu sənəd 53 iştirakçı dövlət tərəfindən müdafiə olundu, lakin Ermənistan tərəfi veto qoydu. Beləliklə, sənəd sadəcə olaraq tövsiyə xaraterli bəyanat kimi qəbul olundu. Həmçinin, burada üç həmsədrdən (ABŞ, Rusiya, Fransa) ibarət yeni təşkilatı struktur formalaşdırıldı.

Həmsədrlər tərəfindən 1997-ci il iyulun 18-də "Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin aradan qaldırılmasına dair hərtərəfli saziş" adlanan "Paket həlli variantı" irəli sürüldü. Məzmun etibarilə bu variant bir paketdə birləşdirilən iki anlaşmadan ibarət idi. Sənəd Dağlıq Qarabağ ətrafındakı rayonların azad edilməsi ilə bölgənin özünü idarəetmə statusunun eyni vaxtda müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tuturdu. Ermənistan Dağlıq Qarabağın müstəqilliyi üzərində israr edərək öz pozucu fəaliyyətini göstərdi. 1997-ci il dekabr ayının 2-də həmsədrlər "Mərhələli həll" variantını təqdim etdilər, lakin Ermənistanda dövlət çevrilişi baş verdi, bunun nəticəsi olaraq Ermənistan yenə də öz pozuculuq fəaliyyətini davam etdirdi. Bu nəzərdə tutulan "Mərhələli həll" variantına əsasən isə Dağlıq Qarabağın ətrafındakı rayonlar 5+1 prinsipi ilə (Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, sonra isə Kəlbəcər) azad edilməli idi. Laçının boşaldılması sonraya saxlanılırdı [2].

Ümumilli lider Heydər Əliyev 2001-ci ildən etibarən dəfələrlə görüşlərdə iştirak etdi. 2001-ci ilin mart ayında Parisdə Heydər Əliyev və Robert Koçaryan arasında danışıqlar həyata keçirildi. Lakin, bu danışıqlar Moskvanın İrəvana təzyiqləri nəticəsində heç bir nəticə vermədi.

2001-ci ildən başlayaraq, erməni tərəfi "xalq diplomatiyası"ndan istifadə etməyə çalışırdı. 2001-ci il sentyabrın əvvəlində İrəvan və Xankəndindən nümayəndə heyəti Bakıya gəldi. Bu görüşlər zamanı erməni tərəfi işğal faktına toxunmadan cəmiyyətlərarası dialoqların təşkili, iki xalq arasında düşmənçilik əhval-ruhiyyəsinin aradan qaldırılması ilə bağlı müzakirələrin aparılmasına üstünlüyü verirdi. Azərbaycan cəmiyyəti ermənilərin məkrli siyasətini anlayaraq kəskin etirazla çıxış etmişdi və onlar geri göndərilmişdi [3].

Heydər Əliyevin uzaqgörən və uğurlu siyasətinin davamçısı İlham Əliyev 2003-cü il oktyabr ayının 15-də xalq tərəfindən Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçildi. İlham Əliyevin fəaliyyəti nəticəsində son 20 ildə ölkəmiz çox ciddi uğurlara imza atdı.Bütün bunların nəticəsi olaraq 44 günlük müharibə nəticəsində Azərbaycan öz doğma torpaqlarını geri qaytarmağa nail oldu. Çünki, 1992-1993-cü illərlə müqayisədə bugün Azərbaycan Respublikasında çox ciddi dəyişikliklər müşahidə olunur. Bu dəyişiklik ilk növbədə ordu quruculuğu sahəsində həyata keçirilən tədbirlərlə bağlıdır. Çünki, 30 il əvvəlki Azərbaycan ordusu ilə bugünki Azərbaycan ordusu arasında çox böyük fərqlər var. Azərbaycan bugün hərbi sahə ilə yanaşı, digər sahələrdə - iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni və s. Ermənistandan dəfələrlə irəlidədir. Bunun əsas səbəbi son 30 ildə ölkədə həyata keçirilən məntiqi daxili və xarici siyasət xətti hesab olunur. Hansı ki, bu xəttin əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

Biz bilirik ki, BMT dünyada sülh və təhlükəsizliyin təminatçısı hesab edillən əsas təşkilat hesab olunurdu. Lakin, bu təşkilat son onilliklərdə öz fəaliyyətini tam şəkildə realizə etmir. Bunun əsas nümunələrindən biri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli bağlı BMT-nin fəaliyyətsizliyi olmuşdur. Qəbul edilən 4 qətnamə heç bir işə yaramadı və Azərbaycan Respublikası özü hərbi yolla bu məsələni həll etmək məcburiyyətində qaldı. Lakin, BMT-dən fərqli olaraq müharibə dövründə Azərbaycanı dəstəkləyən əsas təşkilatlardan biri Qoşulmama Hərəkatı olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, bu təşkilat BMT-dən sonra dünyada ən böyük ikinci təşkilat hesab olunur. 2017-ci ildə Qoşulmama Hərəkatının Bakıda Xarici İşlər Nazirləri səviyyəsində konfransı, 2018-ci ildə Zirvə görüşü, 2023-cü ildə isə COVİD-19-a qarşı mübarizə üzrə Təmas Qrupunun Zirvə görüşü təşkil edilmişdi. Bu təşkilat Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə hər zaman Azərbaycanın haqlı mövqeyini dəstəkləmişdir.

Azərbaycanın inkişafının təmin olunmasında əsas səbəblərdən biri iqtisadi sahədə həyata keçirilən islahatlar olmuşdur. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi, güclü ordu yaradılması, dünya ölkələrinə inteqrasiya etmək üçün ölkə rəhbərliyi ən güclü mənbə olan neft amilindən istifadə etmişdir. Azərbaycanın neftinin dünya bazarına çıxarılması, neftdən gələn gəlirlər hesabına güclü ölkə iqtisadiyyatının formalaşdırılması ,eyni zamanda, ordunun müasir silahlarla təmin edilməsi bu sahədə atılan ən ciddi addımlar idi. Bütün bu tədbirlər öz əksini 1994-cü il sentyabr ayının 20-də imzalanan "Əsrin müqaviləsi" adlı beynəlxalq əhəmiyyətli sənəddə tapdı [1].

Ölkəmizdə dövlət quruculuğunda həyata keçirilən ən mühüm tədbirlərdən biri Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin yaradılması olmuşdur. Ölkəmizdə bu illər ərzində "Silahlı Qüvvələr haqqında", "Hərbi xidmət haqqında", "Hərbi qulluqçuların statusu haqqında" və digər bu kimi çoxlu sayda qanunlar qəbul edilmişdir. 1999-cu il yanvarın 20-də Hərbi Akademiya yaradılır. Ümumilikdə, 1996-2001-ci illərdə Azərbaycanda Silahlı Qüvvələrin hərbi Akademiyası, Təlim və Tədris Mərkəzi, Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi, orta hərbi tibb məktəbi və digərləri yaradıldı. 2005-ci ildə 16 dekabrda Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin yaradılması haqqında Prezident tərəfindən sərəncam imzalandı [4].

Dövlət büdcəsindən ordu quruculuğuna ayrılan vəsaitin artırılması daim diqqət mərkəzində olmuşdur. 2003-cü ildə cəmi 135 milyon olan hərbi büdcəmiz 2010-cu ildə 2 milyard 150 milyon dollara, 2011-ci ildə 3 milyard 300 milyon dollara, 2014-cü ildə 3 milyard 700 milyon dollara, 2015-ci ildə 5 milyard dollara, 2018-ci ildə 1,6 milyard dollara bərabər olub.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi 30 illik həsrətdən sonra Azərbaycanı qələbəyə aparan uğurlu siyasətin digər nümayəndəsi Prezident İlham Əliyev hesab olunur. İlham Əliyevin həyata keçirdiyi siyasətin uğurunu təmin edən iki fundamental səbəb var. Bunlardan birincisi onun Heydər Əliyev ideyalarına sədaqəti, bu ideyaların həyata keçirilməsinin etibarlı təminatçısı olmasıdır. Digər əsas səbəb isə onun yeni tipli, müasir təfəkkürlü siyasətçi olmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılov Faiq. Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindəki tarix və mədəniyyət abidələrinə vurulan zərər. Bakı: 2016, 176 s.
2. İsmayılova Nərminə. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi həllini gözləyən problem kimi. Bakı: 2010, 170 s.
3. Qarabağ: Bildiklərimiz və bilmədiklərimiz. Bakı: Qafqaz Universiteti. Beynəlxalq münaqişələri araşdırma mərkəzi nəşrləri, 2010, 216 s.
4. Qarabağ dastanı. Otuz ilin həsrəti – 44 günün zəfəri. Bakı: 2021, 528 s.
5. Məmmədov Sadir, Məmmədov Tural. Qarabağ: Mif və Həqiqət. Bakı: 2022, 480 s.
6. Mirzəzadə Aydın. Ermənistan – Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: tarixi, mövcud durum və həlli perspektivləri. Bakı: 2015, 208 s.
7. Sadıqov Oqtay. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımı canlı xatirələrdə. Bakı: 2019, 44 s.

QƏLƏBƏYƏ APARAN YOLDA AZƏRBAYCANIN GENİŞMİQYASLI QARABAĞ SİYASƏTİ

Qurbanova Fidan

XÜLASƏ

Ermənistan 30 ilə yaxın müddətdə Azərbaycan torpaqlarını işğal etmiş və bu torpaqları sülh yolu ilə geri qaytarmaq istəmirdi. Beynəlxalq təşkilatlar, böyük dövlətlər məsələnin həllində heç bir ciddi addım atmırdılar. Əslində, işğalçı Ermənistan beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq bütün beynəlxalq təşkilatlardan xaric edilməli, beynəlxalq münasibətlərdən təcrid olunmalı və ona sanksiyalar tətbiq olunmalı idi. Lakin, beynəlxalq təşkilatlar, böyük dövlətlər bunu etmək istəmirdilər, əksinə işğalçı Ermənistana yardım göstərməkdə davam edirdilər. Bu səbəbdən, Azərbaycanın tək çıxış yolu müharibə yolu ilə öz torpaqlarını geri qaytarmaq oldu.

ИСТОРИЯ АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО КОНФЛИКТА – СОЦИАЛЬНЫЕ И ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ КОРНИ

Гурбанова Фидан

АННОТАЦИЯ

Армения оккупировала земли Азербайджана почти 30 лет и не хотела возвращать эти земли мирным путем. Международные организации и крупные государства не предприняли серьезных шагов для решения проблемы. По сути, в соответствии с нормами международного права оккупировавшая Армению должна была быть исключена из всех международных организаций, изолирована от международных отношений , и к Армении должны были быть применены санкции. Однако международные организации и крупные державы не хотели этого делать, наоборот, продолжали оказывать помощь оккупирующей Армении. По этой причине единственным выходом для Азербайджана было возвращение своих земель путем войны.

HISTORY OF ARMENIA-AZERBAIJAN CONFLICT – SOCIAL AND GEOPOLITICAL ROOTS

Gurbanova Fidan

SUMMARY

Armenia occupied the lands of Azerbaijan for nearly 30 years and Armenia did not want to return these lands peacefully. International organizations and big states did not take any serious steps to solve this issue. In fact, in accordance with the norms of international law, occupying Armenia should have been remove from all international organizations, isolated from international relations and sanctions should have been apply against Armenia. However, international organizations and major powers did not want to do this, on the contrary, they continued to provide comprehensive assistance to the occupying Armenia. Therefore, Azerbaijan`s only way out was to return its lands through war.

SOSİAL İŞ

EVSİZ VƏ BAXIMSIZ UŞAQ VƏ YENİYETMƏLƏRLƏ SOSİAL İŞDƏ ABŞ TƏCRÜBƏSİ

Salmanova Səlmi Elşən qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
salmisalmanova16@mail.ru

Açar sözlər: ABŞ, evsiz və baxımsız uşaq və yeniyetmələr, küçə həyatı, sosial xidmətlər, sosial işçilər, QHT-lər, proqram
Ключевые слова: США, бездомные и безнадзорные дети и подростки, уличная жизнь, социальные службы, социальные работники, НГО, программа
Keywords: USA, homeless and neglected children and adolescents, street life, social services, social workers, NGOs, program.

BMT-nin məlumatına görə hal-hazırda dünyada təxminən 150 milyon küçə həyatına məruz qalan uşaq var [1]. Buna görə də deyə bilərik ki, evsiz və baxımsız uşaq və yeniyetmələr sosial problemi nəinki milli səviyyədə, eyni zamanda beynəlxalq səviyyədə də diqqəti cəlb edir. Dünya ölkələrinə nəzər yetirdikdə görə bilərik ki, hər bir ölkə özünəməxsus şəkildə bu problem ilə mübarizə aparır. Əksər ölkələr bir-birilərinin təcrübəsinə müraciət edirlər. Sosial xidmət anlayışının ilk yarandığı ölkələrdən biri olan Amerika Birləşmiş Ştatları evsiz və baxımsız uşaq və yeniyetmələrlə sosial iş sahəsində zəngin təcrübəyə malikdir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında evsiz və baxımsız uşaq və yeniyetmələr probleminə nəzər yetirdikdə görə bilərik ki, bu problem çox aktualdır. Evsiz və baxımsız uşaq və yeniyetmələr isə əksər hallarda küçə həyatının qurbanlarına çevrilirlər. ABŞ-da küçə həyatına məruz qalan uşaq və yeniyetmələr dedikdə küçədə yaşayan və yaxud işləyən uşaqlar və yeniyetmələr nəzərdə tutulur. UNİCEF küçə həyatına məruz qalan uşaqları 3 - kateqoriyaya ayırır [2].

1. “Küçədə yaşayan”: Küçədən başqa evi olmayan, ailəsi olmayan uşaqlar və yeniyetmələr buraya daxildir. Onlar bir yerdən digər yerə köçür, sığınacaqlarda, tərk edilmiş binalarda yaşayırlar.
2. “Küçədə işləyən”: Mütəmadi olaraq ailələrini ziyarət edən və hətta hər gecə yatmaq üçün evə qayıda bilən, lakin evdə yoxsulluq, istismar, cinsi və ya fiziki zorakılıq səbəbindən əksər günləri və bəzi gecələri küçədə keçirən uşaqlar və yeniyetmələr bu qrupa daxildir. Küçədə işləyən uşaqlar ailələri və ya özləri üçün gəlir əldə etmək məqsədilə vaxtının çox hissəsini küçələrdə işləməklə keçirən uşaqlardır. Bu uşaqların gecələri qayıtmaq üçün evi var və əksər hallarda küçələrdə yatmırlar.
3. “Küçədəki ailənin bir hissəsi”: Bu uşaqlar və yeniyetmələr ailələri ilə birlikdə səkilərdə, küçələrdə və ya şəhər meydanlarında yaşayırlar. Onlar yoxsulluq, müharibələr və ya təbii fəlakətlər səbəbindən küçə həyatına məruz qalırlar. Belə ailələr çox vaxt köçəri həyat sürür, əşyalarını özləri ilə aparırlar. Bu vəziyyətdəki uşaqlar əksər hallarda ailələrinin digər üzvləri ilə birlikdə küçələrdə işləyirlər. Ailələri ilə birgə küçədə yaşayan və işləyən uşaq və yeniyetmələr ABŞ-da bütün evsiz əhalinin 30 faizini təşkil edir.

Milli sorğuya görə Amerika Birləşmiş Ştatlarında 2.5 milyondan çox evsiz və baxımsız uşaq və gənc var [3]. Bu statistika hər 30 uşaq və yeniyetmədən birinin küçə həyatına məruz qalması deməkdir. Eyni zamanda araşdırmalar onu göstərir ki, bu uşaq və yeniyetmələrin sayı ildən-ilə artmaqdadır. Əlbəttə ki, bu uşaq və gənclər yoxsulluq, ailədaxili münaqişələr, valideynlərin laqeydliyi, istismar, valideynlərin ölümü, zorakılıq

vəs. kimi bir çox səbəblərdən evsiz və baxımsız hala düşürlər. Evsiz və baxımsız hala düşən uşaq və gənclər isə narkotik vasitələrdən, alkoqoldan asılılıq, pis vərdişlərə yiyələnmək, cinsi istismar kimi bir çox risklərlə üzləşirlər. Tədqiqatlar isə onu göstərir ki, bu uşaq və yeniyetmələrin 90%- i heroin, kokain, spirtli içkilərin alüdəçisinə çevrilirlər. Belə uşaqlar və yeniyetmələr təhsildən yayınırlar. Bu vəziyyət onların psixologiyasına mənfi təsir göstərir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında evsiz və baxımsız uşaq və yeniyetmələr probleminin aktuallağını nəzərdən keçirdikdən sonra isə bir sıra suallar ortaya çıxır: "Amerika Birləşmiş Ştatlarında evsiz və baxımsız uşaq və yeniyetmələr üçün hansı sosial xidmətlər vardır?", "Bu sosial xidmətlər necə və kim tərəfindən təklif olunur?", "Küçə həyatına məruz qalmış, evsiz və baxımsız halda olan uşaq və yeniyetmələr hansı müəssisələrdə, sığınacaqlarda reabilitasiya olunurlar?" vəs.

Amerika Birləşmiş Ştatları sosial iş təcrübəsində evsiz və baxımsız uşaq və yeniyetmələrə xidmət göstərilərkən bəzi qaydalara, hüquqi aktlara əsaslanılır. Bu qaydalar evsiz və baxımsız, küçə həyatına məruz qalmış uşaq və yeniyetmələrlə sosial iş zamanı hansı tədbirlərin görülməsini, necə müdaxilələr edilməsini və onlara necə köməklik göstərilməsini müəyyən edir.

Bu qaydalarda əks olunur ki, evsiz və baxımsız uşaq və yeniyetmələrə sosial xidmətlər 3 səviyyədə həyata keçirilə bilər.

1) Fərdi səviyyə.
2) Yerli icma səviyyəsi.
3) İcmadan kənar səviyyə.

Ehtiyaclara və problemlərə fərdi səviyyədə cavab vermək hazırda narkotik maddələrdən istifadə edən, yaxın gələcəkdə onlardan istifadə etmək riski olan və ya cinsi və reproduktiv sağlamlıq problemləri olan evsiz və baxımsız uşaqların əsas diqqət mərkəzində olmasını təmin edir. Bu səviyyədə iş həyata keçirərkən küçə həyatına məruz qalmış uşaq və yeniyetmələrə qrup şəklində və yaxud fərdi şəkildə xidmət göstərilə bilər. Fərdi səviyyədə tətbiq olunan strategiyalara bacarıqların formalaşdırılması, məsləhətlərin verilməsi və səhiyyə xidmətlərinə əlçatanlılığın yaxşılaşdırılması daxildir.

Yerli icmalar bəzən öz sakinlərinə kömək etmək üçün proqramlar həyata keçirirlər. Bu proqramlar, adətən, sağlamlıq problemlərinin aradan qaldırılmasına, cəmiyyətin inkişafına yönəlir. Evsiz və baxımsız halda olan uşaq və yeniyetmələrə icma səviyyəsində də bir çox xidmətlər göstərilir. Məsələn, icma öz ərazisində evsiz və baxımsız halda olan uşaqları və gəncləri müvəqqəti sığınacaqlar, geyim, qida vəs. ilə təmin edir.

İcmadan kənar müdaxilələr isə bütünlükdə ölkəyə, müxtəlif ölkələrə təsir edəcək müdaxilələrdir. Sosial işçilər bunu ilk növbədə vəkillik yolu ilə edə bilərlər. Bu cür fəaliyyətlər regional, milli və hətta beynəlxalq ola bilər və nəticələri yerli əraziyə birbaşa və ya dolayısı ilə təsir edə bilər. Qanunların hazırlanması, dövlət təşkilatlarına müraciətlərin edilməsi vəs. buraya aiddir.

Evsiz və baxımsız uşaq və yeniyetmələr küçə mədəniyyətinə xas olan bir çox riskli davranışlara meyilli olurlar. Bu səbəbdən amerikalı sosial işçilər belə hesab edirlər ki, onların cəmiyyətə adaptasiyası təmin etmək məqsədilə bacarıqların formalaşdırılması prosesi çox vacibdir. Bacarıqların yaradılması bir sıra strukturlaşdırılmış fəaliyyətlər vasitəsilə öyrənmənin asanlaşdırılması prosesidir. Bu, küçə həyatına məruz qalan uşağı gündəlik həyatda yeni və ya təkmilləşdirilmiş strategiyalarla təchiz etmək üçün nəzərdə tutulub. Bir çox bacarıq növləri küçə həyatına məruz qalan uşağa sağlam seçimlər həyata keçirməyə kömək edə bilər. Bu bacarıqlara daxildir: həyat bacarıqları, praktiki bacarıqlar, icra bacarıqları, peşə bacarıqları vəs .

Həyat bacarıqları dedikdə isə fərdlərə gündəlik həyatın tələblərini qarşılamaq və problemlərinin öhdəsindən gəlmək imkanı verən adaptiv və müsbət davranış bacarıqları nəzərdə tutulur. Bu bacarıqlardan bəziləri aşağıda qeyd olunur:

1. Qərar vermə və problem həll etmə.
2. Yaradıcı düşüncə və tənqidi düşüncə.
3. Ünsiyyət və şəxsiyyətlərarası bacarıqlar.
4. Özünü dərk etmə və empatiya.
5. Emosiyalar və streslə mübarizə.

Bir sözlə, ABŞ sosial iş təcrübəsində evsiz və baxımsız uşaq və yeniyetmələrə göstərilən sosial xidmətin başlıca istiqamətlərindən biri bacarıqların formalaşdırılmasıdır. Bu bacarıqlara sahib olan uşaq və yeniyetmələr başqaları ilə ünsiyyət qurmaqda, cəmiyyətə adaptasiyada, problemlərinin öhdəsindən gəlməkdə daha uğurlu olurlar.

ABŞ sosial iş təcrübəsində evsiz və baxımsız uşaq və yeniyetmələrə göstərilən sosial xidmətin formalarından biri də məsləhətvermələrdir. Hər hansı məsləhət verməzdən əvvəl sosial işçi təlim keçməli və ya evsiz və baxımsız uşaq və yeniyetmələrin məsləhətə ehtiyacı olduqda onlara müraciət edə biləcəyi resurs şəxsləri və ya müəssisələri bilməlidir. Məsləhətvermə küçə həyatına məruz qalan uşaq və yeniyetmələr arasında xüsusilə cinsi zorakılıq və ya zorakılığın digər formaları kimi böhran dövrlərində vacibdir.

Məsləhətvermənin məqsədləri aşağıdakılardır:

Ünsiyyəti gücləndirən etibarlı bir əlaqə qurmaq;

Böhran vəziyyətində olan uşağı aktiv olmağa və tövsiyə olunan müdaxilələrə görə məsuliyyət daşımağa təşviq etmək;

Uşaq və yeniyetmənin qorxusunu və yaxşılaşması üçün lazım olan xidmətlərə inamsızlığını azatmaq;

Emosional dəstək vermək.

Yuxarıda qeyd olunan məsləhətvermə, yeni bacarıqların formalaşdırılması, müxtəlif səviyyələrdə müdaxilələr etmək kimi bir çox sosial xidmətlərin göstərilməsində müxtəlif ştatlarda fəaliyyət göstərən QHT-lər də vacib rol oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-da küçə həyatına məruz qalan uşaq və yeniyetmələrin sosial problemlərinin aradan qaldırılmasında, onlara sosial xidmətin göstərilməsində QHT-lərin rolu danılmazdır. Müxtəlif ştatlarda fəaliyyət göstərən QHT-lərin məqsədləri demək olar ki, eynidir. ABŞ-dakı evsiz və baxımsız uşaq və yeniyetmələrə Uşaqların Sığınacağı (The Children’s Shelter), Dünya Uşaqlıq Fondu (The World Childhood Foundation), SOS Uşaq Kəndləri (SOS Children's Villages) kimi bir çox QHT -lər və təşkilatlar xidmət göstərirlər.

Belə QHT-lərdən biri də Dünya Uşaqlıq Fondudur (The World Childhood Foundation). Adətən, sadəcə Uşaqlıq (Childhood) kimi xatırlanan Dünya Uşaqlıq Fondu 1999-cu ildə İsveç Kraliçası Silvia tərəfindən bütün dünyada risk altında olan uşaqları tapmaq və onlara dəstək olmaq məqsədi ilə yaradılmışdır. Bu təşkilat uşaqların cəmiyyətə yenidən inteqrasiyası məqsədilə həyata keçirilən layihələri dəstəkləyir. Evsiz və baxımsız uşaq və yeniyetmələr Dünya Uşaqlıq Fondunun diqqət mərkəzindədir. Məsələn, Fondun dəstəyilə evsiz və baxımsız uşaqlara zərurət olduqda ilk addım olaraq tibbi və sosial yardım birbaşa küçədə və ya yerləşdirildikləri xəstəxanada, mərkəzdə təklif edilir. Xüsusilə, qış aylarında küçə həyatına məruz qalmış uşaq və yeniyetmələr xəstə olur və onların tibbi qayğıya daha çox ehtiyacı olur. Küçə həyatına məruz qalmış uşaqların və yeniyetmələrin əksəriyyəti narkotik maddələrdən və yaxud alkoqoldan asılı hala düşürlər. Narkomaniyanın müalicəsi və reabilitasiyası üçün bildiyimiz kimi çox vaxt lazımdır. Belə maddələrin alüdəçisi olmuş uşaq və yeniyetmələrə bu təşkilatda xüsusi xidmətlər göstərilir və onlar küçə mədəniyyətinə xas olan bu vərdişləri tərgitmələri üçün aylarla müalicə alırlar. Bu müddət ərzində uşaq və yeniyetmələrə sosial-tibbi və sosial-psixoloji xidmətlər göstərilir. Küçə həyatına məruz qalan uşaqların çoxu ümumiyyətlə məktəbə getməmişlərsə, repetitorluq və təhsil üçün də yardıma

ehtiyacları olur. Bu səbəbdən də onlara mütəxəssislər tərəfindən sosial-pedaqoji xidmətlər göstərilir. Evsiz və baxımsız uşaq və yeniyetmələrin ev tapmaq problemi müxtəlif yollarla həll olunur. Bəzi uşaqların gedəcək evi var (nənə-baba, bibi/əmi, qonşu və s.), digərləri isə müəyyən müddətə və ya daimi olaraq himayədar ailəyə verilir, bəziləri üçün isə ən yaxşı alternativ müstəqil yaşayış yeri tapmaqdır.

Beləki, eyni zamanda ABŞ-ın Minnesota şəhərində evsiz və baxımsız gənclərə xidmət göstərən Dünya Uşaqlıq Fondu (The World Childhood Foundation) bildirir ki, Gənclər üçün Körpü təşkilatı ilə əməkdaşlıq edərək Minneapolisdə evsiz və küçə həyatına məruz qalmış LGBTQ+ yeniyetmələr və gənclər üçün böhrana müdaxilə sistemi yaratmaq məqsədilə səyyar xidmət yaratmağı planlaşdırırlar. Dünya Uşaqlıq Fondu (The World Childhood Foundation) Safe Horizon ilə əməkdaşlıq edərək Manhettenin yuxarı hissəsindəki Uşaq Müdafiə Mərkəzlərində və 60%-i LGBTQ+ kimi müəyyən edilən evsiz və baxımsız yeniyetmə və gənclər üçün müraciət mərkəzlərində yeni xidmətlər təklif edəcək.

1949-cu ildə Avstriyada əsası qoyulmuş SOS Uşaq Kəndləri (SOS Children's Villages) baxımsız, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqları sosial qayğı ilə təmin edən QHT-lərdən biridir. Eyni zamanda bu QHT risk altında olan uşaq və yeniyetmələr üçün sağlam və təhlükəsiz ətraf mühit yaradır və onların hüquqlarını müdafiə edir. ABŞ-ın Florida və İllinois ştatlarında fəaliyyət göstərir. Evsiz və baxımsız uşaqlar və yeniyetmələr SOS Uşaq Kəndlərindəki sığınacaqlara yerləşdirilir və onlara sosial-tibbi, sosial-psixoloji, sosial-pedaqoji vəs. kimi müxtəlif xidmətlər göstərilir.

QHT-lərlə yanaşı ABŞ hökuməti evsiz və baxımsız uşaq və yeniyetmələrə sosial xidmətin göstərilməsində və sosial siyasətin formalaşdırılmasında fəal iştirak edir. Evsiz və baxımsız yeniyetmələr və uşaqların həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq üçün bir çox hüquqi aktlar, qanunlar qəbul edilib. “Evdən Qaçmış və Evsiz Gənclər Aktı” (əvvəllər Evdən Qaçmış Gənclər Aktı) 1974-cü ildə “Yetkinlik yaşına çatmayanların ədalət mühakiməsi və hüquq pozuntularının qarşısının alınması Aktı”nın davamı kimi qəbul edilmiş ABŞ qanunudur. Bu qanun layihəsinə 1977, 1980, 2008-ci illərdə əlavə və dəyişikliklər edilib. Son dəyişikliklərdə evsiz və baxımsız uşaq və yeniyetmələrin sığınacaqlarda və ya müvəqqəti yaşayış yerlərində qalma müddətinin 14 gündən 21 günə qədər artırılması haqqında qərar verilib. Bu qanun layihəsi evsiz gənclərin federal tərifini müəyyən edir və Ailə və Gənclik Xidmətləri Bürosu tərəfindən idarə olunan Evdən Qaçmış və Evsiz Gənclər Proqramının əsasını təşkil edir.

Beləki, Evdən Qaçmış və Evsiz Gənclər Proqramı çərçivəsində ABŞ hökuməti evdən qaçmış və ya evsiz qalan gənclər və yeniyetmələr üçün ölkə daxilində fövqəladə sığınacaqlar və digər xidmətlər üçün 2014-cü ildən etibarən ildə 115 milyon ABŞ dolları məbləğində federal maliyyə ayırır. Bu maliyyələşdirmə Səhiyyə və İnsan Xidmətləri Departamentinin Ailə və Gənclik Xidmətləri Bürosu tərəfindən idarə olunan Evdən Qaçmış və Evsiz Gənclər Proqramının əsasını təşkil edir. Hər il minlərlə ABŞ yeniyetməsi, gənci evlərindən qaçır, evlərini tərk etmək məcburiyyətində qalır. Evdən Qaçmış və Evsiz Gənclər Proqramı vasitəsilə Səhiyyə və İnsan Xidmətləri Departamentinin Ailə və Gənclik Xidmətləri Bürosu bu yeniyetmələri və gəncləri qorumaq, sosial müdafiəsini təşkil etmək məqsədilə küçələrdə qida, geyim vəs. yardımı, təcili sığınacaqlar və daha uzunmüddətli sığınacaqlar təklif edir.

Eyni zamanda ABŞ hökuməti və bir çox QHT-lər evsiz və baxımsız uşaqların və yeniyetmələrin müvəqqəti və yaxud daimi sığınacaqlarla təmin olunması, onların ilkin ehtiyaclarının qarşılanması üçün bir çox proqramlar həyata keçirirlər. Bu proqramların tətbiq olunması zamanı digər əhali qrupu ilə müqayisədə uşaq və yeniyetmələrin sığınacaqlarla təmin olunmasına, onların ehtiyaclarının qarşılanmasına daha çox üstünlük verilir. Qeyd etmək olar ki, evsiz və baxımsız uşaqlara və yeniyetmələrə göstərilən sosial xid-

mətlərin böyük hissəsini bu proqramlar əsasında həyata keçirilən tədbirlər təşkil edir. Bu proqramlara daxildir: Baxımın Davamlılığı Evsizlərə Yardım Proqramı (The Continuum of Care (CoC) Homeless Assistance Program), Fövqəladə Hal Qrantları (Emergency Solutions Grants (ESG)), Əsas Mərkəz Proqramı (The Basic Center Program), Koalisiyanın Böyük Mərkəzi Qida Proqramı (The Coalition's Grand Central Food Program), Keçid Yaşayış Proqramı (The Transitional Living Program), Evdən qaçmış və Evsiz Gənclər Proqramları (Runaway and Homeless Youth Programs) və s.

Keçid Yaşayış Proqramı (The Transitional Living Program) evsiz yeniyetmə və gəncləri uzunmüddətli yaşayış yerləri ilə təmin edən layihələri dəstəkləyir. Proqrama daxil olmaq üçün şəxslərin yaşı 16-22 aralığında olmalıdır. Bu proqram çərçivəsində evsiz və baxımsız vəziyyətdə olan gənc və yeniyetmələr qısamüddətli sığınacaqlarla təmin olunurlar. Xidmətlər 21 aya qədər təklif olunur. 21 ayın sonunda hələ 18 yaşı tamam olmayan yeniyetmələr 18 yaşları tamam olana qədər bu sığınacaq və müəssisələrdə qala bilərlər. Bu müəssisələrdə yeniyetmələrə pedaqoji, tibbi və psixoloji xidmətlər göstərilir.

Uşaq Qayğı İdarəsi tərəfindən idarə olunan Uşaqlara Qayğı və İnkişaf Fondu (CCDF) ailənin iqtisadi inkişafına töhfə verir. Uşaqlara qayğı və İnkişaf Fondu (CCDF) evsiz uşaqların ehtiyaclarının qarşılanması üçün hər ay vəsait ayırır. Təxminən 1,5 milyon uşaq hər ay Uşaqlara qayğı və İnkişaf Fondu (CCDF) proqramından uşaq baxımı üçün subsidiya alır. Evsiz və baxımsız halda olan uşaq və yeniyetmələr bu vəsaitlər hesabına geyim, ərzaq, və s. əldə edirlər və ilkin ehtiyaclarını qarşılayırlar.

Əsas Mərkəz Proqramı (The Basic Center Program) 18 yaşdan kiçik uşaq və yeniyetmələrin təcili ehtiyaclarına cavab verən icma əsaslı layihələrin həyata keçirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə köməklik edir. Bundan əlavə, Əsas Mərkəz Proqramı (The Basic Center Program) uşaq və yeniyetmələri öz ailələri ilə birləşdirməyə və ya uşaq və yeniyetmələr üçün uyğun alternativ yerlər tapmağa çalışır. Bu proqram vasitəsilə evsiz və baxımsız vəziyyətdə olan uşaq və yeniyetmələrə tibbi xidmətlər göstərilir və onların geyim, qida kimi ehtiyacları qarşılanır. Bu proqram çərçivəsində 2018-ci ildən bəri 20,800-dən çox gənc təcili sığınacaqla təmin olunmuş və əlavə olaraq 7,700 gəncə profilaktik xidmətlər göstərilmişdir.

Fövqəladə Hal Qrantları (Emergency Solutions Grants (ESG)) proqramının məqsədi evsizliklə üzləşən yeniyetmə, gənc və ailələrin daimi mənzillə təmin olunmasına köməklik etməkdir. Fövqəladə Hal Qrantları (Emergency Solutions Grants) proqramı çərçivəsində evsizliyin qarşısının alınması, fövqəladə sığınacaq və əlaqəli xidmətləri dəstəkləmək üçün ştatlara, böyük şəhərlərə və ABŞ ərazilərinə qrantlar təqdim edilir.

Koalisiyanın Böyük Mərkəzi Qida Proqramı (The Coalition's Grand Central Food Program) çərçivəsində Nyu York şəhərinin küçələrindəki evsiz və ac insanlara, yeniyetmələrə, uşaqlara və gənclərə hər gecə isti yemək paylanılır.

Bu və ya digər QHT və dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilən proqramların əsas məqsədi evsiz və baxımsız halda olan uşaq və yeniyetmələrin geyim, qida, yaşayış yeri kimi ilkin ehtiyaclarını qarşılamaq və onların sosial müdafiəsini təmin etməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. https://www.compasschildrenscharity.org.uk/about-us/street-children-worldwide/
2. https://fightslaverynow.org/why-fight-there-are-27-million-reasons/street-children/
3. https://ofhsoupkitchen.org/homelessness-affects-children-in-us
4. https://en.wikipedia.org/wiki/Runaway_and_Homeless_Youth_Act
5. https://www.childhood-usa.org/street-children/
6. https://theirworld.org/resources/street-children/
7. https://cyc-net.org/cyc-online/cycol-0904-homelessness.html

8. https://www.unodc.org/pdf/youthnet/who_street_children_module6.PDF
9. https://www.sos-usa.org/who-we-are/what-we-do
10. https://endhomelessness.org/homelessness-in-america/homelessness-statistics/state-of-homelessness/
11. https://www.benefits.gov/benefit/5889
12. https://www.hhs.gov/programs/social-services/homelessness/programs/index.html

EVSİZ VƏ BAXIMSIZ UŞAQ VƏ YENİYETMƏLƏRLƏ SOSİAL İŞDƏ ABŞ TƏCRÜBƏSİ

Səlmi Salmanova

XÜLASƏ

Bu məqalədə ABŞ-da evsiz və baxımsız uşaq probleminin aktuallığı və evsiz və baxımsız halda olan uşaq və yeniyetmələrə sosial xidmətlərin göstərilməsində ABŞ təcrübəsi nəzərdən keçirilmişdir. Eyni zamanda evsiz və baxımsız uşaqlara xidmət göstərərkən amerikalı mütəxəssislərin hansı sosial xidmət formalarından istifadə etdikləri, hansı qaydalara, hüquqi aktlara əsaslandıqları da bu məqalədə öz əksini tapıb. Bu sahədə ABŞ hökuməti və QHT-lərin fəaliyyətləri, onların həyata keçirdikləri proqramlar məqalədə nəzərdən keçirilib və təhlil olunub.

ОПЫТ США В СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЕ С БЕЗДОМНЫМИ И БЕЗНАДЗОРНЫМИ ДЕТЬМИ И ПОДРОСТКАМИ

Салми Салманова

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается актуальность проблемы бездомных и безнадзорных детей в США и опыт США по оказанию социальных услуг бездомным и безнадзорным детям и подросткам. В то же время в данной статье показано, какими формами социального обслуживания пользуются американские специалисты, на какие нормы и правовые акты они опираются при оказании услуг беспризорным и безнадзорным детям. В статье рассмотрены и проанализированы деятельность правительства США и НПО в этой сфере, реализуемые ими программы.

US EXPERIENCE IN SOCIAL WORK WITH HOMELESS AND NEGLECTED CHILDREN AND ADOLESCENTS

Salmi Salmanova

SUMMARY

This article reviews the relevance of the problem of homeless and neglected children in the United States and the US experience in providing social services to homeless and neglected children and adolescents. At the same time, this article shows what forms of social services American specialists use, what rules and legal acts they rely on when providing services to homeless and neglected children. The activities of the US government and NGOs in this area, the programs implemented by them, were reviewed and analyzed in the article.

SOSİAL TƏHLÜKƏSİZLİYİN KONSEPTUAL VƏ PRAKTİK ƏSASLARI

İsgəndərli Aytac Vüqar qızı
ATMU-nun II kurs magistrı
aytacvuqarqizi98@gmail.com

Açar sözlər: sosial təhlükəsizlik, iqtisadi artım, inkişaf, ictimai maraq, sosial təminat.
Ключевые слова: социальная защита, экономический рост, развитие, общественный интерес, социальная защита.
Keywords: social security, economic growth, development, public interest, social security.

Dayanıqlı iqtisadi artım problemi on ildən artıqdır ki, Azərbaycanda siyasi və ictimai diqqət mərkəzindədir. Bu son dərəcə mühüm vəzifənin həlli yolları əsasən son illərdə formalaşmış və hazırda qüvvədə olan cəmiyyət modeli çərçivəsində həll edilmişdir. Bu model ənənəvi kapitalizmin bəzi əsas xüsusiyyətlərinin formalaşması, müasir ictimailəşmiş kapitalizm modelini qəbul etməkdən imtina edən, sürətlə formalaşan oliqarxiya və post-sosialist elitanın ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış xüsusi mülkiyyətin və bazar mexanizminin bərqərar olması yolu ilə inkişaf etmişdir.

Nəticədə, Azərbaycanda ictimai maraqlar naminə mülkiyyət səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması, bazar idarəetməsinin nəticələrinə bütün vətəndaşların geniş çıxışı və cəmiyyətin sosial birliyi ilə sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatından fərqli olaraq, J.Stiqlitsin münasib qeydinə görə, "ersatz kapitalizmi", "mafiya kapitalizmi", "elita üçün kapitalist sistem" adlandırılmışdır.

Azərbaycanda inkişaf etmiş kapitalizm modelində, müasir kapitalizmin əldə edilmiş ictimailəşmə və demokratikləşmə dərəcəsi ilə əlaqədar olan bu cür xüsusiyyətlərinin olmadığı halda, ümumiyyətlə kapitalizmin bəzi fundamental xüsusiyyətləri vardır. Bu model müsbət inkişaf üçün lazımi potensiala malik deyil və onun qüsurlarını və ziddiyyətlərini aradan qaldırmaq üçün heç bir qüvvə yoxdur.

Son illər dövlət və elita mövcud sosial-iqtisadi inkişafın vektorunu dəyişmədən mövcud sistemin tamamlanması, sazlanması və qismən düzəldilməsi üçün səylər göstərir. Aparılan və həyata keçirilməsi planlaşdırılan institusional islahatlarda sosial komponentlər lazımınca qiymətləndirilir və ya tamamilə nəzərə alınmır. Bu, dövlətin sosial öhdəliklərin haqqında yenicə qəbul edilmiş qanun, səhiyyə, təhsil, mənzil-kommunal təsərrüfatı, təbii inhisar sahələrində inkişaf etdirilən islahatlar, bazar mexanizmlərinin və liberal siyasət alətlərinin geniş tətbiqinə diqqət yetirilməsi üçün xarakterikdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar transformasiyası prosesində sosial-iqtisadi inkişafa mane olan və onun sürətləndirilməsinin daxili mənbələrindən istifadə etməyə imkan verməyən bir çox kəskin sosial problemlər yarandı. Bu, ilk növbədə, yoxsulluğun böyük miqyası, əhalinin pul gəlirlərinin və istehlakının həddən artıq differensiallaşdırılması, dövlət sosial xərclərinin azalması, cəmiyyətin bir hissəsi tərəfindən dövlətin "özəlləşdirilməsi" kimi sosial qüsurlara və mənfi sosial təzahürlərə aiddir [1,s.90].

Mövcud iqtisadi nizam təkcə bazar transformasiyaları zamanı yaranmış və indi əlverişsiz variantda təkrar istehsal olunan mənfi sosial proseslərlə üzləşmir. O, 20-21-ci əsrlərin sonlarında dünya iqtisadi inkişafının reallıqları və dünya bazarlarında rəqabətin sərt tələbləri ilə artan uyğunsuzluğu daha da üzə çıxardı, həmçinin iqtisadi və sosial institutların səmərəliliyinin aşağı olması ilə bağlı problemlərlə üzləşdik.

Bütün bunlar Azərbaycan Respublikasının mövcud Konstitusiyasının mühüm müddəası kimi təsbit edilmiş mövcud iqtisadi nizamın kökündən yaxşılaşdırılmasına, rifah dövlətinin formalaşmasına ehtiyac olduğunu göstərir. Bu problemlərin həlli uzun müddət tələb edir. Bu dövrdə yeganə mümkün olan sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı modelinə uyğun sosial

siyasət ola bilər. Onun olmaması sosial-iqtisadi inkişafın ləngiməsini şərtləndirən amillərdən biridir.

Sosial siyasət probleminin böyük əhəmiyyətinə baxmayaraq, o, hələ də dərin nəzəri anlayışı və lazımi praktiki tərtibatı almamışdır. Bu, dövlətin sosial siyasətinin konseptual əsaslarının öyrənilməsini çox aktual edir.

Sosial proseslərin həyata keçirilməsi məsələləri və onların sosial-iqtisadi inkişafda rolu uzun müddət ərzində bir çox yerli və xarici alimlərin əsərlərində müxtəlif dərəcədə tədqiq edilmişdir. Bu problemə xüsusilə böyük maraq XX əsrdə müşahidə edilmişdir. Buna böyük dərəcədə iqtisadiyyatın sosiallaşması və demokratikləşməsinin əhəmiyyətli dərəcədə dərinləşməsi, iqtisadiyyatın inkişafında və onun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında sosial münasibətlərin rolunun artması səbəb oldu.

Zamanla sosial təhlükəsizlik və sosial müdafiə anlayışı dəyişikliklərə məruz qalmış və bütün dünyada müxtəlif üsullarla istifadə olunur. Hal-hazırda hər iki anlayışın müxtəlif təriflərinin olması nəticəsində son dərəcə aydın təriflər tapmaq çətindir, xüsusən heç bir termin olmadığı üçün davamlı olaraq istifadə edilir və ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tətbiq edilir, təşkilatlar, şərtlər əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bundan əlavə, əvəzsiz kimi yeni terminlər sosial transfertlər, şərti və qeyd-şərtsiz ödənişlər və minimum səviyyə sosial müdafiə təmin edilir, lakin bu hesabatda istifadə olunan müvafiq termin və anlayışların başa düşülməsini aydınlaşdırmaq və təkmilləşdirmək lazımdır.

Təmənnasız sosial ödənişlər bir sosial qrupdan digər sosial qrupa pul köçürmələridir. Bu proses zamanı əmək qabiliyyətli əhalidən yaşlı əhali qruplarına nağd şəklində pul köçürülməsi baş verir. Son zamanlar bu termin bütün hədəflənmiş proqramları təsvir etmək üçün istifadə edilmişdir.

Sosial müdafiə çox vaxt daha geniş mənada şərh olunur. Buna görə də, bir çox hallarda "sosial təhlüksizlik" və "sosial müdafiə" terminləri bir-birini əvəz edir. Praktiki səbəblərə görə bu hesabatda "sosial müdafiə" termini istifadə olunur [4,s.89].

Qanunvericilikdə sosial təhlükəsizliyin çoxölçülü bir hadisə kimi rəsmi tərifi yoxdur. Elm və tədris ədəbiyyatında sosial təhlükəsizlik anlayışı bu fenomen üçün hansı əlamətlərin əsas kimi götürülməsindən asılı olaraq müəlliflər tərəfindən müxtəlif yollarla tərtib edilir.

Sosial təhlükəsizlik dedikdə vətəndaşlara qocalıqda əmək qabiliyyətini və ailə başçısını itirməklə, əmək haqqından artıq normal yaşayış səviyyəsinə və mədəni səviyyəyə təminat verən bölgü forması, vətəndaşların yaşına, xəstəliyinə, əlilliyinə, işsizliyinə, ailə başçısını itirməsinə, uşaqların tərbiyəsinə görə və qanunla müəyyən edilmiş digər hallarda maddi təminat və xidmətlər sistemi analşılır.

Bir tərəfdən vətəndaşlarla dövlət orqanları, yerli özünüidarəetmə orqanları, təşkilatlar, digər tərəfdən vətəndaşlara xüsusi vəsaitlər hesabına tibbi yardım, pensiya, müavinət və digər növ dəstəklərin göstərilməsi ilə bağlı inkişaf edən sosial münasibətlərin məcmusudur. Vəsaitlərin, gəlirlərin itməsinə və ya azalmasına, xərclərin artmasına, aşağı gəlirə, yoxsulluğa səbəb olan həyat şəraiti yarandıqda və ya büdcədənkənar sosial fondların bölüşdürülməsi və dövlət büdcəsinin bir hissəsinin yenidən bölüşdürülməsi zamanı büdcə vəsaitləri nəzərə alınır.

Obyektiv sosial əhəmiyyətli səbəblərə görə dolanışıq mənbəyini itirdikdə, əlavə xərclər çəkdikdə və ya zəruri yaşayış minimumu olmadıqda vətəndaşların ehtiyaclarını ödəmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Zaxarova M.P. və Tuchkova E.G. hesab edirlər ki, yuxarıda göstərilən anlayışların bütün xarici oxşarlığı ilə onların hər biri müəlliflər tərəfindən vacib kimi qəbul edilən müxtəlif xüsusiyyətləri əks etdirir, lakin onların heç biri sosial təhlükəsizlik üçün xarakterik olan obyektiv mövcud xüsusiyyətləri unikal kimi tam şəkildə göstərmir [3, s.75].

Zaxarova və Tuçkova qeyd edirlər ki, sosial təhlükəsizlik həm iqtisadi, həm hüquqi, həm də sosial kateqoriyadır. İqtisadi kateqoriya kimi sosial təhlükəsizlik cəmiyyətin, dövlətin ən kəskin problemlərdən birini - əmək məhsuldarlığında və istehsalda bərabərsizliyin

nəticəsi olmayan insanların şəxsi gəlirlərinin qeyri-bərabərliyi sosial problemini həll etmək üçün istifadə etdiyi xüsusi alət rolunu oynayır. Eyni zamanda, sosial təhlükəsizlik həm də hüquqi kateqoriyadır, çünki dövlətlər hüquqi mexanizm vasitəsilə gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi siyasətini həyata keçirir, sosial təhlükəsizliyin həyata keçirilməsinin təşkilati-hüquqi yollarını tənzimləyici qaydada təsbit edir. Müvafiq maliyyə sistemlərinin formalaşdırılması qaydasını və onların hüquqi statusunu, sosial təhlükəsizlik idarəetmə sistemlərini, sosial təhlükəsizlik növləri və onların təmin edilməsi şərtləri pozulmuş hüquqların müdafiəsi mexanizmi burda nəzəzrə alınır.

Sosial təhlükəsizlik həm də çox mühüm sosial kateqoriyadır, çünki ondan asılı olmayan şəraitə görə dəstəyə ehtiyacı olduğu, müəyyən sosial rahatlığa təminat verdiyi, tam sosial təhlükəsizlik statusunu bərpa etdiyi hallarda cəmiyyət, dövlət tərəfindən insana ünvanlanan təminatdır. Buna görə də, Zaxarova və Tuçkova sosial təhlükəsizliyin aşağıdakı tərifini verirlər:

Sosial təhlükəsizlik məqsədli maliyyə mənbələri hesabına baş verən sosial risklər zamanı vətəndaşların şəxsi gəlirlərini bərabərləşdirmək üçün onlara maddi nemətlər verməklə ümumi daxili məhsulun bir hissəsinin bölüşdürülməsi yollarından biridir.

Sosial təhlükəsizlik növləri iki qrupa bölünür:

1) Sosial təminat yardımı. Sosial təminat hüququ sistemi çərçivəsində yardım, bu növ təminat məqsədinə uyğun olaraq, müəyyən yaşayış mənbəyinə malik olan, lakin bu mənbəni müvəqqəti itirmiş və bərpa edilməli olan ehtiyacı olan kateqoriyalara verilir;

2) yardım ehtiyacı olanların daimi dolanışıq mənbəyinə malik olduğu, lakin onun ölçüsü çox kiçik və elementar mövcudluğu təmin edə bilməyən hallarda verilir;

3) yardım, o zaman da göstərilə bilər ki, bir şəxs daimi və ya əsas dolanışıq mənbəyini itirə bilməyəcək, lakin hökm sürən, bir qayda olaraq, gözlənilməz, fövqəladə hallar nəticəsində, məsələn, sağlamlıq pozğunluğu, təbii fəlakətlər və digər hallarda [2,s.76].

Sosial təhlükəszilik insan həyat üçün zəruri və kifayət qədər vəsaitlə təmin etmək məqsədi daşıyır. Bu o deməkdir ki, dövlət ehtiyacı olanların ünvanına göndərməyi, ona bir şey verməyi öhdəsinə götürür. Sosial təminat yardımı ilə təminat arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, yardım müvəqqəti xarakter daşıyır və əsas dolanışıq mənbəyi deyil.

Sosial təhükəsizlik anlayışına aşağıdakılar daxildir:

1) müavinətlər;

2) kompensasiya;

3) icbari tibbi sığorta fondunun vəsaiti hesabına sosial və tibbi xidmətlərin müəyyən növləri;

4) aztəminatlı vətəndaşların və ailələrin ilkin tələbat malları ilə (paltar, ayaqqabı, yemək) təminatı.

2020-ci ilin sentyabrında Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev ölkə daxilində sosial müqavilə şəklində dəstək tədbirinin tətbiq olunduğunu elan etdi. Növbəti üç il ərzində proqramın həyata keçirilməsi üçün dövlət büdcəsindən regionlara hər il 26 milyard manatdan çox vəsaitin ayrılması gözlənilir. Sosial müqavilə vətəndaşla sosial təminat orqanı arasında nağd ödənişlər və ya xidmətlər şəklində yardım göstərmək üçün qarşılıqlı öhdəlikləri özündə əks etdirən müqavilәni nəzərdə tutur.

Dövlətin sosial siyasəti təkcə əlillərin pul gəlirlərinin formalaşdırılması ilə məhdudlaşmır. Dövlət əhalinin bütün təbəqələrinin sosial xidmətlərə çıxışının təmin edilməsinə cavabdehdir. Burada onların ödənilməsinə çağırılan ehtiyacların spesifikliyi özünü göstərir. Bu ehtiyaclar insan həyatının keyfiyyətinin təmin edilməsi ilə bağlıdır. Bu xidmətlərin sosial siyasəti çərçivəsində istehlakı onların əmtəə bazarında pul gəlirləri çərçivəsində alınması yolu ilə həyata keçirilir. İstehlakın əsasını onun pul gəlirindən asılı olmayaraq istehlakçıya birbaşa xidmət göstərmək təşkil edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, sosial təminat sistemi sosial siyasətin aləti kimi minimum dərəcədə sosial müavinət və xidmətlər göstərir. Bu hüdudlardan kənara çıxmağın istənilən imkanı, nisbətən daha yaxşı kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiy-

yətlərinə malik sosial xidmətlərin istehlakı sosial xidmətlər bazarında satılan fərdi gəlirin miqdarı ilə müəyyən edilir [6, s.55].

Sosial dövlətdə sosial təminat sosial müdafiənin dövlət tərəfindən həyata keçirilən xüsusi təşkilati-hüquqi formasını özündə birləşdirir. İndiki dövrdə əhalinin sosial baxımdan daha artıq müdafiəyə ehtiyacı olan təbəqələrinə yardımı nəzərdə tutan digər təşkilati-hüququ formaların inkişaf etdirilməsi tələb olunur. Beynəlxalq təcrübədə çoxdan tətbiq olunan sosial müdafiə termini də buna görə irəli sürülmüşdür.

Bir çox sosial və iqtisadi problemlərin həllinə istiqamətləndirilməsi sosial və iqtisadi tədbirlərin toplusu olan sosial-müdafiə, sosial təsisat olaraq beynəlxalq kontekstdə əhalinin qanunvericiliklə təyin olunmuş elə kateqoriyasını əhatə edir ki, onlar əmək qabiliyyətini itirmək, işsizlik və digər səbəblər ucbatından özlərinin və ailələrinin əmək qabiliyyətli olmayan üzvlərinin zəruri həyati tələblərini ödəyə bilmirlər və əlverişsiz şərait yarandıqda belə vətəndaşlar qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş sosial-müdafiə sistemi çərçivəsində pul və ya natural, eləcə də müxtəlif xidmətlər formasında kompensasiya səciyyəli yardımlar göstərilir. Sosial müdafiə sistemli əlverişsiz şəraiti aradan qaldırmaq üçün profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Sosial müdafiə fərdi sığorta, sosial sığorta, ünvanlı sosial yardım, dövlət sosial təminatı və sair formalar daxil olmaqla müxtəlif təşkilati-hüquqi formalarda həyata keçirilir. Buna misal olaraq, pensiya verilməsi texnologiyası tibbi yardım göstərilməsi, sosial-reabilitasiya və ya işsiz, vətəndaşları işə təminetmə texnologiyasından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Sosial müdafiə təsisatının xarakteri haqqında ümumi təsəvvürün olmaması, bu təsisatın mənasını açmağa xidmət göstərəcək müxtəlif kateqoriya, termin və anlayışların fərqli şəkildə şərhinə imkan yaradır [8, s.66].

Bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə keçmiş ölkədə mərkəzləşdirilmiş şəkildə planlaşdırılan təsərrüfat sistemində sosial-müdafiənin təşkili xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən sosial təminat termini nə sosial-müdafiə sahəsindəki bütün iqtisadi-sosial münasibətlər toplusunu, nə də sosial müdafiənin yeni funksiyalar daşıyan inzibati strukturlarını təyin etmək üçün istifadə edilə bilir.

Azərbaycanda sosial müdafiənin məqsədyönlü inkişafı bu təsisatın kateqoriya, anlayış və terminlərini sistemləşdirməyi tələb edir. Bu sahədə ilk addım atılmışdır və əldə olunan anlayışlar sisteminin nizama salınması, unifikasiyası və standartlaşdırılması isə aktual problem kimi həllini gözləyir.

Sosial hüquqlar heç bir ayrıseçkiliyə yol vermədən cəmiyyətin bütü üzvlərinə aiddir.

Sosial hüquqlar insanların yaşayış yerinin dəyişməsindən, məşğulluq müddətindən, sığorta haqlarını ödəmədən, ölkədə yaşamaq müddətindən və bu şərtlərin müxtəlif kombinasiyasından asılı olmur.

Ehtiyacı olan insanların sosial müdafiəsi pulla pensiya və müavinət formasında, natural formada, eləcə də, sosial müdafiə obyekti olan şəxslərə göstərilən müxtəlif xidmətlər yolu ilə həyata keçirilə bilir.

Sosial müdafiənin dövlət hüquqi formalarından biri əmək qabiliyyətli olmayan dövlət təminatıdır. Dövlət təminatının əsas əlamətləri xərclərin dövlət büdcəsi tərəfindən ödənilməsi, bu şəkildə təminat alan şəxslər kateqoriyasının, onların təmin olunma səviyyəsinin dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən müəyyənləşdirilməsidir.

Azərbaycanda mövcud sosial-müdafiə sistemi əsasən pensiya təminatından və sosial yardımdan ibarətdir.

Sosial müdafiə icraatı əsas etibarilə sosial sığorta və sosial yardım növlü tədbirlərə ayrılır. Pensiya ödənişləri xüsusi sosial hallar zamanı fərdlərin yoxsulluq təhlükəsindən müdafiə olunmasına istiqamətləndirilmişdir. Pensiya təminatı işləyən əhali tərəfindən ödənilmiş sosial sığorta halları hesabına maliyyələşdirilir. Yoxsul əhalinin minimum səviyyəsini təmin edə bilmək üçün vəsaitlərin bölüşdürülməsi tələb olunur [9, s.43].

Əhalinin sosial müdafiəsinin subyektləri sosial müdafiənin effektli modelinin yaradılmasında və fəaliyyətində ictimai dəstəyi və milyonlarla vətəndaşın maraqlı iştirakını təmin edən ictimai birliklərdir.

Əhalinin sosial müdafiəsinin təşkilində, pensiya xidmətlərinin təşkilində və müavinətlərin verilməsində, sosial xidmətlərdə, tibbi-sosial ekspertizada, əlillərin reabilitasiyasında və protez-ortopedik, ailələrə və uşaqlara sosial yardım göstərilməsində dövlət mühüm rol oynayır.

Sosial müdafiənin başqa təşkilati-hüquqi forması sosial sığortadır. Sosial sığorta bazar iqtisadiyyatına keçmiş ölkələrin böyük əksəriyyətində başqa formalarla müqayisədə geniş istifadə olunur. Sosial sığorta anlayışının əsasında sosial risklər və onların məcburi və könüllü sığortalanması durur. Sosial sığorta üzrə ödəmələrin maliyyələşdirilməsi işləyən vətəndaşların, işverənlərin bərabər paylarla ödəmələri hesabına həyata keçirilr. Sosial sığorta sisteminin maliyyələşdirilməsində dövlət də iştirak edə bilir [5, s.45].

Sosial yardım sistemində vəsaitlərinin ehtiyacdan çox, əhali kateqoriyalarına əsaslanan bölüşdürülməsi qalmaqda davam edir və nəticədə sosial yardımın ünvanlılıq prinsipi təmin olunur, mövcud resurslar daha az sayda yoxsul əhali qruplarına zəruri olan yardımı göstərmək əvəzini, geniş əhali kütlələrini əhatə edir. Başqqa bir problem sosial yardım müavinətlərinin çoxsaylı olması ilə əlaqədar onların tətbiqində meydana çıxan mürəkkəbliklə əlaqədardır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, pensiya təminatında əsas problem ondan ibarətdir ki, pensiyanın məbləği ilə ödənilən sosial sığorta haqları arasında yaxın əlaqə yoxdur və pensiyaların ümumi məbləği müxtəlif növ sosial yardım müavinətləri ilə tamamlanır ki, bu da sosial sığorta ödəmələri ilə sosial yardım arasında fərqləri olduqca qeyri-müəyyən edir.

Pensiya və müavinətlərinin məbləğinin yenidən müəyyən edilməsi şərti ilə artırılması lazımdır və buna ilk növbədə, sosial müdafiəyə ayrılmış vəsaitin səmərəliliyinin artırılması sosial-müdafiə tədbirlərində ayırmalarının məbləğini tədricən və mövcud resursların geniş əhali kateqoriyalarının deyil, yardıma ehtiyacı olan əhaliyə çatdırılması yolu ilə nail olmaq olar.

Sosial təhlükəsizlik ictimai institutların, normaların, ictimai şüurun inkişaf etmiş formalarının mövcudluğunu nəzərdə tutur. Bu da öz növbəsində əhalinin bütün təbəqələrinin hüquq və azadlıqlarının reallaşdırılmasına, cəmiyyətin parçalanmasına aparacaq fəaliyyətlərin qarşısının alınmasına imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov N. Milli-ictimai fikir tariximizdən. (1914-fevral 1917). Bakı: Azərnəşr, 1993, 80 s.
2. Hadi Rəcəbli. Azərbaycan Respublikasının Sosial Müdafiə Sistemi. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: MBM, 2012, 408 s.
3. Həsənov Əli. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı: Letterpress nəşriyyat evi, 2011, 440 s.
4. Milli Təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Bakı şəhəri, 29 iyun 2004-cü il №712-llQ.
5. Piriyev A. Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik problemi. Bakı: BDU, 2002, 534 s.
6. Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti). Bakı: 2012.
7. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, 116 s.
8. Рагимов А.А., Гасанов Р.М. Трансформационные процессы и проблема национальной безопасности в Азербайджане. Баку: ИНФО, 2003, 150 с.
9. www.az.trend.az/azerbaijan/society/2383182.html Azərbaycan, Bakı, 13 aprel /Trend/
13. www.refugees-idps-committee.gov.az/az/pages/3html

SOSİAL TƏHLÜKƏSİZLİYİN KONSEPTUAL VƏ PRAKTİK ƏSASLARI

İskəndərli Aytac

XÜLASƏ

Müasir dövrün ən mühüm problemlərindən biri də sosial problemlər, onların müəyyənləşdirilməsi və həlli yollarının tapılmasıdır. Sosial problemlər insanların əziyyət çəkdiyi və əhalinin bəzi təbəqələrinə digərlərinə nisbətən daha çox təsir edən çətinliklərdir, sosial sektorların cəmiyyətlərin inkişafına mane olan və ya məhdudlaşdıran adekvat həyat səviyyəsinə nail ola bilməməsi səbəbindən əziyyət çəkdiyi narahatlıqlardır. Sosial problemlər arasında ən mühüm yerlərdən biri yoxsulluq və onun aradan qaldırılmasıdır. Hazırda dünya əhalisinin demək olar ki, yarısı yoxsulluğun hər hansı formasında əziyyət çəkir. Ona görə də bu problemin aradan qaldırılması üçün bir sıra addımlar atılıb və bu istiqamətdə işlər davam etdirilir. Məqalədə sosial təhlükəsizliyin təmin edilməsinin konseptual məsələləri araşdırılmış və tədqiqata cəlb edilmişdir.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Искандерли Айтадж

АННОТАЦИЯ

Одной из важнейших проблем современности являются социальные проблемы, их выявление и поиск путей их решения. Социальные проблемы – это трудности, от которых страдают люди и которые затрагивают одни слои населения больше, чем другие, опасения, что социальные слои страдают из-за своей неспособности достичь надлежащего уровня жизни, что тормозит или ограничивает развитие общества. Одно из важнейших мест среди социальных проблем занимает бедность и ее ликвидация. В настоящее время почти половина населения мира страдает от той или иной формы бедности. Поэтому предпринят ряд шагов по устранению этой проблемы и работа в этом направлении продолжается. В статье исследуются и привлекаются к исследованию концептуальные вопросы обеспечения социальной защиты.

CONCEPTUAL AND PRACTICAL FOUNDATIONS OF SOCIAL SECURITY

Iskanderli Aytac

SUMMARY

One of the most important problems in modern times is social problems, their identification and finding ways to solve them. Social problems are difficulties that people suffer from and that affect some sections of the population more than others, concerns that social sectors suffer due to their inability to achieve an adequate standard of living that hinders or limits the development of societies. One of the most important places among social problems is poverty and its elimination. Currently, almost half of the world's population suffers from some form of poverty. Therefore, a number of steps have been taken to eliminate this problem and work is being continued in this direction. In the article, the conceptual issues of ensuring social security are investigated and involved in research.

AHILLIQ VƏ ONUN SOSİAL-PSİXOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Rəhimli Nigar Səməddin qızı
ATMU-nun II kurs magistrantı
nigarehimli7@gmail.com

Açar sözlər: ahıllıq, sosial-psixoloji problemlər, çarəsizlik hissi, rol və status itkisi, mövcud ehtiyaclar.
Ключевые слова: пожилой возраст, социально-психологические проблемы, чувство беспомощности, потеря роли и статуса, существующие потребности.
Keywords: the elderly age, social-psychological problems, hopeless, lack of role and status, current needs.

Müasir dünyada qocalıq mühüm sosial hadisədir. Ahıl, qısacası, "qocalmaq, artan yaşın təsirini göstərmək" kimi təyin edilə bilər. Bu təsirlər fərdin fiziki və zehni gücünün tədricən itirilməsini göstərir. Ahıllıq, fizioloji və bioloji dəyişikliklərə görə fərdin gündəlik həyat fəaliyyətlərini həyata keçirməkdə çətinlik çəkdiyi və buna görə də başqalarından asılı olduğu dövrdür. Eyni zamanda, başqalarından asılı olduqları üçün özlərini çarəsiz hiss etdikləri dövrdür.

Bioloji,xronoloji,psixoloji və sosioloji ölçüləri olan ahıllığın başlanğıcı kimi mövcud olan yaşı müəyyən etmək çox çətindir. Bu gücün arxasında dövrdən dövrə, cəmiyyətdən cəmiyyətə,mədəniyyətdən mədəniyyətə dəyişən yaşlı təcrübəsi və yaşamı dayanır. 1963-cü ildə yaşlıların sağlamlığı ilə bağlı təşkil edilən yığıncaqda, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı yaşlılığın xronolojik olaraq aşağıdakı təsnifatını ayırmışdı:

1). Orta yaşlı: 45-59 yaş
2). Qocalıqdan əvvəlki yaş: 60-74 yaş
3). Ahıllar: 75 -89 yaş
4). Uzunömürlülük: 90 yaş və yuxarı

Ahıllıq xronolojik yaşın irəliləməsilə paralel gedən biolojik, psixolojik, sosiolojik və iqtisadi ölçülər qazanan bir proses olaraq müəyyən edilə bilər. Ancaq sosial anlamda hər kəs üçün yaşlılıq fərqli anlamlar ifadə edir. Yaşlılıq təcrübəsinin müsbət və ya mənfi qiymətləndirilməsi, yaşlılığın şəxs üçün nə ifadə etdiyinə bağlıdır. OECD 1992-ci ildə yaşlıları, "davranış və ehtiyacları dəyişən heterojen bir qrupdan ibarət 65 yaş üzərində insanlar" olaraq tanımışdır [5, s.10].

Yaş həddi müəyyən edilərkən ölkələrin inkişaf səviyyəsi mühüm rol oynayır. Ədəbiyyatda əksər mənbələrdə və hüquqi tənzimləmələrdə görünür ki, ahıllıq 65 yaş və yuxarı hesab olunur. Ümumilikdə xronoloji yaş həddi kimi qəbul edilən 65 yaş, fərdlər pensiyaya çıxanda sosial təminat və sağlamlıq xidmətlərinə ehtiyac duymağa başladığı bir dövrdür.

Bununla belə, sənayeləşmiş ölkələrin əksəriyyətində ahıllığın başlanğıcı 60-65 yaş arasında hesab olunur. ABŞ-da bu, cəmiyyətin sizi adətən qoca hesab etdiyi yaşdır, çünki bu zaman əksər amerikalılar işləməyi dayandırır və yaşa görə pensiya həddinə çatır, yardım proqramlarından istifadə edirlər.

Məşhur bir deyimə görə, ***"Siz yalnız hiss etdiyiniz zaman qocalırsınız".*** Fiziki və ruhi sağlamlıq da yaşı müəyyən edə bilər. Əgər 80 yaşındasınızsa, lakin hələ də müstəqilsinizsə və yaxşı ruhi və fiziki sağlamlığınız varsa, özünüzü yaşlı hesab etməyə bilərsiniz. Yaşı sosial rol ilə də müəyyən etmək olur. Bəzi insanlar nənə və baba olanda və ya təqaüdə çıxanda özlərini qoca hesab edirlər, ona görə də bu halda 80 yaş qoca sayıla bilər [12].

Əksər mədəniyyətlərdə 70 və ya 75 yaşdan yuxarı insanlar yaşlı sayılırlar . Bununla belə, qocalmaq əlillik deyil və bir çox sağlam, aktiv və müstəqil insanlar özlərini yaşlı hesab etmirlər və başqaları onlara bu cür rəftar etdikdə özlərini narahat hiss edirlər.

Ahılların sosial xidmətlər dairəsinə daxil olan, sosial narahatlığa səbəb olan çatışmazlıqları müəyyən həddi aşdıqda sosial xəstəlik mərhələsinə keçən ehtiyaclar, problemlər, çətinliklər, çarəsizlik və s. aşağıdakı əsas başlıqlar altında qruplaşdırıla bilər [11, s.4]:

1. İqtisadi problemlər (işləmə yaşı və ya işləyə bilməməsi səbəbindən pulun olmaması, gəlirinin olmaması, ehtiyaclarını ödəyə bilməməsi və.s);

2. Sosial problemlər (ailə problemləri, qonşularla problemlər, digər yaxın mühitlə əlaqəli məsələlər və s.);

3. Psixoloji problemlər (depressiya, narahatlıq kimi görünən problemlər);

4. Mədəni problemlər (onun yaşadığı mühitin mədəniyyəti və malik olduğu mədəniyyət arasında uyğunsuzluq);

5. Qocalıqda adi sosial xidmətlərə müraciət etməkdə çətinlik (məsələn, kirayə ev tapmaqda, kirayə haqqını ödəməkdə, pensiya almaqda çətinliklər);

6. Nəsil problemləri (gənc nəsil ilə fikirlərin üst-üstə düşməməsi nəticəsində yaranan problemlər);

7.Tənhalıq problemi (övladlarının istədiyi qədər zəng etməməsi və bu zaman yaranan depressiya);

8. Ünsiyyət çatışmazlığı problemi (ünsiyyətdə utancaqlıq, ruhdan düşmə və s.);

9. Sevgisizlik problemi (ya keçmiş sevdiklərinin öldüyünə görə, ya da müxtəlif səbəblərə görə yaxınlarından uzaq olduqları üçün sevgi problemləri);

10. Sağlamlıq problemləri (müxtəlif ağrılar, həkimə gedə bilməmək və s.);

11. Ümidsizlik problemi (dərdini tam ifadə edə bilməmək, ağrılarının keçməyəcəyini hiss etmək və onun yaratdığı problemlər);

12. Cinsi problemlər (bəzən cinsi istək və onu qarşılayacaq mühit və imkanın olmamasından yaranan problemlər);

13. Ev işlərini edə bilməmək (eyni işləri edə bilməmək);

14. Darıxma və vaxt keçirə bilməmək problemi. (məsələn, gözləri görmədiyindən istəsə də kitab oxuya bilmədiyi üçün, tək səyahət etməyə cəsarət etmədiyi üçün,özü üçün proqram hazırlaya bilmədiyi üçün yaşadığı problemlər);

Bütün bu problemlər çarəsizlik, qorxutma, aqressiya, introversiya, qəzəb və bu kimi əlamətlərlə özünü göstərir. Onlar üçün bu problemlərdən tək başına xilas olmaq və bu problemləri aradan qaldırmaq çətin ola bilər.

Ahıllıq hər cəhətdən itki dövrü olduğu üçün artıq kifayət qədər travmatikdir. Bu gün ahılların qarşılaşdığı qlobal problemlərdən biri sosial-psixoloji problemlərdir.

Ahıllarda ən çox rast gəlinən **sosial problemlər** arasında iş həyatından pensiyaya keçid, gəlirin azalması, həyat yoldaşının ölümü, nənə-baba roluna keçid, sosial münasibətlərin pisləşməsi, rol və statusun dəyişməsini saymaq olar.

İşçi rolundan təqaüdçü roluna keçid həm qəfil, həm də tədricən baş verir. Bir gündə qəfil işçi rolundan təqaüdçü roluna keçid ahıllara mənfi təsirlər göstərir. Belə ki, iş həyatının sona çatması ilə əlaqədar köhnə ictimai güc və nüfuzun azalması ahıllarda depressiya,yalnızlıq kimi halların yaranmasına səbəb olur. Amma ahıl təqaüdə çıxacağını əvvəlcədən bildikdə bu proses daha rahat olur. Belə ki, ahıl bu keçidə hazırlanır. Təqaüdə çıxmazdan əvvəl özünü yeni statusuna hazırlamaqla, ona uyğun fəaliyyət sahələrini planlaşdırır.

Dəyişən ailə quruluşu ilə ahıl fərdlər ailədəki aktiv rollarını itirir, sosial mühitlə münasibətlərin məhdudlaşdırılması, pensiya dövrü, tənəzzül dövrü onların sosial problemlər yaşamasına səbəb olur. Yaşa görə fiziki və zehni dəyişikliklər sosial problemləri artırır. Belə problemləri yaşamaq onları tənhalığa aparır. Ahıl insanların iş və ya ailə həyatında rol və status itkisi ilə üzləşdiyi sosial vəziyyətlər sosial problemlərdən biridir. İş və ev həyatında müəyyən yeri olan fərd qocalır, özünü yararsız bir insan kimi görməyə başlayır. Təqaüd və ailə quruluşunun dəyişdirilməsi ahılların sahib olduqları bir çox qazanclardan məhrum

olmasına və yenilərini yaratmasına səbəb olur. Onların qazanc əldə edə bilməmələri sosial problemlərə gətirib çıxarır. Pensiya sosial problemlər yaradan mühüm amildir. İşləməmək həm qazanc itkisinə, həm də daimi münasibətlərin pozulmasına səbəb olur -iş yoldaşları ilə münasibətlərin zəifləməsinə gətirib çıxarır.

Rol buraxma nəzəriyyəsinə görə, ahıl insanların rolları və statusları onların sosial vəziyyəti ilə bağlıdır. Bu rolunun və statusunun itirilməsi öz dəyərlərini itirməsinə gətirib çıxarır və bu, sosial həyatda iştirakda məhdudiyyətlərə yol açır. Peşə, ailə və evlilik ahıl fərdlərin sosial həyatda iştirakına mane olur və beləliklə ahıllar sosial mühitə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkirlər. İş və həyat yoldaşının itirilməsi ilə ahıl fərdlər ikiqat məhv olurlar [13].

Dölekə görə, başqa bir sosial problem nəsillər arası münaqişədir. Ahıl fərdlərlə onların qarşılıqlı əlaqədə olduqları böyüyən fərdlər arasında münaqişələr nəsillər arası münaqişə kimi müəyyən edilə bilər. Cəmiyyətin davamlı inkişafı və yaşlı fərdlərin bu dəyişikliklərlə ayaqlaşa bilməməsi nəsillər arasında qarşıdurmaya səbəb olur [13].

Ahıllar üçün asudə vaxt məsələsi də mühüm sosial problemdir. Pensiya yaşına çatan fərd, peşəsi ilə bağlı aldığı cavabdehliyin sona çatması ilə çox boş vaxtı olur və buna görə də boşluğa düşür. Bu boş vaxtını dolduracaq insan və fəaliyyət tapa bilmədikdə, özlərini sosial həyatdan təcrid edirlər.

Nəqliyyat, ahıl insanların sosiallaşmasına təsir edən bir elementdir. Koşara görə, fiziki və maddi imkansızlıq, tanımadığı yerlər və izdihamlar ahıl fərdin bir yerdən başqa yerə getməsinə mane olur. Sıx tıxac səbəbindən maşın sürə bilməyəndə, o, ictimai nəqliyyatdan istifadə edərkən də fiziki çətinliklər yaşayır. Bu maneələr ahılların evə qapanmasına səbəb olur.

Ahıl insanların kənddən şəhərə miqrasiyası da onların sosial problemlərinin yaranmasına səbəb olur. Onlar miqrasiya etmədən əvvəl olduqları yerdə, əsasən hamı bir-birini tanıyır və bir-birinə güvənir, lakin yeni yaşayış yerlərində insanlarla ünsiyyət qurmaqda güvən problemi yaşanır. Bu, ahıl insanların sosiallaşmasına mane olan bir problem kimi ortaya çıxır.

Cəmiyyətin ahıllara baxışı da ahıl insanların sosial həyatına da təsir edir. Sənayeləşmə və urbanizasiyanın təsiri ilə ənənəvi və müasir cəmiyyətlərin ahıllara münasibətində fərqliliklər meydana gəlir. Ənənəvi cəmiyyətlərdə ahıl insan təcrübələrinə və biliklərinə etibar edilən və səlahiyyət sahibi olan insan olaraq görülürkən, müasir cəmiyyətlərdə onlar ailə üçün bir yük olaraq görülür və mümkün qədər tez ölməsi gözlənilən insanlar olaraq dəyərləndirilir.

Dölekə görə, bunu dəstəkləyən modernləşmə nəzəriyyəsidir. Cəmiyyətlər müasirləşdikcə ahıl fərdlər öz rollarını və statuslarını itirirlər. Sosial dəyişikliklər ahıl insanların sahib olduqları bacarıqları köhnəlmiş hesab etməkdədir və buna görə də ahıllar özlərini lazımsız hiss edirlər. Nəticədə ahıl insanlar öz daxili dünyalarına qayıdır və xarici aləmlə əlaqələri kəsərək sosiallaşmalarına mane olurlar [13].

Ahıl insanlar, yaxınlarının ölümü, özünü lazımsız hiss etmək, təqaüdçülüklə birlikdə iş yoldaşlarının və iş mühitinin itirilməsi, özünü tənha hiss etmək kimi **psixoloji problemlərlə** üzləşir.

Ahıl insanların psixoloji davranışları gənc insanlardan fərqlidir. Qavrama və hiss etmə gücləri azalır, ətrafları ilə ağıllı davrana bilmirlər və xarici görünüşləri onlar üçün fərqli bir məna kəsb edir. Gəncliyin, gözəlliyin və cəlbediciliyin itirilməsi, qırışların əmələ gəlməsi, saçların azalması, gözün korluğu və qulağın eşitməməsi kimi dəyişikliklər ahılın xarici görünüşünü korlayır. Görünüşü ilə dəyişən ahıl üçün özünü necə qəbul etdiyi və başqalarının bunu necə qəbul etməsi ruhi aləminə təsir edir. Onu rədd etdiyinizi düşünərək, geri çəkilə və ictimai hadisələrdən qaça bilər. Ahıllıqda dəyişən vəziyyətlərə uyğunlaşmaq çətindir. Bu dəyişikliklər ahıllarda ruhi depressiyaya, ölümü gözlər hala gəlmələrinə səbəb olur. Bunları nəzərə alaraq, stresssiz həyatı təmin etmək, mədəni xüsusiyyətlərinə, şəxsi

həyatına hörmət etmək və ahıllarla anlayışlı münasibətdə olmaq onların psixoloji problemlərinin qarşısını almağa kömək edir.

Yaşlanmanın gətirdiyi fiziki və sosial dəyişikliklər ahılların psixoloji vəziyyətlərinə təsir göstərir. Ahıl fərdlərin hərəkət qabiliyyətinin azalması ilə daha əvvəl asanlıqla edə bildikləri işləri artıq məcburiyyətlə etmələri və maddi imkanlarının getdikcə azalması ahılları başqalarından asılı vəziyyətə gətirir. Bu hallar ahıl insanların şəxsi qayğılarının qarşılanması problemlərinə və ailələrinə yük olduqlarını hiss etmələrinə səbəb olur. İş həyatından ayrılma və bəzi sosial rolları itirmək həyatı mənfi qəbul etmələrinə, özünə hörmətin aşağı düşməsinə səbəb olur. Bu vəziyyətlər ahıl insanların psixoloji sağlamlığına mənfi təsir göstərir.

Ahılların yaşadığı mühüm psixoloji problemlərdən biri də tənhalıq hissidir. İş həyatının sona çatması ilə sosial əlaqələr və dostluq əlaqələri zəifləyir ki, bu da insanı tənhalığa sürükləyə bilər. Zaman keçdikcə həyat yoldaşı, dostları və xüsusilə yaşıdlarının ölümü ilə həyatı durğunlaşır və öz ölümünün də yaxınlaşdığını düşündüyündən yaşamaq sevinci azalır.

Ahıllarda yaşla əlaqədar baş verən dəyişikliklər fərdin gündəlik həyatına, iş həyatına, asılılıq vəziyyətinə və ətraf mühitlə əlaqəsinə təsir göstərir. Bununla belə, yaşa bağlı psixoloji dəyişikliklərin etiologiyasında təkcə yaş iştirak etmir. Oturaq həyat tərzi, ətraf mühit şəraiti və stresli həyat da yaşa bağlı psixoloji dəyişikliklərə səbəb olur. Yaşlılarda müşahidə oluna bilən patoloji psixoloji dəyişiklikləri başa düşmək üçün qocalma prosesində baş verən psixoloji dəyişiklikləri öyrənmək lazımdır.

Ahıllarda depressiya. Depressiya qocalıqda ən çox rast gəlinən psixiatrik problemlərdən biridir. Bu, beyindəki dəyişikliklərlə irəliləyən bir xəstəlikdir. Ahıllıqda görülən depressiyanın səbəbləri arasında övladlarının öz həyatına başlaması və köçməsi səbəbiylə tək qalmaq, xüsusilə həyat yoldaşını itirmək, təqaüdə çıxmaq (status və pul itkisi), xroniki xəstəliklər səbəbiylə müstəqilliyini itirmək və asılı vəziyyətə düşmək və müəssisə qayğısına ehtiyac duymaq, ani sağlamlıq problemi ucbatından başqasının köməyinə ehtiyac duyma ehtiyacı və gündəlik həyat fəaliyyətinin pozulması vardır. Bəzilərinin inandığının əksinə olaraq, depressiya normal qocalmanın bir hissəsi deyil, həyat keyfiyyətinin aşağı olması və sosial fəaliyyətdə çətinliklə müşayiət olunur.

Ahıllarda delirium sendromu. Diqqətin və idrak qabiliyyətinin ani itkisi olaraq təyin olunan delirium yaşlı insanlarda tez-tez görülən bir sindromdur. Delirium tibbi və cərrahi xəstəlik diaqnozu qoyulan yaşlı fərdlərdə psixiatrik əlamətlərlə ortaya çıxa bilən bir vəziyyətdir. Ahıl fərdlərdə daha çox görülməsinin səbəbi, ahıl fərdlərin daha çox sağlamlıq problemlərinin olması və xəstəxanada qalma müddətinin daha uzun olması ilə əlaqədardır. Eyni zamanda, yaşın irəliləməsi ilə paralel olaraq ahıl fərdlərdə demans inkişaf riskinin daha yüksək olduğu, demanslı stasionar xəstələrin %30-da deliriumun görüldüyü bildirilmişdir.

Demans. Demans, intellektual qabiliyyətlərin və davranış pozğunluqlarının itirilməsinə səbəb olan, gündəlik həyatda pisləşməyə səbəb olan nevropsixiatrik xəstəlikdir. Demans bütün dünyada 46 milyondan çox insana təsir edib və bu rəqəmin 2050-ci ilə qədər 131,5 milyona çatacağı təxmin edilir. Əhəmiyyətli bir ictimai sağlamlıq problemi olan demans, fərdlərin daha emosional, daha az qayğıkeş və davranış problemlərinə daha çox meylli olduğu pis fiziki sağlamlığa səbəb olan mütərəqqi bir xəstəlik olaraq görülür. Başqa sözlə, demans yaddaş, təfəkkür, anlama, öyrənmə qabiliyyəti, oriyentasiya, mühakimə və dil daxil olmaqla, idrak funksiyasının birdən çox sahəsinə təsir edən bir xəstəlikdir. Koqnitiv pozğunluqlar artdıqca xəstəliyin simptomları şiddətli olur, xəstəxanaya yerləşdirmə və ölüm hallarının artmasına səbəb olur. Yaş artdıqca demans riski artır. 65 yaşlı bir insanda demans riski 5% olduğu halda, 85 yaşdan yuxarı yaşlılarda 50%-ə çata bilər [4, s.77].

Ahıllarda ölüm qorxusu.Ölüm qorxusu ahıllarda yox olma, tükənmə və çarəsizlik hissidir. Ahıllar üçün ölüm artıq mücərrəd bir anlayış kimi deyil, hər an yaşana biləcək bir

ehtimal kimi qəbul edilir. Hər kəs daha çox tamaşaçı olduğu dünyanı xəyal edir. Heç kim onun yoxa çıxdığı və öldüyü dünyanı təsəvvür edə bilməz. Bu səbəbdən qocalıqda ölüm anlayışı fərqli məna qazanır. Evdə qohumları ilə vaxt keçirən, uşaqları, nəvələri ilə oyun oynayan, öz məşğuliyyətləri olan, yəni ölüm haqqında düşünmək imkanı olmayan ahıllarda ölüm qorxusu daha yumşaqdır. Yenə ölümü düşmən kimi yox, həyatın bir parçası və onun təbii sonu kimi görən ahllar ölüm qorxusunu çox hiss etmirlər.

Ahıllarda yuxu pozuntuları. İrəli yaşla əlaqəli yuxu dövründə bir çox dəyişiklik var. Buna görə də, yaşla əlaqəli "normal" yuxu dəyişikliklərini fiziki və ruhi xəstəliklərlə əlaqəli "anormal" yuxu dəyişikliklərindən ayırmaq çox vacibdir. Bundan əlavə, ahıllarda yuxu siklinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq, xüsusilə gecələr yuxu zamanı beyin tərəfindən ifraz olunan melatoninin ifrazı azalır. Ahıllarda fizioloji yuxu dəyişiklikləri aşağıdakılardır [4, s.76]:

- ✓ Ahıl insanlar daha tez yatır və daha tez oyanırlar.
- ✓ Gənc fərdlərlə müqayisədə yuxu daha səthi olur.
- ✓ Gecələr tez-tez oyanırlar.
- ✓ Yataqda daha çox qalırlar, lakin daha az yatırlar.

Məlumdur ki, ahıllıqda keçmişə həddindən artıq bağlılıq, yeni vəziyyətlərə uyğunlaşa bilməmək və yeniliklərdən qorxmaq kimi bəzi psixoloji dəyişikliklər olur. Belə bir prosesi yaşayarkən bu psixoloji dəyişikliklərin yaratdığı problemlərə də rast gəlinir. Şəxsin sosial rolunda, özünə inamında, nüfuzunda itkilər ola bilər və bu itkilər qeyri-adekvatlıq, lazımsızlıq, acizlik hisslərini ortaya qoyur.

20-ci əsrdə diqqəti cəlb etməyə başlayan ahıllar problemi beynəlxalq sistemdə ilk dəfə 1982-ci ildə Vyanada keçirilən BMT-nin Ümumdünya Yaşlılıq Konfransında gündəmə gəlib. Konfransda edilən xəbərdarlıqlara baxmayaraq,hökumətlərin ahıllara dəstək xidmətlərində geri qaldıqları müəyyən edilmişdir. Nəzarəti həyata keçirmək üçün hər il 1 oktyabr "Ahıllar günü" kimi elan edilmiş və hər ölkədən 4 ildən bir "Ölkə Ahıllıq Hesabatı" nəşri istənməyə başlanmışdır [10, s.258].

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədli Q. "Ahılların sosial müdafiəsi dövlətin sosial siyasətini mühüm tərkib hissəsidir" // "Ekspress" qəz., 2017, 3 oktyabr, № 176
2. Məmmədova R. "Yaşlılara psixoloji yardım: Problemlər və perspektivlər", Bakı 2021
3. Rəcəbli H. "Azərbaycan respublikasının sosial müdafiə sistemi", Bakı 2012
4. Ağar A. "Yaşlılarda ortaya çıkan psikolojik değişiklikler", Geriatrik Bilimler Dergisi, 2020
5. Aziz Ş., Gökhan K. "Bir sosyal politika alanı olarak yaşlılık ve sosyal hizmet uygulamaları", Nüfusbilim dergisi/Turkish journal of population studies, 2018
6. Eyüboğlu C. "Yaşam Döngüsünde Yaşlılığın Psikolojik Boyutu", 2012
7. Gökhan K., Fatma Y. B., Zerrin E. "Yaşlıların sorunları ve yaşam memnuniyeti"
8. İçli G. "Yaşlılar ve yetişkin çocuklar", Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi, 2008
9. Karakaş S. "Yaşlılık dönemi psikolojik özellikleri ve moral", Kocatepe Tıp Dergisi, 2017
10. Nuray G. K., "Uluslararası ilke ve standartlar bağlamında yaşlı hakları ve sosyal hizmet uygulamaları", Sosyal Güvenlik Dergisi, 2019
11. Prof. Dr. İlhan Tomanbay "Yaşlılara yönelik sosyal hizmetler" , Ankara 2007
12. https://devotedguardians.com/at-what-point-is-someone-considered-elderly/
13. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/626883
14. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2174894

AHILLIQ VƏ ONUN SOSİAL-PSİXOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Nigar Rəhimli

XÜLASƏ

Məqalədə ahıllıq və onun sosial-psixoloji problemləri araşdırılıb. Ahıllıq bioloji, xronoloji, psixoloji və sosioloji nöqteyi-nəzərdən təhlil edilib və onun sosial-psixoloji problemlərini yaradan səbəblər qeyd olunub. Ahıllarda yaşla əlaqədar baş verən dəyişikliklərin fərdin gündəlik həyatına, iş həyatına, asılılıq vəziyyətinə və ətraf mühitlə əlaqəsinə təsiri göstərilib. Məqalədə ahılların sosial xidmətlər dairəsinə daxil olan, sosial narahatlığa səbəb olan çatışmazlıqları müəyyən həddi aşdıqda sosial xəstəlik mərhələsinə keçən ehtiyaclar, problemlər, çətinliklər, çarəsizliklər müəyyən başlıqlar altında təhlil edilib.

ПОЖИЛОЙ ВОЗРАСТ И ВЫВАННЫЕ ИМ СОЦИАЛЬНО – ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ

Нигяр Рагимли

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется пожилой возраст и социально-психологические проблемы, вызванные им. Пожилой возраст анализируется с биологической, хронологической, психологической и социологической точек зрения, и отмечаются причины его социально-психологических проблем. В материале говорится о влиянии возрастных изменений в пожилом возрасте на повседневную жизнь человека, трудовую жизнь, зависимость и отношения с окружающей средой. Потребности, проблемы, трудности и безысходность пожилых людей, входящие в сферу социальных услуг и переходящие в стадию социальной болезни, когда недостатки, вызывающие социальную тревогу, превышают определенный предел, анализируются под определенными подзаголовками.

THE ELDERLY AGE AND İTS SOCİAL-PSYCHOLOGİCAL PROBLEMS

Nigar Rahimli

SUMMARY

In the article the elderly age and its social-psychological problems have been investigated. The elderly age has been analyzed from biological, chronological, psychological and sociological points of view and the causes of their social-psychological problems have been marked. The effect of the age-related changes in the elderly on the individual's daily life, work life, dependence and relationship with the environment has been shown. Under certain headings, the article analyzes the needs, problems, difficulties and desperation of the elderly people, which are included in the scope of social services and cause social anxiety, and pass into the stage of social sickness when the deficiencies that cause social anxiety exceed a certain limit.

"ƏLİLLİK" ANLAYIŞINA NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Bəndalıyev Bəndalı Coşqun oğlu
ATMU-nun II kurs magistrantı
bandaliyev.bandali.2101@atmu.edu.az

Açar sözlər**:** Əlillik anlayışı, əlillər, əlilliyə nəzəri yanaşmalar, əlilliyin sosial modelləri, modellərin funksiyaları
Ключевые слова: Концепция инвалидности, инвалиды, теоретические подходы к инвалидности, социальные модели инвалидности, функции моделей.
Keywords**:** Concept of disability, disabled people, theoretical approaches to disability, social models of disability, functions of models

Əlilliyin bir neçə təmsilçi modeli, modelləri təşkil edən fərqli konseptual komponentlər və bu modellərin əlilliyə yanaşmasından söhbət açaq. Bu elementlər aşağıdakı şəkildə əlaqələndirilir: ayrı-ayrı konseptual komponentlər müxtəlif yollarla birləşərək modellər formalaşdırır və onlardan əlilliyə konkret yanaşmalar yaranır. Əlillik modelləri əlilliyin səbəb-nəticə izahını və ya konstitutiv izahını təklif edir. Modellər həmin konseptual elementlərin bir-biri ilə necə əlaqəli olduğunu göstərmək məqsədi daşıyan konseptual elementlərin sistematik təşkilatlarıdır. Modellər üç əsas funksiyanı yerinə yetirir: onlar real dünyanın müəyyən aspektlərini araşdırılan problemə uyğun olaraq müəyyənləşdirir, müəyyən edilmiş aspektlər arasında əhəmiyyətli əlaqələri açıq şəkildə ortaya qoyur və onlar bu əlaqələrin təbiəti ilə bağlı empirik sınaqdan keçirilə bilən müddəaları formalaşdırmağa imkan verirlər [1, səh.111-112].

Əlillik modellərinin əhəmiyyəti qismən onların tətbiq oluna biləcəyi istifadə funksiyalarıdır. Dövlət siyasəti kontekstində "əlil" kimi təsnif edilənlər və əlil olmayanlar arasında fərq qoymaq məqsədilə modellərdən istifadə oluna bilər ki, bu da öz növbəsində rifah və ya digər sosial müavinətlərə uyğunluğu müəyyən etmək üçün əsas ola bilər. Klinik və reabilitasiya şəraitində əlillik modelləri müxtəlif müalicələrin və ya terapevtik müdaxilələrin nisbi effektivliyinin qiymətləndirilməsi prosesinin bir hissəsi kimi istifadə edilə bilər. Sosial elm adamları mənfi vəziyyətin səbəblərin aydınlaşdırmaq, fərdlər və onların sosial-mədəni mühitləri arasındakı münasibətləri təhlil etmək və lazım olan sosial dəyişikliklər üçün prioritetləri təyin etmək üçün modellərdən istifadə edə bilərlər.

Əxlaqi və yaxud dini model: Əlilliyin əxlaqi və yaxud dini modeli əlilliyin ən qədim modelidir və Yəhudi-Xristian ənənəsi də daxil olmaqla bir sıra dini ənənələrdə rast gəlinir. Əlilliyin əxlaqi və yaxud dini modellərinin əsas formalarından birinə görə, əlillik əlilliyi olan şəxsin törətdiyi müəyyən günah və ya günahlara görə Tanrı tərəfindən verilən cəza kimi qəbul edilməlidir.

Bəzi insanlar, hətta çox olmasa da, bəzi əlillərin ictimai əxlaqa və müəyyən davranışlarla məşğul olmamaq barədə xəbərdarlıq edən dini təbliğatlara riayət edilməməsinin nəticəsi olduğuna inanırlar. Bu modeli daha ətraflı izah etmək üçün bəzi inanclar bəzi əlillərin hər şeyə qadir olan bir varlığın cəzasının nəticəsi olduğu fərziyyəsinə əsaslanırlar. Bundan əlavə cəzanın hökm sürən əxlaqi və yaxud dini hökmlərə qarşı hərəkət və ya pozuntu hərəkətlərinə görə olduğuna inanılır [4, səh.7].

Bəzən əlilliyin əxlaqi və yaxud dini modeli əlillik mifini mistisizm və ya bir növ metafizik nemət kimi davam etdirir. Əlilliyin mistisizm perspektivinə görə, insanın hiss orqanlarından birinin pozulması istər-istəməz həmin şəxsin digər hiss orqanlarının fəaliyyətini gücləndirməklə yanaşı, ona dərk etmək, əks etdirmək, ötmək, mənəvi olmaq kimi xüsusi qabiliyyətlər verir. Əlilliyin əxlaqi və yaxud dini modeli müasir dövrlərdən əvvəlki dö-

vrlərdəki qədər geniş yayılmasa da, modelin əsasını təşkil edən əsas fəlsəfə hələ də tez-tez insanların xəstəlik və ya əlilliklə qarşılaşdıqları zaman mülahizələrində rast gəlinir.

Tibbi model: 1800-cü illərin ortalarından etibarən əlilliyin tibbi və ya biotibbi modeli tibb elm sahəsində əhəmiyyətli irəliləyişlər əvəzinə tədricən mənəvi və yaxud dini modeli əvəz etməyə başladı. Əlilliyin tibbi modelinin bir neçə özünəməxsus xüsusiyyətlərini mövcuddur.

Əlillik fərddə olan tibbi problem kimi qəbul edilir. Bu, bədən sistemindəki qüsur və ya uğursuzluqdur, buna görə də təbii olaraq anormal və patolojidir. Müdaxilənin məqsədləri müalicə, fiziki vəziyyətinin mümkün qədər yaxşılaşdırılması və reabilitasiyadır, yəni əlilliyi olan şəxsin vəziyyətə və ətraf mühitə uyğunlaşmasıdır. Əlillərin onlara təklif olunan müxtəlif xidmətlərdən istifadə etmələri və təlim keçmiş mütəxəssislərin köməyi ilə xəstə və ya şagird rolunda vaxt keçirmələri gözlənilir [6, səh. 26].

Xəstə rolu yanaşması əlillik və xəstəlik arasındakı həyati fərqi nəzərə almır. Əlillərin çoxu xəstə deyil, lakin gündəlik sağlamlıq problemi kimi özünü göstərməyən davamlı pozğunluqlara malikdir [5, səh. 256].

Sosial model: 1960 və 1970-ci illərdə Britaniya əlillik hərəkatının fəallığından ilhamlanan əlilliyin sosial modeli əlilliyin tibbi modelinin məhdudiyyətlərinə reaksiya olaraq inkişaf etmişdir. Sosial modelə görə (bəzən də azlıq modeli kimi istinad edilir), bu, əlilliyi olan insanları əlil edən cəmiyyətdir və buna görə də hər hansı bir mənalı həll fərdi uyğunlaşma və reabilitasiyadan daha çox sosial dəyişikliklərə yönəldilməlidir.

Əlillik sosial şəraitdən yaranan və onun aradan qaldırılmasını tələb edən bir vəziyyətdir, a) gəlirlər, hərəkətlilik və ya təşkilatlar kimi heç bir aspektin təcrid olunmaması, b) əlillərin başqalarının məsləhəti və köməyi ilə öz həyatları üzərində nəzarəti öz öhdəsinə götürməli və c) kömək istəyən mütəxəssislər, ekspertlər və digər şəxslər əlillər tərəfindən belə nəzarəti təşviq etmək öhdəliyi götürməlidirlər [10, səh. 3].

Bu nöqteyi-nəzərdən əlillik, çox real mənada əlilliyi olan şəxslərə tətbiq edilən və sosial təzyiqin xüsusi formasını təşkil edən sosial cəhətdən qurulmuş çatışmazlıqdır. Schipper, sosial modelin inkişafında əlillik və fiziki qüsur arasındakı fərqin kritik əhəmiyyətini, xüsusən onun müxtəlif mədəniyyətlərə uyğunluğu baxımından izah edir.

Təriflər sosial əlillik və fiziki qüsur arasında aydın fərq qoymaqla sosial model üçün nəzəri əsas təmin edir. Əlillik universal olaraq sabit olsa da (məsələn, uşaq dünyaya gətirə bilməmək), bu pozğunluğun sosial-siyasi nəticələrinin dərəcəsi mədəniyyətdən mədəniyyətə keçir [7, səh. 17].

Əlilliyin sosial modeli dövrümüzdə əlilliyin necə başa düşülməsinə böyük təsir göstərmişdir. Sosial model təkcə milli səviyyədə deyil, həm də beynəlxalq səviyyədə əlilliyi olan şəxslərə qarşı sosial siyasətin formalaşdırılmasında mühüm rol oynamışdır.

Şəxsiyyət modeli: Əlilliyin sosial modeli ilə yaxından əlaqəli, lakin vurğuda əsas fərqlə - əlilliyin şəxsiyyət modeli (və ya təsdiqləmə modeli). Bu model sosial modelin əlillik təcrübəsinin sosial şəkildə qurulduğu anlayışını bölüşür, lakin o, əlilliyi müsbət şəxsiyyət kimi iddia etməsi baxımından fərqlənir. Şəxsiyyət modelinə əsasən, əlillik ilk növbədə dünyada müəyyən bir təcrübə növü ilə müəyyən edilir.

Təsdiq modeli adlandırılan əlilliyin şəxsiyyət modelinin əlilliyi olan şəxslərin şəxsiyyətini formalaşdırmasının bir sıra yollarını müzakirə edirlər:

• Əlilliyin sosial cəhətdən qurulmuş ölçüsünün, xüsusən də, sosial model tərəfindən ifadə edildiyi kimi qəbul edilməsi.

• Əlilliyi olan şəxslərin kollektiv şəxsiyyətin inkişafına kömək edən təşviqat qrupuna aid edilməsinə həvəsləndirmək.

• məyusluq və qəzəbin kollektiv ifadəsi.

• Əlilliyi olan şəxslərin kənar şəxsiyyət kimi qəbul edilməsində heç bir qəbahət olmadığının fərqinə varılması, lakin əlilliyi olan şəxslərin üstünlük verdikləri təqdirdə "insayder" olmaq hüququ olmalıdır.

• Qrup şəxsiyyəti bir çox əlilliyi olan şəxsləri inqilabi vətəndaş hüquqları və bərabər imkanlar bayraqları altında dəyişikliyə dair baxışlar üçün səy göstərməyə ruhlandırmışdır [9, səh. 577-578].

İnsan hüquqları modeli: Əlilliyin sosial modelinə yaxın olan digər model əlilliyin insan hüquqları modelidir. Bəzi tədqiqatçılar sosial model və insan hüquqları modelinə faktiki olaraq sinonim kimi yanaşsalar da, Degener onlar arasında bir sıra mühüm fərqləri vurğulayır. Birincisi, sosial model insanlara əlillik anlayışımızı formalaşdıran əsas sosial amilləri anlamağa kömək edərkən, insan hüquqları modeli izahatdan kənara çıxaraq, əlillərin insan ləyaqətini vurğulayan əlillik siyasəti üçün nəzəri çərçivə təklif edir. İkincisi, insan hüquqları modeli həm birinci, həm də ikinci nəsil insan hüquqlarını özündə birləşdirir, yəni həm insan hüquqları, həm mülki və siyasi, həm də iqtisadi, sosial və mədəni hüquqları əhatə edir. Üçüncüsü, sosial model əsasən bəzi əlilliyi olan şəxslərin həyatındakı ağrı və iztirab reallığını qiymətləndirməsə də, insan hüquqları modeli bəzi əlillərin həqiqətən də belə çətin həyat vəziyyətləri ilə üzləşmələrinə hörmət edir və bu kimi amillərin nəzərə alınmasının vacibliyini müdafiə edir. Dördüncüsü, sosial model şəxsiyyət siyasətinin əhəmiyyətinə adekvat diqqət yetirməsə də, insan hüquqları modeli azlıqlar və mədəni eyniləşdirmə üçün yer təklif edir. Beşincisi, sosial model əsasən dəyərsizləşmənin qarşısının alınmasını müdafiə edən ictimai səhiyyə siyasətini tənqid etsə də, insan hüquqları modeli düzgün tərtib edilmiş qarşısının alınması siyasətinin əlilliyi olan şəxslər üçün insan hüquqlarının müdafiəsi nümunəsi kimi qəbul edilə biləcəyini qəbul edir. Nəhayət, sosial model bu qədər əlilliyi olan şəxslərin niyə yoxsulluq içində yaşadığını faydalı izah edə bilsə də, insan hüquqları modeli əlillərin həyat vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün konstruktiv təkliflər təklif edir [2, səh. 43-54].

Mədəniyyət modeli: Əlilliyin mədəni modeli Şimali Amerika kontekstində inkişaf etmişdir, burada əlillik tədqiqatlarına sosial və humanitar elmlərdə çalışan bir sıra alimlər tərəfindən fənlərarası şəkildə yanaşılmışdır. Mədəni modelin əsas xüsusiyyətlərini, xüsusən onun tibbi modeldən və sosial modeldən necə fərqləndiyinə görə təsvir edir. Tibbi model və sosial model hər biri əlilliyə yanaşmada yalnız bir amilə diqqət yetirsə də, mədəni model bir sıra mədəni amillərə diqqət yetirir. Belə amillərə tibbi və sosial amillər daxil ola bilər, lakin heç bir halda bu amillərlə məhdudlaşmır.

Xeyriyyə modeli: Xeyriyyə modelinə görə, əlillər rəhm edilməli olan şəraitin qurbanlarıdır. Duyan izah etdiyi kimi, xeyriyyə modeli əlilliyi olan insanları öz dəyərsizliyinin qurbanı kimi görür. Onların vəziyyəti acınacaqlıdır, əziyyət çəkirlər. Buna görə də əmək qabiliyyətli insanlar əlillərə hər cür kömək etməlidirlər, çünki onların xüsusi xidmətlərə, xüsusi qurumlara və s. ehtiyacları var, çünki onlar fərqlidirlər [3, səh. 71].

İqtisadi model: Əlilliyin iqtisadi modeli əlilliyə iqtisadi təhlil nöqteyi-nəzərindən yanaşır, kəsirin insanın imkanlarına, xüsusən də, əmək və məşğulluq imkanlarına müxtəlif əlillik təsirlərinə diqqət yetirir. İqtisadi model əlil insanlara hörmət, yaşayış və vətəndaş hüquqlarının vacibliyində israr etsə də, bu cür narahatlıqlar iqtisadi modelin əlil şəxsin işləmək və iqtisadiyyata töhfə vermək qabiliyyətini qiymətləndirməsinə tabedir.

Əlilliyi olan şəxslərin məşğulluğunun əsas aspektləri: Tərifdə göstərilən bütün meyarlara cavab verən insanlar əlillər hesab olunur:

a) fiziki və ya əqli qüsuru olan;

b) uzunmüddətli və ya təkrarlanan;

c) onların məşğulluğa daxil olma və ya irəliləyiş perspektivlərini əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdıran.

Əlilliyin iqtisadi modeli əlilliyi demək olar ki, yalnız xərc-fayda təhlili baxımından tərtib etdiyinə görə tənqid edilir və digər mühüm amilləri nəzərə almır Bu cür iqtisadi diqqət əlilliyi olan şəxsin hansısa şəkildə "əskik hissələri" olan şəxs kimi insanlıqdan kənarlaşdırılmasına kömək edə bilər [8, səh. 40].

ƏDƏBİYYAT

1. Altman, B. M. Disability Definitions, Models, Classification Schemes, and Applications. 2001.
2. Degener, T., 2017, 'A new human rights model of disability', in V. Della Fina, R. Cera & G. Palmisano (eds.), The United Nations convention on the rights of persons with disabilities: A commentary, pp. 34–65, Springer, Cham, Switzerland
3. Duyan, V., 2007, 'The community effects of disabled sports', in Centre of Excellence Defence Against Terrorism (ed.), Amputee sports for victims of terrorism, pp. 70–77, IOS Press, Amsterdam.
4. Henderson, G. & Bryan, W., 2011, Psychosocial aspects of disability, Charles C. Thomas, Springfield, IL.
5. Llewellyn, A., Agu, L. & Mercer, D., 2008, Sociology for social workers, Polity, Cambridge, UK.
6. Olkin, R., 1999, What psychotherapists should know about disability, Guilford Press, New York.
7. Schipper, J., 2006, Disability studies and the Hebrew Bible, T & T Clark, New York
8. Smart, J., 2004, 'Models of disability: The juxtaposition of biology and social construction', in T. Riggar & D. Maki (eds.), Handbook of rehabilitation counseling, pp. 25–49, Springer, New York.
9. Swain, J. & French, S., 2000, 'Towards an affirmation model of disability', Disability & Society 15(4), 550–582.
10. UPIAS, 1976, Fundamental principles of disability, Union of the Physically Impaired against Segregation, London.

"ƏLİLLİK" ANLAYIŞINA NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Bəndalı Bəndalıyev

XÜLASƏ

Məqalədə əlilliyik anlayışına nəzəri yanaşmalar, əlillik modellərindən söhbət açılır. Əlillik modelləri real dünyanın müəyyən aspektlərini araşdırılan problemə uyğun olaraq müəyyənləşdirmək, müəyyən edilmiş aspektlər arasında əhəmiyyətli əlaqələri açıq şəkildə ortaya qoymaq və bu əlaqələrin təbiəti ilə bağlı empirik sınaqdan keçirilə bilən müddəaları formalaşdırmaq kimi funksiyaları yerinə yetirir. Dövlət siyasəti kontekstində "əlil" kimi təsnif edilənlər və əlil olmayanlar arasında fərq qoymaq məqsədilə modellərdən istifadə oluna bilər.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ПОНЯТИЮ “ИНВАЛИДНОСТЬ”

Бандалы Бандалыев

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются теоретические подходы к понятию инвалидности, модели инвалидности. Модели инвалидности служат для выявления определенных аспектов реального мира применительно к исследуемой проблеме, для четкого выявления существенных взаимосвязей между выявленными аспектами и для формулирования эмпирически проверяемых суждений о характере этих взаимосвязей. В контексте государственной политики можно использовать модели для проведения различия между теми, кто классифицируется как «инвалид», и теми, кто им не является.

THEORETİCAL APPROACHES TO THE CONCEPT OF “DİSABİLİTY”

Bandali Bandaliyev

SUMMARY

The article discusses theoretical approaches approaches to the concept of disability, models of disability. Disability models serve to identify certain aspects of the real world in relation to the problem under investigation, to clearly reveal significant relationships between the identified aspects, and to formulate empirically testable propositions about the nature of these relationships. In the context of public policy, models can be used to distinguish between those classified as “disabled” and those who are not.

DÜNYADA VƏ AZƏRBAYCANDA QİÇS

Alışanlı Cəmilə Cahangir qızı
BDU-nun II kurs tələbəsi
alishanlicamila@gmail.com

Açar sözlər: immunçatışmazlığı, antiretrovirus terapiya, İİV, strateji istiqamətlər, statistika
Ключевые слова: иммунодефицит, антиретровирусная терапия, ВИЧ, стратегические направления, статистика.
Keywords: immunodeficiency, antiretroviral therapy, HIV, strategic directions, statistics

QİÇS (Qazanılmış İmmunçatışmazlığı Sindromu) insanda İİV(və ya HIV- İnsan İmmunçatışmazlığı Virusu) infeksiyasının səbəb olduğu immunsisteminin zəifləməsi nəticəsində ortaya çıxan simptomların kombinasiyasını ifadə edir. Bir növ bu virusun son mərhələsidir. Xəstələrdə həyatı təhdid edən opportunistik infeksiyalara və bədxassəli şişlərə səbəb olur. QİÇS 1 dekabr 1981-ci ildə müəyyən simptomlar toplusunun QİÇS olaraq müəyyənləşdirilməsindən sonra ABŞ Xəstəliklərin İdarə olunması və Müalicəsi Mərkəzləri (CDC) tərəfindən özlüyündə bir xəstəlik olaraq qəbul edildi. QİÇS cinsi yolla keçən xəstəliklərə aiddir.

BMT-nin HIV/AIDS üzrə Birgə Proqramına görə 2019-cu ildə dünya miqyasında 37,9 milyon İİV-pozitiv insan yaşayırdı. 2019-cu ildə 1,7 milyon yeni yoluxma halı qeydə alındı və 0,77 milyon insan İİV/QİÇS səbəbindən öldü. Epidemiya başlayandan bəri 35 milyon insan İİV-dən dünyasını dəyişib. İİV-ə yoluxanların nisbəti dünya miqyasında orta hesabla 15–49 yaşlı şəxslərin 0,8%-i civarındadır, bir sıra Afrika ölkələrində isə bu nisbət 25%-ə çatır. Qoruyucu peyvənd mövcud deyil. Yeni dərman vasitələri ilə İİV-infeksiyasının effektiv müalicəsi sayəsində QİÇS orta Avropada daha az yayıldı. 2021-ci il göstəricilərinə əsasən isə artıq 38,4 milyon insan İİV daşıyıcısı; 1,5 milyon insan xəstəliyə tutulmuş; 650000 bu xəstəlik nəticəsində vəfat etmişdir.

İİV xəstəliyi antiretrovirus (ARV) dərmanlarının kombinasiyasından ibarət müalicə rejimləri ilə idarə oluna bilər. Mövcud antiretrovirus terapiya (ART) İİV infeksiyasını müalicə etmir, lakin virusun təkrarlanmasının qarşısını alır və insanın immun sisteminin fürsətçi infeksiyalar və bəzi xərçəng növləri ilə mübarizə qabiliyyətini gücləndirir və bərpa edir.

2016-cı ildən ÜST (Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı) bütün insanları klinik vəziyyətindən və CD4 hüceyrələrinin sayından asılı olmayaraq, uşaqlar, yeniyetmələr, böyüklər, hamilə və laktasiya dövrünü keçirən qadınlar da daxil olmaqla, HİV ilə yaşayan bütün insanların ömürlük ART ilə təmin edilməsini tövsiyyə edir.

2022-ci ilin iyun ayına qədər 189 ölkə artıq bu tövsiyəni qəbul edib və bu, qlobal miqyasda İİV-lə yaşayan insanların 99%-ni əhatə edir. “Hamını müalicə et” strategiyasına əlavə olaraq, ÜST müalicəyə başlamağa hazır olanlar arasında diaqnozla eyni gündə ART təklif etməyi və İİV-lə yaşayan bütün insanlara sürətli şəkildə ART-ya başlamağı tövsiyə edir. 2022-ci ilin iyun ayına qədər 97 ölkə bu siyasəti qəbul etdiklərini və onların demək olar ki, üçdə ikisi ölkə miqyasında həyata keçirildiyini bildirdi.

Qlobal miqyasda, 2021-ci ildə İİV-lə yaşayan 28,7 milyon insan ART qəbul edirdi. Qlobal olaraq ART-nin əhatə dairəsi 2021-ci ildə 75% [66-85%] təşkil etmişdir. Bununla belə, xüsusilə uşaqlar və yeniyetmələrin müalicəsini genişləndirmək üçün daha çox səy tələb olunur. 2021-ci ilin sonunda uşaqların (0-14 yaş) yalnız 52%-i [42-65%-i] ART qəbul edirdi. Hər bir halda İİV xəstəliyi inkişaf etdikcə İİV-ə qarşı cavab almaq da davamlı problem olaraq qalır.

2022-2030-cu illər üçün müvafiq olaraq İİV, hepatit və cinsi yolla ötürülən infeksiyalar üzrə qlobal səhiyyə sektoru strategiyaları (GHSSs) 2030-cu ilə qədər QİÇS, hepatit B və C- və cinsi əlaqə ilə ötürülən infeksiyalara son qoymaq məqsədlərinə nail olmaq üçün strateji yönümlü cavab tədbirlərinin həyata keçirilməsində səhiyyə sektoruna rəhbərlik edir.

2022-2030 strategiyaları ÜST və tərəfdaşlarının fəaliyyətləri ilə dəstəklənən ümumi və ölkə üzrə xəstəliyə xas olan fəaliyyətləri tövsiyə edir. Onlar əvvəlki illərin epidemioloji, texnoloji və kontekstual dəyişikliklərini nəzərdən keçirir, xəstəlik sahələri üzrə öyrənmələri təşviq edir və İİV, hepatit və cinsi yolla ötürülən infeksiyalara effektiv cavab vermək üçün yeniliklərdən , yeni biliklərdən istifadə etmək imkanları yaradır.

GHSS-lərin 2022-2030-cu illər üçün strateji istiqamətləri bunlardır:

- insanı hədəf alan və sübuta əsaslanan xidmətlər təqdim etmək
- təsir üçün sistemləri, sektorları və tərəfdaşlıqları optimallaşdırmaq
- fəaliyyəti təmin etmək məqsədilə qərarlar qəbul etmək üçün məlumat yaratmaq və istifadə etmək
- səlahiyyətli icmaları və vətəndaş cəmiyyətini cəlb etmək
- sürətləndirilmiş fəaliyyət üçün yeniliyi təşviq etmək.

UNAIDS Birgə Proqramının təsisçisi kimi ÜST İİV-ə yoluxmuş insanlar üçün test, müalicə və qulluq, İİV dərmanlarına və İİV/Vərəm ko-infeksiyasına nəzarət üzrə liderlik edir. ÜST Ümumdünya Bankı, UNICEF də daxil olmaqla universal tibbi əhatəyə nail olmaq istiqamətində irəliləyiş əldə etmək üçün tədbirlər toplayır. ÜST həmçinin zərərin azaldılması və narkotiklərdən istifadə edən insanlara, həbsxanada və digər qapalı yerlərdə insanlara çatmaq üçün proqramlar uyğun olaraq UNODC (United Nations Office on Drugs and Crime- Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Narkotik və Cinayətkarlıqla Mübarizə Ofisi) ilə əməkdaşlıq edir.

Dünyanın bir çox yerlərində dərman vasitələrinə, lazımi qayğı və müalicəyə çıxış iqtisadi imkanlar ilə məhdudlaşır. Əksinə, daha çox sağlamlıq resurslarına malik olan ölkələrdə ART-nin meydana çıxması, özəl sığorta və dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən proqramlar vasitəsilə daha çox əlçatanlığın təmin edilməsi HİV/QİÇS-lə yaşayan bir çox insanlar üçün müsbət, dramatik dəyişikliklə nəticələnmişdir. Bununla belə, ümumiyyətlə, dərmanlara yaşayan insanlar üçün riayət etdiyi dərman rejiminin mürəkkəbliyi uzun müddət davam edə bilməz; riayət etmək dərman qəbul etmək qədər sadə deyil. QİÇS (QİÇS) ilə yaşayan insanların sayının artması dərmanlarla (ART və profilaktik müalicələr) ümumi olan toksikliyə və/və ya ciddi yan təsirlərə dözə bilmir, digərləri isə gözlənilməz sağlamlıq pisləşməsi ilə üzləşirlər və ya dərmanlar sadəcə olaraq "müvəffəqiyyətsiz" olur. HİV/QİÇS-lə yaşayan insanlar tez-tez dərmanlara riayət etməyi təşviq etmək üçün əlavə davranış sağlamlığına və sosial dəstəyə ehtiyacı müəyyən edirlər.

Azərbaycan Respublikasında insanın immunçatışmazlığı virusunun (İİV) törətdiyi xəstəliklə (İİV infeksiyası) mübarizə üzrə xüsusiləşdirilmiş diaqnostika laboratoriyası 1987-ci ildə Elmi-Tədqiqat Hematologiya İnstitutunun nəzdində yaradılıb. Həmin il ölkədə ilk dəfə xəstələnmə halı – Afrika qitəsindən gələn əcnəbi vətəndaşda aşkar olunub. İİV-ə yoluxmuş ilk Azərbaycan vətəndaşı 1992-ci ildə Bakı şəhərində qeydə alınıb. Sonralar isə ölkənin digər regionlarında xəstələrin sayının artması ilə əlaqədar 10 regionda İİV diaqnostika laboratoriyası yaradılıb. Daha sonra Qlobal Fondun yardım layihəsi çərçivəsində QİÇS, vərəm və malyariya ilə mübarizə üzrə yerli tibb müəssisələri nəzdində 47 sayda İİV-ə Könüllü Müayinə (KMM) və Məsləhət məntəqəsi (MM), 5 regional Antiretrovirus Terapiya Mərkəzi (ATM) təşkil edilib. Bunlarla yanaşı, İİV-ə yoluxmağa riski yüksək olan insanların müayinəsinə əlçatanlığı təmin etmək məqsədilə Səhiyyə Nazirliyinin 17.10.2011-ci il tarixli sərəncamı ilə 12 mobil Könüllü Müayinə və Məsləhətləşmə Məntəqəsi yaradılıb. İİV-lə mübarizənin daha mütəşəkkil və təsirli aparılması məqsədilə ölkənin əksər inzibati ərazilərinin tibb təşkilatlarının nəzdində könüllü müayinə və məsləhət məntəqələr şəbəkəsi

(50 məntəqə) yaradılıb. Bu qurumlar fəaliyyət göstərdikləri ərazilərdə müraciət edən hər bir kəsi könüllü qaydada, konfidensiallığın qorunması şərtilə, hətta müayinə olunanın arzusu ilə anonim qaydada, İİV-ə müayinə aparır və müayinədən əvvəl və sonra məsləhətləşmə keçirir. Eyni zamanda, İİV-ə yoluxmaya yüksək risk təşkil edən və ictimaiyyət üçün qapalı qalan əhali qrup nümayəndələri ilə risk qrupları arasında İİV-in aşkarlanması məqsədilə respublikada 12 xüsusiləşdirilmiş səyyar KMM məntəqələr şəbəkəsi yaradılıb. Həmin şəbəkənin fəaliyyətinə risk qrupları ilə işləyən qeyri-hökumət təşkilatlarının əməkdaşları cəlb olunduğundan, qapalı qruplara çıxışlar asanlaşdırılıb və İİV-ə skrininq aparılmasına imkan yaradılıb.

Azərbaycanda İİV/QİÇS-ə yoluxma əsasən yüksək riskli qruplar arasında yayılır. Vətəndaşlar arasında 1987-2022-ci illərdə aşkar olunan İİV-ə yoluxma hallarının 36,7 faizi inyeksion narkotik istifadəsi nəticəsində baş verib. Son illər digər region ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da heteroseksual yoluxma yolu üstünlük təşkil edir.

2022-ci ilin ilk 5 ayı ərzində İİV-ə yeni yoluxma hallarının sayı 341 olub. Onlardan 336-sı Azərbaycan vətəndaşlarında, 5-i isə əcnəbilərdə aşkarlanıb. Qeydiyyata alınmış 336 ölkə vətəndaşlarından 229-u kişi, 107-si qadındır. Hazırda 17 hamilə qadın RQMM-də qeydiyyatdadır. Onların hamısına AUÖP aparılır.

Ümumilikdə, Azərbaycanda ilk dəfə İİV infeksiyasının aşkar edilidiyi vaxtdan cari ilin 5 ayının sonunadək Respublika QİÇS-lə Mübarizə Mərkəzində 8202 İİV-lə yaşayan Azərbaycan vətəndaşı qeydiyyata alınıb. Onlardan 5704-ü kişi, 2498-i qadındır. QİÇS mərhələsində olan Azərbaycan vətəndaşlarının sayı 1972 nəfər, İİV infeksiyasından dünyasını dəyişmişlərin sayı isə 1191 nəfərdir. Azərbaycan İİV infeksiyasına yoluxma səviyyəsi üzrə zəif olan ölkələr sırasında dayanıqlı yer tutur. Səhiyyə Nazirliyinin daim dəstəyi və hərtərəfli təminatı sayəsində İİV infeksiyasının yayılmasını məhdud mərhələdə saxlamaq mümkün olub. Yoluxan şəxslərin 69,8 faizi kişi, 30,2 faizi isə qadınlardır. Respublika QİÇS-lə Mübarizə Mərkəzi tərəfindən qeydiyyata götürülən ölkə vətəndaşlarının 38,1 faizində İİV-ə yoluxma inyeksion narkotik istifadəsi nəticəsində; 51,06 faizində heteroseksual; 3,8 faizində isə homoseksual kontakt nəticəsində; 1,5 faizində anadan uşağa keçməklə; 0,01 faizində (1 nəfər) donor qanının köçürülməsi nəticəsində baş verib

İnsan İmmunçatışmazlığı Virusu (İİV) və Qazanılmış İmmunçatışmazlığı Sindromu (QİÇS) bütün dünyada milyonlarla insana və ailələrə təsir göstərir. Bu sahədə sosial işçilər HİV/QİÇS-lə yaşayan insanlara və xəstəlikdən əziyyət çəkənlərə, o cümlədən tərəfdaşlara, ailə üzvlərinə, uşaqlara və xəstələrin yaxınlarına dəstək verir. Statistik məlumatları təhlil etdikdə aydın olur ki, QİÇS- in yayılma sürəti 21-ci əsrin əvvəllərinə nəzərən azaldılmışdır. Burada Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, Beynəlxalq konfranslar, dövlətlərin proqramlara qoşulması və mübarizə strategiyalarından yararlanması, maarifləndirmə, inkişafı zəif olan ölkələrin sayının zaman keçdikcə azalması, insanların ART -yə əlçatanlığının daha çox təmin edilməsi önəmli roy oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Sədaqət Qəmbərova. HIV/AIDS və iş dünyası. Bakı, 2008, s35-48
2. John Kirtland Wright,Ph.D. AIDS to geographical research// American geographical society research series No10, New York, 1993, 243p
3. https://www.unaids.org/en/resources/fact-sheet
4. https://www.who.int/data/gho/data/themes/hiv-aids
5. https://www.hiv.gov/federal-response/pepfar-global-aids/global-hiv-aids-organizations

DÜNYADA VƏ AZƏRBAYCANDA QİÇS

Cəmilə Alışanlı

XÜLASƏ

Məqalədə dünya və Azərbaycan üzrə QİÇS xəstəliyinə və xəstəliyin ilkin mərhələsi olan İİV virusuna yoluxma üzrə ən son statistikası araşdırılmış , ətraflı qeyd edilmişdir. Dünyada, eləcə də ölkəmizdə QİÇS ilə mübarizə artıq planlı şəkildə həyata keçirilir. Təbii ki, dünyanın hər yerində QİÇS ilə mübarizə eyni səviyyədə aparıla bilməz. QİÇS xəstəliyinin elmə məlum olan peyvəndi yoxdur. Virus insan immunitetini aşağı saldığı üçün, o istənilən xəstəliyə qarşı dözümsüz olur, insan orqanizmi müqavimət göstərə bilmir. Bunun üçün də müxtəlif antiretrovirus terapiyalardan istifadə edilir. ÜST bununla əlaqəli strateji planlarını yerinə yetirir. Burada əsas məqsəd xəstəliyin qarşısının alınması, xəstəliyə yoluxanların vəziyyətinin daha da yaxşılaşdırılması olmalıdır.

СПИД В МИРЕ И В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Джамила Алышанлы

АННОТАЦИЯ

В статье были рассмотрены и подробно отмечены последние статистические данные о заражении болезнью СПИД и начальной стадией заболевания, вирусом ВИЧ, в мире и в Азербайджане. Борьба со СПИДом в мире, как и в нашей стране, уже запланирована. Конечно, борьба со СПИДом не может вестись на одном уровне во всем мире. Вакцины от СПИДа не известно. Так как вирус снижает иммунитет человека, становится непереносимым к любому заболеванию, организм человека не может сопротивляться. Для этого используются различные антиретровирусные терапии. ВОЗ осуществляет свои стратегические планы, связанные с этим. Главной целью здесь должна стать профилактика заболевания и дальнейшее улучшение состояния заболевших.

AIDS IN THE WORLD AND IN AZERBAIJAN

Jamila Alishanli

SUMMARY

In the article, the latest statistics on the infection of the AIDS disease and the initial stage of the disease, the HIV virus, in the world and in Azerbaijan, were examined and noted in detail. The fight against AIDS in the world, as well as in our country, is already planned. Of course, the fight against AIDS cannot be carried out at the same level all over the world. There is no known vaccine for AIDS. Since the virus lowers the human immunity, it becomes intolerant to any disease, the human body cannot resist. For this, various antiretroviral therapies are used. WHO is implementing its strategic plans related to this. The main goal here should be prevention of the disease and further improvement of the condition of people who infected.

MƏİŞƏT ZORAKILIĞI PROBLEMİNİN HƏLLİNDƏ SOSİAL İŞÇİNİN ROLU

Kərimova Gülcənnət Tofiq qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
gulukerimova82@gmail.com

Açar sözlər: sosial işçi, məişət zorakılığı, maarifləndirmə, agressor, sığınacaq, hüquqi yardım
Ключевые слова: социальный работник, насилие в семье, образование, агрессор, размещение, правовая помощь
***Keywords*:** social worker, domestic violence, enlightenment, agressor, accomodation, legal aid.

Məişət zorakılığı geniş yayılmış, qlobal miqyaslı olsa da, qarşısı alınması mümkün olan problemlər siyahısına daxildir. Ailədaxili zorakılıq cəmiyyətin bir çox üzvlərinə təsir etsə də, bu, ən çox kişilər tərəfindən qadınlara qarşı törədilən gender problemidir. Məişət zorakılığının məhz bu forması əksər sosial işçilərin fəaliyyətinin əsas diqqət mərkəzindədir. Sosial işçilər işlədikləri müxtəlif sağlamlıq və sosial xidmət müəssisələrində mütəmadi olaraq məişət zorakılığı və istismar ilə üzləşən qadınlar və uşaqlarla təmasda olurlar. Zorakılığa qarşı mübarizə aparan sosial işçisi proseslə tanış olmalı, məişət zorakılığı, onun formaları, zorakılığın nəticələri, fəsadları və onlara kömək etməyin müxtəlif yolları barədə geniş biliyə sahib olmalıdır. Daha əhəmiyyətlisi daim biliyin təkmilləşdirilməsidir. Beləliklə, bu təlim xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı dövlət strategiyaları ilə daim yenilənməlidir [4].

İnsan hüquqlarına, sosial ədalətə və fərdi təcrübələrinə sadiq qalaraq, sosial işçilər qadınlara qarşı zorakılığın qarşısının alınması və müdaxiləsində mühüm töhfələr vermişlər. Onların zorakılıq probleminə töhfələri birbaşa xidmət göstərilməsi ilə baş verə bilər.

Sosial işçilər qadınlara qarşı zorakılıqla mübarizə apararkən bir neçə səviyyədə işləyirlər. Buraya daxildir:

- Fərdi müştəri səviyyəsi - müştərinin psixososial ehtiyaclarını təmin etmək
- Ailə və mədəni səviyyə - valideyn-övlad münasibətlərinin bərpası və icmalarla işləmək
- Təşkilati səviyyə - çalışdığı təşkilatlarda dəyişiklik üçün təşəbbüs göstərmək
- Cəmiyyət/icma səviyyəsi - hökumət və siyasət səviyyəsində dəyişiklikləri müdafiə etmək və bütün icma səviyyəsində qadına yönəlik mənfi meyllərə qarşı mübarizə
- Şəxsi səviyyə - öz təcrübələrinin etik olmasını təmin etmək, ayrı-seçkilik faktorlarına diqqət yetirmək və qeyri-bərabər gender normalarını təkrarlamamaq [2, s.3-5].

Məişət zorakılığında sosial işçilər profilaktik tədbirlər, erkən müdaxilə, böhran müdaxiləsi təmin edən təşkilatlarda çalışaraq müxtəlif rolları ifa edirlər. Çalışdığı yerlərdən asılı olaraq rollarda fərq yaransa da, ümumən sosial işçinin rolları eyni məqsədə xidmət edir: qurbanın ən yaxşı maraqlarını müdafiə etmək. Ailə daxili zorakılıq probleminin həllində sosial işçilərin ilkin rolu qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsidir. Bu zaman sosial işçilər təlimçilik rolunu icra edirlər. Zorakılığa meyilli olan tərəflərə, fərd və qruplara tövsiyələrin verilməsi, baş verə biləcək mənfi nəticələrə profilaktik tədbirlərin görülməsini həyata keçirirlər.

Erkən müdaxilə:

- İctimai maarifləndirmə və sosial sahədə siyasət səviyyəsində işləmək, siyasət strategiyaları
- Məktəblərdə, idman və icma klublarında, uşaqlar, gənclər və onların ailələrinə dəstək xidmətlərində işləmək
- Tədqiqat və elmi tədqiqatlar vasitəsilə ailə zorakılığının mürəkkəbliyini daha yaxşı başa düşmək və məlumatlılığı artırmaq

- Mövcud və yaranan zorakılığın qarşısının alınmasının inkişafı, tədqiqi və qiymətləndirilməsi üçün qadınlara dəstək verən proqram və strategiyalar.
- Qadınlara və qızlara qarşı zorakılığın qarşısının alınması ilə bağlı məsləhətləşmə, təlim və qiymətləndirmə üçün beynəlxalq səviyyədə işləmək.

Sığınacaqlarda çalışan sosial işçilər şəxsi həyatları ilə iş həyatı arasında fərq qoymalıdır. Mərkəz daxilində qadının həyatına təhlükə yarada biləcək situasiyaları və fövqəladə halları həll etmək üçün sosial işçi daim əlçatan və yerində olmalıdır. Bu kimi hallara, agressorun sığınacağın ünvanını tapması və s. daxildir. Digərlərinə şəxsiyyətlərarası münaqişə zamanı benefisiarın sağlamlığında yaranan problemlər, kəskin emosional böhran daxildir. Sığınacaqda çalışan sosial işçi bir növ istinad fiqurudur. Onlar sığınacaqda qaydaları təyin edir və onlara riayət olunmasını təmin edir. Əmin-amanlıq ab-havasının olması, maliyyə məsələləri, sığınacaqda olan məişət zorakılığı qurbanlarının geyimlə, işlə təmin olunması kimi məsələləri də sosial işçilər həll edirlər. Qurbanların sosial işçi ilə asılı münasibət qurması, sonda onların sığınacağı tək etməsinə səbəb olur. Sosial işçi hər zaman təcavüzə məruz qalan qadınlara, benefisiarına seçim azadlığı verərək ondan bir addım geridə durmalıdır. Respondentlərin əksəriyyəti özlərini çox zəif, çarəsiz hiss etdiklərini, özünə inamsız olduqlarını deyirlər, həyatlarında heç bir dəyişiklik etməyə hazır hiss etmirlər və sanki bütün dünyanın yükü onların üzərində imiş kimi danışırlar. Sosial işçi ilə ilk görüş isə onların yeganə ümidinə çevrilir. Qadınları ruhlandıraraq onlara həyat çətinliklərinin öhdəsindən gəlmək imkanı verdiyi üçün sosial işçinin sığınacaqdakı rolu təqdirəlayiqdir. Bundan əlavə, sığınacaqlar və sosial işçilər qadınların məsuliyyətli olmasına, duyarlılığına təsir göstərir.

Qadın sığınacağında çalışan sosial işçisi işi dörd mərhələdə aparır:

Tədqiqat Mərhələsi. Tədqiqat mərhələsində sosial işçi işlə tanış olur və üzərində araşdırmalar aparır. Bu mərhələdə o, işi idarə etməkdə qurbana kömək etmək üçün məlumat toplayır. Məlumat qurbanın həyat hekayəsini dinlədikdən sonra - onun həyatı haqqında məlumat, təcrübələr və hisslər, duyğular, ilkin qavrayışlar və həssaslıqlar kimi təcrübələr əsasında formalaşır. Konstruktiv qarşılıqlı ünsiyyət və əlaqə bu mərhələnin ən mühüm formasıdır. Beləliklə, sosial işçi təhlükəsiz əməkdaşlıq mühiti yaratmalıdır və benefisiarın alternativ həllər təklif etməyə hazır vəziyyətdə olmasını təmin etməlidir.

Qiymətləndirmə Mərhələsi. Bu sosial işçinin fəaliyyətində ən vacib mərhələdir. Burada sosial işçi benefisiarın güclü və zəif tərəflərini müəyyən edir. Bu proses sosial işçiyə şəxsi müdaxilə proqramı və ya FİP(fərdi iş planı) qurmağa kömək edir.

Müdaxilə mərhələsi. Bu, benefisiarın özünə inam qazandığı və vəziyyətlə bağlı həyatında lazımi dəyişikliklər etməyə hazır olduğu mərhələdir. Sosial işçi benefisiarla prosesin məqsədləri barədə birlikdə qərar verir. Benefisiar və sosial işçi arasındakı əlaqə, üç əsas elementlər vacibdir: həqiqilik, qarşılıqlı etimad və müqavilənin şəffaflığı

Son Mərhələ. Bu mərhələdə sosial işçi klient tərəfindən edilən dəyişiklikləri müzakirə edir. Şiddət görən qadının artıq uğurlu, özünə inamlı qadın olduğunu müəyyən etmək üçün davamlı səfərlər edir. Son mərhələdə ediləcək növbəti ziyarətlərin vaxtına qərar verilir [1, s.4-9].

Sosial işçilər bütün mərhələlərdə aşağıda göstərilən tövsiyələr üzrə hərəkət edirlər.

Əsas tövsiyələr	Edilməməlidir!
Sakitliyi pozmağa tələsmək olmaz. Qadına düşünmək üçün zaman vermək lazımdır.	Sosial işçilər qadının fikirlərini onun əvəzinə bitirməməlidir.
Qadının yaşadıqları üzərində diqqət cəmlənməlidir.	Qurbana digər şəxslərin problemləri barədə danışmaq olmaz.
Hər zaman ilkin olaraq qadının nə istədiyi ilə maraqlanmaq lazımdır. Onların istəklərinə hörmət edilir.	Qurban özünü sosial işçidən asılı hesab etməməlidir. Sosial işçi bütün problemləri onun əvəzinə həll edən şəxs deyil, sadəcə yol göstərəndir.

Uşaq və Ailələrə Dəstək Mərkəzlərində (UADM) çalışan sosial işçilərin aşağıda göstərilən rolları icra edirlər:

- şəxsə və ya ailəyə sosial iş, məlumatlandırma, məsləhət, vasitəçilik və təmsilçilik xidmətləri göstərir;
- xidmət resipiyenti ilə birlikdə ailə/şəxs üçün Fərdi Sosial Yardım Planı hazırlayır;
- ailələr, fərdlər haqqında məlumat toplayır, ailələrdəki problemlərin səbəblərini araşdırır, problemləri həll etmək üçün daxili və xarici faktorları və mənbələri təhlil edir;
- ailənin və fərdin ehtiyaclarına cavab verən sosial yardım modeli seçir;
- ailəyə, şəxsə problemlərinin həlli ilə əlaqədar məsələlərdə məsləhət verir;
- vasitəçilik edir və ailəni, şəxsi və öz üzvlərini lazımi qurumlara, orqanlara və təşkilatlara və ya lazımi mütəxəssislərə yönləndirir;
- ailə ilə, şəxsi sosial mühitlə əməkdaşlıq edir
- mərkəzin digər çütəxəssisləri ilə birlikdə fərdi işlərə baxılmasına iştirak edir;
- ehtiyac olduqda işlə təminat və uşağa qulluğu təşkil edir;
- sosial qayğı xidmətlərinin göstərilməsi prosesini qiymətləndirir, şəxslə (ailə ilə) işin davam etdirilməsi üçün təkliflər verir.[6]

Ümumən sosial işçilərin digər rolu yönləndirmədir. Bəzən onların çalışdığı təşkilat qurbanın problemini həll etməyə qadir olmur. Bu zaman sosial işçi onları köməksiz qoymayaraq, həmkarına yönləndirir. Digər tərəfdən sosial işçi qurbanın ən yaxşı maraqlarını müdafiə etmək üçün onların ehtiyacı olduğu xidmətlərə yönləndirir. Sosial işçi tərəfindən təqdim olunan Referral sisteminin məqsədi qurbanın hazırkı və çoxsaylı ehtiyaclarını ən təhlükəsiz və ən effektiv üsulla təmin etmək və planı qurbanın/zorakılıqdan sağ çıxan şəxsin üstünlük verdiyi müalicə metodlarına uyğun tərtib etməldir. Sosial işçi burada xidmətlər arasında koordinasiya yaradır.

Sosial işçi tərəfindən atılan addımlar:

- Sosial işçilər əmin olurlar ki, referral sistemi qurbanın ən vacib ehtiyaclarına və ya narahatlığına cavab verir.
- Əgər o, hər hansı səbəbdən müraciətə getməklə bağlı problemlərini dilə gətirirsə, sosial işçi həll yolları haqqında birgə müzakirə aparır.
- Müalicə almaq üçün xəstəxanaya gedərkən uşaqları qoyacaq heç kim yoxdursa alternativ yollar axtarılır.
- Qurban sığınacaqdan çıxdıqdan sonra agressorun xəsarət yetirməməsi üçün sosial işçi tərəfindən qadına müşaiyətçi təhkim olunur.

Sosial işçi qurbanlara aldıqları xidmətlər barədə ətraflı məlumat verir:

- Onlara xidmət haqqında danışır (yerləşdiyi ərazi, gediləcək yol, kiminlə qarşılaşacaq?, kimə yaxınlaşmaq lazımdır?). Məlumat yadda qalmayacaqsa qurbanın xahişi ilə materialı yazılı qaydada təqdim edir.
- Əgər qurban xidməti qəbul edərsə, ilkin görüş təyin etmək üçün telefonu onlara təqdim edir. (məsələn, qurbanın telefonu və ya zəng etmək üçün təhlükəsiz yer mühitdə olmaya bilər)

Aşağıda sosial işçilər tərəfindən tərtib olunan referral(istinad) diaqramı əks olunub.

İstinad olunan xidmətlər	Kimə və haraya müraciət olunacaq?	Əlaqə barədə məlumat	Ziyarətlərin təşkili üçün məsuliyyət
Sığınacaq/mənzil			
Böhran mərkəzi			
Maliyyə yardımı			
Hüquqi yardım			
Dəstək qrupları			

Danışmanlıq			
İlkin yardım			
Qayğı mərkəzi(uşaq üçün)			
Psixi sağlamlıq xidməti			
Digər xidmətlər			

Sosial işçilər qurbanın heç bir sualının cavabsız qalmadığına, xidmətlər barədə hər şeyi başa düşdüyünə əmin olurlar. Onlar qadınları yönləndirdikləri təşkilatlarla rəsmi müqavilələr imzalayırlar. Müqavilələrdə qadının resursları əldə etdiyi barədə məlumat əks olunmalıdır.

Sosial işçi həmçinin qurbana konfidensiallıq, polisə məlumat kimi məslələrdə köməklik göstərir. Qurban polisə müraciət etmək istəmirsə sosial işçi təzyiq göstərmir. Sadəcə fikrini hər an dəyişdirmə imkanının olduğunu vurğulayır. Lakin cinsi zorakılıq faktı ilə bağlı məlumatlar 5 gün içimdə toplanmalıdır. Sosial işçi qurbana hesabat yazılmaqda köməklik göstərir [3, s. 41-65].

Sosial işçi konfidensiallıq məsələsində istisnaları başa salır. Qanun zorakılıq barədə polisə məlumat verməyi tələb edirsə, bunu klientə deyir. Məsələn: “Mənə dedikləriniz məxfidir, bu o deməkdir ki, mənimlə bölüşdükləriniz barədə başqa heç kimə deməyəcəyəm. Bunun yeganə istisnası…” Sosial işçilər buna görə də qanunun xüsusiyyətlərini dərindən bilməlidirlər. Sosial işçinin hesabat verməyə borclu olduğu məsələlər də vardır. Məsələn, qanun zorlama və ya uşaq istismarı barədə məlumat verməyi tələb edə bilər. Sosial işçi klienti əmin edir ki, bu tələb olunan hesabat xaricində, heç kimə məlumat verilməyəcək.

Klient danışıq zamanı ağlaya bilər. Sosial işçi bu zaman ona müəyyən vaxt verir və əlavə edir: “Bilirəm ki, bunu danışmaq sizin üçün həddindən artıq çətindir”.

Bəzən sosial işçi zorakılıqdan şübhələnə bilər, amma qurban bunu etiraf etmir. Sosial işçi onu açıqlamağa məcbur etməyə çalışmır (şübhələr əsassız ola bilər). Əvəzində sosial işçi qayğı göstərməyə davam edir və əlavə yardım təklif edə bilər. Əgər qadın aşağıdakı xarakteristikalardan hər hansı birinə malikdirsə sosial işçidə onun zorakılığa məruz qaldığına dair şübhələr yaranır:

Stress, narahatlıq və ya kimi davamlı emosional sağlamlıq problemləri; depressiya; alkoqol və ya narkotikdən sui-istifadə kimi zərərli davranışlar; özünə zərər vermə və ya (intihara cəhd) düşüncələri, planları və ya hərəkətləri; təkrarlanan və ya səbəbi izah olunmayan xəsarətlər; səbəbi bilinməyən xroniki ağrı və ya vəziyyətlər [3, s.16-38].

Sosial işçilərin məişət zorakılığı probleminin həllinə verdiyi töhfələrdən biri də hüquqi yardımdır. Sosial işçilər indi məişət zorakılığı ilə üzləşən insanları müəyyən etmək iqtidarındadırlar və beləliklə, qurbanlarını məhkəmədə müdafiə etmək üçün sənədli sübutlar təqdim edə bilirlər. Lisenziyası olan sosial işçilər qurbana özləri xidmət etmələri şərti ilə zorakılıq təcrübəsinin həqiqiliyinə dair yazılı hesabat təqdim edirlər [4].

Sosial işçilər sadəcə qurbanlarla deyil, həm də zorakılığı törədən agressorla işləyirlər. Agressorla işə daxildir:

1. Kişilər və keçmiş həyat yoldaşları arasında daha yaxşı münasibət yaratmaq və ünsiyyətin qarşılıqlı hörmət və rəğbət prinsipləri əsasında qurulması;
2. Qurbanlarının rifahını artırmaq üçün tədbirlər;
3. Qadınlar və uşaqlara daha təhlükəsiz, zorakılıq və istismardan azad həyat təmin etmək;
4. Təhlükəsiz ortaq valideynlik;
5. Proqramlarda iştirak edən kişilərin özləri və başqaları haqqında məlumatlılığını inkişaf etdirmək. Agressorun şiddətin partnyorları və uşaqları üzərindəki təsirini anlatmaq;
6. Dəymiş ziyanın agressor tərrəfindən ödənilməsini təmin etmək.

Sosial işçilər agressorla işləyərkən bir sıra modellərdən istifadə edirlər: koqnitiv davranış terapiyası, (pro)feminist yanaşma, psixodinamik və ya psixotəhsil modelləri əsasında müdaxilə [5].

Sosial işçilər eyni zamanda uşaqları məişət zorakılığından qorumaq üçün müəyyən tədbirlərə əl atırlar. Uşağın məişət zorakılığına məruz qalması barədə məlumat daxil olarsa soaial işçinin də daxil olduğu Səyyar Qruplar təşkil edilir. Səyyar Qrup aşağıdakı mütəxəssislərdən ibarətdir: psixoloq, sosial işçi və aslılıq və ya onun simptomları olan şəxslərlə və yaxud onların ailələri ilə işləyən mütəxəssis.

Sosial işçinin funksiyaları

1. Ailənin və ya uşağın üzləşdiyi böhran, ailə və ya uşağa intensiv dəstəyin zəruriliyi barədə məlumatların toplanması və qiymətləndirilməsi;

2. Səyyar Qrupun intensiv fəaliyyətinin və milli və yerli səviyyəli qurumlar, QHT-lər və digər təşkilatlarla əməkdaşlığın təşkili;

Sosial işçi Səyyar Qrupun işini planlaşdırır və təşkil edir; Səyyar Qrupun ailənin və (və ya) uşağın vəziyyətinin müzakirəsi ilə bağlı fəaliyyətini əlaqələndirir, görüşlər təşkil edir və başqa formalarda digər mütəxəssislərlə əməkdaşlıq edir [6, 35-48].

Məişət zorakılığı üzrə xidmətlərin heyətləri və sosial işçilər qadınlara və uşaqlara sosial dəstəyi və icmanın əlaqələrini iki ümumi yolla artırmaq istiqamətində işləyirlər:

1) Bəzi xidmətlər məqsədli şəkildə qrup şəraitində təklif olunur (məsələn, dəstək qrupları). Bu qruplar vasitəsilə, qadınlar və uşaqları xidmətin digər istifadəçiləri ilə danışa və yeni dəstəkyönümlü münasibətlər formalaşdıra bilir.

2) Sosial işçi sosial dəstəyin və icma ilə əlaqələrin əhəmiyyətini xidmət istifadəçiləri ilə müzakirə edir və cari dəstək şəbəkələri, habelə dəstəyin artırılması imkanları barədə danışır. Bir çox qadınlar öz icmalarında güclü əlaqələr saxlamaq istəyir və ya yeni icma şəbəkələri qurmağa ehtiyac duyur və bu ehtiyacın dəstəklənməsinə sosial işçinin içarisində olduğu heyət böyük köməklik göstərə bilər [6, 20-25].

ƏDƏBİYYAT

1. Role of Social Worker in National Center for Victims of Domestic Violence, Sabina Belshaku, 2016, 20s
2. Scope of social work practice, Australian Association of Social Workers (AASW), 2008, 10s
3. World Health Organization (WHO), Health care for women subjected to intimate partner violence or sexual violence, 2015, 100s
4. https://safelives.org.uk/practice_blog/role-social-workers-responding-effectively-domestic-abuse
5. https://driveproject.org.uk/wpcontent/uploads/2021/09/childrens_strategic_briefing_domestic_violence_final.pdf
6. https://scfwca.gov.az/store/media/ pdf.

MƏİŞƏT ZORAKILIĞI PROBLEMİNİN HƏLLİNDƏ SOSİAL İŞÇİNİN ROLU

Kərimova Gülcənnət

XÜLASƏ

Ailə zorakılığı həm qlobal xarakter daşıyan, həm də müəyyən dərəcədə cilovlana bilən problemdir. Sosial işçilər ailə zorakılığının qurbanı və sağ qalan qadınlara dəstək və klinik xidmətlərin göstərilməsini həyata keçirən sosial iş subyektlərinin əvəzedilməz hissəsidir. Onlar “Hər bir qadın qorxu və zorakılıqdan azad cəmiyyətdə yaşamaq hüququna malikdir” ideyasına sadiqdirlər. Müvafiq olaraq, sosial işçilər bütün ölkədə ailə zorakılığı və qadınlara qarşı zorakılıq kimi milli fövqəladə vəziyyətin həllində əsas tərəfdaşlardan biridir.

РОЛЬ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ В БОРЬБЕ С ДОМАШНИМ НАСИЛИЕМ

Каримова Гюльджаннат

АННОТАЦИЯ

Насилие в семье распространено и предотвратимо. Социальные работники являются неотъемлемой частью оказания поддержки и клинических услуг женщинам, ставшим жертвами и пережившими насилие в семье. Они привержены идее, что «Каждая женщина имеет право жить в обществе, свободном от страха и насилия». Соответственно, социальные работники являются ключевыми партнерами в решении национальной чрезвычайной ситуации, связанной с насилием в семье и насилием в отношении женщин по всей стране.

ROLE OF SOCIAL WORKERS ON DOMESTIC VIOLENCE

Karimova Gulcannat

SUMMARY

Family violence is both prevalent and preventable. Social workers are integral to the delivery of support and clinical services for women who are victims and survivors of family violence. They are committed to the idea that "Every woman has the right to live in a society free from fear and violence." Accordingly, social workers are key partners in addressing the national emergency that is family violence and violence against women in the entire country.

NARKOTİK MADDƏ ASILILIĞININ QARŞISINI ALMAQ ÜÇÜN MODEL VƏ PROQRAMLARIN BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏSİ

Qasımova Zeynəb Etibar qızı
BDU-nun II kurs magistrant
zeyneb.qasimova.1999@mail.ru

Açar sözlər: narkotik maddə asılılığı, profilaktika səviyyələri, meyillər, məktəb layihə və proqramları
Ключевые слова: наркотическая зависимость, уровни профилактики, тенденции, школьные проекты и программы
Keywords: drug addiction, prevention levels, tendencies, school projects and programs

Maddə asılılığı birdən-birə, gözlənilmədən inkişaf edən bir xəstəlik deyil. Müəyyən bir proses çərçivəsində tədricən inkişaf edir. Ancaq insanların böyük əksəriyyəti bu prosesdən xəbərsizdir. Asılılıq prosesi bir-biri ilə əlaqəli və daim qarşılıqlı əlaqədə olan tsiklik mərhələlərdən ibarətdir. Asılılığın inkişafının ilkin mərhələsində heç bir hərəkət baş vermir. Bu mərhələdə insan özünü qəbul etmə vəziyyətindədir və asılılıq yaradan maddəyə meyllidir. Zamanla maddə hərəkət etməyə başlayır. Bu mərhələdən sonra istifadə etməyə davam edir, istifadə etdiyi maddənin həmişə nəzarət altında saxlanıla biləcəyinə inanır, lakin bu mərhələdə asılılıq hələ inkişaf etməyib.

Maddə istifadəsi müəyyən bir qaydada və ya fasilələrlə davam etdikdə, asılılıq problemi yaranır. Bir müddət sonra istifadə olunan maddənin mənfi təsiri getdikcə daha çox olur və zərərli istifadə problemi yaranır. Beləliklə, bir insanın özünü qəbul etməsi və ilk prosesdə asılılıq meyli yəni maddə istifadəsi üçün açılan bir pəncərə, dekommunizasiya ilə əlaqəli insan həyatının oxunda meydana gəlir və maddələrin axtarışı, ardıcıl axtarış, dozanın artırılması və yenidən istifadəsi kimi bir sıra tsiklik proseslərlə davam edir. Bu proses həm də mürəkkəb duyğu, düşüncə, davranış nümunələrinə və sosial mühitlə qarşılıqlı əlaqənin pozulmasına səbəb ola bilər. Beləliklə, mürəkkəb bir proses olan maddə istifadə dövründən keçmək əvəzinə, ümumiyyətlə maddə istifadəsinə başlamamaq yaxşıdır. Bu səbəbdən maddə istifadəsinin qarşısını almaq üçün effektivliyi sübut edilmiş proqramların tətbiqi çox vacibdir.

Bu proses fərdlərin, ailələrin və icmaların sağlam inkişafını təmin edən optimal şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur. Onun məqsədi müsbət fəaliyyət vasitəsilə insanların ümumi rifahını artırmaqla arzuolunmaz davranışların baş verdiyi şərtləri dəyişdirməkdir .

Bundan 30 il əvvəl tanınmış tədqiqatçı Kaplan profilaktik tədbirlərin üç səviyyəyə görə təsnif edilə biləcəyini təklif etdi: **İlkin, ikinci və üçüncü**.

İlkin profilaktika, asılılığa səbəb ola biləcək zərərli davranışların təhrik edilməsindən əvvəl fərdlərin və icmaların gücləndirilməsinə yönəlmişdir. Narkotik maddələrdən sui-istifadənin baş vermə şansından əvvəl qarşısının alınmasına aid olan ilkin profilaktikadır. İlkin profilaktikanın məqsədlərindən biri maddənin ilkin istifadəsinin qarşısını almaqdır. **“Sadəcə Xeyr De”** reklam səyi gəncləri narkotikdən istifadə etmək dəvətlərini rədd etməyə təşviq etmək üçün istifadə olunurdu

İkinci dərəcəli profilaktika, fərdlər və icmalar üçün zərərli olan asılılıq nümunələrinə, bu nümunələr möhkəmlənməmiş və müalicə tələb edənə qədər müdaxilə etməyə cəhd edən səylərə aiddir. İkinci dərəcəli profilaktika, maddə istifadəsi ilə bağlı problemlər artıq ortaya çıxmağa başlayanda tətbiq edilən müdaxilələrə aiddir. Bu cür profilaktika erkən müalicəyə bənzəyir, çünki problemlər ilk dəfə ortaya çıxdıqda müdaxilələr istifadə olunur. Maddənin sui-istifadəsinə qarşı hüquqi cavab tədbirləri zamanı ikincili profilaktika tez-tez istifadə olunur. Məsələn,narkotik maddə saxlamaq üçün həbs edilmiş gənc cinayətkarlarla maari-

fləndirici proqramlardan istifadə olunur. Hər bir halda, mövcud problemin həllinə diqqət yetirilir. Bu cür səylərin mərkəzində, şübhəsiz ki, narkotik problemlərin erkən müəyyən edilməsi dayanır.

Üçüncü dərəcəli profilaktika, asılılıq nümunələrini düzəltmək və fərdlərin, ailələrin və icmaların dağılması ilə nəticələnə biləcək eniş meylinin qarşısını almaq üçün nəzərdə tutulmuş müalicə strategiyalarını əhatə edir. **Üçüncü profilaktika,** narkotik maddələrdən sui-istifadənin və ya asılılığın ilkin mərhələlərindən kənarda olan insanların müalicəsində istifadə olunan müdaxilələr daxildir. Üçüncü dərəcəli profilaktikanın məqsədləri narkomanların narkotikdən istifadəni dayandırmasını təmin etmək və narkotiki buraxdıqdan sonra onların yenidən narkotik istifadə etməyə başlamasının qarşısını almaqdır. Digər məqsəd isə maddə istifadəsi nəticəsində yaranan zərərlərin qarşısını almaqdır. Yoluxucu xəstəliklərin qarşısının alınması, cinayətin səbəblərini azaltmaq və dəymiş ziyanı minimuma endirmək üçün səylər göstərilir. Üçüncü profilaktika və maddə asılılığının müalicəsi müqayisə edilə bilən fəaliyyətlərdir. Buna görə də profilaktika səyləri daha məqsədəuyğun olaraq əsas və ya ikinci dərəcəli xarakter daşıyır [4 s.419].

Bu profilaktik proqramlar qoruyucu amilləri gücləndirmək və narkotik istifadəsi üçün risk faktorlarını aradan qaldırmaq və ya azaltmaq məqsədi daşıyır. Proqramlar müxtəlif yaşlar üçün nəzərdə tutulmuşdur və məktəb, ev kimi fərdi və ya qrup fəaliyyətləri üçün dizayn edilə bilər.

Səhiyyədə xəstəliyi asılılıq, şəxs və ətraf mühit arasında qarşılıqlı əlaqə kimi izah etmək üçün epidemioloji model istifadə olunur.

Bu model asılılığın qarşısının alınması sahəsinə asanlıqla uyğunlaşdırılır, burada asılılıqda narkotik qumar davranışı başa düşülür, fərdi xüsusiyyətlər və daxili təsirlər (depressiya, beyin funksiyası)şəxsi pozur və ətraf mühit xüsusi narkotik istifadəsinə təsir edən media və sosial normalar kimi xarici təsirlərdən ibarətdir. Bu qüvvələrin qarşılıqlı təsirini başa düşmək, effektiv qarşısının alınması proqramlarının hazırlanmasında və həyata keçirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu model hər hansı ilkin, ikincili və ya üçüncü dərəcəli profilaktika səylərini inkişaf etdirmək və qiymətləndirmək üçün struktur təmin edir. Hərtərəfli epidemioloji model daxilində alt modellər var [2, s.39].

Asılılığın qarşısının alınması strategiyaları

Asılılığın qarşısının alınması strategiyaları narkotik və ya asılılıq davranışının özünü hədəfləyir. Dərmana əlçatanlıq, istifadəçinin reaksiyası və davranışı profilaktikanın planlaşdırılmasında mühüm əsaslara çevrilir. Dərman məlumatlarının yayılmasını və dərman təminatının azaldılmasını hədəfləyən proqramlar bu model üzrə yanaşmalara misaldır. Bu cür proqramlar alkoqol, tütün və digər narkotik maddələrin istifadəsi, asılılığın təbiəti, miqyası və onların fərdlərə, ailələrə və icmalara təsirləri haqqında məlumatlandırma təmin edir.

Qarşısının alınması strategiyaları fərd səviyyəsində müdaxilə etməyə çalışır və fərdlər və onların inkişafı kimi bir sıra mülahizələrə əsaslanır. Genetik faktorların da bəzi fərdlərdə maddə asılılığına təsir etdiyi güman edilir. Son beyin araşdırmaları bunu sübut etdi ki, asılılığa qarşı həssaslıq genetik komponent kimi ola bilər və asılılıq yaradan dərmanlar kimi beyin mükafat mərkəzlərini stimullaşdırır.

Məsələn, risk altında olan və ya artıq bir asılılıq davranış modeli inkişaf etdirmiş bir şəxs həyat boyu inkişaf vəzifələrini uğurla həll edə bilməz və nəticədə bu çatışmazlıqların öhdəsindən gəlmək üçün maddələrdən sui-istifadə edə bilər.

Beləliklə, inkişaf səyləri qərar qəbul etmə, imtina etmə bacarıqları, sistematik və mühakimə qabiliyyəti daxil olmaqla sosial bacarıqları təkmilləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Ətraf mühitin qarşısının alınması strategiyaları maddə istifadəsi və digər potensial asılılıq yaradan davranışlarla bağlı fərdi qərarlarda təsirli olan bir çox sosial və mədəni

amilləri əhatə edir. Bu amillər dayanıqlılığa və ya gücə töhfə verən kimi nəzərdən keçirilir. Bunlar qarşılıqlı əlaqə ilə xarakterizə olunan amillərdir- məktəb, həmyaşıd qrupu və daha geniş ictimaiyyət. Belə amillərdən biri də valideynlərin maddələrdən istifadəsinin uşaqları arasında istifadənin başlaması ilə əlaqəsidir.

Digər ekoloji dəyişən medianın rolu və onun münasibətdir. Davranışa təsir etmək üçün əhəmiyyətli gücdür. Ətraf mühitin mühafizəsi strategiyaları gənclərin alkoqol, tütün və digər narkotik maddələrdən istifadəsini istisna edən fəaliyyətlərdə hədəflənmiş əhalinin iştirakını təmin edir. Onlar həmçinin tütün məmulatlarından və ya alkoqoldan qeyri-münasib istifadəyə yol vermiş və ya qanunsuz narkotiklərlə təcrübə keçirmiş gəncləri müəyyən etməyə, öyrətməyə və məsləhət verməyə yönəlirlər [2 s.40-41].

Bu proqramların əsaslandığı ən mühüm element bu proqramların qoruyucu olmasıdır. Xüsusi risk və qoruyucu amillərin potensial təsiri yaşla artır. Risk faktorlarına erkən müdaxilə etmək və uşağın həyatının trayektoriyasını problemlərdən uzaqlaşdıraraq müsbət davranışlara doğru dəyişmək çox vaxt müdaxilədən daha təsirli olur. Xüsusilə uşaqlar üçün profilaktik proqramlar dəyişdirilə bilən risk faktorlarını hədəf alır və müəyyən edilmiş qoruyucu amilləri gücləndirir. Məsələn, effektiv valideynlik bacarıqlarının inkişafı qoruyucu amilləri artıran amildir. Bu kontekstdə risk və qoruyucu amillər ailə, məktəb və icma şəraitlərində istifadə olunan effektiv profilaktik proqramların əsas hədəfləridir.

Bu kontekstdə qarşısının alınması geniş mənada maddə istifadəsi ilə bağlı problemlərin qarşısının alınması və ya yüngülləşdirilməsinə aiddir. Bu nisbətən sadə tərif profilaktika səyləri üçün müxtəlif potensial məqsədlərə yol açır. Məsələn, narkotik vasitələrin qeyri-qanuni istifadəsinə yönəlmiş profilaktik tədbirlərin məqsədi ümumiyyətlə onun baş verməsini dayandırmaqdır. Bu cür fəaliyyətlərin alternativ və ya əlavə məqsədi baş verən hər hansı qeyri-qanuni narkotik istifadəsinin təsirini minimuma endirmək ola bilər.

Profilaktika üçün həyata keçiriləcək proqramların ümumi məqsədləri aşağıdakılardır:
• Asılılığa səbəb olan maddələr haqqında məlumatların verilməsi,
• Məsuliyyət hissi və qərar vermə bacarıqlarının əldə edilməsi və artırılması
• Maddəyə yox demə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi,
• Davranış dəyişikliyinin təmin edilməsi
• Ünsiyyət və sosial bacarıqların artırılması
• Maddə istəkləri ilə mübarizə bacarıqları əldə etmək

Profilaktik fəaliyyətdəki ən diqqətəlayiq meyillər:

- Ailənin profilaktik proqramlara cəlb edilməsinə daha çox diqqət yetirilir.
- Müqavimət bacarıqlarının inkişafına, xüsusən də narkotik istifadəsinin qarşısını almaq üçün istifadə edilməli olan strategiyalara diqqət yetirilir.
- İcma miqyasında daha geniş strategiyalarla birlikdə proqramların hazırlanması- məsələn, kütləvi informasiya vasitələri ilə ötürülən mesajlarla birlikdə təqdim olunan məktəb müdaxiləsi.
- Narkotik maddələrdən sui-istifadə riski ən çox olan şəxslərin alt qruplarını müəyyənləşdirmək və onlar üçün xüsusi proqramlar hazırlamaq-
- Bəzi dərmanlara xüsusi diqqət yetirmək. Demək olar ki, bütün proqramlar bütün qadağan olunmuş maddələrdən imtina etməyi vurğulayır, lakin bəzi proqramlar xüsusilə tütün, alkoqol və marixuana istifadə etməyə başlamamağa yönəlmişdir. Bunlar "giriş" dərmanları kimi qəbul edilir, çünki istifadəsi ümumiyyətlə kokain, heroin və LSD kimi daha ağır dərmanların istifadəsindən əvvəldir [4 s.427].

Narkomaniyanın qarşısını almaq üçün müxtəlif proqramlar həyata keçirilir.

Məlumatlandırma: Maddə istifadəsinin təsirləri və mənfi nəticələri haqqında insanları məlumatlandırmaq, məlum yanlış təsəvvürləri düzəltmək və narkomanlara qarşı mənfi münasibətləri aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır.

Təhsil: Proqramlaşdırılmış təhsil yanaşması standart şəkildə hazırlanmış paketləşdirilmiş təhsil proqramlarının həyata keçirilməsini əhatə edir. Asılılığa səbəb olan maddə ilə bağlı maarifləndirmənin digər kurslara və ya ümumi sağlamlıq təhsilinə daxil edilməsinin çox daha təsirli olduğu bildirilir. Fərdi inkişafın əldə edilməsində məqsəd fərdin özünə inamını və sosial bacarıqlarını artırmaq, qərar vermə bacarıqlarını təkmilləşdirməkdir.Bu, şəxsiyyətlərarası və sosial münasibətləri yaxşılaşdırmaq və təkmilləşdirmək məqsədi daşıyır.

Sosial Tədqiqatlar: Bütün cəmiyyət üçün fəaliyyətləri əhatə edir. Bunlar; ictimaiyyəti məlumatlandırmaq və ictimaiyyətdə anti-maddə dəyərini inkişaf etdirmək kimi fəaliyyətlərdir. Cəmiyyətin maarifləndirilməsində qeyri-hökumət təşkilatlarının dəstəyinin alınması, məsləhət mərkəzlərinin yaradılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Üç növ proqram mövcuddur:

Universal proqramlar-

Universal müdaxilələr, bir çox risk faktorunu azaltmaq və geniş qoruyucu faktorları təşviq etməklə müəyyən bir populyasiyadakı bütün insanlarda spesifik sağlamlıq problemlərini azaltmağa yönəlmişdir. Universal müdaxilələrə misal olaraq cəmiyyətdəki maddələrin mövcudluğunu azaltmaq kimi siyasətlər və stresi azaltmaq, duyğuları düzgün ifadə etmək, mənfi sosial təsirlərə qarşı çıxmaq üçün sosial və emosional səriştələrin inkişafına kömək edən məktəb proqramları daxildir. Bütün əhali mərkəzli olduqları üçün, universal fəaliyyətlər yalnız fərdi yönümlü fəaliyyətlərlə müqayisədə maddə asılılığına və əlaqəli zərərlərə ən çox ümumi və daha çox təsir göstərməyə meyillidir. Bir sözlə məktəb və ya icma kimi müəyyən bir mühitdə bütün uşaqlar üçün ümumi olan risk faktorlarını aradan qaldırmağa çalışır.

Seçmə proqramlar -müəyyən risk faktorlarına məruz qaldıqları üçün maddə asılılığı riski yüksək olan müəyyən ailələrə və ya uşaqlara təklif olunan proqramlardır. Bu proqramlar aztəminatlı ailələrdən olan uşaqlara, depressiyaya düşmüş valideynlərə və ya maddə istifadə edən valideynlərə və ya sosial bacarıqlarda çətinlik çəkən uşaqlara yönəldilə bilər. Seçmə proqramlar adətən müəyyən edilmiş risk faktorlarını azaltmaq, qoruyucu amilləri gücləndirmək üçün fərdlərə fərdi profilaktik xidmətlər göstərir. Bu proqramlar, səylərinin və qaynaqlarının davranış xarakterli sağlamlıq problemlərinin inkişaf riski daha yüksək olanlara yönəldilməsinin üstünlüyünə malikdir. Bununla birlikdə, ümumiyyətlə əhali əsaslı deyillər və bu səbəbdən əhali səviyyəsindəki fəaliyyətlərlə müqayisədə daha məhdud giriş əldə edirlər. Bu proqramlar artıq narkotik istifadə etməyə başlayan gənclər üçün nəzərdə tutulub.

Diaqnoz qoyulmuş proqramlar, maddədən sui-istifadə etmək və ya problem yaşamağa başlamaq kimi riskli davranan, lakin hələ maddə istifadəsi pozğunluğu inkişaf etdirməmiş insanlar üçündür.

Elmi araşdırmalara əsaslanan maddə istifadəsinin qarşısının alınması proqramları məktəblər və icmalar tərəfindən düzgün şəkildə həyata keçirildikdə, alkoqol, tütün və qanunsuz narkotik istifadəsi azalır. Bu cür proqramlar müəllimlərə, valideynlərə və tibb işçilərinə gənclərin maddə istifadəsi riskləri barədə fikirlərini formalaşdırmağa kömək edir. Bir çox sosial və mədəni amillər narkotik istifadəsi meyllərinə təsir etsə də, gənclər narkotik istifadəsini zərərli kimi qəbul etdikdə, istifadə səviyyələrini aşağı salırlar.

İcmalar xidmətləri yalnız ən yüksək riskə və ən aşağı müdafiəyə sahib olanlara və ya artıq maddələrdən sui-istifadə edənlərə yönəltməyin ən yaxşı olduğunu düşünə bilər. Bununla birlikdə, maddə asılılığı ilə əlaqəli problemlərin nisbətən yüksək bir faizi, daha az riskli insanlarda meydana gəlir, çünki ümumi əhalidə yüksək riskli insanlara nisbətən daha böyük bir qrup təşkil edirlər. Bu, qarşısının alınması paradoksu olaraq bilinəndən irəli gəlir: "böyük az riskli insanların sayı, az sayda yüksək riskli insanlardan daha çox xəstəliyə səbəb ola bilər." Bu məntiqə görə, yalnız ən çox risk altında olanlara deyil, hər kəsə profilaktik

müdaxilələrin verilməsi daha çox fayda gətirəcəkdir. Düzgün həyata keçirilmiş universal profilaktik tədbirin üstünlüklərindən biri də əhalinin əksəriyyətini və ya hamısını əhatə etməsidir (məsələn, məktəb tədbirləri bütün şagirdləri əhatə edəcəkdir). Hədəfli yəni seçmə yanaşmalar, əhatə olunanlara daha intensiv xidmətlər göstərir [1].

Universal proqramlar

Qayğıkeş məktəb icması proqramı (Caring School Community Program)

Bu, riski azaltmaq və ibtidai məktəb yaşlı uşaqlar arasında qoruyucu amilləri gücləndirmək məqsədi daşıyan universal "ailə və məktəb" proqramıdır. Proqram şagirdlərin "icma hissini" və ya məktəblə əlaqəsini gücləndirməyə yönəlmişdir. Tədqiqatlar göstərdi ki, bu icma hissi akademik motivasiyaya və nailiyyətlərə töhfə verərkən narkotik istifadəsinin, zorakılığın və psixi sağlamlıq problemlərinin azaldılmasında əsas rol oynamışdır. Proqram sinif, məktəb və ailəni cəlb etmək üçün bir-birini tamamlayan yanaşmalar toplusundan ibarətdir. Onlar müəllim və tələbə arasında müsbət münasibətləri, xarakterlə bağlı sosial, emosional bacarıqların inkişafını təşviq edirlər.

Alternativ düşüncə strategiyalarının təşviqi proqramı. (Promoting Alternative Thinking Strategies)

Məlumat və fəaliyyətlər valideynlərlə birlikdə istifadə üçün də daxil edilir. Proqramın qoruyucu faktorları yaxşılaşdırdığı və gənclərin problemli davranışlarına təsir edən davranış risk faktorlarını azaltdığı göstərilmişdir. Tədqiqatlar aqressiv davranışın azaldığını, özünə nəzarətin artdığını və münaqişələrin həlli strategiyalarından istifadə etmək qabiliyyətinin yaxşılaşdığını bildirir.

Bacarıqlar, İmkanlar və Tanınma. (Skills, Opportunity, And Recognition)

Birinci-altıncı sinif şagirdləri üçün bu çox yönlü məktəb tədbiri, qoruyucu amilləri artıraraq uşaqların cinayət və narkotik istifadəsi riskini azaltmağa yönəlmişdir. Çoxkomponentli tədbir məktəblərdə müəllimlər, valideynlər və uşaqlar üçün uşaqların məktəbə bağlılığını, müsbət məktəb davranışlarını və akademik nailiyyətlərini gücləndirməyə yönəlmiş təlimləri birləşdirir. Bu strategiyalar, uşaqların məktəbdə və ailələrində sosial cəhətdən iştirakına görə gücləndirmə, bacarıq və mükafatların artırılması məqsədi daşıyır.

Həyat bacarıqları təlimi sürətləndirici proqram (Life Skills Training)

Bu proqram ümumi şəxsi və sosial bacarıqları, həmçinin dərman müqaviməti və tənzimləmə təhsili bacarıqlarını öyrətməklə geniş risk faktorlarını aradan qaldırmaq üçün hazırlanmışdır. Bu universal proqram məktəb şagirdləri üçün 3 illik profilaktika proqramından ibarətdir.Proqram birinci il ərzində 15 seans, ikinci il ərzində 10 əlavə seans və üçüncü il ərzində 5 seans ehtiva edir. Proqram 7 8 və 9-cu siniflərdə tədris edilə bilər. Üç əsas məzmun sahəsini əhatə edir: **dərmana davamlılıq bacarıqları və məlumat, özünü idarəetmə bacarıqları və ümumi sosial bacarıqlar.** Gücləndirici seanslarla birlikdə proqramın uzun müddətdə maddə asılılığının yayılmasını 66 faiz azaltdığı və faydaları orta məktəbi bitirdikdən sonra da davam etdirdiyi göstərilmişdir [3 s.81].

Aslanlar-yeniyetməlik üçün araşdırma bacarıqları proqramı. (Lions-Quest Skills for Adolescence)

Proqramın 40 seans üçün sınaqdan keçirilmiş versiyası, özünə hörmət və şəxsi məsuliyyəti artırmaq, səmərəli ünsiyyət qurmaq, yaxşı qərarlar qəbul etmək, sosial təsirlərə qarşı müqavimət göstərmək və hüquqları müdafiə etmək və narkotik istifadəsi və onun nəticələri barədə məlumatları genişləndirmək üçün idrak davranış bacarıqlarını öyrətmək üçün sosial təsir və sosial-idrak yanaşmalarını əhatə edir. 1 ildən sonra bəzi nəticələr göstərir ki, proqramla tanış olmaq marixuana istifadəsinin qarşısını almağa kömək edə bilər.

“ALERT” layihəsi

Bu asılılığın qarşısının alınması tədris proqramı, gənclər arasında maddə istifadəsinin başlanğıcını və müntəzəm istifadəsini azaldan iki illik universal bir proqramdır. 14 dərs

proqramı narkotik istifadəsinin başlamasının qarşısını almaq və müntəzəm istifadəyə keçməmək üçün hazırlanmışdır. Yeniyetmələrin ilk növbədə və ən çox istifadə etdikləri maddələrə -tütün, marixuanaya diqqət yetirir. ALERT layihəsi, istifadədən imtina səbəblərini inkişaf etdirməyə və dərmanların təzyiqinə tab gətirməyə kömək etmək üçün birgə tədbirlərdən istifadə edir.[1 s.29]

“Ulduz” layihəsi

Ulduz layihəsi məktəblər, valideynlər, icma təşkilatları və sağlamlıq siyasətçiləri üçün komponentləri özündə cəmləşdirən hərtərəfli bir ictimai narkotik istismarının qarşısının alınması proqramıdır. Əlavə komponent, narkomaniyanın qarşısının alınması üçün müsbət səylərin təbliğini təşviq edən mediaya yönəldilmişdir. Valideyn proqramının bir hissəsi olaraq, valideynlər uşaqlarla ev tapşırığı üzərində işləyir, ailədə ünsiyyət bacarıqlarını mənimsəyir və sosial tədbirlərdə iştirak edirlər. Strategiyalar, gənclərə narkotikə müqavimət bacarıqlarını öyrətmək kimi fərdi səviyyədəki dəyişikliklərdən, gənclərin alkoqol və ya narkotikə girişini məhdudlaşdırmaq da daxil olmaqla məktəb və icma dəyişikliklərinə qədərdir. Uzunmüddətli tədqiqatlar, cəmiyyətdə profilaktik müdaxilə görməyən yeniyetmələrə nisbətən iştirakçılar arasında narkotik istifadəsində əhəmiyyətli bir azalma olduğunu göstərdi.[1 s.30]

Diaqnoz proqramlar

1.2. Narkotikdən sui-istifadə etməməyə yönəlmiş bir layihə.

Sözügedən profilaktik müdaxilə orta məktəb yaşlı gənclər üçündür. Bu, ABŞ-da maddə istifadəsi riski altında olan 14-19 yaşlı gənclərdə asılılığın azaldılması və qarşısının alınması üçün nəzərdə tutulmuş sinif əsaslı profilaktik proqramdır. Məqsəd, yeniyetmələrin, xüsusən də narkotik istifadəsi riski olanların üzləşdiyi inkişaf problemlərini nəzərə alaraq narkotik istifadəsindən sui-istifadəyə keçidin qarşısını almaqdır. Bu layihə, motivasiya və idrak səhvlərinin düzəldilməsini, ünsiyyət və özünü idarə etmə bacarıqlarını, marixuana və ağır narkotik istifadəsi və silah gəzdirmə kimi zorakılıqla əlaqəli davranışlarla bağlı qərar qəbul etmə materiallarını təmin edən 12 sinif fəaliyyətinə əsaslanır. Proqramdakı pedaqoqlar tələbələrə suallar verməklə prosesdən əldə etdikləri məlumatları tənqidi şəkildə mənimsəmələrinə dəstək olurlar.[3 s. 80]

2.Yenidən birləşdirilən gənclik proqramı

Proram aşağı məktəb performansı və buraxma qabiliyyəti olan şagirdlər üçün bir məktəb profilaktik proqramıdır.İştirakçılar maddə asılılığı, depressiya və ya intihar davranışı kimi çoxsaylı problemli davranış əlamətləri də göstərə bilərlər. Tələbələr uyğunluq testindən keçirlər və sonra proqrama dəvət olunurlar. Proqramın məqsədləri məktəb performansını artırmaq, narkotik istifadəsini azaltmaq və əhval-ruhiyyəni və duyğuları idarə etməyi öyrənməkdir.Proqram semestr ərzində gündəlik dərslərdə sosial bacarıq təhsili ilə həmyaşıdları ilə müsbət əlaqələri gücləndirmək üçün kiçik qrup işlərini (sinifdə 10-12 şagird) birləşdirərək təşkil edir. Xüsusi təlim keçmiş bir müəllim və ya qrup lideri tərəfindən öyrədilən proqram bacarıqlarına özünə hörmətin artırılması, qərar qəbul etmə, şəxsi nəzarət və şəxsiyyətlərarası ünsiyyət daxildir. Erkən təcrübələr proqramda iştirakın məktəb performansını yaxşılaşdırdığını, məktəbdən çıxmağı azaltdığını, ağır narkotik istifadəsini azaltdığını və daha ağır narkotik istifadəsinə keçid kimi narkotik istifadəsinə nəzarət problemlərini azaltdığını göstərdi. Proqramın təkmilləşdirilmiş modeli ilə bağlı son araşdırmalar ağır narkotik istifadəsi, depressiya, stres və qəzəb nəzarət problemlərinin əhəmiyyətli dərəcədə azaldığını ortaya qoydu

Çoxsəviyyəli proqramlar

1. Risk qarşısının alınması proqramı "uğur bacarıqları". Proqram qanuni və qanunsuz narkotik istifadəsi də daxil olmaqla ciddi davranış problemləri ilə erkən qarşılaşma riski yüksək olan uşaqlar üçün seçici çoxkomponentli profilaktik tədbirdir. Proqram erkən aqressiv davranışı olan məktəb yaşlı uşaqlara yönəldilmişdir. Akademik səriştədə, davranış

özünütənzimləməsində,sosial səriştədə müsbət dəyişikliklər edərək uşaqları "erkən başlanğıc" inkişaf yolundan normal inkişafa doğru istiqamətləndirmək üçün hazırlanmışdır. Proqram iki əsas komponentdən ibarətdir: CORE, 2-3 il ərzində məktəbdə və yayda davamlı olaraq həyata keçirilən, FLEX isə ailənin xüsusi ehtiyacları nəzərə alınmaqla hazırlanmış və evdə ziyarət yolu ilə həyata keçirilən uşaq mərkəzli ortaq proqramlar toplusudur. Son nəticələr göstərir ki, proqram iştirakçıları sosial bacarıqlarda, həmyaşıdları arasında nüfuzda, sosial dostluq seçimlərində, akademik nailiyyətlərdə və valideyn intizamında nəzarət qrupundan daha çox irəliləyiş göstərdilər.

2.Davranış problemlərinin qarşısının alınması üçün sürətləndirilmiş proqram. (Fast Track Prevention Trial for Conduct Problems)

Sürətləndirilmiş proqram uzun müddətli antisosial davranış riski yüksək olan gənc və uşaqlar üçün hərtərəfli profilaktik müdaxilədir. İnkişaf modelinə əsaslanan müdaxilə, seçilmiş risk altında olan uşaqlar üçün universal bir sinif proqramını əhatə edir ki, valideyn təhsili də buraya daxildir. Uşaqlar akademik və sosial səriştələri yaxşılaşdırmaq və problemləri azaltmaq üçün sosial bacarıq təhsili, akademik repetitorluq və ev ziyarətlərindən keçirlər. Seçmə müdaxilə davranış problemləri riski daha yüksək olan valideynləri və uşaqları əhatə edir. Valideynlik strategiyaları məktəbə uyğunlaşmanı dəstəkləmək, uşağın davranışını yaxşılaşdırmaq, valideynlərin özünü idarə etməsini formalaşdırmaq, uşağın davranışı ilə bağlı müvafiq gözləntiləri təşviq etmək və valideyn-uşaq qarşılıqlı əlaqəsini yaxşılaşdırmaq bacarıqlarını təmin edir.

3.Proqram keçid yeniyetmələr.

(Adolescent Transitions Program)

Proqram orta məktəb şagirdlərinə və onların valideynlərinə profilaktik xidmətlər göstərmək üçün çoxsəviyyəli yanaşmadan istifadə edən məktəb proqramıdır. Məktəbin bütün şagirdlərinin valideynləri üçün nəzərdə tutulmuş universal müdaxilə səviyyəsi valideynləri cəlb etmək, valideyn təcrübəsi normalarını müəyyən etmək və problemli davranış və maddə istifadəsi riskləri haqqında məlumat yaymaq üçün ailə resurs otağı yaradır. Seçmə müdaxilə səviyyəsi, ailə müayinəsi, problemli davranış və maddə istifadəsi riski olan ailələri müəyyənləşdirmək üçün ailə qiymətləndirməsi və peşəkar dəstək təklif edir. Xidmətlərə ailə terapiyası, idarəetmə xidmətləri daxil ola bilər [1].

Tədbirlər

1.Sosial təsir yönümlü yanaşma, yeniyetmələrin narkotik istifadəsini təşviq edən və ya dəstəkləyən sosial təsirlərə qarşı yönəlmişdir. Sosial məlumatdakı uyğunsuzluqların düzəldilməsi daxildir.

2.Koqnitiv davranış texnikalarını öyrətmək, özünə nəzarət yolu ilə stresli vəziyyətləri necə təsirli bir şəkildə idarə etməyi öyrənməyə yönəlmişdir. Məsələn, bir insanın gün ərzində qarşılaşdığı siqaretlə əlaqəli vəziyyətləri izləmək, onlardan çəkinməyə kömək edə bilər.

3.Fikirləri dəyişmək. Motivasiya. Bu yanaşma, gənclərin başlamamaq (gənclərin niyyətlərini dəyişdirmək, narkotik istifadəsinin başlanğıcı ilə maraqlananlar üçün), narkotik istifadəsini ağırlaşdırmamaq və ya narkotik istifadəsini dayandırmaq motivasiyasını artırmağa çalışmaq üçün çox sayda proqram ayırır.

4.Vəziyyətə əsaslanan möhkəmləndirmə yanaşmaları, pul mükafatları və ya çeklər kimi xarici mükafatlar vasitəsilə narkotik istifadəsi kimi problemli davranışları azaltmağa yönəlmişdir. Bundan əlavə, bu yanaşma daha çox sosial yönümlü alternativ davranışı gücləndirməyə yönəlmişdir [3].

Yekun olaraq bu nəticəyə gəlmək olar ki, narkotik maddədən asılılığı aradan qaldırmaq üçün beynəlxalq səviyyədə tətbiq olunan proqram və layihələrdən geniş istifadə etmək bu sahədə irəliləyişlərin olmasına kömək edər.

ƏDƏBİYYAT

1.https://nida.nih.gov/sites/default/files/PODAT-InBrief-Preventing-Drug-Use-Child-Adolescents-FINAL-cover.pdf
2.https://eric.ed.gov/?id=ED482769
3.Yoldaş, C., & Demircioğlu, H. (2020). Madde kullanımı ve bağımlılığını önlemeye yönelik psikoeğitim programlarının incelenmesi. Bağımlılık Dergisi, 21(1), 72-91.
4.Drug Use and Misuse- Stephen A. Maisto, Mark Galizio, Gerard J. Connors

NARKOTİK MADDƏ ASILILIĞININ QARŞISINI ALMAQ ÜÇÜN MODEL VƏ PROQRAMLARIN BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏSİ

Zeynəb Qasımova

XÜLASƏ

Məqalədə bildirilir ki, bütün qadağanedici tədbirlərə baxmayaraq son illərdə narkotik maddə istifadəsi artmışdır. Narkomaniyanın yayılmasının qarşısının alınması üçün ən vacib tədbir profilaktikadır. Məqalədə narkotik maddə asılılığının qarşısının alınması üçün profilaktik proqramlar, tədbirlərin görülməsi üçün meyillər, profilaktik səviyyələrin əlamətləri ətraflı təhlil edilmişdir. Həmin proqramlar və layihələrdən bəynəlxalq təcrübədə geniş istifadə olunur.

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ МОДЕЛЕЙ И ПРОГРАММ ПРОФИЛАКТИКИ НАРКОМАНИИ

Гасымова Зейнаб

АННОТАЦИЯ

В статье отмечается, что, несмотря на все запретительные меры, в последние годы увеличилось употребление наркотиков. Важнейшей мерой предотвращения распространения наркомании является профилактика. В статье подробно анализируются профилактические программы по предупреждению наркомании, тенденции проведения мероприятий, признаки профилактических уровней. Эти программы и проекты широко используются в международной практике.

INTERNATIONAL EXPERIENCE OF MODELS AND PROGRAMS TO PREVENT DRUG ADDICTION

Zeynab Gasimova

SUMMARY

The article mentions that despite all the prohibitive measures, the use of drugs has increased in recent years.The most important measure to prevent the spread of drug addiction is prevention. In the article, preventive programs for the prevention of drug addiction, tendencies to take measures, signs of preventive levels are analyzed in detail.Those programs and projects are widely used in international practice.

PANDEMİYANIN AİLƏYƏ TƏSİRİ

Qəhrəmanova Əsli Kamran qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aslikahraman@mail.ru

Açar sözlər: əlaqə, sosial məsafə,depressiya, narahatlıq,təhsil.
Ключевые слова: отношения, социальная дистанция, депрессия, тревога, образование.
Keywords: relation, social distance, depression, anxiety, education.

Giriş. COVİD-19 pandemiyası əsrin ən böyük qlobal sağlamlıq fəlakəti və İkinci Dünya müharibəsi oldu. İkinci Dünya müharibəsi İkinci Dünya Müharibəsindən bəri bəşəriyyətin üzləşdiyi ən böyük problem hesab olunur.Bu çərçivədə COVİD-19 yalnız bir yoluxucu xəstəlik və sağlamlıq problemi deyil, həm də ölkələrin siyasi və iqtisadi sabitliyini təhdid edən tibb müəssisələrini və işçilərini ağır yük altına alan ciddi bir böhran dövrüdür. Bu böhran dövründə pandemiyanın ailələrdə və ictimai həyatda dekommunizasiya təsirləri nəzərə alınmadan xəstəliklərin dayandırılması, yayılmasının qarşısının alınması və müalicəsinə diqqət yetirildi. Virusa qarşı ən təsirli vasitə olan sosial təcridin təmin edilməsinə yönəlmiş bütün ictimai sağlamlıq tədbirləri adi həyat tərzini məhdudlaşdırdı, insanların sosial həyatına, dolanışığına, fiziki və mənəvi rifahına təsir etdi, ictimai həyatın adi gedişatını dəyişdirdi və fərdləri, ailələri və cəmiyyəti ciddi şəkildə təsir etdi.

Pandemiya başlayandan bəri insanların evdə keçirdikləri vaxt artdı və "evdə qal" ritorikası sosial uzaqlaşmanı və təcridi təşviq edən tədbirlərlə birləşdi. Normal şəraitdə uşaqlar məktəbdə olarkən və oğlanlar ictimai yerdə olmalı olduqda bütün ailə üzvləri bütün günü evdə keçirməyə başladılar. Sosial uzaqlaşma və təcrid qaydaları bütövlükdə cəmiyyəti təsir etdi, lakin cəmiyyətdəki bəzi qruplar bu müddətdə daha çox təsirləndi. Evdə məcburi iştirak, evdə olan insanların sayının artması və evdə qalma müddətinin artması, ilk növbədə pandemiya səbəbindən əhəmiyyətini daha da artıran qayğı və ev gigiyenası üsulları ilə əlaqəli qadınların rolunu daha da artırdı. Cəmiyyətdə kövrək qrup sayılan qruplardan biri olan qadınların ev yükünün artması ağır nəticələrə səbəb oldu. İşləyən qadınların uşaq baxımı və ev təmizliyi xidmətləri alması, evdən işləməyə davam etməsi və ev işlərində kömək ala bilməməsi yüklərini ciddi şəkildə artırdı və evin qaydasını dəyişdirdi [2].

Evdə işləmək bir qadının həm işinə, həm də ailə həyatına təsir etdi və sosial mühitinin məhdudlaşdırılmasına səbəb oldu. Bu, həm də dayə və təmizlik xanımı kimi ev işləri ilə məşğul olan qadınların iqtisadi cəhətdən çətinlik çəkməsinə səbəb oldu. Digər tərəfdən səhiyyə sahəsində çalışan qadınlar sıx bir iş tempi ilə əlaqəli vəzifələrini yerinə yetirmək məcburiyyətində qaldıqları və məktəbləri bağlı olan uşaqlara qulluq, təlim verdikləri üçün bu müddətdə ən çox təsirlənən qruplardan biri idilər. Bir tərəfdən evdə fəaliyyət göstərmək, bu xəstəliyə yoluxmaq və ailə üzvlərinə yoluxmaq qorxusu ilə özlərini təcrid etmək ehtiyacı, digər tərəfdən evdən iş sisteminə keçə bilmək, pandemiyadan sonra evdə işləməyə davam etmək, istədiklərini və ofisə qayıtmaq istəmədiklərini söyləyən bəzi işçilər üçün cəlbedici oldu.

Pandemiya prosesindən ən çox təsirlənən qruplardan biri həm yaşa, həm də əlaqəli xəstəliklərə görə risk altında olan yaşlı qruplardır. Bununla birlikdə bu vəziyyət rutinləri və hərəkətliliyi məhdud olan yaşlılarda hərəkətsizliyin səbəb ola biləcəyi riskləri artırır. Bu fizioloji amillərə əlavə olaraq, oktyabr ayının yaşlılarını qorumağa yönəlmiş tədbirlər yaşlılara qarşı ayrı-seçkiliyə səbəb oldu. Bu, xüsusilə tək yaşayan və mənbələrə çıxışı olmayan insanlar üçün sosial təcridə səbəb oldu və insanlarda tənhalıq, yuxu problemləri

və narahatlıq kimi problemlərə səbəb oldu. Yaşlılara hörmət etmək və dəstəkləmək, onları prosesin mənfi təsirlərindən qorumaq lazımdır [3].

Travmatik bir həyat təcrübəsi olan COVİD-19 pandemiyası ailələr üçün çətin və stresli bir prosesdir. Bu proses insanların gündəlik həyatını və ailə üzvləri kimi rollarını və daxili proseslərinə təsir etdi. Ailə üzvləri baxımından qiymətləndirildikdə, insanlar karantin və təcrid, xəstəliyə yoluxma və digər ailə üzvlərinə yoluxma narahatlığı, ailə üzvlərinin itkisi, iqtisadi problemlər və dəstək sistemlərinin itirilməsi kimi problemlərlə üzləşirlər. Sosial təcrid və karantin cəmiyyətdəki cinayət nisbətlərini azaltdı, ancaq məişət zorakılığını artırdı. Bədənin bütövlüyünün, psixoloji vəziyyətinin və ya bir insanın ailədə güc tətbiq edərək azadlığının pozulması olaraq təyin olunan məişət zorakılığı pandemiyanın psixoloji təsirləri səbəbindən gücləndi. Karantin tətbiq edilməsi, kişilərin ictimai yerlərdə keçirdiyi və karantin prosesləri zamanı evdə olduqları vaxtın azaldılması, sosial təcrid, sosial dəstəyin olmaması, evdə işləmək və ya iş itirmək kimi vəziyyətlər uyğunlaşma problemi olan ailələrə daha çox təsir göstərə bilər. Qadınlar psixoloji, iqtisadi və fiziki istismara məruz qalır. Prosesin əsas xüsusiyyətlərindən biri də pandemiyanın dekommunizasiya olunmuş və istismara məruz qalan ailələrin üzvlərini birlikdə qalmağa məcbur etməsidir [4].

Bu vəziyyətdə epidemiyadan qorunmaq üçün ən təhlükəsiz yer olan ev ən böyük risk yerinə çevrildi. Qadınlara qarşı zorakılığın ən çox yaxın insanlar tərəfindən edildiyini nəzərə alsaq, məkan birliyinin bu nəticələri gücləndirəcəyini düşünmək olar. Pandemiyanı müşayiət edən psixoloji və iqtisadi streslərə əlavə olaraq, həddindən artıq alkoqol istehlakı kimi mənfi mübarizə strategiyalarına sahib olmaq da məişət zorakılığının artmasına səbəb ola bilər. Bütün dünyada təbii fəlakət prosesinin fərdlər və cəmiyyət üçün nəticələri oxşardır [5].

Mürəkkəb həyat hadisələrinin insanları bir araya gətirdiyi və ya uzaqlaşdırdığı bilinir. Epidemiya prosesi təbiətindən, üslubundan, vərdişlərindən asılı olmayaraq bütün insanları ümumi davranış nümayiş etdirməyə məcbur etdi. "Yeni normalar" adlanan bu prosesə insanlar çətinliklə də olsa, uyğunlaşırlar və yeni vərdişlər qəbul edirlər.

Hazırda məlumdur ki, gərgin iş həyatında olan ailə üzvləri bir-birlərinə vaxt ayıra və keyfiyyətli vaxt keçirə bilmirlər. Səhər tezdən işə gedən və axşama qədər işləyən və evini otel kimi istifadə edən müasir insan pandemiya səbəbindən uzun müddət evdə qalmağa başladı. Böhranla yaxşı mübarizə aparanlar üçün bir fürsət olaraq görülən məcburi ev varlığı, xarici dünyaya qarşı müdafiə mexanizmi olan ailə bağlarını və ailə münasibətlərini inkişaf etdirməyə, gücləndirməyə və həmrəyliyi gücləndirməyə imkan verdi. İş həyatı boyunca ailələrinə vaxt ayıra bilməyən kişilər, ev prosesi zamanı ev işlərini bölüşmək üçün könüllü oldular, uşaq baxımı və fəaliyyətləri ilə məşğul olmağa başladılar və qadının yükünü yüngülləşdirdilər. Ev təsərrüfatları birlikdə ev işləri görməyə başladılar və pandemiyadan əvvəl açıq havada yeyilən yeməklər evdə birlikdə bişirildi və hamısı evdə birlikdə yeyildi. Bu mənada pandemiya ailə bağlarını gücləndirmək, sevgi və hörmət mübadiləsi və ailə dəyərlərini, rituallarını və ənənələrini öyrətmək üçün əla bir fürsət kimi qəbul edilməlidir [6].

Gənclərin əksəriyyəti ailə mühitində ünsiyyətin yaxşılaşdığını, münasibətlərin yaxşılaşdığını və ortaq fəaliyyətlərə başladıqlarını söylədi. Ölkəmizin 4-12 yaş arası uşaqları olan iştirakı ilə aparılan bir araşdırmaya görə, pandemiyanın ailə həyatı üçün təsirlərini qiymətləndirmək; Respondentlərin böyük əksəriyyəti uşaqları ilə daha çox vaxt keçirdiklərini, uşaqlarını daha yaxından izləyə bildiklərini və pandemiya ilə əlaqəli sıx bir tədbir prosesi zamanı birlikdə keçirdikləri vaxtın övladları ilə münasibətləri gücləndirmək üçün bir fürsət olduğunu söylədi. Bundan əlavə, respondentlərin yarıdan çoxu övladları ilə ortaq olduqlarını kəşf etməyin onları xoşbəxt etdiyini və bu müddət ərzində valideynlik bacarıqlarına inamlarının artdığını söylədi. "Evdə qal" xəbərdarlıqlarının müsbət nəticələrindən biri də onların pandemiya şəraitində təbii və ənənəvi həyata keçidi təşviq

etməsi, ailə daxilində ünsiyyəti və qarşılıqlı əlaqəni təşviq edən, əlaqələrin inteqrasiyasını və möhkəmlənməsini təşviq edən amildir.

Pandemiya ilə onlayn alış-veriş, onlayn görüşlər, təlim və film, serial izləmə artdı və bütün yaş qruplarında internet, kompüter və smartfon istifadəsi artdı. Bu müddətdə uşaqlar dostlarından və təbii yaşayış yerlərindən uzaqlaşdıqca" texnoloji asılılıq " təhlükə yaratmağa başladı. Uşaqlarda özünə nəzarətin inkişaf etməməsi ailələrin distant təhsilə riayət etməsinə və uşaqların texnoloji cihazlarla oyun oynamalarına imkan verməməsinə səbəb oldu.

Nəticə. Pandemiyadan ailələrin daha az təsir görmələri üçün bir sıra təkliflər vardır.

*Uşaqları başa düşə biləcəkləri şəkildə və inkişaf dövrünə görə maarifləndirmək

* Hisslərinizi ailə üzvlərimizlə və onların problemləri ilə bölüşmək, mühakimə etmədən qulaq asmaq

* Ailə üçün rutin fəaliyyət cədvəli yaratmaq

• Ailə işləri ilə məşğul olmaq (oyun oynamaq, idmanla məşğul olmaq, rəsm, kitab oxumaq və ya birlikdə yemək bişirmək və yemək)

* Əmək bölgüsü etmək

* Fiziki aktivliyi qorumaq

* Yaxşı yuxu gigiyenasına riayət etməj

ƏDƏBİYYAT

1. Burgess, S., & Sievertsen, H. H. (2020). Schools, skills, and learning: The impact of COVID-19 on education. CEPR Policy Portal.

2. Dikmen AU, Kına MH, Özkan S, İlhan MN. COVID-19 epidemiyolojisi: Pandemiden ne öğrendik? J Biotechnol and Strategic Health Res, 2020; 4; 29

3. Dryhurst S et al. Risk perceptions of COVID-19 around the world. J Risk Res, 2020; 23; 994-1006.

4. • Taylor, S. The Psychology of Pandemics: Preparing for the Next Global Outbreak of Infectious Disease. Cambridge Scholars Publishing,2019

5. https://www.mayoclinic.org/diseases-conditions/coronavirus/in-depth/mental-health-covid-19/art-20482731

6. https://www.un.org/development/desa/dspd/everyone-included-covid-19.html

PANDEMİYANIN AİLƏYƏ TƏSİRİ

Qəhrəmanova Əsli

XÜLASƏ

Pandemiya prosesi ana və ataların, uşaqların ailə həyatına müsbət və mənfi təsir göstərmişdir.Müsbət təsirlərə aşağıdakılar daxildir:

•Ailə üzvlərinin bir - birlərinə kifayət qədər vaxt ayırması

• ünsiyyətin daha tez-tez olması

• Açıq və birbaşa ünsiyyət imkanı

Mənfi təsirlərə aşağıdakılar daxildir:

•Keçmişin kədərli və xoşagəlməz hadisələrini xatırlatmaq

•Ailə üzvlərinə emosional, fiziki və ya şifahi təzyiq göstərmək

• Mənfi rəy vermək

•Ailə üzvlərinə əmr vermək

*İşsizlik, iqtisadi vəziyyətin aşşğı olması

•Səmimiyyətsizlik və yalan

•İstehza, hörmətsizlik, fikir ayrılığı

Xatırlamaq lazımdır ki, bu proses nə qədər çətin və yorucu olsa da, ailələrdə problemlərin yaranmamağı üçün bəzi amillərə diqqət yetirmək lazımdır. Əgər insan hisslərini və düşüncələrini düzgün təsvir edə və konstruktiv dildə qarşı tərəfə ötürə bilsə, problemlər böyümədən əvvəl həll edilə bilər. Bir insanın həmsöhbətinin fikirlərinə, şəxsi məkanına, zövqlərinə və hisslərinə hörmətlə yanaşması, onları mühakimə etmədən qəbul etməsi və sevgi göstərməyi bilməsi son dərəcə vacibdir.

Evdə ailə məşqləri, rahatlama və nəfəs məşqləri etmək həm birlikdə keyfiyyətli vaxt keçirmək, həm də sağlamlığınızı qorumaq baxımından faydalı olacaqdır.Unutmamalıyıq ki, gündəlik fəaliyyət yaradarkən yeni rollar yaranır və evdəki rolların paylanmasının mümkün qədər sağlam bir şəkildə həyata keçirilməsinə diqqət yetirilməlidir.

Ailə birgə yaşayışı çox vacibdir. Məsələn, birlikdə yemək yemək, söhbət etmək, birlikdə oynamaq və film izləmək ailə bağlarını gücləndirməyə kömək edə bilər. Ailə üzvlərinin özlərinə də ayırdıqları xüsusi vaxta sahib olmaları, psixoloji cəhətdən daha sağlam qalmalarına kömək edə bilər.

ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИИ НА СЕМЬЮ

Кахраманова Аслы

АННОТАЦИЯ

Пандемический процесс оказал положительное и отрицательное влияние на семейную жизнь матерей и отцов, детей.Положительные эффекты включают:

Чтобы члены семьи уделяли друг другу достаточно времени

• более частое общение

• Возможность открытого и прямого общения

Побочные эффекты включают:

• Напоминание о печальных и неприятных событиях прошлого

• Не пытайтесь оказывать эмоциональное, физическое или словесное давление на членов семьи.

• дать отрицательный отзыв

• Отдавать приказы членам семьи

• Безработица, низкий экономический статус

• Неискренность и ложь

• Ирония, неуважение, несогласие

Следует помнить, что каким бы сложным и утомительным ни был этот процесс, необходимо обратить внимание на некоторые факторы, чтобы избежать возникновения проблем в семьях. Если человек может правильно описать свои чувства и мысли и передать их другому человеку конструктивным языком, проблемы могут быть решены до того, как они вырастут. Крайне важно, чтобы человек уважительно относился к мнениям собеседника, личному пространству, вкусам и чувствам, принимал их без осуждения и умел проявлять привязанность.

Выполнение семейных упражнений, релаксации и дыхательных упражнений в домашних условиях будет полезно как для качественного совместного времяпрепровождения, так и для поддержания здоровья.Мы должны помнить, что при создании повседневной деятельности возникают новые роли, и следует уделять внимание тому, чтобы распределение ролей в доме осуществлялось как можно более здоровым образом.

Семейное сосуществование очень важно. Например, совместное питание вне дома, общение, совместная игра и просмотр фильмов могут помочь укрепить семейные узы. Наличие у членов семьи особого времени, которое они также уделяют себе, может помочь им оставаться психологически более здоровыми.

INFLUENCE OF THE PANDEMIC ON THE FAMILY

Gahramanova Asli

SUMMARY

The pandemic process has positively and negatively affected the family life of mothers and fathers, children.Positive effects include:

• Family members have enough time for each other

• More frequent communication

• The ability to communicate openly and directly

Adverse effects include:

• Reminder of the sad and unpleasant events of the past

• Do not try to put emotional, physical or verbal pressure on family members

• give negative feedback

• Giving orders to family members

• Unemployment, lack of economic situation

• Insincerity and lies

• Irony, disrespect, disagreement

It is worth remembering that no matter how difficult and tedious this process is, it is necessary to pay attention to some factors so that problems do not arise in families. If the person is able to correctly describe their feelings and thoughts and pass them on to the other person in constructive language, problems can be solved before they grow up. It is extremely important for a person to respect the opinions, personal space, tastes and feelings of the interlocutor, accept them without judgment and know how to show love.

Doing family exercises, relaxation and breathing exercises at home will be beneficial both in terms of spending quality time together and maintaining good health.We must not forget that new roles arise when creating daily activities and care must be taken to ensure that the distribution of roles in the home is carried out in the healthiest way possible.

Family cohabitation is very important. For example, eating together, chatting, playing together, and watching movies can help strengthen family bonds. Having family members have special time that they also devote to themselves can help them stay psychologically healthier.

PSİXOLOGİYA

YENİYETMƏLƏRİN PEŞƏ SEÇİMİNİ TƏYİN ETMƏSİNƏ PSİXOLOJİ VƏ PEDAQOJİ DƏSTƏK METODLARININ VƏ DİAQNOSTİKASININ TƏHLİLİ

Məmmədova Nahidə Ravil qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
naida9449@gmail.com

Açar sözlər: peşəkar öz müqəddəratını təyinetmə, peşəkar diaqnostika, peşəkar məsləhət, peşə məlumatı, karyera məsləhəti üsulları.
Ключевые слова: профессиональное самоопределение, профессиональный диагноз, профессиональные консультации, профессиональная информация, методы профориентации.
Keywords: professional self-determination, professional diagnosis, professional advice, professional information, career counseling methods.

Müasir cəmiyyət hər biri insana xüsusi tələblər qoyan çoxlu peşələrlə xarakterizə olunur. Eyni zamanda, peşə seçimi ümumtəhsil müəssisələrinin tələbələrinin əksəriyyəti üçün ciddi həyat probleminə çevrilir ki, bu da orta məktəb şagirdlərinin öz müqəddəratını təyin etmələrinin psixoloji və pedaqoji dəstəyinə mütəxəssislərin və sosial-mədəni mühitin diqqətini artırır. Bu baxımdan çoxsəviyyəli peşə hazırlığı sistemində gənc nəslin sosial təminatını nəzərə alan perspektivli fəaliyyət sahələri, metod və vasitələri axtarmaq lazımdır. Bu istiqamətlərdən biri məzunlara psixoloji və pedaqoji dəstək sisteminin təşkilidir, bu sistem çərçivəsində onlara bilik əldə etməyin müxtəlif yolları təklif olunur, regional, bələdiyyə təhsil məkanı səviyyəsində vahid informasiya sistemi hazırlanır. Bütün bunlar şəxsi fəaliyyətə, yeni cəmiyyətə sərbəst və uğurlu inteqrasiyaya kömək edir. Psixoloji dəstəyin öyrənilməsi üçün ilkin şərt B. G. Ananiev, A. A. Bodalev, L. İ. Bozoviç, P. P. Blonsky, L. S. Vygotsky, P. Ya. Galperin, A. V. Zaporojets, A. N. Leontiev, A. R. Luria, V. N. Luria kimi rus klassiklərinin əsərləri idi. Psixoloji dəstək və onun məzmunu bir sıra elmi tədqiqatlarda nəzərdən keçirilir.

Tədqiqatçılar inkişafın mühüm sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini müəyyən etməklə, şəxsiyyətin formalaşmasında xarici və daxili amillərin rolunu aydınlaşdırmaqla şəxsi potensialın təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərini müəyyən etmişlər. Şəxsin peşə müqəddəratını təyinetmə sahəsində dəstəyin məqsədi təhsil profili və gələcək peşə fəaliyyətinin əhatə dairəsini seçmək prosesində tələbələrə karyera yönümlü dəstək göstərməkdir. Qarşıya qoyulan məqsədin uğurla həyata keçirilməsi üç sahədə işin keyfiyyətindən çox asılıdır: diaqnostik, məsləhət və maarifləndirici. Bu sahələrin hər birinə daha yaxından nəzər salaq.

1. Diaqnostik istiqamət peşə seçimini həyata keçirmək, bütövlükdə təhsil təşkilatında karyera rəhbərliyini optimallaşdırmaq, peşəkar müqəddəratını təyinetmə və peşəkar uyğunlaşmanı təşviq etmək üçün şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsini əhatə edir. Diaqnostika üsulları arasında müşahidə, sənədlərin və fəaliyyət nəticələrinin təhlili, praktiki hərəkətlərin təhlili, sorğu-sual, müsahibələr, testlər, peşəkar testlər metodu fərqləndirilə bilər.

Şəxsiyyətin inkişafının ilkin mərhələlərində müşahidə ən informativdir. Bu üsul, müşahidənin obyekti və parametrləri dəqiq müəyyən edilərsə, nəticələrin müşahidəsi və qeydə alınması üsulları, nəticələrin şərhi üsulları və s. o zaman səmərəli olur.

Praktiki hərəkətlərin təhlili (məktəbdə, ailədə), həyat planlarının həyata keçirilməsinin nəticələrinin yekunlaşdırılmasıdır. Bir şəxs müəyyən hərəkətlər edirsə və ya istehsal vəziy-

yətlərinə, o cümlədən stresli vəziyyətlərə müəyyən şəkildə reaksiya verirsə, gələcəkdə onların təkrarlanması ehtimalı yüksəkdir. Davranış təzahürləri ilə asanlıqla maskalanan və ya digər üsullarla öyrənilməsi mümkün olmayan şəxsiyyət xüsusiyyətləri haqqında məlumat əldə etmək olar.

Şəxsi həyat planlarını, əgər onlar artıq formalaşıbsa, müəyyən etmək üçün sorğu-sual daha çox tətbiq edilir. Bu üsul bioqrafik məlumatların və ya subyektiv məlumatların sürətlə toplanmasına imkan verir.

Müsahibələr həm tələbələrin özləri, həm də müəllimlər və valideynlərlə aparıla bilər. Onların tematik diqqəti var. Əvvəlcədən hazırlanmış suallardan bir qədər yayındırmaq, onların ardıcıllığını dəyişmək və s. mümkünlüyü ilə ciddi müəyyən edilmiş məsələlər üzrə aparılan strukturlaşdırılmış müsahibələr var [1; 2].

Sınaq, optantın şəxsiyyəti haqqında standartlaşdırılmış məlumatları əldə etmək üçün karyera rəhbərliyinin bütün mərhələlərində aparılır. Bundan əlavə, peşəkar və şəxsi müqəddəratını təyinetmə qabiliyyətini artırmaq üçün testlər aparılır. Opantın və ya mütəxəssisin hazırlıq səviyyəsi və ixtisasları haqqında fikir verən nailiyyət testləri var (bu qrupa kəşfiyyat testləri də daxildir); xüsusi əmək şəraiti olan peşələrə münasibətdə istifadə olunan xüsusi qabiliyyət testləri; müəyyən şəxsiyyət xüsusiyyətlərini mühakimə etməyə imkan verən şəxsiyyət testləri (karyera yönləndirmə məqsədləri üçün həm tək faktorlu, həm də çoxfaktorlu test üsullarından istifadə olunur). Nadir hallarda proyektiv şəxsi metodlardan istifadə olunur.

Peşəkar sınaq metodu həm oyun şəklində (məşq məşğələləri zamanı), həm də istehsalat təcrübəsi və ictimai faydalı iş şəklində istifadə edilə bilər. Əvvəlki iş zamanı əldə edilmiş məlumatları dəqiqləşdirməyə və təsdiq etməyə imkan verir [2].

Şəxsiyyəti ən dərindən və hərtərəfli öyrənmək üçün bir neçə fərqli metoddan istifadə edilməlidir. Eyni zamanda, psixodiaqnostikada qəbul edilmiş bütün etik standartlara əməl edilməlidir.

2. Məsləhətçi istiqamət, tələbələrə peşəkar diaqnostika əsasında peşəkar müqəddəratını təyinetmədə xüsusi yardımın göstərilməsini nəzərdə tutur. Peşə məsləhəti, məsləhətçi ilə müştərinin (yeniyetmənin) şüurlu peşə seçiminə hazırlanmasında məqsədyönlü psixoloji və pedaqoji qarşılıqlı əlaqəni özündə cəmləşdirən peşəyönümü sisteminin ən mühüm komponentlərindən biridir. Peşəkar konsultasiya çərçivəsində ən azı üç vəzifə həll olunur: kim olmaq, nə olmaq və necə seçim etmək. Peşəkar məsləhətlərin növləri: qrup və fərdi [5].

Cədvəl.1

Peşəkar məsləhətlərin növləri

Peşəkar konsultasiya növü	**Peşəkar məsləhətin vəzifələri**
İstinad və məlumat	– peşəkar məlumatların verilməsi; – maraq kəsb edən peşələrlə, xüsusiyyətləri ilə tanışlıq – peşə təhsili təşkilatlarının tələblərinin təsviri milli təhsil, təlim imkanlarının xüsusiyyətləri; – əmək bazarının inkişaf şərtlərinin və tendensiyalarının nümayişi.
Diaqnostik	– psixofizioloji, fərdin təyini tələbənin psixoloji xüsusiyyətləri; – sosial və peşəkar oriyentasiya tapmaq öz müqəddəratını təyin edən yeniyetmə; – təhsil və peşə yolunu seçməkdə onun motivlərinin yaradılması.

Təhsil	– peşə fəaliyyətinin modelləşdirilməsi; – sosial və peşəkar münasibətlərin yenidən canlandırılması; – peşəkar seçim probleminə marağın stimullaşdırılması.
islahedici	– əsassız və ya kifayət qədər düşünülməmiş düzəliş tələbələrin peşə planı; – məzmun haqqında əlavə məlumatların verilməsi – peşə fəaliyyəti, iş şəraiti, tələblər – bir insana, o cümlədən tibbi baxımdan peşə.

Qrup konsultasiyası müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər: test, təlim, mühazirə. Fərdi konsultasiya adətən məsləhətçi ilə tələbə arasında diaqnostika prosesi (sınaq, proyektiv və kart üsulları), fərdi diaqnostikanın nəticələrinin müzakirəsi, peşəkar fərziyyələrin təşviqi və sınaqdan keçirilməsi, peşəkar biliklərin inkişafı daxil olmaqla, məsləhətçi ilə tələbə arasında söhbət formasında həyata keçirilir.

3. Təhsil istiqaməti peşə fəaliyyətində (sosial-psixoloji, sosial səlahiyyətlər) tətbiqi məqsədi ilə peşəkar əhəmiyyətli psixoloji bilik və bacarıqların spektrinin genişləndirilməsini nəzərdə tutur. Tərbiyə işi aktiv və passiv formalarda aparıla bilər.

Tədris işinin passiv formalarına aşağıdakılar daxildir:

– Söhbətlər, mühazirələr, video çarxlara baxmaq;
– Peşə diaqnostikası, tələbələr üçün peşə konsultasiyası;
– Valideynlər üçün məsləhətlər (müəllimlər, psixoloqlar, peşə məsləhətçiləri);
– “peşəkar yarmarkaları” ziyarət etmək;
– Şəhərin, rayonun “təhsil xəritəsi” ilə tanışlıq;
– “sizin peşəkar gələcəyiniz” stendlərinin dizaynı;
– Yaradıcılıq işlərinin sərgiləri [4].

Tələbələrin peşəkar öz müqəddəratını təyinetmə işinin səmərəliliyini artırmaq üçün "müəllim - şagird - valideyn" üçbucağında aktiv iş formalarından istifadə etmək təklif olunur. Bunlara daxildir:

– Şagirdlərin təhsil təşkilatlarına ekskursiyaları, burada gələcək təhsilin real şəraitini görmək, təhsil müəssisəsinin tarixi ilə tanış olmaq, tələbələrlə ünsiyyət qurmaq;

– Tələbələrin yaradıcılıq birliklərinin rəhbərləri ilə ustad dərslərində “aktiv güc sınağı” (materiallarla işləmək üçün müxtəlif üsulların nümayişi, oyunlarda iştirak və s.);

– Karyera istiqaməti üçün rollu oyunlardan istifadə (oyun vasitəsilə şagirdlərə real həyatda yarana biləcək həmin həyat vəziyyətlərini “imitasiya etmək”, təhlil etmək və oynamaq imkanı verilir. Belə oyunlarda iştirak etməklə uşaqlar öz istedadlarını üzə çıxarır, fikirlərini ifadə etməyi öyrənmək, natiqlik qabiliyyətini inkişaf etdirmək və daha çox);

– Valideynlərlə iş (peşə yönümü məsələlərində valideynlərin pedaqoji maarifləndirilməsinə mühüm yer verilməlidir) [6].

4. Korreksiya-inkişaf istiqaməti şagirdlərin keyfiyyətlərinin inkişafı, gələcək peşə üçün zəruri olan bacarıqların formalaşdırılması, şəxsi resursların aktivləşdirilməsi və s.

Tələbələrlə təlim işinin iki əsas istiqaməti var: şəxsi inkişafa və şəxsi potensialın üzə çıxarılmasına yönəlmiş təlimlər; gələcək iş fəaliyyətlərində zəruri olan bacarıq və bacarıqları inkişaf etdirmək üçün təlimlər.

Təlimlərin birinci növünü həyata keçirərkən tələbələr şəxsi inkişafa və həyat potensialının üzə çıxarılmasına töhfə verən biliklərə, eləcə də peşəkar həyatlarını inamla qurmağa, cəmiyyətin fəal və faydalı üzvü olmağa imkan verəcək bacarıqlara yiyələnə bilərlər. İkinci növ təlimlər əmək fəaliyyətinin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün

zəruri olan bilik, bacarıqların mənimsənilməsinə, korreksiyasına və bacarıq və münasibətlərin formalaşmasına yönəldilmişdir [8].

Beləliklə, məktəbəqədər təhsil mərhələsində, gələcək peşə fəaliyyətini seçmək məsələsi aktuallaşdıqda, yeniyetmələr peşə seçimində bacarıq və meylləri, peşəkar və idrak maraqlarını müəyyən etmək və inkişaf etdirmək üçün onlara şəxsiyyətyönümlü yardım göstərmək məqsədi ilə karyera rəhbərliyi mütəxəssislərinin ixtisaslı köməyinə ehtiyac duyurlar. Peşəyönümü işinin uğuru mütəxəssisin orta məktəb şagirdlərinin fərdi xüsusiyyətlərini araşdırmaq, şagirdlərin peşə yönümünü formalaşdırmaq üçün müxtəlif iş forma və üsullarından hərtərəfli istifadə etmək bacarığından asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Данченко С. А., Шилова Е. В., Савченко О. В. Профессиональное самоопределение подростков. – Владивосток: МГУ, 2012. – 65 с.
2. Диагностика профессионального самоопределения: учеб.-метод. пособ. / сост. Я. С. Сунцова. – Ижевск: Изд-во «Удмуртский университет», 2009. – 112 с.
3. Зеер Э. Ф., Павлова А. М., Садовникова Н. О. Профориентология: теория и практика: учеб. пособ. для высш. шк. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2004. – 192 с.
4. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 512 с.
5. Мякушкин Д. Е. Методы профориентации и профконсультирования / Д. Е. Мякушкин, Е. О. Шалашова. – Челябинск: Издательский центр ЮУрГУ, 2009. – 33 с.
6. Пряжников Н. С. Активные методы профессионального самоопределения: учеб. пособ. – М.: МГППИ, 2001. – 88 с.
7. Пряжникова Е. Ю., Пряжников Н. С. Профориентация: учеб. пособ. для вузов. – М.: Академия, 2005. – 496 с.
8. Шевченко М. Ф. Тренинг «Профориентация для старшеклассников». – СПб.: Речь, 2007. – 56 с.

YENİYETMƏLƏRİN PEŞƏ SEÇİMİNİ TƏYİN ETMƏSİNƏ PSİXOLOJİ VƏ PEDAQOJİ DƏSTƏK METODLARININ VƏ DİAQNOSTİKASININ TƏHLİLİ

Məmmədova Nahidə

XÜLASƏ

Məqalədə yeniyetmələrin peşəkar öz müqəddəratını təyin etməsinə psixo-pedaqoji dəstəyin mahiyyəti açıqlanır. Karyera rəhbərliyinin əsas istiqamətləri: diaqnostik, məsləhətçi, maarifləndirici, düzəldici inkişaf. Yeniyetmələrin peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyət və bacarıqlarının peşəkar diaqnostikası və metodlarına, onların şəxsi resurslarının artırılmasına xüsusi diqqət yetirilir.

АНАЛИЗ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ МЕТОДОВ СОПРОВОЖДЕНИЯ И ДИАГНОСТИКИ МОЛОДЕЖИ В ОПРЕДЕЛЕНИИ ВЫБОРА ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Мамедова Нахида

АННОТАЦИЯ

В статье раскрывается сущность психолого-педагогического сопровождения профессионального самоопределения подростков. Основные направления управления карьерой: диагностическое, консультативное, воспитательное, коррекционно-развивающее. Особое внимание уделяется профессиональной диагностике и методам профессионально важных качеств и умений подростков, повышению их личностных ресурсов.

ANALYSIS OF PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL SUPPORT METHODS AND DIAGNOSTICS FOR YOUNG PEOPLE TO DETERMINE THE VOCATIONAL CHOICE

Mammadova Nahida

SUMMARY

The article describes the essence of psycho-pedagogical support for professional self-determination of adolescents. The main directions of career management: diagnostic, advisory, educational, corrective development. Special attention is paid to the professional diagnosis and methods of professionally important qualities and skills of teenagers, to increase their personal resources.

XƏRÇƏNG XƏSTƏLƏRİNİN PSİXOLOJI XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN XƏSTƏLİYİN NÖVÜNDƏN VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏSİNDƏN ASILI OLARAQ DƏYİŞMƏSİ

Gözəlova Səma Natiq qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
semagozelova832@gmail.com

Açar sözlər: xərçəng, xərçəngin inkişaf mərhələsi, xəstəliyin daxili mənzərəsi, onkologiya, psixoterapiya və s.
Ключевые слова: рак, статия развития рака, внутренняя картина болезни, онкология, психотерапия и др.
Keywords: cancer, stage of cancer development. the internal picture of the disease, oncology, psychotherapy, etc.

Müasir dövrün ən böyük qorxularından biri də xərçəng xəstəliyidir. Dünyada hər il milyonlarla insanda yeni bədxassəli törəmə halları müəyyən edilir. Patoloji prosesin müxtəlif inkişaf mərhələlərində onkoloji xəstələrin psixologiyasında bir sıra xüsusiyyətlər qeydə alınır. Hələ diaqnozu dəqiqləşdirilənə qədər onkoloji xəstəliyin ilkin mərhələsində psixoloji dəyişikliklər somatik xəstəliklərdə olduğu kimi inkişaf edir və şəxsin fərdi keyfiyyətlərindən asılı olur. Diaqnoz dəqiqləşdirilərkən, əgər ümumi vəziyyət qənaətbəxşdirsə, pasiyent xərçəng xəstəliyi haqqında düşüncələri özündən uzaqlaşdırır, adi həyat tərzi keçirməyə davam edir. Beləliklə, pasiyent şüurlu şəkildə "xəstəlikdən qaçır". "Qəti diaqnoz" qoyulduqdan sonra xəstələrin psixologiyası dəyişir. Onların psixologiyasının dəyişməsinin səbəblərindən biri də daxili orqanların funksional pozuntularının olmasıdır. Beləliklə, bu xəstələr ətrafdakılardan uzaqlaşır, heç nəyə sevinə bilmirlər. Pasientlər bəzən müalicəni inanaraq, bəzən isə inanmadan qəbul edirlər və xərçəng haqqında düşüncələri özlərindən uzaqlaşdırmağa çalışırlar [2,s 247-248].

Xərçəng xəstəliyindən əziyyət çəkən istənilən insanın psixikası xəstəliyin ilk mərhələsində ağır somatik xəstəliyi xatırladır. Xəstəliyin ilkin mərhələsində ağrılarla əlaqədar psixikada müəyyən dəyişikliklər müşahidə olunur. Diaqnoz qoyulan zaman onlarda psixogen təzahürlü psixi pozulmalar yaranır. Əvvəlcə pis diaqnozdan qorxma müşahidə olunur. Diaqnoz qoyulma mərhələsində psixogen reaksiya passivlik, patoloji sakitlik, sarışan fikir və qorxuların vizuallaşması, fantaziyalara qapılma, təsəvvürlərin dəyişməsi kimi təzahür edir. Diaqnoz qoyulduqdan sonra stasionarda müalicə alan xərçəng xəstələri xəstəliyin çiçəklənmə dövrünü yaşayırlar. Artıq onlarda daxili orqanların ciddi zədələnməsi və funksiyalarının pozulması müşahidə edilir. Lakin, xəstəliyin son mərhələsindən fərqlə olaraq bu mərhələdə xəstə hələ orqanizminin mübadilə balansını saxlayır və vəziyyətini yaxşılaşdıra bilir. Xəstənin əhval-ruhiyyəsi astenikdir və darıxmalar olur. Cüzi ağrıya və damara olan inyeksiyalara dözmürlər. Ona görə də, xəstə ilə aparılar terapiya ağrılı olmamalı və xəstəni yormamalıdır. Onlarda diqqət, nitq, mimika, poza və sifət monoton ifadəli olur. Zamanda və məkanda bələdləşirlər, lakin elementar hallüsinasiyalar, xışıldı eşitmə, insan fiquru görmə və s. müşahidə olunur. Xüsusilə xəstəliyin son mərhələsində xəstənin psixi vəziyyətinə qarşı diqqətli olmaq lazımdır. Xəstəyə həddindən artıq diqqət, nəvaziş, mərhəmət və s. göstərmək onun psixi vəziyyətini pisləşdirərək ölümə məhkumluq psixozu yaradır [1,s 122].

Rentgenoterapiya, cərrahi əməliyyat kimi fəal müalicələr zamanı xərçəng xəstələri passiv, qəmgin olur. Onlarda yaşamaq arzusu zəyifləyir və məyusluq hissləri baş qaldırır. Bir çox xəstələrin şəxsi keyfiyyətleri saxlansa da iradəsi, intellekti, affektiv sferası zəyifləyir, nitqi kasadlaşır [2].

Psixonkologiya sahəsində müasir tədqiqatlar üç istiqamətdə aparılır: xərçəngin psixoloji ilkin şərtləri, xərçəng xəstələrinin psixi dəyişiklikləri və psixokorreksiyanın mümkünlüyü. Elmi ədəbiyyatda psixi vəziyyətin onkoloji xəstəliklərin inkişafı və gedişinə təsiri haqqında müxtəlif məlumatlar var; emosiyaların, mərkəzi sinir və immun sistemlərin əlaqəsi sübut olunmuş faktdır. Psixoloji kanserogenlər adlanan müxtəlif psixo-travmatik hadisələr, uzun müddət melanxolik və ümidsizlik vəziyyətində qalmaqdır. Atipik hüceyrələrin sintezinin artmasına səbəb olan immunitet sisteminə təsirdə aparıcı rolu həyata marağın itirilməsi oynayır. Bədxassəli yenitörəmələrin inkişafı üçün əhəmiyyətli meyllər konstitusional depressiv şəxsiyyət quruluşu və premorbid infantilizmdir. Onkologiya ilə aşağı sosial-iqtisadi vəziyyət arasında da əlaqə var.

Xərçəng xəstələrinin psixikasında dəyişikliklərə gəldikdə, bu transformasiyanın səbəbləri olduqca başa düşüləndir, çünki onlar ağrının olması, residivlərin və metastazların daimi təhlükəsi kimi xərçəngin xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilir. Dəyişən həyat şəraitində xəstələrin şəxsiyyətinin strukturu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir, tez-tez əvvəllər xarakterik olmayan autistik xüsusiyyətlər qazanır. Zehni qorunma vəziyyətində vəziyyəti obyektiv təhlil etmək qabiliyyəti pozulur ki, bu da ən pis nəticənin təqdimatı ilə xəstəliyin yanlış konsepsiyasının formalaşmasına səbəb ola bilər [7].

Əməliyyatdan əvvəlki və əməliyyatdan sonrakı erkən dövrlərdə sonrakı psixi pozğunluqların mövcudluğunu və şiddətini müəyyən edən psixi reaksiyaların xüsusiyyətləri bir çox amillərdən, o cümlədən yaş, sosial status, şəxsiyyət xüsusiyyətləri, intellektual səviyyə, ailə münasibətləri, əməliyyat üçün gözləmə müddəti, əməliyyatdan sonrakı dövrlər haqqında məlumatlardan asılıdır. Epidemioloji tədqiqatlara görə, xərçəng xəstələrində psixi pozğunluqlar 70-80% hallarda inkişaf edir. Sağlamlığın pisləşməsi, vegetativ-damar pozğunluqları və adi sosial fəaliyyətin məhdudlaşdırılması vəziyyəti fonunda xəstələrdə depressiya, emosional labillik, daimi narahatlıq, sağlamlıqları üçün qorxudan yaranan əvvəllər xarakterik olmayan aqressivlik, sağalmaya inamsızlıq müşahidə olunur.

Həyatları üçün məsuliyyətin həkimlərin əlinə keçməsi ilə bağlı məcburi vəziyyətə görə xəstələrin problemin həllinin planlaşdırılmasına reaksiyalarının və məsuliyyəti öz üzərinə götürmə səviyyəsinin də azalması müşahidə olunur. Əməliyyatla əlaqəli mərhələlərdə emosional vəziyyətin yaxınlaşan müdaxilənin invazivlik dərəcəsindən və zədələnmə yerindən asılılığı var. Daha sonra, reabilitasiya dövründə xəstələrin subyektiv təcrübələri ilə yanaşı, qeyri-adekvat, qeyri-dost, tez-tez qeyri-sağlam maraq elementləri, başqalarının münasibəti, yaxınlarından uzaqlaşma kimi psixi narahatlığın obyektiv səbəbləri də mövcuddur.

Xərçəngdən əziyyət çəkən xəstələrin psixoloji xüsusiyyətləri xəstəliyin inkişaf məhələsi ilə yanaşı, həm də xəstəliyin növündən asılı olaraq da dəyişir. Xərçəng xəstəliyinin bir çox növü vardır (süd vəzi xərçəngi, uşaqlıq boynu xərçəngi, ağciyər xərçəngi, qaraciyər xərçəngi, mədəaltı vəzi xərçəngi, dəri xərçəngi, mədə xərçəngi və s.).

Ölkə qadınlarında ən çox rast gəlinən onkoloji xəstəlik süd vəzi xərçəngidir. Mastektomiya bədənin fiziki və psixoloji imicində dəyişiklik, aşağılıq hissi ilə nəticələnir, buna görə də bu cərrahi müdaxiləyə məruz qalan süd vəzi xərçəngi olan xəstələrdə psixo-emosional vəziyyətin pozulması xüsusilə açıq şəkildə ifadə edilir. Süd vəzi xərçəngi olan xəstələrdə xəstəliyin başlanğıcındakı şok, narahatlıq və qorxu vəziyyəti, dayandırılmadan, mastektomiyadan sonra 87% hallarda xəstəliyin irəliləməsinin həyəcanlı gözləməsi səbəbindən ağır nevrotik və depressiv vəziyyətlərə çevrilir. Uzunmüddətli dövrdə (müalicənin bitməsindən 12-15 ay sonra) anksiyete-depressiv, anksiyete-rigid və isterik şəxsiyyət tipləri üstünlük təşkil edir ki, bu da dərin psixi deformasiyanın mövcudluğunu göstərir [4,s 74].

Psixi pozğunluqlar digər lokalizasiyanın onkoloji xəstəlikləri olan xəstələrdə də müşahidə olunur və bir sıra xarici tədqiqatçıların fikrincə, ağciyər, qaraciyər, mədəaltı vəzi, baş və boyun xərçəngi olan xəstələrdə daha aydın psixi pozğunluqlar inkişaf edir. Yerli tədqiqatlar

arasında psixi pozğunluqların lokalizasiyası və şiddəti arasındakı əlaqəyə dair yuxarıda qeyd olunanlara bənzər məlumatlar yoxdur, baxmayaraq ki, bu mövzuda bir çox araşdırma var.

Məsələn, I.V. Qriqoryeva və S.A. İgumnov qeyd edir ki, qalxanabənzər vəzi xərçəngi olan xəstələrdə xəstəliyə qarşı həyəcanverici reaksiya növü üstünlük təşkil edir, idrak proseslərində də dəyişikliklər olur.

T.İ. Quruşina mədə xərçənginə görə əməliyyat edilən xəstələrdə narahatlıq və depressiv pozğunluqların inkişafı haqqında məlumat verir, həmçinin bu xəstələrə xas olan, intensivliyi depressiv simptomların şiddəti ilə əlaqəli olan aqastrik asteniya sindromunu təsvir edir.

V.A. Roslyakova üz-çənə nahiyəsinin şişləri olan xəstələrin emosional vəziyyətinin öyrənilməsi zamanı 100% hallarda yüngül və ya orta dərəcəli depressiv epizodların olduğunu müəyyən etmişdir.

Hal-hazırda, xərçəng xəstələri üçün psixoterapiyanın (PT) əhəmiyyəti və effektivliyi ümumiyyətlə qəbul edilir, baxmayaraq ki, onun həyata keçirilməsi üçün vahid standartlar hələ tərtib edilməmişdir. Elmi ədəbiyyatda ən çox adı çəkilən sahələr və metodlar arasında aşağıdakıları qeyd etmək olar: rasional, idrak-davranış, ekzistensial, inteqrativ, qrup PT, mütərəqqi əzələ relaksasiyası, avto-təlim, hipnoz, simvol draması, aktiv təxəyyül texnikaları, psixosintez, geştalt terapiya. PT-nin üç əsas mərhələsi var: əməliyyatdan əvvəl, əməliyyatdan sonrakı erkən və uzunmüddətli dövrlərdə iş [5,s 82].

Əməliyyatdan əvvəlki dövrdə iş, əsasən, xəstənin diaqnoz qoyulmuş xəstəlik haqqında bütün biliklərini təkmilləşdirmək, bu nozologiya ilə bağlı yaranan qorxu və mənfi münasibətləri tələffüz etmək səviyyəsində xəstəlik haqqında təsəvvürlərinin rasional korreksiyasına yönəldilmişdir. Psixo-onkologiya sahəsində tədqiqatçılar xəstələr tərəfindən yeni mənalar sistemi əldə etməyin vacibliyini qeyd edirlər, çünki birincisi diaqnoz qoyulan andan çökməyə başlayır.

Əməliyyatdan sonrakı erkən dövrdə PT özünü təcrid etmənin və xəstəliyə batırılmasının qarşısını almağa yönəldilmişdir. Burada PT qrupunun müxtəlif istiqamətləri xüsusilə təsirli olur, təbiiyə yaxın ünsiyyət şəraiti yaratmağa imkan verir ki, bu da aşağılıq kompleksindən qurtulmağa kömək edir. Psixokorreksiya müxtəlif əməliyyatlardan sonra orqanizmin funksional bərpasında da rol oynayır.

Beləliklə, T.İ. Quruşina, laringektomiyadan sonra boğaz xərçəngi olan xəstələrdə səsin sonorluğunu bərpa etmək üçün loqopedik seansların müvəffəqiyyəti birbaşa xəstələrin psixi vəziyyətindən asılıdır; buna görə də PT-nin reabilitasiya kompleksinə daxil edilməsi müsbət emosional vəziyyət əldə etməklə loqopedik məşqlərin başa düşülməsini artırmağa kömək edir. Bir sıra tədqiqatların nəticələrinə görə, PT kemoterapi və radiasiya terapiyasının təsirini gücləndirir.

Reabilitasiya müalicəsi mərhələsində PT əvvəlki mərhələlərlə müqayisədə daha uzun və mürəkkəbdir, çünki ilk mərhələlərin şok reaksiyaları ağır narahatlıq və depressiv pozğunluqlara çevrilmişdir. İnsanın özü və dünya ilə münasibətinin dəyişməsi özünü təcrid etməyə gətirib çıxara bilər ki, bu da əvvəlki sosial əlaqələrin itirilməsi ilə əlillikdən qaynaqlanır. Buna görə də, reabilitasiya dövründə psixokorreksiya aktiv həyata qayıtmağı asanlaşdıracaq məqsədlərin qoyulmasına yönəldilməlidir.

Bir çox müəlliflər PT onkoloji xəstələrinin müalicənin müxtəlif mərhələlərində bir neçə metodun kombinasiyası ilə yüksək effektivliyini qeyd edirlər və texnikaların əksəriyyəti psixikaya qarşılıqlı gücləndirici təsir göstərdiyi üçün paralel olaraq istifadə olunur. G.A.Tkaçenko, I.K. Vorotnikov və Y.V. Buydenok şəxsiyyət yönümlü, koqnitiv və təklifedici metodları ayırır: hipnoz, oyaqlıq vəziyyətində təklif (E.Coue metodu) və avtohipnotik trans vəziyyətində (İ.Şulz tərəfindən avtogen təlim). Müəlliflərin fikrincə, şəxsiyyət yönümlü və koqnitiv istiqamətlər əsasən yüksək intellektə malik olan, xəstəliyə qarşı stress

reaksiyasının öhdəsindən müstəqil şəkildə gəlmək üçün resursu olan insanlara şamil edilir. Relaksasiya üsulları ilə birlikdə təklif üsulları xüsusilə yüksək səviyyədə narahatlıq və yüngül depressiya olan xəstələrdə təsirli olur [10,s 73].

1960-cı illərdən K.Simonton və S.Simonton onkoloji xəstələrin psixokorreksiyası imkanlarını tədqiq edir və rasional qavrayış səviyyəsində işləməkdən əlavə, bütöv, çoxşaxəli sistem işləyib hazırlayırlar. müxtəlif üsulların birləşməsini özündə cəmləşdirən texnikalar. Məsələn, istirahət fonunda "Gizli şikayətlərin aradan qaldırılması" (simvol dramının aktiv təxəyyül metodu ilə birləşməsi), "Məqsədlərin müəyyən edilməsi" (rasional iş və vizuallaşdırma daxildir), "Daxili mentorla görüş" kimi üsullar. (simvol dramı və psixosintezin birləşməsi), " Ağrıya qalib gəlmək" (bədən yönümlü PT elementləri ilə məşqlər toplusu, simvol draması, aktiv təxəyyül, psixosintez), həmçinin "Xəstəliyin residivi" və "Ölümlə iş" Qorxu ilə işin ekzistensial və transpersonal PT üsulları vasitəsilə baş verdiyi üsullar.

Bir və ya iki üsulun təcrid olunmuş istifadəsində uğurlu psixoterapevtik təsirin sübutu da var. Məsələn, S. Greer qeyri-adaptiv davranış tərzini yenidən nəzərdən keçirməyə yönəlmiş idrak-davranışçı PT çərçivəsində qısamüddətli qrup işi olan adyuvant psixoloji terapiya metodunu işləyib hazırladı. Yuxarıda da adı çəkilən G.A. Tkachenko digər işində hissləri və emosiyaları simvolik səviyyədə tədqiq etməyə və ifadə etməyə imkan verən art-terapiya üsullarının təcrid olunmuş istifadəsi nəticəsində xəstələrin psixi vəziyyətində əhəmiyyətli bir yaxşılaşma olduğunu bildirir [3,s 66].

Müəlliflər rəmzi dramaturgiyadan art-terapiya, bədən yönümlü, müştəri mərkəzli terapiya üsulları ilə birlikdə istifadə etməyə imkan verən fərqli keyfiyyət kimi metodun xüsusi plastikliyini qeyd edirlər. Ədəbiyyatda onkoloji xəstələrin PT-də desensibilizasiya və göz hərəkətləri ilə emal (EMDR) metodunun istifadəsi haqqında da məlumatlar vardır. İ.V Qriqoryeva və S.A. İgumnovun fikrincə, EMDR-nın qısa müddətli istifadəsi rasional PT-nin ənənəvi üsullarından istifadə etməklə müqayisədə daha qısa müddətdə daha aydın və sabit psixoloji uyğunlaşma vəziyyətinə nail olmağa imkan verir.

Onkoloji xəstəliyin başlanğıcından sabit remissiyaya qədər uzun bir müddət ərzində xəstələr çox vaxt dünyanın mənzərəsini kökündən dəyişdirirlər, intensiv şəxsi inkişaf başlayır, çünki ağır, həyati təhlükəsi olan bir xəstəlik təcrübəsi itkiyə səbəb olur. G.A. Tkaçenko və İ.M. Shestopalov döş xərçəngi olan xəstələrin dəyər ehtiyac sahəsinin tədqiqi nəticəsində xəstəliyin başlanğıc vaxtı ilə müqayisədə uzunmüddətli dövrdə əhəmiyyətli dəyişikliklər aşkar etdi. İnkişaf, özünə inam, sevgi, aktiv aktiv həyat, həqiqi dostların olması kimi dəyərlərin əhəmiyyəti artdı. N.V Finagentovun fikrincə, reabilitasiyanın daha yaxşı keyfiyyətinə töhfə verən amillər mənəvi inkişaf, təhsil, öz duyğularını idarə etmək, özünü qəbul etmək, yaxın əlaqələr qurmaq bacarığı və sağlamlığı yaxşılaşdırmaq üçün aktiv iş idi. PT-nin mənəvi inkişafa yönəldilməsi reabilitasiya müalicəsinin müddətini azaltmağa və uzunmüddətli proqnozu yaxşılaşdırmağa kömək edir [6,s 17].

Bir sıra müşahidələrə görə, Xərçəng xəstələrinin PT nəinki həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırır və müddətini artırır, həm də tam sağalmanı təşviq edir. Sonuncuya gəlincə, "möcüzəvi sağalma" psixoterapevtin postulyasiyası ilə deyil, xəstənin sağalacağına inanması ilə deyil, real hisslərlə müşayiət olunan və şüurun dəyişməsinə səbəb olan üsullardan istifadə nəticəsində baş verir [12,s 60].

Beləliklə, təqdim olunan ədəbiyyat icmalına görə, onkoloji xəstələr tez-tez psixo-emosional sferada pozğunluqlar inkişaf etdirir, müalicəni çətinləşdirir və bərpa dövründə reabilitasiyanın effektivliyini azaldır. Buna görə də psixo-korreksiyaya və PT-yə ehtiyac var. Geniş çeşidli texnikaları təmin edən ən çox seçilən multimodal yanaşma. İş palliativ onkologiyada psixokorreksiya mövzusuna toxunmur, çünki bu sahənin konkret məqsəd və vəzifələri var və buna görə də həm xərçəng xəstələrinin terminal mərhələsindəki psixo-emosional vəziyyəti məsələsinin, həm də daha ətraflı öyrənilməsini tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Şəfiyeva E.İ. Somatik xəstəliklərin klinikasının psixoloji problemləri. Bakı 2013, 193 s.
2. İsmayılov N., İsmayılov F. Tibbi psixologiya və psixoterapiya. Bakı: Maarif, 2008, 416 s
3. Лурия Р.А. Внутренняя картина болезней и иатрогенные заболевания. М.: Медицина; 1977.
4. Вассерман Л.И., Трифонова Е.А., Федорова В.Л. Внутренняя картина болезни в структуре качества жизни у больных с соматической патологией. Сибирский психологический журнал. 2008; 27: 67—71.
5. Малкина-Пых И.Г. Психосоматика. М.: ЭКСМО; 2009.
6. Григорьева И.В., Игумнов С.А. Особенности психологического состояния и медико-психологическая помощь пациентам, оперированным по поводу рака щитовидной железы: основные стратегии психотерапевтической коррекции. Обозрение психиатрии и медицинской психологии. 2010; 2: 19—23.
7. Вассерман Л.И., Громов С.А., Михайлов В.А., Лынник С.Д., Флерова И.Л. Концепции реабилитации и качества жизни: преемственность и различия в современных подходах. В кн.: Психосоциальная реабилитация и качество жизни. СПб: СПбНИПНИ им. В.М. Бехтерева; 2001: 103—14.
8. Смулевич А.Б. Депрессии в общей медицине: Руководство для врачей. М.: МИА; 2001.
9. Козлова Н.В., Андросова Т.В. Социально-психологическое сопровождение онкологических больных. Вестник Томского государственного университета. 2010; 335: 142—7.
10. Winkleby M.A., Jatulis D.E., Frank E., Fortmann S.P. Socioeconomic status and health: how education, income, and occupation contribute to risk factors for cardiovascular disease. Am. J. Publ. Health. 1992; 82: 816—20.
11. Adler N.E., Boyce T., Chesney M.A., Folkman S., Syme L. Socioeconomic inequalities and health. J. A. M. A. 1993; 269: 3140—5.
12. Taylor S.E., Seeman T.E. Psychosocial resources and the SES-health relationship. Ann. N. Y. Acad. Sci. 1999; 896: 210—25.
13. Karnofsky D.A., Abelmann W.H., Craver L.F., Burchenal J.H. The use of the nitrogen mustards in the palliative treatment of carcinoma: with particular reference to bronchogenic carcinoma. Cancer. 1948; 1: 634—56.

XƏRÇƏNG XƏSTƏLƏRİNİN PSİXOLOJI XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN XƏSTƏLİYİN NÖVÜNDƏN VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏSİNDƏN ASILI OLARAQ DƏYİŞMƏSİ

Gözəlova Səma

XÜLASƏ

Məqalə, xərçəng xəstələrində müşahidə olunan xəstəliyin daxili mənzərəsinin və psixi pozğunluqların xüsusiyyətlərini təqdim edir. Xərçəngin növündən və inkişaf mərhələsindən asılı olaraq xəstələrin psixoloji xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Xərçəngin inkişafına təsir edən amillər nəzərə alınır. Bu kateqoriyalı xəstələrin psixo-emosional vəziyyətini qiymətləndirmək üçün ən çox istifadə olunan psixodiaqnostika üsulları sadalanır. Həm müalicə zamanı onkoloji xəstəlikləri olan xəstələrin vəziyyətinin psixokorreksiyasına, həm də sağalma dövründə psixo-reabilitasiyaya və həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş psixoterapevtik yanaşmalar da təqdim olunur.

ИЗМЕНЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК ОНКОЛОГИЧЕСКИХ БОЛЬНЫХ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ ТИПА ЗАБОЛЕВАНИЯ И СТАДИИ РАЗВИТИЯ

Гозалова Сама

АННОТАЦИЯ

В статье представлена характеристика внутренней картины болезни и психических расстройств, наблюдаемых у онкологических больных. В зависимости от вида рака и стадии развития обсуждаются психологические особенности болных. Учитываются факторы, предрасполагающие к развитию рака. Перечислены наиболее часто используемые психодиагностические методы оценки психоэмоционального состояния данной категории больных. Также представлены психотерапевтические подходы, направленные на психокоррекцию состояния больных онкологическими заболеваниями в процессе лечения, а также на психореабилитацию при выздоровлении и повышении качества жизни.

CHANGE OF PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF CANCER PATIENTS DEPENDING ON THE TYPE OF DISEASE AND STAGE OF DEVELOPMENT

Gozalova Sama

SUMMARY

The article presents the characteristics of the internal picture of the disease and mental disorders observed in cancer patients. Depending on the type of cancer and the stage of development, the psychological characteristics of patients are discussed. Factors predisposing to the development of cancer are taken into account. The most commonly used psychodiagnostic methods for assessing the psycho-emotional condition of this category of patients are listed. Psychotherapeutic approaches aimed at psychocorrection of the condition of patients with oncological diseases during treatment, as well as psycho-rehabilitation during recovery and improvement of quality of life are also presented.

"ÇƏTİN" YENİYETMƏLƏRİN PSİXOLOJİ VƏ PEDAQOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məhili Əli Qəzənfər oğlu
ADPU-nun magistrant
eli.mehili@gmail.com

Açar sözlər: çətin tərbiyə olunan uşaqlar, yeniyetmə, davranış, valideyn.
Ключевые слова: дети с трудным воспитанием, подросток, поведение, родитель.
Keywords: children with difficult upbringing, adolescent, behavior, parent.

Yeniyetməlik insan inkişafında dönüş nöqtəsidir, yeniyetmənin tələbat və imkanları çox vaxt üst-üstə düşmür ki, bu da müxtəlif deviant davranış formalarının yaranmasına gətirib çıxarır. Yeniyetməlik dövründə yaranan çətin obyektiv və subyektiv vəziyyətlərin öhdəsindən gəlmək üçün onlara kömək etmək vacibdir. Bu yaşa xüsusi diqqət yetirilir, çünki yeniyetməlik dövründə şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqənin konstruktiv və dağıdıcı yolları formalaşır, qoruyucu mexanizmlər işlənir və yeniyetmənin arsenalında adaptiv davranış modellərinə yenidən baxılır.

Yeniyetmələr arasında davranışında dəyişikliklər, öyrənmə və ünsiyyətdə çətinlik çəkən şagirdlər üstünlük təşkil edir, belə yeniyetmələr "çətin" adlanır. Müasir şəraitdə çətin yeniyetmələr davranışı ümumi qəbul edilmiş normalardan kəskin şəkildə fərqlənən və tam hüquqlu tərbiyəyə mane olan yeniyetmələr adlanır. Buna görə də, fərdi xüsusiyyətlərinə görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən yeniyetmələr çox vaxt "çətin" adlandırılır [10, 197].

Yeniyetməlik aqressivliyin artması, yorğunluq, diqqətsizlik, əsəbilik, emosional qeyri-sabitlik, məlumatların qavranılmasında çətinliklər, istək və ehtiyacların uyğunsuzluğu kimi psixoloji xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Cəmiyyətin inkişafının bu mərhələdə mövcud olan sosial-mədəni xüsusiyyətləri bu çətinlikləri həm yüngülləşdirə, həm də kəskinləşdirə bilər.

Yeniyetmənin mənfi özünü qavrayışı, daha çox onun mənfi təcrübələri olduğu üçün baş verir. Birincisi, yeniyetmələr adətən şəxsi dəyərli keyfiyyətlərə malik olmadıqlarına və buna görə də cəmiyyət üçün faydalı ola bilməyəcəklərinə inanırlar, əksinə, mənfi xarakter xüsusiyyətlərinə malikdirlər və ya ətrafdakılara və onlar üçün əhəmiyyət kəsb edən insanlara zərər verirlər. İkincisi, yeniyetmələr adətən onlar üçün ən vacib olan insanların onlara müsbət deyil, əksinə mənfi baxdıqlarını düşünürlər. Üçüncüsü, yeniyetmələrdə mənfi emosiyaları daha az yaşamağa imkan verən zehni özünümüdafiə mexanizmlərindən səmərəli istifadə etmək qabiliyyəti hələ də yoxdur. Çətin yeniyetmələrdə özünə hörmət ehtiyacı son dərəcə güclü olduğundan və cəmiyyətdə məqbul yollarla təmin olunmadığından, onlar aqressivlik, kobud sözlər və münaqişələrlə özünü göstərən deviant davranış formalarına müraciət etməli olurlar. Həmçinin, yeniyetmələr öyrənmə, ünsiyyət və valideynlər, dostlar, müəllimlər ilə qarşılıqlı əlaqə prosesində çətinliklər yaşayırlar, qeyri-mütəşəkkilliklə xarakterizə olunurlar. Beşincisi, çətin yeniyetmələrin müsbət baxışları və məqsədləri yoxdur, yəni dəyər yönümləri yetərincə formalaşmayıb, yeniyetmələr öz həyatlarını yaxşılaşdırmaq vəzifəsi qoymurlar, yalnız mövcud norma və qaydalardan yayınırlar [3, 95].

Tədricən yeniyetmədə cəmiyyətdə mövcud olan normalara riayət etmək istəyi azalır ki, bu da yeniyetmələrdə sapma istəyinin artmasına səbəb olur. Bütün bunlar nəticədə yeniyetmənin özünüdərkinin dəyişməsinə gətirib çıxarır, onun münasibət və dəyərlərində dəyişiklik olur [1, 221].

"Çətin yeniyetmələr" saxta müstəqilliklə davranmağa başlayırlar, tez-tez öyrənmək istəmədiklərini açıq şəkildə söyləyirlər, müəllimlərə hörmətsizlik göstərirlər, həmyaşıdları arasında lider mövqe və nüfuz qazanmağa çalışırlar. Bu vəziyyətdə, bir qayda olaraq, çətin yeniyetmələr cinayətlər törətməyə başlayırlar, çünki sinif komandasında tez-tez rədd

edilirlər. Məhz bu hallarda yeniyetmələr digər həmyaşıd qruplarına, adətən "çətin" qruplara yaxınlaşmağa çalışır və məktəbə getməyi dayandırırlar [11, 124].

Çətin yeniyetmələrin ən xarakterik xüsusiyyətlərindən biri yaş normalarından geri qalmasında özünü göstərən əqli yetkinlik deyil. Belə yeniyetmələr artan təklif qabiliyyəti, hərəkətlərini davranış normaları ilə əlaqələndirə bilməməsi, məntiqi təfəkkürün zəifliyi ilə xarakterizə olunur. Bir qayda olaraq, belə yeniyetmələr seçim vəzifəsi ilə üzləşmirlər, onlar öz qərarlarını vermirlər, lakin onlara deyildiyi kimi hərəkət edirlər və ya bu müstəqil qərardırsa, deməli, bu, impulsivdir. Bu çətin dövrdə inkişafın sosial vəziyyəti asılı uşaqlıqdan müstəqil və məsuliyyətli yetkinliyə keçiddir. Yeniyetmə uşaqlıq və yetkinlik arasında aralıq mövqe tutur [5, 19].

Yetkinlik yaşına çatmış yeniyetmələrlə münasibətlərdə çətinliklərə səbəb olan bu sərhəd mövqeyidir. Yeniyetmələr böyüklər qarşısında öz əhəmiyyətlərini sübut etməyə çalışır, onların dinlənilməsini tələb edirlər, lakin kifayət qədər dəyər yönümləri, kifayət qədər həyat təcrübəsi yoxdur və buna görə də yeniyetmə və böyüklər arasında qarşılıqlı anlaşma maneələri yaranır. Yeniyetmələr hələ də həqiqi yetkinlikdən uzaqdırlar, lakin onlar belə düşünmürlər, ona görə də böyüklərlə bərabər hüquqlar tələb etməyə başlayırlar. İndiyə qədər heç nəyi dəyişə bilmirlər, amma zahirən böyükləri təqlid etməyə başlayırlar. Məhz bu yaşda yeniyetmələrdə siqaret çəkmək, girişdə pivə ilə əylənmək, şəhərdən kənar səfərlər ("mənim də öz şəxsi həyatım var" ifadəsinin zahiri təzahürü) kimi "psevdo-yetkinlik" atributları yaranır. Beləliklə, onlar böyüklərin davranışını kopyalayır, bir qayda olaraq, bu davranış mənfi olur [13, 154].

Yeniyetməlik insan inkişafının unikal mərhələsidir. Bu, özü, başqaları və dünya ilə münasibətlərin müxtəlif modellərinin psixoloji və sosial uyğunlaşması, həyat yolunu qurmaq üçün imkanların müxtəlifliyini dərk etmək, öz resurslarını sınamaq və şəxsi və sosial məhdudiyyətlərin sərhədlərini müəyyənləşdirmək dövrüdür. Psixoloji mahiyyətində yeniyetməlik axtarış, yenilik və təcrübə, fəaliyyətin genişləndirilməsi və özünü təqdim etmək üçün açıq bir motivasiya dövrüdür. Eyni zamanda, bu, mövzunun inkişafında ziddiyyətli bir dövrdür [4,21].

Yeniyetməlik dövründə bəzi hallarda depressiya, narahatlıq və zəif konsentrasiya, əsəbilik kimi simptomlar görünür. Yeniyetmədə narahatlıq, aqressiya və problemli davranış inkişaf edə bilər. Bu, böyüklərlə konflikt münasibətlərində ifadə oluna bilər.

Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, yeniyetməlik fiziki, hormonal və psixososial səviyyələrdə baş verən dəyişikliklərin gender identikliyi ilə bağlı məsələlərin aktuallaşmasına kömək etdiyi cinsi özünütəyinetmə dövrüdür. Məhz yeniyetməlik dövründə gender rollarının məzmunu və icrası ilə bağlı fikirlər sabitləşir və konkretləşir, onların formalaşması gender davranış stereotiplərinin məzmunu və xüsusiyyətləri haqqında cəmiyyətdə və mədəniyyətdə sabitlənmiş fikirlərlə əlaqələndirilir [6, 69].

Beləliklə, cəmiyyət və onun müəyyən etdiyi yeniyetmələrin sosiallaşması prosesləri, o cümlədən gender sosiallaşması yeniyetmənin şəxsiyyətinin formalaşmasına əsaslı təsir göstərir. Cəmiyyət tərəfindən müəyyən edilmiş gender davranış modellərinin məzmunu çox güman ki, yeniyetmənin şəxsiyyət təzahürlərinin xüsusiyyətlərində, o cümlədən dəyər üstünlüklərinin müxtəlif səviyyələrində əks olunur. Təhsil əsas və ən vacib vəzifə olmaqdan çıxır. Bu yaşda aparıcı fəaliyyət həmyaşıdları ilə şəxsi ünsiyyətdir. Abstrakt, nəzəri təfəkkürün formalaşması hesabına əqli fəaliyyətin məhsuldarlığı azalır, yəni konkret təfəkkür məntiqi təfəkkürlə əvəzlənir. Tənqidiliyin böyüməsini izah edən yeniyetmə üçün məntiqi təfəkkürün yeni mexanizmidir [2, 172].

Bu zaman yeniyetmənin həyatda öz müqəddəratını təyin etməsi baş verir, gələcək üçün planlar formalaşır. Fəal "mən" axtarışı və müxtəlif sosial rollarda eksperimentlər var. Yeniyetmə özünü dəyişir, özünü və qabiliyyətlərini anlamağa çalışır. Başqalarının ona qarşı

qoyduğu tələblər və gözləntilər dəyişir. O, daim uyğunlaşmağa, yeni şərtlərə və vəziyyətlərə uyğunlaşmağa məcburdur [7, 370].

Özünü dərk etmək üçün güclü istək (özünü tanımaq) çox vaxt xarici dünya ilə əlaqələrin inkişafına zərər verir. Yeniyetmənin özünə hörmətinin daxili böhranı bir tərəfdən imkanların genişlənməsi və böyüməsi, digər tərəfdən isə uşaqların məktəb statusunun qorunması ilə əlaqədar yaranır. Eyni dövrdə yeniyetmənin dünyagörüşünün formalaşması baş verir. Dəyərlərin rədd edilməsi, müəyyən edilmiş qaydaların aktiv şəkildə rədd edilməsi və pozulması, neqativizm, özünü və başqaları arasında yerini axtarmaqdan keçə bilər. Yeniyetmə daxili münaqişə yaşayır: böyüklərin dünyagörüşü ilə bağlı ortaya çıxan problemlər qlobal həll olunmazlıq hissi yaradır. Yeniyetmələr problemlərinin və təcrübələrinin unikal olduğuna inanırlar, yaşın bu xüsusiyyəti çox vaxt təklik və depressiya hissi yaradır [9, 327].

Bir qayda olaraq, çətin yeniyetmələr zehni fəaliyyətini onları ən çox valeh edən sahəyə yönəldirlər. Ancaq bu yaşda maraqlar kifayət qədər sabit deyil. Yeniyetmələr özlərini müxtəlif fəaliyyətlərdə sınaya, üstünlüklərini dəyişdirə bilərlər, bu, onların öz müqəddəratını təyinetmə mərhələsində olmaları və "həyatda rollarını" axtarmaları, bəzi yeniyetmələrin yetkinliklərini sübut etməyə çalışmaları, səy göstərmələri ilə izah edilə bilər.

Çətin yeniyetmələr arasında istinad qrupları da var. İstinad qrupu çətin bir yeniyetmə üçün əhəmiyyətli olan, fikirlərini qəbul etdiyi qrupdur. Yeniyetmənin qrupla birləşmək, başqalarından fərqlənməmək, emosional təhlükəsizlik ehtiyacını ödəmək istəyi psixoloqlar tərəfindən psixoloji müdafiə mexanizmi kimi qəbul edilir və sosial mimika adlanır. Problemli bir yeniyetmə üçün istinad qrupu həyət şirkəti, sinif komandasındakı qrup, idman bölməsindəki dostlar, yəni fikirlərini və ya maraqlarını bölüşdüyü hər hansı bir qrup ola bilər. Belə bir qrup bir yeniyetmənin gözündə valideynlərin özündən daha böyük bir səlahiyyətdir və onun davranışına və başqaları ilə münasibətlərinə təsir göstərə biləcəkdir. Yeniyetmə bu qrupun üzvlərinin fikirlərini bəzən şübhəsiz və fanatik şəkildə dinləyəcək. Belə bir qrupda yeniyetmə özünü həyata keçirməyə, özünü təsdiq etməyə, qrup üzvlərindən razılıq almağa, liderlik mövqeyi tutmağa çalışır. Buna can atan yeniyetmələr qrup üzvləri arasında nüfuz qazanmaq üçün hətta tez-tez cinayətlər törədirlər. Çox vaxt yeniyetmələr müəyyən subkulturaya malik olan gənclər qrupuna qoşulur və sonra müəyyən subkulturanın davranış nümunələrinə əməl edirlər [8, 140].

Yeniyetmələrin "çətinlikləri"nin sosioloji meyarları cəmiyyətdə dəstək və təsdiq tapmayan davranış xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur, yəni [12, 116].

- hüquq pozuntusuna və cinayətə meyl;
- münaqişə;
- başqalarına qarşı açıq aqressiya;
- qeyri-qanuni cinayətkar qeyri-rəsmi qrupların dəyərlərinə sadiqliyin nümayişi
- geyim, jarqon, hərəkətlər, hökmlər;
- sosial normalara riayət etməkdən imtina;
- açıq-aşkar uğursuzluq, sosial normaların pozulması;
- yeniyetmə küçə subkulturasının normalarını yayımlayan "küçə" yeniyetmələri.

Deməli, yeniyetməlik dövrünün ziddiyyəti ondadır ki, yeniyetmə böyüklər statusunu və yetkinlik imkanlarını əldə etməyə çalışır, lakin böyüklərin məsuliyyətini öz üzərinə götürməyə tələsmir, bundan qaçır. Yeniyetmə çox vaxt valideynlərinin qiymətləndirmələrini və həyat təcrübələrini, hətta onların düzgünlüyünü başa düşsə belə, qəbul etməkdən imtina edir. O, özünəməxsus və təkrarolunmaz təcrübə əldə etmək, səhvlərini etmək və onlardan öyrənmək istəyir.

Nəticə. Beləliklə, psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatın təhlili aşağıdakıları müəyyən etməyə imkan verdi:

- "çətin" yeniyetmələrin psixoloji və pedaqoji xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;

- ailənin rifahında, sosial mühitdə "çətin" yeniyetmələrin davranışındakı sapmaların psixoloji səbəblərini müəyyən etmək.

Belə nəticəyə gəlirik ki, çətin yeniyetmələrin yaş xüsusiyyətləri, onların hərəkət və əməllərinin, istək və imkanlarının uyğunsuzluğu və qeyri-adekvatlığı, əhəmiyyətli böyüklər və həmyaşıd qrupları ilə isti, etibarlı münasibətlərin olmaması davranış və ünsiyyətdə çətinliklərə, məktəbdə və evdə çətinliklərə səbəb ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Аверин В.А. (2008), "Психология ней детей и подростков." СПб.: Питер. 379 стр.
2. Галагузов А.Н. (2015), "Социально - педагогические задачи." М.: Академия, 240 стр.
3. Галагузов М.А. (2010), "Социальная педагогика." М.: Смысл, 164 стр.
4. Гришин В.В., Лушин П.В. (2013), "Методики психодиагностики в учебновоспитательном процессе." М. 64 стр.
5. Золотарева А.В. (1999), "Организационно - педагогические условия социального становления детей в многопрофильном учреждении дополнительного образования." Ярославль: ЯГПУ, 22 стр.
6. Капская А.И. (2013), "Социальная педагогика." М.: Центр учебной литературы, 256 стр.
7. Коваль Л.Г., Зверева И.Д. (2014), "Социальная педагогика." М.: АСТ, 399 стр.
8. Реан А.А. "Характерологические особенности подростковделинквентов". Вопросы психологии, 2011. 4, стр.139-142.
9. Реан А.А., Бордовская Н.В., Розум С.И. (2007), "Психология и педагогика." СПб.: Питер, 432 стр.
10. Степанов В.Г. (1997), "Психология трудных школьников: Учебное пособие для учителей и родителей." М.: Академия,. 320 стр.
11. Степанов В.Г. (2001), "Психология трудных подростков." М.: Академия, 336 стр.
12. Фельдштейн Д.И. (2015), "Проблемы возрастной и педагогической психологии." М.: Международная педагогическая академия, 368 стр.
13. Шакурова М.В. (2002), "Методика и технология работы социального педагога." М.: Академия, 272 стр.

"ÇƏTİN" YENİYETMƏLƏRİN PSİXOLOJİ VƏ PEDAQOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məhili Əli Qəzənfər oğlu

XÜLASƏ

"Çətin" hesab edilən gənclər bir sıra psixoloji və pedaqoji xüsusiyyətlər nümayiş etdirə bilər ki, bu da müəllimlər və valideynlər üçün onların öyrənmə və inkişafını dəstəkləməkdə çətinlik yarada bilər. Çətin gənclərin bəzi əsas xüsusiyyətlərinə itaətsizlik, aqressiya və qaydaları pozma kimi davranış problemləri, emosiyaları tənzimləməkdə çətinlik kimi emosional problemlər, məyusluğa və məktəbdən ayrılmağa səbəb ola biləcək öyrənmə çətinlikləri daxil ola bilər. Çətin uşaqlar və onların tərbiyə edilməsi məsələləri günümüzdə xüsusilə aktualdır. Yeniyetmələrin "çətinlikləri"nin sosioloji meyarları cəmiyyətdə dəstək və təsdiq tapmayan davranış xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Məqalədə çətin yeniyetmələrin psixoloji və pedaqoji xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ТРУДНЫХ ПОДРОСТКОВ

Махили Али Газанфар

АННОТАЦИЯ

Молодые люди, считающиеся «трудными», могут проявлять ряд психологических и педагогических характеристик, которые могут мешать учителям и родителям поддерживать их обучение и развитие. Некоторые ключевые характеристики трудной молодежи могут включать поведенческие проблемы, такие как непослушание, агрессия и нарушение правил, эмоциональные проблемы, такие как трудности с регулированием эмоций, и трудности в обучении, которые могут привести к разочарованию и уходу из школы. Вопросы трудных детей и их воспитания особенно актуальны сегодня. Социологические критерии «трудностей» подростков характеризуются поведенческими особенностями, не находящими поддержки и одобрения в обществе. В статье исследованы психолого-педагогические особенности трудных подростков.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CHARACTERISTICS OF DIFFICULT ADOLESCENTS

Mahili Ali Ghazanfar

SUMMARY

Young people who are considered 'difficult' may exhibit a range of psychological and pedagogical characteristics that can make it difficult for teachers and parents to support their learning and development. Some key characteristics of difficult youth may include behavioral problems such as disobedience, aggression and rule breaking, emotional problems such as difficulty regulating emotions, and learning difficulties that can lead to frustration and withdrawal from school. The issues of difficult children and their upbringing are especially relevant today. Sociological criteria of "difficulties" of adolescents are characterized by behavioral characteristics that do not find support and approval in society. The psychological and pedagogical characteristics of difficult teenagers were investigated in the article.

ВЛИЯНИЕ СТАТУСНОГО ПОЛОЖЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В ГРУППЕ СВЕРСТНИКОВ НА ФОРМИРОВАНИЕ ИХ САМООЦЕНКИ

Байрамова Нармина Назим гызы,
магистрант 2-го курса БГУ
narmina.babayeva.1998@mail.ru

Ключевые слова: самооценка, самосознание, младший школьный возраст, развитие личности, оценка.
Açar sözlər: özünə qiymət vermə, özünüdərketmə, kiçik məktəb dövrü, şəxsiyyətin inkişafı, qiymət.
Keywords: Self-esteem, Self-awareness, primary school age, personal development, grade.

Природа самооценки играет роль осознания человеком своего значения для себя, и всегда имеет определенную систему ценностей. Самооценка, в какой-то мере, является ресурсом чувств собственного достоинства. Сформировавшаяся же самооценка формирует процесс самоотношения. Не самоотношение основывает самооценку, а самооценка вызывает то или иное отношение к себе, позитивное или негативное.

В сознании человека самооценка возникает не как самостоятельная, независимая сущность. Процесс самооценивания всегда связан с общей оценкой человеческой деятельности, и оценки других.

Самосознание рассматривается как способность к рефлексии, умение посмотреть на себя со стороны. Личность, в свою очередь, как объект самопознания, представляет собой человека, наблюдающего и чувствующего самого себя, а так же которого воспринимают и другие люди. Процесс самосознания помогает личности раскрыть свою индивидуальную реальность, способности, возможности и качества.

Самооценка оказывает влияние и регулирует поведение человека, от которого зависит отношение человека с окружающим миром, уровень требовательности к самому себе, а так же отношение к успехам и неудачам. [1].

С. Ю. Головин считает, что самооценка выполняет две важные функции: регуляторная и защитная.

На основе регуляторной функции человек производит решение для личностного выбора.

Защитная же обеспечивает относительную стабильность и независимость личности [2].

Самооценка является важнейшей личностной инстанцией, оказывающей значительное воздействие и влияние на все стороны жизнедеятельности человека, способствует саморазвитию личности и регулирует ее деятельность. От особенностей самооценки зависит уровень притязаний, активность личности и взаимоотношения её с окружающими людьми.

Для того чтобы ребенок ощущал себя комфортно и «в своей тарелке», умел адаптироваться в трудных ситуациях и преодолевать сложности, необходимо, чтоб он имел положительные представления о самом себе, адекватно оценивал себя. Как и всё в ребенке, самооценка только начинает формироваться, и более чем у взрослых, поддаётся влиянию, изменениям. Вот почему родители, педагоги, воспитатели и другим взрослые, которые участвуют в работе и воспитании с младшими школьниками, должны знать и не упускать значимости особенностей развития самооценки, ее закономерности, а также создавать положительные условия для формирования адекватной самооценки и позитивной Я-концепции.

Статус, оказывающий сильное влияние на формирование самооценки, говорит о положении личности во внутренних отношениях, определяет уровень ее авторитета, который принимают другие участники групп. Статус характеризует индивида и его положение в группах и во взаимоотношениях с другими людьми [3].

Для активного развития младшего школьника большое значение играет общение со сверстниками. При общении со сверстниками ребенок познает предметную деятельность, обучается общению и межличностному взаимодействию со сверстниками, усваивает нравственное поведение. Общение со сверстниками для школьников является весьма ценным и привлекательным занятием. От того, как ребенок общается со сверстниками, будет зависеть направление его развития.

Уже в кругу младших школьников создаются так называемые подгруппы так называемых «звезд» и «неудачников». Первые, завоевывают любовь, внимание и авторитет. С ними все хотят дружить, просят советы, желают услышать одобрения. Дети же, которые терпят неудачу в общении с одноклассниками, как правило, застенчивы, забиты, попадают под влияние сверстников, лишь бы понравиться им [4].

На формирование самооценки младшего школьника оказывает большое влияние не только общение со сверстниками, но и статус, который ему присвоили родители, другие члены семьи и педагоги.

Общение ребенка с родителями, братьями, сестрами, педагогами может дать понять ему, насколько он ценен, нужен и интересен для окружающих, а может и наоборот, внушить ему его бесполезность и ненужность. Психологи утверждают, что содержание Я-концепции, то есть самооценки, составляет результаты воспитания и обучения и в целом общего процесса социализации ребенка.

Для родителей, в данном случае, важен выбор стиля воспитания и общения с ребенком.

У детей, воспитывающиеся по принципу кумира в семье и всеобщего поклонения, наблюдается завышенная самооценка. Такие дети так и продолжают думать, что им все и всюду все должны.

Дети, которые не чувствуют тепла и эмоционального участия от родителей, у которых не складываются доверительные отношения, имеют заниженную самооценку. У таких детей либо безграничная свобода, сопровождающаяся безразличием родителей, либо чрезмерный контроль и негативная критика.

Как правило, в семьях, в которых ребенок получает внимание к своей личности, сочетающееся с правильным распределением требований, дети имеют адекватную устойчивую самооценку.

Оценка учителя - один из важных методов контроля в педагогике и воспитании, так же сильно влияющий на самооценку ребенка и его мотивацию. Ориентируясь на оценку учителя, дети учатся оценивать не только свои силы, но и сверстников. Оценку успеваемости младшего школьника по существу можно назвать и оценкой личности в целом, которая определяет и социальный статус ребенка. Но стоит уметь различать оценку деятельности с оценкой личности ребенка. Младшие школьники еще не способны различать эти два понятия, поэтому на любой резкий негативный отзыв о работе ребенка может быть понятым им, как например «ты плохой».

Учебная деятельность очень важная часть жизни младшего школьника. Если в ней он чувствует себя неумело и некомфортно, формирование и развитие его самооценки искажается [5].

ЛИТЕРАТУРА

1. Богин, В. Г. Несколько аспектов проблемы школьного образования и несколько размышлений о путях ее решения / В. Г. Богин // Вопросы методологии. - 1999. - № 1-2. - С. 35-54.
2. Борякова, Н. Ю. Педагогические системы обучения и воспитания детей : учеб. пособие для студентов пед. вузов / Н .Ю. Борякова. – Москва : Астрель, 2008. – 214 с
3. Немов, Р. С. Психология. В 3 кн. Кн.1. Психология образования: учебник. – М.: Владос, 2000. – 687 с.
4. Психологический словарь / под ред. В.П. Зинченко, Б.Г. Мещерякова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Педагогика-Пресс, 1998. – 323 с.
5. Сергеева, Е.В. Становление действий самоконтроля и самооценки у младших школьников / Е.В. Сергеева // Начальная школа. – 2006. – №6. – С.16-18.

ВЛИЯНИЕ СТАТУСНОГО ПОЛОЖЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В ГРУППЕ СВЕРСТНИКОВ НА ФОРМИРОВАНИЕ ИХ САМООЦЕНКИ

Байрамова Нармина

АННОТАЦИЯ

В статье описывается общая характеристика понятия «самооценка», а так же более подробно описываются особенности формирования и развития самооценки у детей младшего школьного возраста. Отмечена важная роль влияния статусного и социального положений младшего школьника на формирование его самооценки.

HƏMYAŞID QRUPUNDA KİÇİK MƏKTƏBLİLƏRİN ÖZÜNÜQİYMƏTLƏNDİRMƏ ONLARIN STATUS MÖVQEYİNİN TƏSİRİ

Bayramova Nərminə

XÜLASƏ

Məqalədə "özünə qiymət vermə" anlayışının ümumi xarakteristikası təsvir olunur, eləcə də kiçik məktəblilərdə özünə qiymət vermənin formalaşması və inkişafı xüsusiyyətləri ətraflı təsvir olunur. Kiçik məktəblinin özünə qiymət verməsinin formalaşmasına onun status və sosial vəziyyətinin təsirinin mühüm rolu qeyd olunur.

INFLUENCE OF THE STATUS POSITION OF THE PRMARY SCHOOLCHILDREN IN THE GROUP OF PEERS ON THE FORMATION OF THEIR SELF-ESTEEM

Bayramova Narmina

SUMMARY

The article describes the general characteristics of the concept of "self-esteem", as well as it describes in more detail the features of the formation and development of self-esteem in children of primary school age. It has been noted the important role of the influence of the status and social status of a junior schoolchild on the formation of his self-esteem.

YENİYETMƏLƏRDƏ DAVRANIŞ POZUNTUSU

Babaşzadə Könül Ramil qızı
OYU-nun II kurs magistrantı
konulbabashzade22@gmail.com

Açar sözlər: yeniyetmələrdə davranış pozuntusu, antisosial davranış pozuntusu, davranış problemi.
Ключевые слова: поведенческие расстройства у подростков, антисоциальные поведенческие расстройства, поведенческие проблемы.
Keywords: conduct disorders in adolescents, antisocial behavioral disorders, behavioral problems.

Yeniyetmələrdə davranış pozuntusu yüksək pozucu psixi sağlamlıq vəziyyətini ehtiva edir. Bu vəziyyət şəxsi münasibətlərə, məktəb təcrübəsinə və cəmiyyətlə əlaqəyə əhəmiyyətli dərəcədə mane ola bilər. Əgər yeniyetmədə davranış pozuntusu aşkar edilibsə, ola bilsin, o, əvvəlki illərdə bu xəstəliyin əlamətlərini göstərməyib. Uşaqların əksəriyyəti, təxminən 70%, davranış pozuntusunun əlamətlərini nümayiş etdirənlər yeniyetməlik dövründə bu xəstəlikdən böyüyəcəklər. Bu xəstəlikdən böyüyən və yeniyetməliyə doğru irəliləməyən uşaqların proqnozu yeniyetmə tipi olan uşaqlara nisbətən daha zəif olur. Davranış pozuntusu olan yeniyetmələrin müalicəsi müxtəlif müalicə üsullarından, ailədaxili müdaxilələrdən və valideynlərin təlim-tərbiyəsi üsullarından ibarət olmuş olacaqdır. Davranış pozuntusunu müalicə etmək çətin olsa da, bu kombinasiya ilə psixi sağlamlıq vəziyyəti idarə edilə bilər [6].

Antisosial və davranış pozuntuları gənclər arasında ən çox yayılmış psixi sağlamlıq pozuntularıdır. Yeniyetmələrin valideynləri üçün yeniyetmənin müvəqqəti üsyana son qoyub-keçmədiyi, yoxsa ciddi psixi problem olduğunu müəyyən etmək çətindir. Davranış pozuntusunun müəyyən əlamətləri var ki, bu da onu yeniyetmələrin tipik davranışlarından fərqləndirməyə kömək edir. Əslində bu davranışlar bir çoxlarını narahat edir və məktəb, sosial, ailə və cəmiyyət də daxil olmaqla həyatın bütün sahələrinə təsir edir. Bu əlamətləri müşahidə etmək və yeniyetmə üçün mümkün qədər tez müalicə etmək istəməyi uzunmüddətli nəticəni yaxşılaşdıracaq. Davranış pozuntusunun əlamətləri aşağıdakılar ola bilər [8]:

a) insanlara və ya heyvanlara qarşı aqressiyanın olması;
b) həddən artıq təşviş və əsəbiliyin baş verməsi;
c) əmlakın zərərə məruz qalması;
d) oğurluq və yalanın baş verməsi;
e) başqalarına qarşı aqressiv rəftarın olması;
f) səbrin çatmaması;;
g) heyvanlara qarşı aqressiv rəftarda özünü göstərmə;
h) zəif implusiv rəftarın olması;
i) peşmançılıq hissi;
j) xuliqanlığın olması;
k) riskli cinsi davranışlara görə cinsi yolla keçən xəstəliklərin əldə olunması;
l) evdən qaçmağa meyillilik;
m) başqalarına qarşı fiziki zorakılığın olması;
n) davalara girmək, davaları qızışdırmaq;
o) insanların şəxsi əmlakına zərər və ya qəsdən girmə;
p) insanları aldatmaq, hiyləgər davranışları sərgiləmək;
q) başqalarına qarşı hüquqların pozulması;

r) orta zəkanın aşağı olması;
s) sosial rəyləri ayırd edən problemlər;
t) diqqətlərini cəmləməkdə çətinliklərin baş verməsi.

Davranış pozuntusu DƏHP və ya əhval-ruhiyyə pozuntuları, habelə maddələr mübadiləsi kimi digər psixi xəstəliklərlə birgə baş verə bilər.

Bəzi hallarda valideynlər yeniyetmənin cavan olduğu dövrdə bu pozulmanın əlamətlərini yəqin ki, dərk etmirlər. Müqavimət pozuntusu olan bəzi uşaqlarda sonradan davranış pozuntusu yarana bilər. Müqavimət pozuntusu əlamətləri qəzəb, əsəbilik, mübahisə, ədavət və intiqam daxildir. Bu xəstəlik yeniyetməlik illərində nizam-intizamın pozulmasının prosesi ola bilər. Uşaqların davranış pozuntusu əlamətləri sonrakı uşaqlıqda, məsələn, 8-10 yaşlarında ortaya çıxmağa meyllidir, halbuki bu simptomlar beş-altı yaşlarında ortaya çıxa bilər. Uşaqlıq illərində bu pozulma olduqda uşağın fəaliyyət qabiliyyətini zəiflədə bilər. Həddindən artıq səhv hərəkətlər və tez-tez tərbiyə tədbirləri uşağın təhsilinə mənfi təsir göstərir [4]. Uşaqlarda davranış pozuntusu məktəbəqədər təhsilə təsir etməklə yanaşı, həmyaşıdları və ailə üzvləri ilə şəxsiyyətlərarası münasibətlərini də poza bilər.

Davranış pozuntusu əlamətləri olan yeniyetmələr məktəbdə dava-dalaş edə, evdən qaça, asanlıqla məyus ola, kiçik heyvanlara zərər yetirə, oğurluq və digər hiyləgər davranışlar edə bilərlər. Bu davranışlar 12 aydan çox davam etdikdə, çox güman ki, bu, sadəcə bir mərhələ deyil, davranış pozuntusunun göstəricisi ola bilər. Uşaqlıqda baş verən davranış pozuntusu daha pis proqnozlara malikdir, çünki adətən o, genetik temperament və ya şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə daha çox köklənir. Bu insanlar yeniyetməlik dövrünə çatanda daha ciddi, sərt davranışlara meylli olurlar.

On yaşına qədər heç bir davranış pozuntusu əlamətləri olmayan yeniyetmənin davranış pozuntusu hesab olunmur. Yeniyetmə məktəb və cəmiyyət qaydalarına riayət etməyə dair uyğun olmayan əhval-ruhiyyə təzahür etdirməyə davam etdikcə, onun həmyaşıdları qrupu və məktəb işçiləri sonda gəncliyi rədd edəcəklər [3]. Valideynlər məktəb administratorları ilə pis ünsiyyətə görə o qədər məyus ola bilərlər ki, nəticədə təslim olur və artıq yeniyetmənin fəaliyyətinə nəzarət etmirlər. Davranış pozuntusu olan yeniyetmələr məktəbi atmaq, narkotik maddələrdən sui-istifadə etmək və hüquqi problemlər qarşısında daha çox riskə məruz qalırlar. Yeniyetmələr də eyni dərəcədə müvəffəqiyyətsizliyə uğramış, hətta quldur dəstəsinə qoşulmuş uşaqlara qarşı çıxa bilərlər. Yeniyetmə nə qədər tez qiymətləndirilər və müalicə ilə məşğul olarsa, nəticə bir o qədər yaxşı olar [9].

Davranış pozuntusu yetkin yaşda daha ciddi psixi pozuntulara çevrilə bilir. Davranış pozuntusu olan yeniyetmənin psixi xəstəlikləri aşağıdakılar üçün təhlükə altında ola bilər:

1. Antisosial şəxsiyyət pozuntusu. Antisosial şəxsiyyət pozuntusu diaqnozunun qoyulması mümkün olan ən erkən diaqnoz 18 yaşdır. Bu pozuntu impulsivlik, düzgün və yanlışlığa qarşı etinasızlıq, empatiya və ya peşmançılıq, davamlı hüquqi problemlər kimi davranış pozuntusunun xüsusiyyətləri ilə sıx şəkildə üst-üstə gəlir [5].

2. Narahatlıq pozuntusu. Davranış pozuntusu olan bəzi yeniyetmələrdə yetkinlik dövründə narahatlıq pozuntusu, xüsusilə də sosial fobiya və post-travmatik stress pozuntusu yarana bilər. Narahatlıq pozuntusunda qorxu, narahatlıq, əsəbilik, mühakimə oluna biləcək vəziyyətlərdən qorxmaq, davranışlardan qaçmaq kimi məntiqsiz hisslər əks olunur.

3. Maddədən istifadənin pozulması. Bir zamanlar uşaqlıq və ya yeniyetməlik dövründə davranış pozuntusu diaqnozu qoyulan böyüklərdə birgə maddələrdən istifadə pozuntuları çox geniş yayılıb. Maddələrdən istifadənin pozulmasının inkişaf etdirilməsi, pozuntunun mənfi nəticələrini öz-özünə müalicə etmək və ya yanlış kütləyə düşmək nəticəsi ola bilər [10].

Uşaqlarda və yeniyetmələrdə davranış pozuntuları fərdin psixi və fiziki sağlamlığına əhəmiyyətli təsir göstərir və uşaq sağlamlığı və rifah xidmətlərinin resursları üzərində

böyük gərginlik yaradır. Davranış pozuntusuna və hüquq pozuntularına aparan yolların anlaşılmasında irəliləyişlər son illərdə artmışdır. Nəticədə daha ətraflı və effektiv müdaxilələr hazırlanmışdır. Onlar həmçinin uşaqlıq davranışının əvvəllər "ürək batması" aspektinə nikbinlik hissi verdilər [2].

Davranış pozuntularını müalicə etmək çətindir, xüsusən də uzun müddətdir. Effektiv olmaq üçün hər hansı bir müdaxilə uşağın evdə, məktəbdə və daha geniş ictimaiyyətdə bütün çətinliklərini inkişafa uyğun şəkildə həll etməlidir. Davranış problemləri tez-tez imkansız ailələrdə yarandığından, daha geniş ailə problemlərinin də hədəflənməsi tələb oluna bilər.

Əgər yeniyetmələrdə aşağıdakı davranışlardan ən azı 3-ü varsa, davranış pozuntusu hesab olunur. Bu vəziyyətdə mütləq bir psixiatrdan kömək alınmağa ehtiyac duyulur [1]:

1. Tez-tez başqalarını təhqir edib, qorxudursa;
2. Öz yaşıdları ilə tez-tez dava edirsə;
3. Döyüş zamanı çubuq, daş, qələm bıçağı, şüşə parçaları kimi başqalarına zərər verə biləcək alət və avadanlıqlardan istifadə edərsə;
4. İnsanlara və heyvanlara qarşı amansızdır və onları incitməkdən həzz alırsa;
5. Qaydaları pozaraq özünə və ətraf mühitə zərər verəcək qaydaları pozarsa;
6. Tez-tez məktəbdən qaçırsa;
7. Əgər onun şəxsi maraqları üçün yalan danışmaq vərdişi varsa;
8. Yaşına uyğun olmayan cinsi fəaliyyətlə məşğul olursa, xüsusən də başqasını cinsi fəaliyyətə məcbur edirsə;
9. Əgər qəsdən yanğın törədibsə;
10. Başqalarının malına zərər vurarsa;
11. Başqaları görmədən qiymətli əşyaları oğurlayırsa;
12. Qapma və ya hədələmə kimi hərəkətlərlə zorla oğurluq edərsə;
13. Başqasının evinə, maşınına, binasına zorla girirsə;
14. Ailəsi icazə vermədiyi halda, 13 yaşına çatmamış çöldə gecələyirsə;
15. Ən azı iki gecə evdən qaçıb və ya bir dəfə uzun müddət geri qayıtmadısa.

Davranış pozuntusunun diaqnostik meyarlarına ümumiyyətlə oğlanlar 10-12, qızlar isə 14-16 yaşlarında cavab verməyə başlayırlar. Valideynlər arasında uşağı necə böyütmək barədə fikir ayrılıqları və böyük münaqişələr əksər hallarda daimidir. İstənməyən və planlaşdırılmamış doğulan uşaqlarda daha çox rast gəlinir [11].

Davranış pozuntusu olan uşaqlar və ya yeniyetmələr aşağıdakı davranışlardan bəzilərini nümayiş etdirə bilərlər:
- insanlara və heyvanlara qarşı təcavüz rəftarlar;
- başqalarını təhqir edir, təhdid edir və ya qorxudurlar;
- başqalarına qarşı qəddar və pis olmaqdan zövq alırlar;
- başqalarına ciddi fiziki ziyan vura bilən silahdan istifadə edilən fiziki döyüşlərə başlarsa insanlara və ya heyvanlara fiziki cəhətdən qəddarlıq edirlər;
- İncidərək birini oğurluq edirlər;
- kimisə cinsi fəaliyyətə məcbur edirlər;
- aqressiv epizoddan sonra heç bir həqiqi peşmançılıq hiss etmirlər;
- əmlakın məhv edirlər;
- zərər vurmaq məqsədi ilə qəsdən yanğın törətməklə başqasının əmlakını qəsdən məhv edirlər;
- hiylə, yalan və ya oğurluqlar edirlər;
- başqasının binasına, evinə və ya avtomobillərinə girib, mal və ya lütf əldə etmək və ya öhdəliklərdən yayınmaq üçün qurbanla qarşılaşmadan əşyaları oğurlayırlar;
- ciddi şəkildə qaydaları pozurlar;
- Valideynlərin etirazına baxmayaraq, çox vaxt gecələr çöldə qalırlar evə getmirlər;

- Tez-tez uzaqlaşır [7].

Köməyə ehtiyacı xəbərdar edən vərdişlər arasında təkcə yeniyetmənin düzgün olmayan davranışı deyil, ailədəki digər problemlər və evdə gərginliyin olması da var. Məsələn, valideynlərin evliliyindəki problemlər və ya ailə üzvləri arasında davam edən mübahisələr və ya düşmənçilik də yeniyetmənin davranış problemlərinə aid edilə bilər. Problemli davranışlar və digər ailə problemləri bir-birinə təsir edə bilər. Ona görə də onun nə vaxt başladığını təxmin etmək çətindir.

ƏDƏBİYYAT

1. Achenbach, T.M. (2001). Child Behavior Checklist For Age 6–18. ASERBA Univesity of Vermont. — P. 20-25
2. Barron, A.P.Earls "The Relation of Temperament and Social Factors to Behavior Problems in Three-Year-Old Children". Journal of Child Psychology and Psychiatry. — P. 24–34.
3. Lindholm, B.W.Touliatos, J. (1981). "Development of Children's Behavior Problems." The Journal of Genetic Psychology" — P. 44–64
4. Zahn-Waxler, C., Friedman, R.J., Cole, P.M., Mizuta, L. Hiruma, N. (1996). "Japanese and United States Preschool Children's Responses to Conflict and Distress." Child Development. — P. 44–64
5. Birmaher, B., Khetarpal, S., Brent, D., Cully, M., Balach, L., Kaufman, J.Neer, S.M. (1997). "The Screen For Child Anxiety Related Emotional Disorders." Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry. 36(4): — P. 545-553
6. Douglas, J. (1989). Behaviour Problems In Young Children. London: Tavistock/Routledge
7. www.psychguides.com
8. www.mentalhealth.gov
9. https://bnitreatment.com/conduct-disorder/#top
10. https://www.jetklinik.com/blog/cocuklarda-davranis-bozuklugu-tedavisi
11. https://www.psycom.net/conduct-disorder

YENİYETMƏLƏRDƏ DAVRANIŞ POZUNTUSU

Könül Babaşzadə

XÜLASƏ

Davranış pozuntusu - uşaqlarda və yeniyetmələrdə təyin olunan psixi xəstəlikdir. Davranış pozuntusu erkən yaşda başlayırsa və çoxsaylı simptomlarla irəliləyirsə, proqnoz daha pisdir. Bu hallar gələcəkdə tez-tez əhval pozuntuları və maddə istifadəsi pozuntularını göstərə bilərik. Davranış pozuntusunun müalicəsi çox çətin bir prosesdir. Məktəb, ailə, dostlar dairəsi və psixiatr arasında ahəngdar bir plan tələb olunur. Problem həll etmə bacarıqları təlimi, qəzəblə mübarizə strategiyaları və idrak davranış terapiya davranış pozuntusunun müalicəsində psixososial üsullardır. Valideynlərin düzgün və effektiv məhdudiyyətlər təyin etmək bacarığı üçün təlimi mütləq lazımdır. Yeniyetmələrdə özünə inamı artırmaq üçün tətbiqlər də faydalı olacaq.

РАССТРОЙСТВО ПОВЕДЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ

Конул Бабашзаде

АННОТАЦИЯ

Поведенческое расстройство – это психическое заболевание, назначаемое детям и подросткам. Прогноз хуже, если поведенческое расстройство начинается в раннем возрасте и прогрессирует с несколькими симптомами. Эти случаи могут указывать на частые расстройства настроения и расстройства, связанные с употреблением психоактивных веществ в будущем. Это очень сложный процесс для лечения поведенческого расстройства. Необходим план между школой, семьей, друзьями и психиатрами. и tbigs будут полезны. Навыки решения проблем - это обучение, стратегии борьбы с гневом и когнитивно-поведенческая терапия - это психосоциальные способы лечения поведенческих расстройств. Обучение абсолютно необходимо для того, чтобы родители могли устанавливать надлежащие и эффективные пределы. Приложения для укрепления доверия к подросткам также будут полезны.

CONDUCT DISORDER IN TEENS

Konul Babashzada

SUMMARY

A behavioral disorder is a mental illness prescribed to children and adolescents. The prognosis is worse if the behavioral disorder begins at an early age and progresses with several symptoms. These cases may indicate frequent mood disorders and disorders related to substance use in the future. This is a very complex process for treating a behavioral disorder. A plan between school, family, friends and psychiatrists is needed. and tbigs will be helpful. Problem-solving skills include training, anger management strategies, and cognitive behavioral therapy are psychosocial ways to treat behavioral disorders. Training is absolutely essential so that parents can set proper and effective limits. Apps to build trust in teens will also be helpful.

РОЛЬ ЛИЧНОСТИ ПЕДАГОГА В УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ

д.ф.п.Эюбова Мехрибан Нияз кызы
Гусейнзаде Шовкет Гашим кызы
магистр II курса БГУ
sh_000@inbox.ru

Açar sözlər: müəllim şəxsiyyəti, pedaqoji qabiliyyətlər, təlim fəaliyyəti.
Ключевые слова: личность педагога, педагогические способности, учебная деятельность.
Key words: personality of the teacher, pedagogical abilities, educational activity.

Личность преподавателя для продуктивности учебной деятельности имеет самое первостепенное значение. Педагог в процессе учебной деятельности оказывает всестороннее воздействие на личность ученика. Влияние происходит не только в рамках образовательного процесса и освоения новых знаний, но и сам преподаватель, а также его личность становится для учащихся моделью поведения. Успешность работы педагога определяется не только методами обучения и воспитания, а в большей степени обуславливается его личностью, мастерством, взаимоотношениями с учащимися, творческим отношением к делу. Личность учителя - основное условие и средство успеха педагогического процесса, ее не могут заменить ни учебные пособия, ни мастерски выполненные методические разработки [2].

В педагогической психологии существуют различные подходы к структуре личности учителя. А.К. Маркова в структуре личности преподавателя выделяет:

-мотивацию личности (гражданскую, познавательную, самообразовательную направленности личности);

-свойства личности (педагогические способности, характер и его черты, психические процессы и состояния личности);

- интегральные характеристики личности, определяющие ее неповторимость и уникальность (педагогическое самосознание; индивидуальный стиль деятельности).

Педагогу как творческому работнику должен быть присущ ансамбль педагогических способностей. Под педагогическими способностями понимаются индивидуально-психологические особенности личности, ее психологические качества, которые соответствуют требованиям, предъявляемым педагогической деятельностью к учителю и определяют тем самым успешное овладение этой деятельностью. [5] Исследования таких психологов и педагогов, как Ф.Н. Гоноболина, Н.В. Кузьминой, В.А. Сластенина, А.И. Щербакова показали, что педагогические способности - сложное структурное психологическое образование. В результате в структуре личности учителя, были выявлены следующие педагогические способности:

1) личностные способности (характерологические черты): выдержка, терпение и самообладание;

2) дидактические способности (связанные с передачей информации учащимся): способность объяснять, академические способности;

3) организационно-коммуникативные способности (связанные с организаторской функцией и общением): организаторские способности, коммуникативные способности, перцептивные способности, педагогический такт, педагогическое воображение (способность предвидеть последствия своих действий).

Ведущими в структуре педагогических способностей Ф.Н. Гоноболин считает: умения понимать ученика, доступное изложение материала, организаторские способности, педагогический такт, предвидение результатов работы, возможных трудностей и ошибок. А.И. Щербаков выделяет следующие педагогические способности: наблю-

дательность, самостоятельность мышления. Н.В. Кузьмина относит к педагогическим способностям: педагогическую наблюдательность, педагогическое воображение, педагогический такт, требовательность [3].

Эффективность педагогического общения зависит также от наличия у преподавателя экспрессивных, гностических и коммуникативных умений. Коммуникативные умения связаны с общением учителя с учащимися, администрацией школы, коллегами по работе, с родителями. Их можно разделить на три группы: собственно коммуникативные умения, дидактические умения и ораторские умения.

Собственно коммуникативные умения - это умение преподавателя вступать в контакт с людьми, строить деловые и личностно-эмоциональные отношения. От этих умений зависит психологический климат в классе.

Дидактические умения - это умение преподавателя ясно и доходчиво доносить до сознания учащихся учебный материал. К этим умениям относятся: умение управлять вниманием класса, умение прогнозировать последствия педагогических воздействий на учащихся, способности учеников и потенциал их развития, а также умение преподавателя пробудить интерес к своему предмету. Трудность этого умения состоит в том, что преподаватель должен оценивать сложность и доступность учебного материала, ориентируясь на возможности учащихся. Только тогда он сможет сделать сложное - простым, непонятное - понятным, пробудит у учащихся активную самостоятельную мысль, сможет передать свою убежденность.

Ораторские умения. Каждый преподаватель должен обладать большой эрудицией и культурой речи [1]. Гностические умения связаны с познанием преподавателя, как отдельных учеников, так и коллектива в целом, с анализом педагогических ситуаций и результатов своей деятельности. Гностические умения основаны на умениях педагога наблюдать, подмечать ошибки при исполнении учащимися упражнений. Гностические умения включают в себя умение пользоваться учебно-методической и научной литературой, умение проводить исследования и анализировать их результаты, чтобы внести коррективы в методику преподавания.

Экспрессивные умения - это умение преподавателя выражать свои эмоции, свою позицию. Он выражает их через речевые, мимические, пантомимические, жестикуляционные средства, а также через оформление внешности (прическа, костюм, украшения). Жесты могут сопровождать, дополнять, уточнять и заменять слово. Овладение экспрессивными умениями означает и овладение им актерским мастерством [2].

Важной чертой личности преподавателя является педагогический такт. Педагогический такт - это умение учителя держать себя с достоинством и выдержкой в педагогическом коллективе, с учащимися и их родителями, умение найти подход к ним и построить оптимальные воспитательные отношения с учетом признанных принципов воспитания. Он требует знания психологии, возрастных и индивидуальных особенностей ребенка и во многом зависит от личных качеств педагога, его кругозора, культуры, воли и профессионального мастерства. Педагогический такт является той основой, на которой вырастает духовная близость между преподавателем и обучающими, зарождается доверие. Особенно ярко он проявляется в контрольно-оценочной деятельности учителя, где очень важны особая внимательность и справедливость. Педагогический такт и эффективная тактика преподавателя являются неотъемлемыми составляющими педагогического общения. Тактичность и умение преподавателя выбирать верную тактику - это последствие постоянной работы его над собой [4].

Все компоненты педагогической деятельности образуют целостную динамическую структуру, в которой одни компоненты, являясь стержневыми, играют ведущую роль, другие - второстепенную, подчиненную. Каждый учитель может стать творческим педагогом, при большом стремлении, ясной цели, при упорстве и трудолюбии, при непрекращающейся работе по самообразованию, развитию общей культуры личности. Постоянное творческое профессионально-личностное самовоспитание поможет учителю развить в себе необходимые

качества и умения для того, чтобы овладеть педагогическим мастерством и стать мастером педагогического труда.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бадмаев Б.Ц. Психология в работе учителя. М., 2000. 267 с.
2. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М., 1996. 410 с.
3. Гуревич П.С. Психология и педагогика. М.: Педагогика, 2017. 125 с.
4. Кузьмина Н.В. Педагогическое мастерство учителя как фактор развития способностей учащихся. М.: № 1, 1984. С. 20 - 26.
5. Столяренко Л.Д. Педагогическая психология. Ростов.: Феникс, 2014. 544 с.

РОЛЬ ЛИЧНОСТИ ПЕДАГОГА В УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ

Эюбова Мехрибан, Гусейнзаде Шовкет

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются компоненты профессиональной деятельности педагога, а именно – рассматривается роль профессиональных качеств и педагогического мастерства в учебной деятельности. Важной чертой личности преподавателя является педагогический такт. Ведущими в структуре педагогических способностей отмечаются: умение понимать ученика, доступное изложение материала, организаторские способности, педагогический такт, предвидение результатов работы, возможных трудностей и ошибок.

ŞAGİRDLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNDƏ MÜƏLLİM ŞƏXSİYYƏTİNİN ROLU

Eyyubova Mehriban, Hüseynzadə Şövkət

XÜLASƏ

Məqalədə müəllimin peşə fəaliyyətinin komponentləri təhlil edilir, yəni təlim fəaliyyətində peşəkar keyfiyyətlərin və pedaqoji bacarıqların rolu nəzərdən keçirilir. Müəllim şəxsiyyətinin əsas xüsusiyyəti kimi pedaqoji takt qeyd edilir. Pedaqoji qabiliyyətlərin strukturunda şagirdi anlama qabiliyyəti, materialın catdırma səviyyəsi, təşkilati qabiliyyətlər, pedaqoji takt, qabaqcadan nəticələri və səhvləri dərk etmə bacarığı aparıcı rol oynayır.

THE ROLE OF THE PERSONALITY OF THE TEACHER IN THE LEARNING ACTIVITY OF STUDENTS

Eyyubova Mehriba, Huseynzada Shovkat

SUMMARY

The article analyzes the components of the teacher's professional activity, namely, the role of professional qualities and pedagogical skills in educational activities is considered. An important feature of a teacher's personality is pedagogical tact. The leading ones in the structure of pedagogical abilities are noted: the ability to understand the student, an accessible presentation of the material, organizational skills, pedagogical tact, foresight of the results of work, possible difficulties and mistakes.

МЕТОДЫ ПСИХОКОРРЕКЦИИ ОСУЖДЕННЫХ

Пашаева Сафура
магистрант, II курса БГУ
pashayeva.safura99@mail.ru
Научный руководитель доц. Валида Велиева

Ключевые слова: социальная изоляция, личность осужденного, психологическая коррекция, когнитивно-поведенческой коррекции, социально-психологический тренинг, нейролингвистическое программирование.
Açar sözlər: sosial izolyasiya, məhkumun şəxsiyyəti, psixoloji korreksiya, koqnitiv-davranış korreksiyası, sosial-psixoloji təlim, neyrolinqvistik proqramlaşdırma.
Keywords: social isolation, convict's personality, psychological correction, cognitive-behavioral correction, socio-psychological training, neurolinguistic programming.

В области пенитенциарной психологии немногие научные исследования посвящены проблеме влияния различных методов психологической коррекции на личность осужденных, отбывающих наказание в исправительных учреждениях. Между тем, подобные исследования играют значимую роль во вторичной профилактике криминального поведения.

Многие исследователи говорят о необходимости глубокого изучения фактов, механизмов и закономерностей функционирования личности в условиях социальной изоляции, учета психических состояний осужденных в процессе психокоррекционной и психотерапевтической работы.

Сегодня основными целями уголовного наказания, связанного с лишением свободы, являются не только изоляция от общества преступников, но и изменение их личности, обеспечивающее готовность вести социально приемлемый образ жизни [2].

Осознание осужденным общественной опасности совершенного им преступления, формирование личной ответственности за совершенное преступлени, принятие состава преступления и раскаяние (так называемая «внутренняя картина преступления») — с одной стороны, изучение мотивационно-смысловой сферы, жизненных планов, ролевой идентичности, психодинамики особенностей межличностного взаимодействия, ценностных ориентаций — с другой во многом определяют возможности оказания психологической помощи данным лицам в процессе отбывания наказания с перспективой их успешной ресоциализации в постпенитенциарный период.

По определению В. Г. Стуканова, «исправительная психокоррекция представляет собой целенаправленный процесс психологического воздействия на структуру психологических свойств личности преступника, детерминирующих социально-правовое поведение, с целью устранения либо уменьшения ее криминогенности и формирования готовности удовлетворять жизненные потребности и интересы правопослушным образом» [1].

Вместе с тем, как утверждает О. А. Каштымова, «все меры психокоррекции должны быть направлены в том числе на нейтрализацию стигм уголовной субкультуры, которая поддерживает проявления деструктивного и агрессивного поведения в среде осужденных».

Психокоррекционная работа с осужденными требует глубокого изучения личности и составления программы для каждого осужденного в течение всего срока пребывания в местах лишения свободы. В связи с этим мы рассматриваем психокоррекционную работу с человеком, отбывающим наказание в местах лишения свободы, в двух аспектах. Первый аспект — комплекс мер, проводимых с осужденными с первых

дней пребывания в пенитенциарных учреждениях, направленных на сохранение и поддержание их «психологической открытости» как важнейшего качества сохранения себя как личности. Второй аспект — работа с конкретным человеком в период, непосредственно предшествующий его освобождению из пенитенциарного учреждения.

Наиболее распространенным методом пенитенциарной психокоррекции является метод когнитивно-поведенческой коррекции, основанный на классической поведенческой теории, необихевиоризме, когнитивном подходе, теории социального научения, нейропсихологии, а также на копинг-теории.

В соответствии с основным положением концепции М. И. Еникеева, В. Е. Эминова о том, что в основе криминального поведения лежит тревожность, порождаемая психологическим отчуждением, наиболее значимыми, на наш взгляд, техниками когнитивно-поведенческой коррекции личности осужденного являются техники коррекции эмоционального состояния. Как отмечает Е. В. Змановская, существуют два основных способа коррекции эмоциональных состояний (тревоги, страха, агрессии): уменьшение их силы с помощью методики систематической десенсибилизации, разработанной Д. Вольпе, и выработка альтернативных реакций в форме тренинга релаксации. Методика систематической десенсибилизации включает обучение глубокой мышечной релаксации; выстраивание иерархии стимулов, вызывающих тревогу, по степени их интенсивности; воображение в состоянии релаксации объектов из иерархии, вызывающих тревогу. [5]

Для уменьшения тревоги используется также методика «наводнения» (или имплозивная терапия). Она заключается во внезапном предъявлении пациенту сцен, вызывающих у него чрезвычайно сильную тревогу. Если десенсибилизация направлена на торможение тревоги, страха, то методика «наводнения», наоборот, на максимальное переживание. Однако, как отмечают Н. Мак-Вильямс и Р. Нельсон-Джоунс, методика «наводнения» обладает меньшей эффективностью, чем десенсибилизация, которая является менее стрессовым способом воздействия на личность.

Другой разновидностью когнитивно-поведенческой психокоррекционной работы с осужденными, применяемой психологами в исправительных учреждениях, является социально-психологический тренинг, эффективность которого во многом обусловлена групповым взаимодействием.

Это обусловлено тем, что в процессе работы предполагается применение ролевых игр с отыгрыванием участниками тренинга социальных ролей с учетом специфики отношений «человек — среда» и получения обратной связи по итогам отыгрывания, а также применение активных дискуссионных методов обучения. Целью разработанной коррекционной программы является оказание помощи человеку, желающему справиться с состоянием беспомощности в процессе отбывания наказания, преодолеть неуверенность в себе и построить свою внутреннюю программу самоподдержки в условиях социальной изоляции [3].

В процессе реализации коррекционной программы используются такие методы, как групповая дискуссия, ролевая игра, подготовка и групповое обсуждение домашних заданий, техники неконфронтационного задавания вопросов, прием активного сообщения осужденного о своем преступлении, прием «горячий стул», прием проигрывания своего поведения (с нахождением эффективных моделей). Проводимые занятия носят комплексный характер, включающий в себя:

– диагностический блок (диагностика личностных особенностей осужденных, направленных на выявление доминирующих ценностей в смысловых установках, определение границ психологического пространства личности с уточнением программы психологической коррекции);

– установочный блок (формирование готовности взаимодействовать, снятие тревожности, повышение уверенности осужденного в себе, формирование желания сотрудничать с психологом и что-либо изменить в своей жизни);

– коррекционный блок (гармонизация и оптимизация развития осужденного, изменение картины жизненного мира, укрепление позитивной фазы развития, овладение способами взаимодействия с миром и самим собой определенными способами деятельности);

– блок оценки эффективности коррекционных действий (измерение психологического содержания и динамики реакций, способствование появлению позитивных жизненных смыслов и переживаний, стабилизация позитивной самооценки).

Эффективность коррекционного воздействия оценивается с точки зрения: а) разрешения реальных жизненных трудностей; б) целей и задач корреляционной программы. Необходимо помнить, что эффекты коррекционной работы проявляются на протяжении достаточного длительного временного интервала: в процессе работы, к моменту завершения и т. д. Так, коррекционная программа может не претендовать на полное разрешение проблем жизненной самореализации личности в условиях социальной изоляции, а ставить более узкую цель в ограниченном временном интервале. В ходе проводимых коррекционных занятий осужденные обучаются: умению понимать себя; выстраивать межличностные отношения; реалистично оценивать поведение и поступки как свои, так и других, готовить себя к жизни на свободе. Преимущества групповой формы психокоррекции заключаются, во-первых, в том, что «обычно легче изменить индивидуумов, собранных в группу, чем изменить каждого из них в отдельности»; во-вторых в «использовании закономерностей межличностного взаимодействия в группе для лечения и достижения физического и психологического благополучия человека» [4].

В исследовании И. С. Дорошенко, О. Б. Пановой, Н. Е. Фетисовой для формирования эмпатийного поведения у осужденных за насильственные преступления применяется социально-психологический тренинг сензитивности. Он включает групповое обсуждение проблемных ситуаций, анализ конкретных ситуаций морального выбора, ролевые игры. Как показывают результаты исследования, в процессе данного тренинга происходит формирование у осужденного мотивации саморазвития, развивается способность к осознанию, переживанию своего Я, формируется позитивная Я-концепция, развиваются эмпатийные чувства личности, нарабатываются навыки эффективного общения, а также происходит овладение способами управления своим поведением и эмоциями.

Помимо когнитивно-поведенческой коррекции, в исправительных учреждениях активно используется метод создания саногенной среды, или терапевтических «оазисов».

Основной целью данного метода является изъятие человека из привычного, провоцирующего окружения, что, в свою очередь, должно вызвать изменение его образа жизни и привести к личностным изменениям. В исправительных учреждениях организована работа кабинетов психологической разгрузки, специально оборудованных для проведения с осужденными сеансов релаксации. Такие занятия способствуют снятию психического напряжения, «снижению чувствительности к криминальному, стрессовому воздействию», которому зачастую подвергаются осужденные в местах лишения свободы [6].

Кроме вышеописанных методов, психологами уголовно-исполнительной системы используются техники нейролингвистического программирования М. Эриксона, в частности, трансовое внушение, дыхательные техники и др. С осужденными проводятся сеансы «внушения в трансовом состоянии с применением различных психоте-

рапевтических метафор конструктивной направленности», для того чтобы стабилизировать эмоциональное состояние, снизить уровень тревоги, «найти конструктивные пути выхода из создавшейся кризисной ситуации».

В исследованиях В. Г. Стуканова также отмечена роль преодоления психологических защит в исправительной психокоррекции. Он утверждает, что «одной из задач исправительной психокоррекции является преодоление защитных механизмов осужденного в нужном для процесса исправления направлении. Фактически эффективность любого психокоррекционного воздействия зависит от того, насколько умело та или иная методика преодолевает защитные механизмы личности. Одним из условий преодоления защит является установление психологического контакта и взаимодействие с бессознательной сферой личности осужденного».

Исправительная психокоррекция осужденного должна включать в себя три основных этапа: во-первых, формирование готовности к взаимодействию с психологом, во-вторых, формирование готовности к самоизменению, в-третьих, формирование правомерных альтернатив удовлетворения своих потребностей. В данном исследовании «психокоррекционное воздействие в целях формирования готовности к самоизменению наиболее эффективно осуществлялось посредством снижения самооценки и формирования внутриличностного конфликта. Отождествление отрицательного Я-образа (негативных представлений о себе) с реальным Я-образом осужденного стимулировало формирование потребности стать лучше, изменить себя. Переструктурирование Я-образа осужденных, склонных к правомерному реагированию, стало возможным посредством формирования положительного Я-образа (социально одобряемых представлений о себе) и потребности идентификации с ним Я-реального, что стало источником формирования готовности к самоизменению. Автор делает также вывод о том, что «к одному из эффективных психокоррекционных методов воздействия, имеющих одновременно и диагностическое значение, относится коррекция посредством элементов психодрамы».

Как справедливо отмечает Е.Л. Сучкова, «в исправительных учреждениях необходимо осуществлять целенаправленную работу по противодействию неформальным нормам тюремной субкультуры. Именно групповое моральное сознание осужденных, опирающееся на собственное представление о справедливости, дискредитирует существующие правовые нормы. Ни для кого не является секретом то, что тюремная субкультура, несмотря на все усилия сотрудников, остается важным элементом, регулирующим и регламентирующим различные стороны жизни осужденных» [7].

В число задач индивидуального и группового коррекционного воздействия входит также и задача формирования конструктивной мотивации на выполнение социальных требований и на изменение привычного поведения, на усвоение жизненно важных умений и приобретение практических навыков рационального поведения, на изменение системы отношений, на повышение стрессоустойчивости и уровня самоконтроля и т. д. В упомянутом исследовании Е.Л. Сучковой применяется групповое коррекционное воздействие И. Ялома, С. Кратохвила для нейтрализации негативного влияния норм тюремной субкультуры на поведение личности осужденных, отбывающих наказание в исправительном учреждении.

Как отмечает К. Рудестам, при групповом коррекционном воздействии основным механизмом влияния на личность является целенаправленное использование всей совокупности взаимодействий, возникающих внутри группы между ее участниками (групповой динамики), в терапевтических целях. Индивидуальное и групповое коррекционное воздействие может включать такие приемы, как коррективный эмоциональный опыт (эмоциональная поддержка), конфронтация, научение, «угасание» нежелательного поведения, саморегуляция, стимулирование позитивной мотивации и

формирование позитивного поведения, когнитивное переконструирование, конструктивное разрешение конфликтных ситуаций (в частности, с помощью ролевых игр). Конфронтация представляет собой столкновение личности со своими психологическими проблемами, эмоциональными и поведенческими стереотипами, отношениями и т.д., которое осуществляется с помощью обратной связи членов группы. Научение предполагает не только получение личностью новой информации, обратной связи о себе, анализ моделей поведения, но и изменение неконструктивных элементов самой личностью.

ЛИТЕРАТУРА

1. В. Г. Стуканов Исправительная педагогика, 2000, с. 10.
2. Добольский М.Г. Научно-методические предпосылки психокоррекционной работы с осужденными в исправительных учреждениях // Психологическое обеспечение деятельности учреждений и органов уголовно-исполнительной системы Минюста России (теория и практика). М. ; Томск, 2004. С. 32.
3. Дмитриев Ю.А., Казак Б.Б. Пенитенциарная психология учебник Ростов -на – Дону, 2007
4. Димитров А.В., Сафронов В.П. Основы пенитенциарной психологии. Учебно-методическое пособие М., 2003
5. Змановская Е. В. Девиантология 2008 г., с. 153.
6. Славинская, Ю. В. Подходы к диагностике структуры личности осужденных, отбывающих пожизненное лишение свободы / Ю. В. Славинская// Прикладная юридическая психология. – 2018. – № 1 (42). – С. 123–134.
7. Сучкова Е.Л. Направления работы по коррекции содержания психологии группового правосознания осужденных. Психология и право. 2019. Том 9. № 1. С. 132–143.

МЕТОДЫ ПСИХОКОРРЕКЦИИ ОСУЖДЕННЫХ

Пашаева Сафура

АННОТАЦИЯ

В данной статье обосновываются применение психокоррекции в работе пенитенциарного психолога. Применение рассмотренными авторами методов психокоррекции, как правило, не сопровождается теоретическим объяснением ее механизмов, т. е. не приводятся теоретические положения, объясняющие, почему тот или иной метод не имеет на личность осужденного нравственно положительного воздействия. В статье сделан акцент, что психокоррекция должна быть максимально приближена к естественному взаимодействию людей, при этом сохранять высокую эффективность.

MƏHKUMLARIN PSİXOKORREKSİYASI METODLARI

Paşayeva Səfurə

XÜLASƏ

Bu məqalədə psixokorreksiyanın Penitensiar psixoloqun işində tətbiqi əsaslandırılır. Müəlliflər tərəfindən nəzərdən keçirilmiş psixokorreksiya metodlarının tətbiqi, bir qayda olaraq, onun mexanizmlərinin nəzəri izahı ilə müşayiət olunmur, yəni.müəyyən bir

metodun məhkumun şəxsiyyətinə niyə mənəvi cəhətdən müsbət təsir göstərmədiyini izah edən nəzəri müddəalar verilmir. Məqalədə vurğulanır ki, psixokorreksiya yüksək effektivliyi qoruyarkən insanların təbii qarşılıqlı təsirinə mümkün qədər yaxın olmalıdır.

METHODS OF PSYCHOCORRECTION OF CONVICTS

Pashaeva Safura

SUMMARY

This article substantiates the use of psychocorrection in the work of a penitentiary psychologist. The use of the methods of psychocorrection considered by the authors, as a rule, is not accompanied by a theoretical explanation of its mechanisms, i.e. theoretical provisions explaining why one or another method does not have a morally positive effect on the personality of the convicted person are not given. The article emphasizes that psychocorrection should be as close as possible to the natural interaction of people while maintaining high efficiency.

ВЛИЯНИЕ ВНУТРИСЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ ДОШКОЛЬНИКА

Эюбова Мехрибан Нияз гызы
Агабалаева Гамида Рашад гызы,
магистрант II курса БГУ
gamida.shixaliyeva@gmail.com

Açar sözlər:məktəbəqədər uşaq, ailə, ailədaxili münasibətlər, inkişaf, uşaq, şəxsiyyət.
Key words: preschooler, family, family relations, development, child, personality.
Ключевые слова: дошкольник, семья, внутрисемейные отношения, развитие, ребёнок, личность.

Семья имеет определяющее значение в формировании личности ребёнка. Она даёт ему первый жизненный опыт, от неё во многом зависит направление интересов и склонностей подрастающего человека. Семейные условия, включая социальное положение, род занятий, материальный уровень и уровень образования родителей, в значительной мере предопределяет жизненный путь ребёнка. Помимо сознательного, целенаправленного воспитания, которое дают ему родители, на ребёнка воздействуют вся внутрисемейные атмосфера, причём эффект этого воздействия накапливается с возрастом, преломляясь в структуру личности. Внутрисемейные отношения играют особую роль в формировании личности. Первую очередь это относится к отношениям между супругами и между родителями и детьми.

Внутрисемейные отношения обладают такими, только им присущими, относительно самостоятельными характеристиками, которые делают семейное воспитание наиболее адекватной формой воспитания, особенно в раннем возрасте, то есть формой, наиболее полно отвечающей особенностям этого ответственного периода развития личности. Внутрисемейные отношения выступают в форме межличностных отношений, осуществляющихся в процессе непосредственного общения. Межличностное же общение является одним из социально-психологических механизмов становления и развития личности. Именно в процессе общения со взрослыми ребёнок приобретает навыки речи и мышления, предметных действий, овладевает основами человеческого опыта в различных областях жизни, познаёт и усваивает правила человеческих взаимоотношений, качество, свойственные людям, их стремление и идеалы, воплощая постепенно нравственные основы опыта жизни в собственной деятельности. Уже в игре он моделирует "взрослую жизнь" с её правилами и нормами. В процессе общения со взрослыми происходит то, что можно было бы назвать явлением распредмечивание человека и овладения на этой основе человеческим отношением к миру. Только на основе общение возможно становление самосознания личности, осознание собственного "Я".

Для развития личности ребёнка важна вся семья и все типы семейных ролей: матери, отца, сестёр, братьев. Каждый член семейной группы создает для ребёнка особый тип общения, поэтому отсутствие любого из них расстраивает систему семейных взаимодействий и взаимоотношений. Стабильность семейной среды является важным фактором для эмоционального равновесия и психологического здоровья ребёнка. Распад семьи, вызванный разводом или раздельным проживанием родителей, всегда приносит глубокое потрясение и оставляет у ребёнка прочную обиду, которую можно лишь смягчить. Разлука с одним из родителей может привести к появлению у ребёнка чувство страха, к утрате ощущение безопасности. Распад семьи может вызвать у него депрессию и ряд других симптомов невроза. Потрясение, каким является

для ребенка развод родителей, создаёт также определенные условия для его асоциального поведения. Это происходит очень часто нисколько из-за самого факта разлуки с одним из родителей, сколько неприятностей в семье. Конфликтные ситуации в семье оказывают сильное травмирующее влияние на детскую психику и нередко ведут к тяжелым психическим травмам. В семье с согласованными и гармоничными супружескими отношениями ребенку наглядно преподаётся пример человеческой солидарности, заботы и беспокойства друг о друге, уважение, внимание, честность, верность, доверие и других высоко нравственных качеств.

Для психологии принципиальным является положение о том, что общение со взрослыми – один из важнейших факторов психического развития детей. В настоящее время психологи различных теоретических ориентаций сходятся в признании патогенного влияния нарушенных внутрисемейных отношений на психическое и нравственное развитие ребёнка. Среди причин, способствующих формированию психопатологических черт личности и невротических симптомов, обычно вызывают семейные конфликты, отсутствие одного из родителей, неправильные воспитательные позиции матери или отца, раннюю изоляцию ребёнка от семейного окружения и некоторые другие.

Семья рассматривается преимущественно, как микросреда, в которой формируется личность ребёнка. Между тем семья – это не только среда воспитания, она является коллективным субъектом воспитательной деятельности, имеющим определенные нравственные цели воспитания и отбирающим педагогические средства воздействие на ребенка в соответствии с этими целями. Рассматривая вопрос о воспитательном потенциале семьи, в первую очередь следует выявить направленность семейного воспитания и в частности, представления родителей об общих целях воспитания и о том, какие нравственные качества они хотят сформировать у своего ребёнка. Такие представления являются одним из важнейших компонентов в психологической структуре воспитательного процесса дошкольника.

Великий педагог А. С. Макаренко в своем труде «Книга для родителей» писал: «Ваше собственное поведение – самое решающая вещь. Не думайте, что вы воспитываете ребёнка только тогда, когда с ним разговариваете или получаете его, или приказываете ему. Вы воспитываете его в каждый момент вашей жизни, даже тогда, когда вас нет дома. Как вы одеваетесь, как вы разговариваете с другими людьми и о других людях, как вы обращаетесь с друзьями и с врагами, как вы смеётесь, читаете газету – всё это, имеет для ребенка большое значение. Малейшие изменения в тонне ребёнок видит или чувствует, все повороты вашей мысли доходят до него невидимыми путями, вы их не замечаете. А если дома вы грубые или хвастливый, или вы пьянствуете, а ещё хуже если вы оскорбляете мать, вы уже воспитываете их плохо, и ваше недостойное поведение будет иметь самые печальные последствия!».

ЛИТЕРАТУРА

1. Щетинина В.В. К вопросу о формировании семейных ценностей у детей дошкольного возраста / В.В. Щетинина // Психолого-педагогические и технологические аспекты патриотического воспитания детей дошкольного возраста: сборник трудов Всерос. науч.-практ. конф. 30–31 октября 2008 г. – Тольятти: ТГУ, 2008. – Ч. II. – С. 64–75., № 4.
2. Смирнова Е.О. Динамика родительского отношения в онтогенезе ребёнка / Е.О. Смирнова, М.В. Соколова // Психолог в детском саду. – 2003. – №4. – С. 102–108.
3. Коломийченко Л.В. Семейные ценности в воспитании детей 3–7 лет / Л.В. Коломийченко, О.А. Воронова. – М.: ТЦ Сфера, 2013. – 128 с.

4. Титаренко В. Я. Семья и формирование личности. – М., «Мысль», 1987.
5. Шведовская А.А. Образ семьи у детей старшего дошкольного возраста, воспитывающихся в семьях различного социально-экономического статуса / А.А. Шведовская, Т.Ю. Загвоздкина // Психологическая наука и образование. – 2016.
6. Макаренко А.С. Книга для родителей. – Питер 2019 г.

ВЛИЯНИЕ ВНУТРИСЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ ДОШКОЛЬНИКА

Эюбова Мехрибан, Агабалаева Гамида

АННОТАЦИЯ

В данной статье изучены семейные взаимоотношения и их влияние на формирование личности ребёнка дошкольного возраста. В семье ребёнок приобретают первые навыки взаимодействия, осваивают первые социальные роли, нормы и ценности. Поведение родителей оказывают воздействие на путь развития личности ребёнка. Влияние семьи на дошкольника сильнее всех других воспитательных воздействий.

AILƏDAXILI MÜNASIBƏTLƏRIN MƏKTƏBƏGƏDƏR UŞAQIN ŞƏXSIYYƏTININ FORMALAŞMASINA TƏSIRI

Eyyubova Mehriban, Ağabalayeva Həmidə

XÜLASƏ

Bu məqalədə ailə münasibətləri və onların məktəbəqədər uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasına təsiri araşdırılır. Ailədə uşaq ilk qarşılıqlı fəaliyyət bacarıqlarına yiyələnir, ilk sosial rollara, norma və dəyərlərə yiyələnir. Valideynlərin davranışı uşağın şəxsiyyətinin inkişafına təsir göstərir. Ailənin məktəbəqədər uşağa təsiri bütün digər tərbiyə üsullarınnan daha güclüdür.

INFLUENCE OF INTRA-FAMILY RELATIONS ON THE FORMATION OF THE PERSONALITY OF A PRESCHOOL CHILD.

Eyubova Mehriban, Agabalaeva Hamida

SUMMARY

This article examines family relationships and their influence on the formation of the personality of a preschool child. In the family, the child acquires the first interaction skills, masters the first social roles, norms and values. The behavior of parents has an impact on the development of the personality of the child. The influence of the family on the preschooler is stronger than all other educational influences.

MƏKTƏBDƏ POZİTİV MÜHİTİN YARADILMASI VƏ İNKİŞAFINDA RƏHBƏRLƏRİN ROLU

Əhmədova Eminə Xoşbəxt qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
emina.ahmedova21@gmail.com

Açar sözlər: pozitiv məktəb mədəniyyəti, direktor, dəstəkləyici mühit, öyrənən icma
Ключевые слова: позитивная культура школаы, директор школы, поддерживающая среда, обучающееся сообщество.
Keywords: positive school culture, school principal, supportive environment, learning community

Məktəb mədəniyyətinin müəyyən edilməsində direktorlar mühüm rol oynayırlar. Bu mədəniyyət pedaqoji kollektivin və şagirdlərin işlədiyi konteksti müəyyən edir. Buna görə də məktəb rəhbərlərinin pozitiv mədəniyyət yaratmağa çalışmaları vacibdir.

Mullen iddia edir ki, direktorun davranışı və sosial bacarıqları məktəb mədəniyyətini dəyişə bilər, lakin məktəbdə tamamilə yeni mədəniyyət yarada bilməz. O qeyd edir ki, məktəb direktorları əvvəlcə məktəbin tarixini, mədəniyyətini tanımaqla məktəb mədəniyyətini yenidən formalaşdırmalıdırlar. Sonra direktor məktəbin əsas dəyərlərini müəyyən etməli və sağlam və ya qeyri-sağlam tərəfləri müəyyən etməlidir. Məktəb mədəniyyətinin pozitiv keyfiyyəti, neqativ cəhətlərin həlli də gücləndirilməlidir. Məktəb mədəniyyəti və məktəb direktoru anlayışları ayrılmaz məsələlərdir, çünki məktəb mühitinin idarə olunması məktəb direktorunun məsuliyyətindədir. O, direktorların məktəblərin mədəniyyətini bilmək, anlamaq və məktəbin ehtiyac, məqsədlərinə cavab vermək üçün lazım olan yerdə dəyişiklik etmək bacarığı olduğunu da qeyd edirdi [1]. Məktəb direktorları öz hərəkətləri, danışıqları və adətən ictimaiyyət qarşısında söylədikləri ilə prosesi davam etdirmək üçün məsuliyyət daşıyırlar.

Məktəb rəhbərləri tərəfindən inkişaf etdirilən mədəniyyət şagirdlərin akademik nailiyyətləri və müəllimlərin peşəkar uğurlarına mane ola və ya kömək edə bilər. Məktəb mədəniyyəti məktəbi müəyyən edən normaların, dəyərlərin, münasibətlərin, davranışların və ənənələrin qarışığıdır, mədəniyyət insanlar qarşılıqlı əlaqədə olduqda və birlikdə işlədikcə inkişaf edir [2]. Hər bir məktəbin maraqlı tərəflərinin fəaliyyət göstərdiyi bir mədəniyyət var. Araşdırmalar nəticəsində, idarəçilərin qərarlarına əsaslanaraq məktəbin mədəniyyətinə və uğuruna böyük təsir göstərə biləcək altı sahə müəyyən edilib: əməkdaşlıq, işçilərin inkişafı, resursların təmin edilməsi, onların baxışının şəffaflığı, iş yerindəki stressin idarə edilməsi və onların öz peşəkar inkişafı. Direktorlar pozitiv mədəniyyət yaradan qərarlar qəbul etməyə çalışmalıdırlar. Məktəblər təbii olaraq dəyişikliklərə davamlıdır, buna görə də məktəb öz mədəniyyətini inkişaf etdirdikdən sonra həmin məktəb daxilindəki bütün standartlar və yeniliklər mövcud mədəniyyətə tabe olur [3]. Bu səbəblərə görə, məktəb rəhbərlərinin şagird və pedaqoji heyətinin uğurunu maksimuma çatdıran və eyni qruplar üçün stress risklərinin sayını minimuma endirən mədəniyyətin inkişaf etdirilməsində oynadıqları mühüm rolu başa düşmələri vacibdir.

Məktəbdəki pedaqoqlar arasında əməkdaşlığın səviyyəsi həmin məktəbin mədəniyyətinin müsbət və ya mənfi olmasını əsas şərtləndirən amildir. İşçilər arasında yüksək səviyyəli əməkdaşlığa malik məktəblər daha yüksək davranış və akademik standartları təşviq etməyə meyllidirlər [4]. Bir çox direktor tədris və öyrənməni təkmilləşdirən əməkdaşlıq mədəniyyəti yaratmaq üçün peşəkar öyrənmə icmalarını tətbiq etmişdir [5]. Müəllimlər eyni mövzuda mütəxəssis olan başqaları ilə işlədikdə öz effektivliyini artırma ehtimalı daha yüksəkdir.

Pedaqoji kollektivin liderlərə yaxınlaşmaqda rahat hiss etdiyi dəstəkləyici mühitin yaradılmasında səmərəli ünsiyyət bacarıqları vacibdir. Direktorlar, işçilərə narahatlıqlarını

necə, nə vaxt və harada çatdıra biləcəkləri barədə məlumat verməklə ünsiyyəti təşviq edə bilərlər [6]. Yaxşı iş üçün tərif və tanınma, iş-həyat balansını başa düşmək, işçilərin dəyərli olduqlarını hiss etdikləri, güvən və komanda hissinin olduğu bir atmosfer yaradır. Rəhbərlər işçilərin ehtiyacları barədə məlumatlı olduqlarını nümayiş etdirdikdə və bu ehtiyacları dəstəkləməyə çalışdıqda, işçiləri daha yaxşı inkişaf etdirən qayğı mədəniyyəti yaradırlar. İşçilər özlərini təqdir olunduqlarını və başa düşüldüklərini hiss etdikdə, həlli çətin olan məsələləri daha çox danışırlar. İşçilərin rəhbərlərlə ünsiyyət zamanı rahat müzakirə edilən məsələlər nə qədər çox olarsa, müəllimlər dəstəyi hiss etdikləri üçün məktəbin mədəniyyəti və sağlamlığı bir o qədər müsbət olacaqdır .

Məktəbdə müsbət mədəniyyətin, pozitiv dəstəkləyici mühitin yaradılması rəhbərlərdən uğurlu tədris üçün lazımi resurslara çıxışı təmin etməyi tələb edir. Tədris resursları müəllimlərin dərslərini necə təqdim etməsinə, təlimatın həcminə və müəllimlərin öyrənməni necə qiymətləndirməsinə təsir göstərir. Beləliklə, mövcud tədris resursları (kitablar, ləvazimatlar, texnologiya vasitələri, kurrikuluma resursları) sinifdə tədrisin keyfiyyətinə təsir göstərir. Güclü kurikulum resurslarına çıxışı olan müəllimlər, bu imkanı olmayan müəllimlərlə müqayisədə daha yüksək səviyyədə uğur qazanırlar. Uyğun resursları olan müəllimlər öz siniflərini daha yaxşı idarə edə və şagirdlərə tələb olunan məzmunu öyrədə bilirlər, lakin resursları məhdud olan müəllimlər inamsızlıq, artan əlaqə və ünsiyyət pozğunluğu ilə üzləşirlər. Pedaqoqların resurs ehtiyaclarına diqqət yetirən rəhbərlər, şagirdlərin öz məqsədlərinə daha effektiv şəkildə çatması üçün pedaqoji heyəti inkişaf etdirməyə təşviq edən şərait yaratmalıdırlar [7]. Düzgün resursları təmin etməklə, liderlər müəllimlərini daha uğurlu olmaq üçün gücləndirirlər ki, bu da məktəb daxilində müsbət mədəniyyəti təşviq edir.

Valideynlər, şagirdlər və pedaqoqlar bu vəziyyəti başa düşmək və ona inanmaq üçün rəhbərlərinin məktəbi ilə bağlı fikirlərini başa düşməlidirlər. Şəffaflıq və açıqlıq mədəniyyəti valideynlərə, şagirdlərə və işçilərə məktəb rəhbərlərini dəstəkləməyə kömək edir. Liderlər sosial media, ev ziyarətləri və valideynlərlə liderlik görüşləri zamanı öz məqsəd və inanclarını bildirməklə bu şəffaflığı yarada bilərlər. Şəffaf və cəmiyyəti əhatə edən mədəniyyət çətin anlarda faydalı ola biləcək əlaqələri gücləndirir [8]. Direktorların şəffaf ola bilmələrinin ən yaxşı yollarından biri onların müzakirə oluna bilməyən məsələlər üzrə qaydaları aydınlaşdırmaqdır. Müzakirə edilə bilməyən məsələlər üzrə qaydaların qısa siyahısı gözlənilməzliyi azaldır və münasibətləri və etibarı yaxşılaşdırır. Şəffaflığı təşviq etməyin başqa bir yolu məktəb icmasının görünən üzvü olmaqdır. Sadəcə olaraq, məktəbin ümumi sahələrində görünmək, dərsdənkənar tədbirlərdə iştirak etmək və sinifdə şagird və müəllimləri ziyarət etmək şagirdləri və müəllimləri direktorlara sadəcə qaydaların icraçılarından daha çox şey kimi baxmağa ruhlandıran etimad mədəniyyəti yaradır. Güclü bir mühiti inkişaf etdirən və bu mühiti şəffaf şəkildə çatdıran müəssisələr daha yüksək səviyyədə uğur qazanırlar.

Stress istənilən iş mühitinin bir hissəsidir, bu stresslə necə mübarizə aparıldığı o iş yerinin mədəniyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Rəhbərlər iş yerindəki stressin yaratdığı mənfi nəticələrdən qaçmaq üçün stressi və stressin nəticələrini başa düşməlidirlər. İş yerində stresslə mübarizə aparmağın ən güclü yollarından biri stresə müdaxilə siyasətlərini hazırlamaq və işçiləri streslə sağlam şəkildə mübarizə aparmağa təşviq edən resursları təmin etməkdir. Məktəb rəhbərləri işçilərin stres səviyyələrinə göstərə biləcək təsirləri nəzərə almalıdırlar. Rəhbərlərin başqaları ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olduqlarını və şəxsi qarşılıqlı əlaqə və davranışlarının müəssisə daxilində fərdlərə necə neqativ təsir olduğunu bilmələri vacibdir. Təhsil müəssisəsini idarə etmək direktor üçün son dərəcə tələbkar ola bilər və onu müəllim stressi kimi məsələlərdən yayındıra bilər. Əgər müəllimlər direktora güzəşt etsələr və onlar vaxtında həll olunmasa, işçilər özlərini etibarsız hiss edə və stres hisslərini artıra bilər. Pedaqoji heyətin problemləri ilə məşğul olmamaq məktəb daxilində narhatlıq yarada bilər.Rəhbər pedaqoqların problemlərini dinləmək və onlara vax-

tında müraciət etmək üçün vaxt ayırdıqda, bu, həmin işçilər üzərində stressi azaltmağa kömək edir. İş yerindəki stres faktorları haqqında məlumatlılığı inkişaf etdirməklə və iş yerindəki stressorları azaltmaq üçün resurslar və strategiyalar təqdim etməklə direktorlar məktəb mədəniyyətinə müsbət təsir göstərə bilərlər. Müsbət mədəniyyət yaratmaq üçün rəhbərlər öz peşəkar inkişafı ilə məşğul olmalıdırlar. Məktəbin rəhbərliyinin keyfiyyəti onun ümumi şagird nailiyyəti ilə bağlıdır [9].

Peşəkar inkişafın ən mühüm formalarından biri məktəb rəhbərlərini dəstəkləyən və onlarla əməkdaşlıq edən öyrənmə icması ilə iştirakdır. Öyrənən icmalar liderləri axtarmağa, fikirlərini bölüşməyə və mübarizə apardıqları zaman dəstək almağa cəsarətləndirir. Öyrənən icmaların dəstəyi, rəhbərlik mövqelərini müşayiət edən təcrid və təzyiq hisslərini azalda bilər ki, bu da öz növbəsində onların məktəbi ilə kollegiallığı təşviq edəcək və onlara müsbət məktəb mədəniyyətini inkişaf etdirməyə kömək edəcək. Peşəkar inkişafla məşğul olan məktəb rəhbərləri mürəkkəb dəyişikliklərin öhdəsindən daha yaxşı qadir olduqlarını və təlim liderliyinə daha çox inam hiss etdiklərini bildirirlər. Bu direktorlar öz məktəblərində aşağıdakı davranışları təşviq etməlidirlər: müəllimlər arasında daha çox əməkdaşlıq, cəmiyyətdə valideynlərdən daha çox rəy, kurrikulumun mənimsənilməsi üçün hədəflərə daha çox diqqət yetirilməsi və daha yüksək tədris standartları. Direktorlar məktəblərində peşəkar inkişafın planını, istiqamətini və gözləntilərini nə etdikləri və hansı hərəkətləri ilə mükafatlandırdıqları ilə müəyyən edirlər.

Direktorlar işçilər və tələbələr üçün uğurlu tədris və təlim mühitinin yaradılmasına cavabdehdirlər. Bununla da məktəbin mədəniyyətinin müsbət olmasını təmin etməlidirlər. Müsbət məktəb mədəniyyətini inkişaf etdirməyə nail olan rəhbərlər ən yaxşı təcrübələrin paylaşılmasını və müəllimlərin ümumi məqsədə doğru çalışmasını təmin etmək üçün müəllimlər arasında əməkdaşlığı təşviq edirlər. Əməkdaşlığa əlavə olaraq, rəhbərlərin işçi heyətini inkişaf etdirmək üçün rəy təmin edən və açıq ünsiyyəti təşviq edən dəstəkləyici mühit yaratmalıdırlar.

Pedaqoji işçilərin lazımi sinif resurslarına malik olmasını təmin edən direktorlar məktəb rəhbərliyinə güclü inam yaradır. Məktəbin mühitini aydın şəkildə çatdıran və bütün maraqlı tərəfləri cəlb edən şəffaf şəkildə rəhbərlik öz liderliyinə inamı artırır. İş yerindəki stressin azaldılması və bu stresin öhdəsindən müsbət şəkildə gəlmək üçün strategiya və resursların təmin edilməsi rəhbərlik və müəllimlər arasında etimadı təşviq edir. Nəhayət, səmərəli liderlər məktəb rəhbərlərinin öyrənmə icmaları ilə öz peşəkar inkişaflarına cəlb etməklə öz işçilərinin inkişafı təşviq edirlər. Məktəb rəhbərləri şagird və kollektivin inkişafına kömək edən müsbət məktəb mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynayır. Güclü məktəb rəhbərləri bu müsbət mədəniyyəti yaratmaq üçün müzakirə olunan strategiyaları həyata keçirirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Mullen, C. A. 2007. Curriculum leadership development: A guide for aspiring school leaders. New York, Lawrence Erlbaum.

2. Peterson, K. D., Deal, T. E. (1998). How leaders influence the cultures of schools. Educational Leadership, 56(1), 28-30.

3. Barth, R. S. (2002). The culture builder. Educational Leadership, 59(8), 6-11.

4. Bettini, E. A., Crockett, J. B., Brownell, M. T., & Merrill, K. L. (2016). Relationship between working conditions and special educators' instruction. Journal of Special Education, 50(3), 178-190.

5. Du Plessis. A., Carroll, A., & Gillies, R. M. (2015). Understanding the lived experiences of novice out-of-field teachers in relation to school leadership practices. Asia-Pacific Journal of Teacher Education, 43(1), 4-21.

6. Stickle, F. E., & Scott, K. (2016). Leadership and occupational stress. Education, 137(1), 27-38.7. Bredeson, P. V. (2006). The school principal's role in teacher professional development, of In-service Education, 26(2), 385-401.
8. Schwartz, K. (2014, May 19). How transparency can transform school culture.
9. Miller, R. J., Goddard, R. D., Kim, M., Jacob, R., Goddard, Y., & Schroeder, P. (2016). Can professional development improve school leadership? Educational Administration Quarterly, 52(4), 531-566.

MƏKTƏBDƏ POZİTİV MÜHİTİN YARADILMASI VƏ İNKIŞAFINDA RƏHBƏRLƏRİN ROLU

Əhmədova Eminə

XÜLASƏ

Bu məqalənin məqsədi direktorun idarə etdiyi təhsil müəssisəsində pozitiv məktəb mədəniyyətinin və dəstəkləyici mühitin yaradılmasında roluna nəzər salmaqdır. Nəticə olaraq direktorların ətrafdakı məhdudlaşdırıcı mədəni təsirlərə baxmayaraq möhkəm olmalı, qeyri-akademik mövzularda həmkarları ilə əlaqə saxlamaq üçün vaxt ayırmalıdırlar. Onlar həmçinin resursları effektiv şəkildə idarə etməli və bacarıqlarını inkişaf etmə imkanları yaratmalıdırlar.

РОЛЬ ДИРЕКТОРОВ В СОЗДАНИИ И РАЗВИТИИ ПОЗИТИВНОЙ ШКОЛЬНОЙ СРЕДЫ

Ахмедова Эмина

АННОТАЦИЯ

Цель данной статьи - изучить роль директора в создании положительной школьной культуры и поддерживающей среды в образовательном учреждении. В результате анализа был сделан вывод, что директора должны обладать адаптивными навыками устойчивыми, несмотря на сдерживающее культурное влияние вокруг них, и находить время для общения с коллегами по не-академическим темам. Они также должны эффективно управлять ресурсами и создавать возможности для развития своих навыков.

THE ROLE OF PRINCIPALS IN CREATING AND DEVELOPING A POSITIVE SCHOOL ENVIRONMENT

Ahmadova Emina

SUMMARY

The purpose of this article is to examine the principal's role in creating a positive school culture and supportive environment in an educational institution. As a result of the analysis, principals must be resilient despite the restrictive cultural influences around them and make time to engage with colleagues on non-academic topics. They must also manage resources effectively and create opportunities to develop their skills.

OBSESSİV-KOMPULSİV POZUNTUNUN GENETİKASI

Aydoğan Orhan Oğulcan Serden oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
orhanogulcanaydogan@gmail.com

Açar sözlər: obsessiv kompulsiv pozğunluq, Tourette pozğunluğu, tik pozğunluğu, genetika
Ключевые слова: обсессивно-компульсивное расстройство, синдром Туретта, тиковое расстройство, генетика
Keywords: obsessive compulsive disorder, Tourette's disorder, tic disorder, genetics.

Heterogen bir xəstəlik olan obsesif-kompulsif pozuntunun (OKP) etiologiyasını müəyyən etmək üçün aparılan tədqiqatlar genetik tədqiqatların inkişafı ilə paralel olaraq sürətlənmiş və OKP-nin səbəblərini anlamaq üçün yeni yanaşmalar gətirmişdir. Bundan əlavə, OKP-nin ailə yükü olan bir xəstəlik olduğuna diqqət çəkmək və onun OKP və Tourette Bozukluğu, Xroniki Motor Tik (1) kimi üstünlük təşkil edən genetik aspekti olan xəstəliklərlə əlaqəli olduğunu göstərmək, OKP spektri pozğunluqlarının tanınması, OKP və serotonin arasındakı əlaqəni anlayan OKP də göstərilə bilər. DSM ilə beyin metabolizmasının dəyişməsi və OKP diaqnostik meyarlarının daha obyektiv olması genetik tədqiqatlara prestij gətirmiş və tədqiqatçıları bu mövzuya yönləndirmişdir. Təəssüf ki, OKP-nin irsiliyini araşdıran tədqiqatlar nəticəsiz olmuşdur (2).

Müasir ailə araşdırmaları, hamısı olmasa da, bir çoxu xəstəliyin nəsillər arasında ötürülməsinə səbəb ola biləcək genetik sübutları ortaya qoyur. Bununla belə, xəstəliyin genetik ötürülməsi qəti şəkildə müəyyən edilməmişdir və sistematik böyük əkiz tədqiqatları yoxdur. Son neyroimaging və müalicə tədqiqatları göstərir ki, bəzi xəstələrdə spesifik otoimmün, reseptor və ya neyroanatomik anormalliklər ola bilər. OKP-də genetik ötürülmə vacib olsa da, bu, yeganə determinant deyil. Xəstəliyin inkişafı aşağıdakı kimi müəyyən edilə bilər (3).

OKP-də genetik tədqiqatlar aşağıdakı tədqiqatlara əsaslanır:

1-Epidemioloji tədqiqatlar 2-Ailə tədqiqatları 3-Əkiz araşdırmaları 4-Övladlığa götürmə araşdırmaları 5-İrsiyyət modeli araşdırmaları (seqreqasiya analizi araşdırmaları) 6-Molekulyar genetik araşdırmalar (Bağlantı analizi araşdırmaları və assosiasiya araşdırmaları) 7-Heyvan araşdırmaları.

1-)OKP-də epidemioloji tədqiqatlar

Ümumi əhali arasında OKP-nin ömür boyu yayılması müxtəlif cəmiyyətlərdə 1,1-3,3% olaraq verilir (4). Qadınlarda bir az daha çox olduğu bildirilsə də, fərdin funksionallığını təsir edən, kişi və qadınlarda bərabər şəkildə görülən xroniki bir xəstəlikdir (5). Əvvəllər düşünülənin əksinə olaraq klinik şəraitdə daha tez-tez görüldüyü bildirilir və xüsusilə yüngül klinik formalara daha çox rast gəlindiyinə inanılır. Sosiodemoqrafik xüsusiyyətlər qiymətləndirildikdə; OKP ilə irq, sosial-iqtisadi vəziyyət, təhsil səviyyəsi, din, fiziki sağlamlıq vəziyyəti kimi komponentlər arasında heç bir əlaqə qurula bilməz. (6). Korno və Qoldinqin Amerikanın 5 ştatında 18500 insan üzərində apardığı araşdırmada xəstəliyin daha çox gənc əhali, boşanmış və ayrılmış insanlar və işsizlər arasında yayıldığını bildirmişlər (5). Semptomlar yaşdan asılı deyil, uşaqlar və yeniyetmələr böyüklərə çox oxşar simptomlar göstərirlər. Semptomlar əks mədəniyyətlərdə oxşardır. Meksika populyasiyasında OKP-nin başlama yaşını, cinsiyyət bölgüsünü və şiddətini qiymətləndirən bir araşdırmada, psixiatrik xəstə populyasiyasında OKP nisbətinin 51 aylıq bir müddətdə 2,3% olduğu və daha erkən başladığını ifadə etdilər. kişilərdə yaş, orta başlanğıc yaşı isə 22,6±9,1 idi.simmetriya vəsvəsəsinin erkən yaşla əlaqəli olduğuna diqqət çəkdi (7).

Başlanğıc yaşı olaraq orta hesabla 21-25 yaş göstərilir. Uşaqlıqda başlanğıc 20%, yeniyetməlikdə isə 30% təşkil edir. Xəstəliklərin 50%-i 15 yaşından əvvəl, 70%-i isə 20 yaşın-

dan əvvəl başlayır. Kişilərdə bir qədər erkən yaşda başladığına dair sübutlar var. Qəfil başlanğıc nadirdir, xəstəlik mənfi həyat hadisələrindən asılı olmayaraq yavaş inkişaf edir və onun kəllə-beyin travması ilə əlaqəsi təklif edilmişdir (6). Xəstəliyin gedişi xroniki və qabarıqdır. 1 ildən sonra müalicə ilə sağalma nisbətləri 60-70% civarında olur. OKP-də komorbidlik nisbətləri yüksəkdir və onun bir çox digər psixiatrik diaqnozlarla birgə olması klinik şəraitdə geniş yayılmışdır. Fobiya 46%, M. Depressiya 31%, Panik 13%, Şizofreniya 12%, Şizofreniform pozğunluq. və alkoqoldan sui-istifadə və asılılıq üçün 1,3%, alkoqoldan sui-istifadə və asılılıq üçün 24% və digər maddələr və narkotik asılılığı üçün 17%. Yenə eyni araşdırmada, nikahda nifaqların yüksək nisbətləri və orta IQ dəyərlərindən daha yüksək olduğu bildirildi. xəstələr (5). Uşaq və yeniyetmələrdə aparılan başqa bir araşdırmada anksiyete pozğunluqları 35%, affektiv pozğunluqlar 25%, bulimiya 15%, obsesif kompulsif şəxsiyyət pozğunluğu 15%, həmçinin döyüşmək, oğurluq və yalan danışmaq kimi davranış pozğunluqları gözləniləndən yüksək, antisosyal şəxsiyyət xüsusiyyətləri və intihara meyllilik müşahidə edilmişdir. yeniyetmələrdə davranış təəccüblü dərəcədə yüksək idi.Yüksək nisbətdə görüldüyü aşkar edilmişdir (6).

OKP olan xəstələrdə Tourette pozğunluğunun ömür boyu yayılması 10-15%, Tourette pozğunluğunda OKP yayılması isə 40-50% təşkil edir (8). Obsesif vəziyyətlər, xüsusilə Böyük Depressiya və alkoqol asılılığı OKP olan xəstələrin valideynlərində ən çox görülən xəstəliklər olaraq təyin olundu (9). Aşağıdakı xəstəliklər OK spektrinin pozğunluqları olaraq təyin edilmişdir: Tourette Bozukluğu, Anoreksiya Nervoza, Trichotillomania, Bədən Dismorfik Bozukluğu, Depersonallaşma Bozukluğu, Patoloji Qumar, Cinsi Obsesyonlar, Obsesif Şəxsiyyət Bozukluğu, Subklinik Vəziyyətlər (10). OKP-nin Sydenhan xoreası, Post Ensefalitik Parkinson xəstəliyi, Hantinqton xoreası kimi bazal qanqlioz xəstəlikləri ilə müşayiət olunduğu və ya bazal qanqliya patologiyaları ola biləcəyi bildirilmiş və Turet Sindromu və OKP-nin eyni xəstəliyin müxtəlif təzahürləri ola biləcəyi bildirilmişdir (8, 11). Bu vəziyyət OKP-nin üzvi əsasının və dolayısı ilə genetik bir cəhətinin olduğunun və ya olmasının göstəricisi kimi qəbul edilə bilər. Bir çox suallar hələ də epidemioloji tədqiqatlarla cavab gözləyir. DIS (Diaqnostik Müsahibə Cədvəli) və ya SPIKE (Strukturlaşdırılmış psixopatoloji müsahibə və Epidemiologiya üçün Psixik Narahatlıqların Sosial Nəticələrinin reytinqi) kimi ciddi diaqnostik xüsusiyyətləri ehtiva etməyən müsahibə üsullarının istifadəsi daha yüksək yayılma nisbətlərinə səbəb olmuşdur (6). Bundan əlavə, subklinik şərtlər etibarlı şərtlərdir, lakin bu şərtləri müəyyən etmək üçün diaqnostik meyarlar kifayət deyil. Epidemioloji tədqiqatlar metodoloji səbəblərə görə müxtəlif nəticələr göstərir. OKP və spektr pozğunluqlarının diaqnozu üçün obyektiv meyarlar mövcud olmalıdır.

2) OKP-də ailə araşdırmaları

OKP ilə bağlı çoxlu ailə araşdırmaları var, lakin 90-cı illərdən əvvəl aparılan ailə araşdırmaları, qeyri-adekvat diaqnostik meyarların olmaması, ailə üzvləri ilə birbaşa təmasların olmaması, nəzarət qruplarının olmaması və metodoloji problemlər səbəbindən OKP-nin probandların birinci dərəcəli qohumlarında daha çox olduğunu bildirir, və onların etibarlılığı zəifdir (4,12). OKP insidansı və subklinik şərtlər OKP probantlarının birinci dərəcəli qohumlarında nəzarət qrupu ilə müqayisədə daha yüksəkdir. OKP xəstələrinin qohumlarında da xroniki tiklər yüksəkdir. Bəzi hallar ailəvidir və tik pozğunluğu ilə əlaqədardır, digərləri tik pozğunluğu ilə əlaqəli deyil, digər hallar isə nə tiklər, nə də OKP ilə əlaqəli deyil (4). Mc Keon və Murray, ruhi xəstəliklərin, xüsusən depressiya və nevrotik pozğunluqların ömür boyu yayılmasının OKP xəstələrinin ailələrində nəzarət qrupu ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olduğunu təsbit etdi. Bununla belə, OKP olan xəstələrin birinci dərəcə qohumları ilə nəzarət qrupu arasında OKP diaqnozu baxımından fərq tapa bilmədilər (13). Bildirilir ki, 3 gözəl dizayn edilmiş ailə araşdırması var və onlardan yalnız 2-si ailə ötürülməsini göstərir. Bu heterojenlik bəzi halların irsi, bəzilərinin isə olmadığını göstərir. İrsiyyətin xəstəliyin başlanğıc yaşı, nevroloji əlamətlərin olması və pozğunluğun simptom

xüsusiyyətləri ilə əlaqəli olduğu irəli sürülür (2). Simmetriya və nizamlı obsesyonların OKP-nin genetik olaraq miras qalmış alt tipləri ola biləcəyi irəli sürülüb (14).

1987-1995-ci illər arasında ailə araşdırması dizaynı ilə aparılan 10 araşdırmada, OKP olan xəstələrin birinci dərəcəli qohumlarında OKP və OK simptomlarının nisbətlərinin 0,7% ilə 10,3% arasında, xəstələrdə isə 3,4% ilə 30% arasında olduğu müəyyən edilmişdir. valideynlər (4). Lenane və başqaları OKP olan yeniyetmələrin və uşaqların birinci dərəcəli qohumları arasında psixiatrik pozğunluqları araşdırdıqda; Onlar OKP olan probantların 30%-nin birinci dərəcəli qohumlarında OKP aşkar ediblər ki, bu da normal əhali arasında OKP dərəcələrindən xeyli yüksəkdir. OKP olan xəstələrin qohumlarında da digər psixiatrik pozğunluqların yüksək nisbətdə müşahidə edildiyini bildirmişlər (15). Yenə eyni araşdırmada OKP olan xəstələrdə OKP tezliyi atalarda %25, analarda %9, OKP olan xəstələrdə isə cəmi %17 olaraq bildirilmişdir. Müəlliflər, genetik ötürülmənin uşaqlıqda başlayan OKP üçün daha yüksək nisbətlərdə olduğunu şərh etdilər (15). Mübahisə etmək olar ki, ailə tədqiqatlarının nəticələrinin ziddiyyətli olmasının səbəbi müxtəlif metodoloji üsullarla bağlıdır, digər səbəb isə valideynlərində OKP olan xəstələrin bu xəstəliklə tanış olması və xəstəlik haqqında yüksək məlumatlı olması, beləliklə, xəstəliyə yoluxma nisbətinin yüksək olmasıdır.

Bu xəstələrdə həkimə müraciət yüksəkdir. Meksikada aparılan bir ailə araşdırmasında, OKP hadisələrinin 1/3-də müsbət ailə tarixi aşkar edildi və əlavə xəstəliklərdə OK şəxsiyyət pozğunluğu, depressiya, cinsi istismar və intiharın yüksək nisbətləri aşkar edildi (16). Bütün ziddiyyətli nəşrlərə baxmayaraq, OKP olan xəstələrin qohumlarında OKP və subklinik şərtlərin ömür boyu yayılması əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. OKP qohumlarında bu göstəricilər 10,9%-7,9% olduğu halda, normal əhalidə 1,9%-2% təşkil edir (4, 17). OKP-nin başlanğıc yaşı ilə ailəvi ötürülmə arasında əlaqə var. 18 yaşından sonra başlayan OKP ailəvi ötürülmə göstərmir (17)

3) Əkiz tədqiqatları

OKP ilə bağlı məhdud sayda əkiz tədqiqatları var. Əkizlərin öyrənilməsinin əhəmiyyəti eyni və qardaş əkizlər arasında komorbidlik nisbətlərinin fərqi ilə ortaya çıxır. Eyni əkizlər genetik olaraq eynidir. Qardaş əkizlər isə bacı-qardaşlarla oxşar genetik quruluşa malikdirlər. Qardaş və eyni əkizlərin ətraf mühitinin oxşar olduğunu fərz etsək, xəstəliyin genetik ötürülməsinin göstəricisi olaraq eyni əkizlərdə daha yüksək komorbidlik nisbətlərinin olduğunu qəbul edə bilərik (4). Bir araşdırmada, monoziqot əkizlər arasında OKP-nin komorbidlik nisbəti 63% olaraq bildirildi, lakin qardaş əkizlərlə müqayisə edilməməsi onun zəifliyi kimi qəbul edildi (12). 15 qardaş və 15 eyni əkizlə aparılan başqa bir araşdırmada OKP diaqnozu baxımından qardaş və eyni əkizlər arasında heç bir fərq tapılmadı, lakin subklinik hallarda komorbidlik nisbətləri monozigotik əkizlərdə %87, qardaş əkizlərdə isə %47 olaraq tapıldı. . Bununla belə, subklinik OKP diaqnozu dəqiq və dəqiq müəyyən edilmiş pozğunluq deyil (12). Cliffort və digərləri, 419 əkiz üzərində apardıqları araşdırmada obsesif simptomların irsi yükünün 47% olduğunu tapdılar, lakin onlar eyni əkizlərin qardaş əkizlərdən daha tez-tez xəstələndiyinə dair sübut göstərə bilmədilər. Eyni əkizlər arasında komorbidlik nisbəti nevrotiklik baxımından qardaş əkizlərdən daha yüksəkdir. Genetik nəzarətin nevrotizm üzərində olduğu düşünülür (4, 12, 18). Bəzi tədqiqatlar OKP-də irsi faktorların mövcudluğunu dəstəkləyir, digərləri isə bunu etmir. Monozigotik əkizlərin 100% komorbidliyi olmadığı üçün, OKP-nin fenotipik ifadəsində ətraf mühit faktorlarının rol oynaması fikri istisna edilmir.

4) Övladlığa götürmə araşdırmaları

OKP-də övladlığa götürmə araşdırması yoxdur.

5) Seqreqasiya təhlili tədqiqatları

Seqreqasiya təhlili tədqiqatları xəstəliklərə meylli olan mümkün monogenetik və ya Mendel mexanizmlərinin təbiətini araşdırır. OKP-də seqreqasiya təhlili tədqiqatları otozomal dominant və resessiv modelləri ayırd edə bilmədi, lakin statistik olaraq azalmış penetranlıqla dominant model olma ehtimalı daha yüksəkdir (19). Bununla belə, autosomal dominant modelə əlavə ola-

raq, digər əsas lokus halları də istisna edilə bilməz. OKP təqdimatında irsiyyət modelinin sadə bir genetik modelə və bəzi genlərin major təsiri hipotezinə əsaslandığı bildirilir (4). Tourette sindromlu xəstələrdə və onların ailələrində OKP hallarının yüksək olması OKP-nin bəzi formalarının yaranmasında genetik faktorların təsirli olduğu fikrini dəstəkləyir. Tourette Bozukluğu olan probandlarda seqreqasiya təhlili tədqiqatları OKP və Xroniki Motor Tiklərin oxşar spektrdə olduğunu göstərir (4, 8). OKP, Tourette Bozukluğu, Xroniki Motor Tik eyni otozomal dominant genin fərqli fenotipik ifadəsi ilə inkişaf edən xəstəliklərdir (20).

6) Linkaj tədqiqatları

OKP kimi kompleks xəstəliklərin genetik səbəblərini araşdırmaq üçün başqa bir yanaşma əlaqə tədqiqatlarıdır. Mendel prinsiplərinə əsaslanan davranışı göstərən genetik keçid materialı fərqli xromosomlarda oturan genlərlə olsa da, eyni xromosomdakı genlərlə miras qalan xüsusiyyətlər Mendel qanunlarına uyğun gəlmir. Eyni xromosomdakı genlərlə əlaqəli genlər və bu fenomen əlaqə adlanır (21). Gen tezliyi və penetranlıq kimi genetik parametrləri müəyyən etmək üçün əlaqə tədqiqatlarında Lod skorlaması lazımdır. 3-dən yuxarı olan Lod balları əlaqəni, 2-dən aşağı isə heç bir əlaqə olmadığını göstərir. Bu məqsədlə rekombinant DNT (rDNT), tamamlayıcı DNT (cDNA) və polimeraza zəncirvari reaksiya (PZR) üsulları psixiatrik pozğunluqlarda rol oynayan namizəd genlərin müəyyən edilməsi üsullarıdır (4). OKP və tikləri olan böyük 3 nəsil ailə araşdırmasında, 4p13 xromosom bölgəsində ehtimal ballarının 1,3 olduğu aşkar edilmişdir. OKP və davranış pozğunluqları olan bir vəziyyətdə 18-ci xromosomun uzun qolunda (18q) silinmə bildirilsə də, bu tapıntı digər tədqiqatlarda yenidən nümayiş etdirilə bilmədi (4). Tourette Bozukluğu, OKP və Xroniki Motor Tik arasındakı əlaqəni nəzərə alaraq, Tourette Bozukluğunda triptofan oksigenaz genindəki mutasiyaya görə serotonergik reseptorların genetik variasiyasının olub olmadığını araşdıran əlaqə araşdırmasında, serotonin arasında əlaqənin sübutunu əldə etdik. 5-HT1A və triptofan oksigenaz geninə meyl yaradacaq genetik variasiya edilə bilmədi (22). OKP, Mövsümi Affektiv Bozukluğu, Anoreksiya Nervoza və Alkoqol Asılılığı olan xəstələrdə aparılan triptofan hidroksilaz (TPH) geninin təyini işində 88 OKP xəstəsi PCR üsulu ilə qiymətləndirilmiş və 1 OKP xəstəsi və 2 Anoreksiya Nervoza xəstəsinin genetik materialı oxşar xüsusiyyətlər göstərmişdir. TPH serotonin sintezində kəmiyyət fermentidir və serotonin metabolizmində mühüm rol oynayır. Bu araşdırmada, TPH geni ilə əsas psixiatrik xəstəliklərə meylli olacaq serotonin dövriyyəsindəki azalma arasında heç bir əlaqə tapılmadı (23). Serotonin daşıyıcı protein (5HTT) geni və ya 5HT2A reseptoru (5HT2AR) geni, serotoninin fəaliyyətinin rol oynadığı düşünülən xəstəliklərdə namizəd gen kimi məsuliyyət daşıyır. Serotonin daşıyıcı zülal SLC6A4 geni ilə kodlanır və 17-ci xromosomda yerləşir. Xroniki SSRI istifadəsinin 5HTT geninin ifadəsində dəyişikliklərə səbəb olduğu göstərilmişdir (24).

ASSOSİASİYA ARAŞDIRMALARI

OKP-nin neyrokimyəvi inkişafı ilə paralel olaraq, allel gen tezliyini bir vəziyyətlə idarə olunan bir şəkildə müqayisə edərək, assosiasiya tədqiqatları ilə namizəd gen identifikasiyası tədqiqatları sınaqdan keçirilməyə başlandı. Nicolini və başqaları OKP olan 67 xəstədə DRD2-TaqIA, DRD3, 5HT2A reseptor gen polimorfizmini araşdırmış və bu genlərdə əhəmiyyətli fərq tapa bilməmişdir. Bununla belə, tikləri olan OKP xəstələri ilə yeni qruplaşmalar aparıldıqda, onlar DRD2 lokusunda TaqIA-nın A2 allelində homozigotluğun artması tezliyini tapdılar. Bu, tik və OKP arasında əlaqənin olması fikrini dəstəkləyir. Eyni zamanda, tiki olan OKP xəstələrinin yalnız SSRI-dən fayda görmədiyini və serotonin 5HT2 və 5HT7 reseptor antaqonistlərinin, həmçinin yüksək dopamin D2 göstərən risperidon və atipik antipsikotik dərmanların faydalarını izah etmək kimi görünür. D3, D4 reseptorlarına yaxınlıq (25). Bundan əlavə, OKP olan xəstələrdə kokainin istifadəsi presinaptik dopamin qəbulunu bloklayır və xəstəliyin əlamətlərini ağırlaşdırır.Yenə kokain intoksikasiyası hallarında, ailəsində OKP olan, lakin olmayanlarda obsesif-kompulsiv simptomların yaranmasına səbəb olur. OKP (20). Bu məlumatlar bəzi OKP alt növlərinin 5-HT və dopamin sistemləri ilə əla-

qəli olduğuna dair sübutdur (25). OKP-yə meylli olan 5HT2A reseptor geninin olması ilə bağlı fərziyyə sübut edilməmişdir. Bununla belə, bu genin şizofreniyanın etiologiyasında rol oynaya biləcəyi və ya xəstəliyin klozapinə cavab verəcəyi ilə bağlı fikirlər var (25). Digər tədqiqatlarda OKP ilə DRD2 geni arasında heç bir əlaqə tapılmadı (4).

Cavallini və başqaları (1998) OKP-də 5HT2C reseptor geninin Cys23ser mutasiyasının rolunu araşdırdılar və OKP və 5HT2C reseptor gen mutasiyası haqqında məlumat əldə edə bilmədilər. 5HT2C reseptor geni X xromosomunda yerləşir. OKP cinsiyyətlə əlaqəli bir xəstəlik olmasa da, 5HT2C namizəd genlərindən biridir (26). Başqa bir araşdırmada 5HT2B reseptor geninin mutasiyası araşdırılmış və heç bir mutasiya göstərilməmişdir (27). OKP olan xəstələrdə digər dopaminergik genlərdən DRD3 geni MscI polimorfizmi araşdırılmış və heç bir nəticə əldə edilməmişdir. DRD4 geni OKP xəstələrində də tədqiq edilmiş və diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu gen "yenilik axtarışı davranışı" ilə əlaqədardır. Bununla belə, dopamin daşıyıcı gen analizləri son nəticədə nəticəsiz idi. DRD4 geninin OKP və tik pozğunluğu olan xəstələrdə cavabdeh ola biləcəyi irəli sürülüb (20).

OKP ilə dopamin sistemi genlərini, dopamin daşıyıcı gen TaqIA polimorfizmini, D2 dopamin reseptor genində serin/sitozin dəyişkənliyini, D3 dopamin reseptor geni MscI polimorfizmini və D4 dopamin reseptor geninin 48 əsas cüt duplikasiyasını araşdıran bir araşdırmada. Nəticədə, yalnız D4 reseptor geninin allel tezliyinin nəzarət qrupu ilə müqayisədə statistik cəhətdən əhəmiyyətli olduğu aşkar edildi (28) MAO (Monoamin oksidaz) və dopamin və dopamin üçün məsul olan COMT (Katekol-O-metiltransferaza) üzərində gen tədqiqatları aparıldı. OKP xəstələrində serotonin metabolizması. Nəticələrin ziddiyyətli olduğu müəyyən edilib. Camerena və başqaları (1998) OKP olan qadın xəstələrdə MAO-A genində (bu gen X xromosomunda yerləşir) bu fermentin aşağı aktivlikli allel tezliyinin yüksək nisbətlərini bildirdilər. Bu, bəzi OKP növlərində anormal neyron ötürülməsinin ferment qüsurları ilə əlaqəsinin sübutu kimi şərh edilə bilər (29). Başqa bir araşdırmada, OKP olan kişi xəstələrdə COMT fermenti ilə onun aşağı aktivlik alleli arasında müsbət əlaqə bildirilmişdir. Bu, OKP-nin cinsindən asılı olaraq bəzi alt qruplarda aşağı MAO aktivliyi ilə xarakterizə edildiyi kimi şərh edilə bilər (30). COMT geni ilə aparılan başqa bir əlaqə araşdırmasında, OKP və Tourette Bozukluğunda bu gen üçün əhəmiyyətli bir dəlil əldə edilməmişdir (31).

SSRI-lər serotonin daşıyıcı protein üzərində hərəkət edir. Bu proteini (SLC6A4) kodlayan genin promotor bölgəsindəki polimorfizmin narahatlıq, depressiya və autizmlə əlaqəli olduğu göstərilmişdir. Bu gen OKP-də namizəd gen kimi araşdırılmışdır. Bildirilib ki, 34 xəstənin 35 heterozigot valideynindən 24-ü SLC6A4 “1” alleli, bu qrupun əksəriyyətinin dərmana davamlı, 11-inin isə “s” alleli daşıyıcısı olub. SLC6A4 "1" alleli ilə OKP arasında əlaqə balanssızlığının ola biləcəyi irəli sürülüb (32).

ƏDƏBİYYAT

1. Pauls DL, Towbin KE, Leckman JF, Zahner GE, Cohen DJ Gilles de la Tourette’s syndrome and obsessive compulsive disorder. Evidience supporting a genetic relationship. Arch Gen Psychiatry 1986; 43 :1180-2

2. Fyer AJ. Anxiety disorder: Genetics. In Kaplan and Sadock’s Comprehensive Textbook of Psychiatry 7th Edition, eds. Sadock BJ& Sadock V A. Lipprincott Williams and Wilkins: Philedelphia, 2000; 1462

3. Moldin SO, Gotlesman II. Population genetic methods in psychiatry. In Kaplan and Sadock’s Comprehensive Textbook of Psychiatry 7th Edition, eds. Sadock BJ& Sadock V A. Lipprincott Williams and Wilkins: Philedelphia, 2000; 172-198

4. Nicolini H, Cruz C, Camerena B, Paez F, Fuente JR. Understanding the genetic basis of obsessive compulsive disorder. CNS Spectrums 1999; 4(5):32-48

5. Karno M, Golding JM, Sorenson SB, Burham MA. The epidemiology of obsessive compulsive disorder in five US communities. Arch Gen Psychiatry 1988;45: 1094-1099
6. Angst J. The epidemiology of obsessive compulsive disorder. Current İnsight in Obsessive Compulsive Disorder. Hollender E, Zohar J, Marazziti D (Ed); John Wiley and Sons England 1994; 93-104
7. Nicolini H, Orozco B, Guiffra L, Paez F, Mejia J, Carmona MS, Sidenberg D, Fuente JR. Age of onset, gender and severity in obsessive compulsive disorder. A study on Mexican population. Salud Mental 1997;20:1-4 8. Leonard HL, Lenane MC, Swedo SE, Rettew DC, Gershon ES, Rapoport JL . Tics and Tourette's disorder: A 2-to 7- year follow-up of 54 obsessive compulsive children. Am J Psychiatry 1992;149:1244-1251
9. Rasmussen SA, Tsuang MT. Clinical characteristic and family history in DSM-III obsessive compulsive Disorder. Am J Psychiatry 1986; 143:317-322
10. Simeon D, Hollender E, Cohen L. Obsessive compulsive related disorders. Current İnsight in Obsessive Compulsive Disorder. Hollender E, Zohar J, Marazziti D (Ed); John Wiley and Sons England 1994; 53-63
11. Saba PR, Dastur K, Keshavan MS, Katerji MA . Obsessive compulsive disorder, Tourette's syndrome, and basal ganglia pathology on MRI (Letter). J Neuropsychiatry Clin Neurosci 1998;10:116-117
12. Rasmussen SA. Genetic studies of obsessive compulsive disorder. Current Insight in Obsessive Compulsive Disorder. Hollender E, Zohar J, Marazziti D (Ed); John Wiley and Sons England 1994; 93-114
13. Mc Keon P, Murray R. Familial aspect of obsessive compulsive neurosis. British Journal of Psychiatry 1987; 151:528-534
14. Alsobrook II JP, Leckman JF, Goodman WK, Rasmussen SA, Pauls Dl. Segregation analysis of obsessive compulsive disorder using symptom-based factor scores. Am J Med Genet 1999; 15,88:669-75
15. Lenane MC, Swedo SE, Leonard HL, Pauls DL, Sceery W, Rapoport JL . Psychiatric disorder in first degree relatives of children and adolescent with obsessive compulsive disorder. J. Am. Acad. Child Adolesc. Psychiatry 1990; 29 :407-412
16. Nicolini H, Weissbecker K, Mejia JM, Sanchez de Carmona M . Family study of obsessive-compulsive disorder in a Mexican population. Arch Med Res 1993;24 :193-8
17. Nestadt G, Samuels J, Riddle M, Bienvenu OJ 3rd, Liang KY, LaBuda M, Walkup J, Grados M, Hoehn-Saric R . A family study of obsessive compulsive disorder. Arch Gen Psychiatry 2000; 57:358-63
18. Torgersen S. Genetic factors in anxiety disorders. Arch Gen Psychiatry 1983;40:1085-1089
19. Nicolini H, Hanna G, Baxter L, Schwartz J, Weissbacker K. Segregation analysis of obsessive compulsive and associated disorders. Preliminary results. Urcus Medicus 1991; 1:25-28

OBSESSİV-KOMPULSİV POZUNTUNUN GENETİKASI

Aydoğan Orhan

XÜLASƏ

OKP və şizofreniya kimi mürəkkəb psixiatrik pozğunluqların diaqnostik qeyri-müəyyənliyi və metodoloji problemləri genetik tədqiqatların müvəffəqiyyətinə təsir edir və ziddiyyətli nəticələrə səbəb olur. Bəzi OKP hallarında irsi xüsusiyyətlər olsa da, bəzilərində yoxdur. Xəstəliyin başlanğıc yaşı, nevroloji simptomlar və simptom xüsusiyyətləri kimi alt

tiplərin müəyyən edilməsi tədqiqatların nəticələrinə təsir edəcəkdir. Ailə və əkiz tədqiqatları OKP-nin ailəvi olduğunu açıq şəkildə sübut edir. Seqreqasiya təhlili tədqiqatları, xüsusilə simmetriya və nizam simptomları olan xəstələrdə tək gen ötürülməsi mexanizmlərinə uyğundur. Molekulyar tədqiqatlar OKP-də mümkün yeri müəyyən etmək üçün zəif sübutlar təqdim etmişdir. Serotonin daşıyıcı gen alleli ilə dopamin D2 , D3 , D4 və serotonin 2A reseptor genləri ilə OKP arasında əhəmiyyətli əlaqə yaradıla bilmədi. Gələcək görüntüləmə üsulları, neyrobioloji tədqiqatlar, neyropsixoloji testlər, diaqnostik sistemlərin inkişafı və farmakoloji yanaşmalar OKP-nin etiologiyasına işıq salacaq.

ГЕНЕТИКА ОБСЕССИВНО-КОМПУЛЬСИВНОГО РАССТРОЙСТВА

Айдоган Орхан

АННОТАЦИЯ

Диагностическая неопределенность и методологические проблемы сложных психических расстройств, таких как ОКР и шизофрения, влияют на успех генетических исследований и вызывают противоречивые результаты. В то время как в некоторых случаях ОКР есть наследственные особенности, в некоторых нет. Определение подтипов, таких как возраст начала, неврологические симптомы и характеристики симптомов расстройства, повлияет на результаты исследований. Исследования семей и близнецов ясно доказывают, что ОКР передается по наследству. Исследования сегрегационного анализа соответствуют механизмам передачи одного гена, особенно у пациентов с симптомами симметрии и порядка. Молекулярные исследования предоставили слабые доказательства для идентификации возможного локуса при обсессивно-компульсивном расстройстве. Между аллелем гена переносчика серотонина и генами рецепторов допамина D2, D3, D4 и серотонина 2A и ОКР не удалось установить значимой взаимосвязи. Будущие методы визуализации, нейробиологические исследования, нейропсихологические тесты, разработка диагностических систем и фармакологических подходов прольют свет на этиологию ОКР.

GENETICS OF OBSESSIVE COMPULSIVE DISORDER

Aydogan Orhan

SUMMARY

Diagnostic uncertainty and methodological problems of complex psychiatric disorders such as OCD and schizophrenia affect the success of genetic studies and cause conflicting findings. While some OCD cases have hereditary features, some do not. Determination of subtypes such as age of onset, neurological symptoms, and symptom characteristics in the disorder will affect the results of the studies. Family and twin studies clearly prove that OCD runs familial. Segregation analysis studies fit single gene transmission mechanisms, especially in patients with symmetry and order symptoms. Molecular studies have provided weak evidence to identify the possible locus in OCD. A significant relationship could not be established between the serotonin transporter gene allele and the dopamine D2 ,D3 ,D4 and serotonin 2A receptor genes and OCD. Future imaging methods, neurobiological studies, neuropsychological tests, development of diagnostic systems and pharmacological approaches will all shed light on the etiology of OCD.

DEVİANT DAVRANIŞLI YENİYETMƏLƏRİN MƏKTƏB MÜHİTİNDƏ ÜNSİYYƏT VƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN PSİXOLOJİ TƏHLİLİ

Rəsulova Aysun Pərviz qızı
BDU –nun II kurs magistrantı
aysunresulova2@gmail.com

Açar sözlər: deviant davranış, məktəb mühiti, sosial uyğunlaşma, sosial normalar, ünsiyyət

Ключевые слова: девиантное поведение, школьная среда, социальная адаптация, социальные нормы, общение
Keywords: deviant behavior, school environment, social adaptation, social norms, communication.

Hər il orta məktəblərdə deviant davranışlı (aberrant davranış olaraq da bilinir) şagirdlərin sayı durmadan artır [4]. Anormal davranış yalnız məktəb şəraitində həmyaşıdların təzyiqi, zorakılıq və zorakılığı ehtiva edən problemlərə deyil, həm də sosial uyğunsuzluq və cinayət kimi daha ciddi nəticələrə səbəb ola bilər.

Sosial sapmalar yüz ildən çoxdur çoxsaylı psixoloqlar tərəfindən araşdırılır. Dürkheim, Tomson, Vıqotski, Eynşteyn və başqaları bu məsələyə müraciət edən ilk alimlər idi[7]. "Sosial normalar" cəmiyyətdə icazə verilən davranış hədləri və ya tədbirləri kimi şərh edilə bilər ki, bu da cəmiyyətin lazım olduğu kimi fəaliyyət göstərməsini təmin edir və ən əsası sosial normalar cəmiyyətlərin qorunmasına kömək edir. Lapinski və Rimal ' a görə, insan davranışı həm müsbət, həm də mənfi olaraq sosial cəhətdən məqbul normalardan kənara çıxa bilər. Müsbət sapma, kiminsə davranışı heç kimə zərər vermədikdə və uyğunsuzluq kimi görünəndə baş verir. Mənfi sapma qurulmuş sosial sistemləri pozur və ümumiyyətlə şiddət və cinayətə səbəb olur. Müsbət sapma cəmiyyətə müsbət dəyişiklik gətirən yaradıcılığa aiddir, mənfi sapma isə dağıdıcıdır və ümumiyyətlə cəmiyyətə müsbət bir şey gətirmir [8].

Yeniyetmələrin deviant davranışlarına antisosial, aqressiv və intihar hərəkətləri daxildir. Bu hərəkətlər fərdi inkişafda müxtəlif sapmalara səbəb ola bilər. Çox vaxt bu sapmalar uşaqların çətin həyat şərtlərinə reaksiyalarını əhatə edir. Bu vəziyyət tez-tez xəstəliyin təzahürlərindən normaya qədər dəyişir. Buna görə həm müəllim, həm də həkim tərəfindən qiymətləndirilməlidir.

Yeniyetmələrin deviant davranışının sosial səbəbi kimi tez-tez təhsildə yaranan çatışmazlıqları qeyd edə bilərik. İlk sapma cücərtiləri cəza qorxusundan və ya etiraz olaraq ortaya çıxır, daha sonra refleks kimi bir stereotipə çevrilir. Yeniyetmələrin deviant və qanunsuz davranışının səbəbləri nəzarətin olmaması, qohumların diqqətinin olmaması, cəza qorxusu, xəyalpərəstlik, qəyyumların və ya valideynlərin qəyyumluğundan qurtulmaq istəyi, yoldaşların pis rəftarı və status-kvonu dəyişdirmək üçün motivasiyasız bir istəkdir.

Ümumiyyətlə, deviant davranışlı yeniyetmələrin sosial uyğunlaşmasına səbəb olan ilkin amil cəmiyyətin qaydalara uyğun davranması üçün xarici tələbidir [11]. Ancaq bu xarici tələb müsbət emosional reaksiyalara səbəb olmur. Beləliklə, yeniyetmənin sosial uyğunlaşma üçün daxili motivasiyası yaranmır. Məktəbin məsuliyyəti bu xarici tələbi deviant yeniyetmələrə təqdim etməkdir. Rubington və Vaynberq bunun ziddiyyətli olduğuna inanırlar, çünki bəzən bu məsuliyyət valideynlərin üzərinə qoyulur. Buna baxmayaraq, praktikada təhsil müəssisələrinin, yəni məktəblərin əsas rolu uşaqlara və yeniyetmələrə təhsil verməkdir. Fikrimizcə, bu, ailənin maddi çətinliklər, yeniyetmələrin inkişaf proseslərini məhdud başa düşməsi və s. ilə bağlıdır.

Deviant davranışın üç əsas səbəbi var: bioloji, psixoloji və sosial. Deviant davranışın səbəbləri arasında bir çox tədqiqatçı irsiyyət, sosial mühit, təhsil, tərbiyə və fərdi sosial fəaliyyəti vurğulayır.

Bundan əlavə, mütəxəssislər profilaktik tədbir kimi diqqətin gənc nəslin təlim və tərbiyəsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəltməyi məsləhət görürlər. Məsələn, ABŞ və İngiltərədə məktəb-polis əməkdaşlıq proqramları çox populyardır [5]. İngiltərədə valideynlər və müəllimlər üçün ailədə və məktəblərdə tədris prosesinin optimallaşdırılması üçün praktiki tövsiyələr hazırlayan və yaşayış yerindəki deviant yeniyetmələrə lazımi psixoloji, sosial və tibbi yardım göstərən psixoloji mərkəzlər geniş yayılmışdır.

Fərdin münasibətləri ən yaxın mühitdən (ailədən) başlayır və fərdin mədəniyyətinin təsiri də daxil olmaqla genişlənir. Sosial öyrənmə nəzəriyyəsi təqlid etmək üçün davranış nümunələrinin təsirinə diqqət yetirir və davranışın birbaşa ətraf mühitin spesifik təsirləri ilə təyin olunduğunu ehtimal edir [1]. Xüsusilə, məktəb iqliminin təsiri, məktəbə aid olma hissi və həmyaşıdları ilə münasibətlər araşdırılır. Yeniyetmələr vaxtlarının çox hissəsini məktəbdə keçirdikləri üçün məktəblər tez-tez yeniyetmə davranışının inkişafı üçün vacib bir mühit kimi qəbul edilir. Şagirdin mənsubiyyət hissi hərtərəfli məktəb iqliminin, oradakı ab-havanın vacib bir hissəsidir və xüsusi olaraq şagirdin şəxsən qəbul edildiyini, məktəbə daxil edildiyini və dəstəkləndiyini hiss etmə dərəcəsinə aiddir [10]. Burada fərdin həmyaşıdları ilə münasibətləri də əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Şagirdlər arasındakı müsbət sosial münasibətlərin məktəb iqliminə təsir göstərə biləcəyi və əlavə olaraq məktəb quruluşu ilə həmyaşıdların təsiri arasındakı qarşılıqlı əlaqənin şagirdlərin məktəbə aid olma hissinə təsir göstərə biləcəyi irəli sürülmüşdür.

Məktəb iqlimi məktəbin fəaliyyətinin əsasını təşkil edən münasibət, inanc, dəyər və normaların birləşməsidir. Məktəb iqlimi məktəbdəki böyüklərin bu münasibətləri, inancları, dəyərləri və normaları necə modelləşdirməsi və tətbiq etməsi ilə müəyyən edilir. Şagird ilə müəllim arasındakı müsbət münasibət uşaqların məktəbə uğurlu uyğunlaşması, təhsildə nailiyyətləri və məktəbə simpatiyası ilə əlaqəli idi. Digər tərəfdən, ibtidai sinif şagirdləri ilə müəllimlər arasındakı mənfi münasibətlər aşağı akademik performans və məktəblə aşağı əlaqə kimi nəticələrə səbəb olur.

Tələbələrin sosial mühitində həyata keçirdikləri qarşılıqlı təsirlər onların sosiallaşmasında, normalarında və gələcəyi üçün istəklərində mühüm rol oynayır. Stokard və Meyberri tərəfindən göstərildiyi kimi, şagirdlər arasındakı müsbət sosial münasibətlər məktəb iqliminə təsir göstərə bilər. Bundan əlavə, Kester məktəb quruluşu ilə həmyaşıdların təsiri arasındakı qarşılıqlı əlaqənin şagirdlərin məktəbə aid olma hissinə təsir göstərə biləcəyini irəli sürmüşdü. Yeniyetmələr erkən ərgənlik dövründə muxtariyyət qazandıqca və diqqətlərini ailə xaricindəki münasibətlərə yönəltməyə başladıqca, əhəmiyyətli seçimləri təyin edən sosial təsir olaraq həmyaşıdlarına daha çox etibar etməyə başlayırlar. Yeniyetməlik dövründə insanlar ailəsi ilə deyil, dostları ilə daha çox vaxt keçirməyə başlayırlar. Orta hesabla, yeniyetmələr vaxtlarının təxminən 50% - ni həmyaşıdları ilə, 20%-ni isə valideynlərlə keçirirlər ki, bu da həmyaşıdlarının gücləndirmə səbəbindən daha çox sosial təsir göstərə biləcəyini göstərir. Nəticədə, yeniyetmənin həmyaşıdları deviant davranışın məqbul olduğu barədə mesajlar yaymaq üçün valideynlərdən daha çox imkanlara malikdirlər. Beləliklə, artan imkanları nəzərə alaraq, gənclərin yetkinlik dövründə sosial təsir kimi həmyaşıdlarına daha çox güvənəcəkləri və valideynlərindən asılılıqlarını azaldacaqları fərziyyəsi irəli sürülmüşdü. Yeniyetmələrin cinayət, maddə istifadəsi və ya ehtiyatsız sürücülük kimi riskli davranışlarının əksəriyyəti həmyaşıdların əhatəsində baş verir [2].

Həmyaşıdlarından bu qədər artan asılılığın illüstrasiyasına kriminoloji ədəbiyyatda rast gəlmək olar. Bəzi yeniyetmələrin narkotik/alkoqol istifadəsi kimi sapma fəaliyyətlərdə iştirak etdikdə bunu həmyaşıdları ilə etdiklərini göstərən bəzi sübutlar var. Bunu ümumiyyətlə tək başına edən böyüklərdən fərqli olaraq, yeniyetmələr bir və ya daha çox

həmyaşıdının müşayiəti ilə sapma hərəkətlər edirlər. Bundan əlavə, araşdırmalar göstərir ki, bir yeniyetmənin narkotik istifadə edən dostları olduğunu bildirmə ehtimalı daha yüksəkdir. Bunu nəzərə alaraq, yeniyetmələrin maddə istifadəsinə və riskli davranışlara təsirinin araşdırılmasının daha da vacib olduğunu görmək olar. Narkotik istifadə edən həmyaşıdları ilə əlaqənin gənclər və yeniyetmələr arasında maddə istifadəsinin ən güclü proqnozlaşdırıcılarından biri olduğu irəli sürülmüşdür [11].

Məsələn, araşdırmalar alkoqol istifadəçisi olan həmyaşıdları olan yeniyetmələrin alkoqollu dostları olmayan yeniyetmələrə nisbətən daha çox içməyə meylli olduqlarını göstərdi. Hokins, Katalano, Miller tərəfindən aparılan araşdırmalar, məsələn, yeniyetmələrin dostları tərəfindən alkoqol istifadəsinə alışdırılmasının əsasən həmyaşıdlarının alkoqol istifadəsi ilə əlaqəli olduğunu göstərən oxşar nəticələr göstərdilər. Eyni zamanda, dostların siqaret çəkməsi yeniyetmələrin siqaret çəkməsi ilə, dostların ağır narkotik istifadəsi isə yeniyetmələrin narkotik istifadəsi ilə əlaqədardır [9]. Bu cür nəticələr Bergers və Spiritonun riskli həmyaşıdlarına mənsub olmağın zamanla yeniyetmələrin riskli davranışlarının artması ilə əlaqəli olduğu barədə ümumi nəticəsini dəstəkləyir. Həmyaşıdların yeniyetmənin sükan arxasında riskli davranışına təsiri də irəli sürülmüşdür. Yeniyetmə sürücülər qəza riskinin artması ilə əhəmiyyətli dərəcədə əlaqəli olduğu aşkar edilən sürətlənmə də daxil olmaqla çoxsaylı riskli davranışlara meyllidirlər [6].

Yeniyetmələr avtomobili böyüklərlə müqayisədə daha çox ehtiyatsız və sərxoş vəziyyətdə idarə etməyə meyllidirlər. Sürücülük təcrübəsinin olmaması yeniyetmələrdə sürücülük problemlərinə səbəb olan əsas amil kimi qəbul edilmişdi. Bununla yanaşı, Qreqersen və Burulf sürücü davranışının ətrafdakıların münasibəti kimi digər amillərdən təsirləndiyini göstərən bir modeli araşdırdılar. Riskli davranış nümayiş etdirən digər insanlarla ünsiyyət quran yeniyetmələrin bu tip davranışlarla məşğul olma ehtimalı daha yüksəkdir [12]. Aydındır ki, həmyaşıdları tərəfindən müəyyən edilmiş norma və dəyərlər şagirdlərin özləri, davranışları və gələcəyi ilə bağlı qavrayışlarını, inanclarını və gözləntilərini təsir edərək məktəb mühitinə mənfi və/və ya müsbət təsir göstərə bilər.

Ünsiyyət bacarıqları, şəxsiyyətlərarası ünsiyyət və anlayışla əlaqəli problemlər əsrlər boyu aktual olmuşdur və hazırda bir çox sosial elmlər üçün əhəmiyyət kəsb edir. Şəxslərarası ünsiyyəti və qarşılıqlı anlaşma imkanlarını təhlil edərək cəmiyyətin, ailənin və fərdin bir çox problemini izah edə bilərik. İnsan həyatının ayrılmaz hissəsi olan ünsiyyət həyatın bütün sahələrində mühüm rol oynayır. Bu vaxt şəxsiyyətlərarası ünsiyyətin keyfiyyəti əldə olunan qarşılıqlı anlaşma səviyyəsindən asılıdır.

Deviant bir yeniyetmənin şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı anlaşma sisteminin qurulması çox vaxt çətindir: cəmiyyətin ənənəvi dəyərləri məhv edilir, yaxşı və pis haqqında fikirlər qarışdırılır, əxlaq və onun müasir cəmiyyətdəki rolu təhrif olunur. Yeniyetmələr arasında deviant davranışın düzəldilməsi həm valideynlər, həm də peşəkar psixoloqlar tərəfindən müxtəlif metodlardan istifadə edərək fərdi və ya qrup şəraitində aparılmalıdır, məsələn, motivasiya sahəsinin və özünüdərkin tənzimlənməsi, müsbət davranışın stimullaşdırılması və s.

Deviant davranışlı yeniyetmələrin çoxalması və cəmiyyətə qoyulan sosial xidmət tələbləri müəllimləri sosiallaşmağı bacarmayan yeniyetmələrlə işləmək üçün yeni forma, metod və texnologiya axtarmağa sövq edir. Səylər ümumiyyətlə həm uşağın reabilitasiyasına, həm də sosial normalardan kənarlaşmanın qarşısını almağa, yəniyetkinlik yaşına çatmayan şəxsin hərəkətlərinə birbaşa və ya dolayı yolla mənfi təsir göstərən şərtlərin aradan qaldırılmasına yönəldilmişdir. Buna görə elmdə və praktikada yeniyetmələrdə deviant davranışın formalaşmasının qarşısının alınmasının əsas texnologiyası əsasən profilaktikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Akers, R.L. (1977). Deviant Behavior: A Social Learning Approach, (2nd ed.)
2. Chassin, L., Tetzloff, C., & Hershey, M. (1985). Self-image & social-image factors in adolescent alcohol use. Journal of Studies on Alcohol, 46(1), 39-47.
3. Coker, J. K., & Borders, L. D. (2001). An analysis of environmental and social factors affecting adolescent problem drinking. Journal of Counseling & Development, 79, 200-208.
4. Damron-Bell, J. (2011). The development of deviant behavior in adolescents: the influence of student characteristics and school climate. Electronic Theses and Dissertations, Paper 309.
5. Danforth, S. & Smith, T.J. (2015). Engaging Troubling Students: A Constructivist Approach. Corwin Press, 374 p.
6. Elander, J., West, R., & French, D. (1993). Behavioral correlates of individual differences in road-traffic crash risk: An examination of methods and findings. Psychological Bulletin, 13,279-89.
7. Goode, E. (2016). Deviant Behavior (11th ed.). New York: Routledge.
8. Lapinski, M. R., & Riemal, R. N. (2005). An Explication of Social Norms, Communication Theory, 15(2), 127–147,
9. Lynskey, M. T., Fergusson, D. M., & Horwood, W. (1998). The origins of the correlation between tobacco, alcohol, and cannabis use during adolescence. Journal of Child Psychology & Psychiatry & Allied Disciplines, 39,995-1005.
10. Ma, X. (2003). Sense of belonging to school: Can schools make a difference? Journal of Educational Research, 96(6), 340-349.
11. Tankard, M. E. & Paluck, E. L. (2016), Norm perception as a vehicle for social change. Social Issues and Policy Review, 10: 181-211.
12. West, R. & Hall, J. (1997). The role of personality and attitudes in traffic accident risk. International Association of Applied Psychology, 46, 253-264.

DEVİANT DAVRANIŞLI YENİYETMƏLƏRİN MƏKTƏB MÜHİTİNDƏ ÜNSİYYƏT VƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN PSİXOLOJİ TƏHLİLİ

Rəsulova Aysun

XÜLASƏ

Məqalədə deviant davranışlı yeniyetmələrin məktəb mühitində ünsiyyət və münasibətlərinin psixoloji təhlilindən bəhs olunur. İşin məqsədi deviant davranışlı yeniyetmələrin məktəb mühitində ünsiyyət və münasibətlərinin psixoloji təhlil olunması idi. Yeniyetmələr erkən ərgənlik dövründə muxtariyyət qazandıqca və diqqətlərini ailə xaricindəki münasibətlərə yönəltməyə başladıqca, sosial təsir olaraq həmyaşıdlarına daha çox etibar etməyə başlayırlar. Beləliklə, deviant davranışlı yeniyetmələrin yetkinlik dövründə həmyaşıdları ilə münasibətlərində daha çox təsirə məruz qaldıqları məlum olur.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОБЩЕНИЯ И ОТНОШЕНИЙ В ШКОЛЬНОЙ СРЕДЕ ПОДРОСТКОВ С ДЕВИАНТНЫМ ПОВЕДЕНИЕМ

Айсун Расулова

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается психологический анализ общения и взаимоотношений подростков с девиантным поведением в школьной среде. Целью работы был психологический анализ общения и взаимоотношений подростков с девиантным поведением в школьной среде. По мере того, как подростки обретают автономию в раннем подростковом возрасте и начинают сосредотачиваться на отношениях вне семьи, они начинают больше полагаться на своих сверстников как на социальное влияние. Таким образом, оказывается, что подростки с девиантным поведением в зрелом возрасте больше подвержены влиянию своих отношений со сверстниками.

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF COMMUNICATION AND RELATIONSHIPS IN THE SCHOOL ENVIRONMENT OF ADOLESCENTS WITH DEVIANT BEHAVIOR

Aysun Rasulova

SUMMARY

The article deals with the psychological analysis of communication and relationships of adolescents with deviant behavior in the school environment. The aim of the work was to conduct a psychological analysis of communication and relationships of adolescents with deviant behavior in the school environment. As adolescents gain autonomy during early adolescence and begin to focus their attention on relationships outside the family, they begin to trust their peers more as a social influence. Thus, it turns out that adolescents with deviant behavior are more likely to be influenced in their relationships with peers in adulthood.

POLİTOLOGİYA, İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏ

İNVESTİSİYA LAYİHƏLƏRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN MÜASİR METODOLOJİ ALƏTLƏRİ

prof. Pəri Həsənova
BDU-nun Iqtisadiyyat kafedrası
Nurlana Quliyeva
BDU-nun II kurs magistrantı
perihesenova80@gmail.com

Açar sözlər: investisiya, kapital, layihə, iqtisadi səmərəlilik, investisiya imkanları, makroiqtisadi səmərəlilik.
Ключевые слова: инвестиции, капитал, проект, экономическая эффективность, инвестиционные возможности, макроэкономическая эффективность.
Key words: investments, capital, project, economic efficiency, investment opportunities, macroeconomic efficiency.

Hazırkı dövrdə investisiya layihəsi işlənərkən investisiya qoyuluşu səmərəliliyinə təsir edən bütün amillər təhlil edilməlidir. Layihədəki mövcud ideyanı reallaşdırmaq imkanları baxımından həmin amillərə iqtisadi, kommersiya, sosial, ekoloji, institusional, maliyyə və texniki amillər daxildir. Layihədəki nəticələri müəyyənləşdirən bu amillərin tədqiq olunması zərurəti tətbiq olunan resursların məsrəfinin və qarşıdakı məqsədə çatmağın ayrı-ayrı alternativ variantlarının mövcudluğu ilə bağlıdır. İnvestisiya layihəsini texniki-iqtisadi cəhətdən əsaslandırmaq-təyin edilmiş rentabellik səviyyəsində investisiyanı reallaşdırmaqla bağlı texniki-iqtisadi, ekoloji və maliyyə imkanlarının tədqiqidir. Texniki-iqtisadi əsaslandırma zamanı geoloji tədqiqatlar aparılır, bina və qurğuların texniki vəziyyəti yoxlanır, istehsalın texniki hazırlığı aparılır, ətraf mühitə təsir edəcək ekoloji amillər tədqiq edilir, marketinq tədqiqatları aparılır, maliyyə-iqtisadi göstəricilər hesablanır.

Layihələr daxilində reallaşdırılan ilk tədqiqat marketinq tədqiqatı hesab olunur. Marketinq tədqiqatlarının yekunları layihəni reallaşdırdıqda istehsal olunacaq məhsullara, göstərilən xidmətlərə tələbin həcmini müəyyən etməyə kömək edir. Nəticədə bazarda tələbin həcmi ilə bərabər, qiymət, rəqabət və s. üzrə göstəricilərin səviyyəsi də müəyyən olunur. İnvestisiyanı qiymətləndirərkən layihənin həyata keçirildiyi çərçivədə həmin sosial-iqtisadi sistemlərin tələb və məqsədlərini nəzərə almaq zəruridir. Səy göstərmək lazımdır ki, investisiyadan məhdud resursların səmərəli istifadə olunmasına və mümkün olduğu qədər bütövlükdə həmin region,yaxud ölkənin inkişafına nail olsun. İnvestisiya fəaliyyətinə nəzarət üçün müxtəlif fiskal və məhdudlaşdırıcı əhəmiyyətə malik çərçivələri müəyyən etmək lazımdır. Onlar əhəmiyyətli dərəcədə onun həyata keçirilməsinə təsir göstərdikcə,maliyyə təhlilinə və layihənin qiymətləndirilməsinə daxil etmək lazımdır.

İnvestisiya layihələrinin qiymətləndirilməsinin müasir üsulları klassik qüsurları aradan qaldırır və aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır.

1. İnvestisiya edilmiş kapitalın gəlirliliyinin qiymətləndirilməsi, layihənin istismarı zamanı xalis mənfəət və amortizasiya ayırmalarının məbləğindən yaranan pul axını göstəricisi əsasında həyata keçirilir.

2. həm pul daxilolmalarının, həm də investisiya qoyuluşlarının cari dəyəri ilə həyata keçirilən zaman amilinin uçotu.

3. Müxtəlif investisiya layihələrinin pul vəsaitlərinin hərəkətini cari dəyəri gətirmək üçün fərqlənmiş uçot dərəcəsinin seçimi. Layihə nə qədər risklidirsə, uçot dərəcəsi bir o qədər yüksəkdir.

Qiymətləndirmə göstəriciləri müəyyən edilərkən aşağıdakı fərziyyələrdən irəli gəlir:
- pul axınının təhlili il ilə aparılır
- investisiya qoyuluşunun bütün həcminin vəsaitin alınmasının birinci ilindən əvvəlki ilin sonunda edildiyi ehtimal olunur
- gələn ilin sonunda axınlar və axınlar baş verir
- uçot dərəcəsi investisiya layihəsinin əsası qoyulmuş dövrün uzunluğuna uyğun olmalıdır.

İstənilən investisiyalaşmış layihələrin həyata keçirilməsi və onun səmərəli fəaliyyəti mütləq bir sıra xərclər tələb edir. Layihənin daxili və xarici aləmini bir-birindəm ayırmaq lazımdır. Yəni, layihəyə təsiri baxımından çoxşaxəli variantları gerçəkləşdirmək üçün, ilk növbədə layihənin xarici aləmini öyrənmək lazımdır. İnvestisiya layihələri üzrə səmərəlilik göstəricilərini qiymətləndirmək məqsədilə bir-sıra metodlar tətbiq olunur. İnvestisiya layihələrini qiymətləndirərkən vaxt amilini nəzərə alıb-almamasından asılı olaraq qiymətləndirmə metodlarını iki qrupa bölmək olar:

- Diskontlaşma əsasında qiymətləndirmənin aparılması;
- Mühasibat uçotu əsasında qiymətləndirmənin tətbiqi.

Birinci qrup üsullara aşağdaklar aid edilir:
-İnteqral səmərə (xalis cari dəyər göstəricisi);
- Daxili mənfəət norması

İkinci qrup qiymətləndirmə üsullarına isə aşağıdakılar daxildir:
1. İnvestisiyanın ödənmə müddəti;
2. İnvestisiyanın mənfəət indeksi .

Xalis cari dəyəri, daxili rentabellik normasını və rentabellik indeksi göstəricilərini birinci qrup metodlara, investisiyanın ödənmə müddətini və investisiyanın üçot gəlirliyi göstəricilərini isə ikinci qrup metodlara aid etmək olar. İnvestisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi zamanı illər üzrə investisiya qoyuluşlarının həcmləri və gəlirlər, layihənin həyata keçirilməsi müddəti, pul axınının diskontlaşdırılması əmsalı və s. əsas götürülür.

İnvestisiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində geniş istifadə olunan metodlardan biri xalis cari dəyər (net present value) **NPV** metodudur. Bu metodda investisiyaya çəkilən xərclərin və investisiyadan gələcək gəlirlərin hər birinin, investisiyanın risk səviyyəsinə uyğun faiz dərəcəsi ilə bugünki dəyər hesablanaraq toplanılır və nəticədə alınan cavab müsbətdirsə investisiya əlvərişli mənfidirsə investisiya əlverişsiz olaraq qiymətləndirilir. Xalis cari dəyəri hesablayarkən aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$NPV = \sum_{t=0}^{N} \frac{CF_t}{(1+r)^t}$$

CF_t= t tarixindəki gözlənilən net pul axınları
N = İnvestisiyanın müddəti
r = faiz dərəcəsi (Bu investisiyanın gəlirlilik faizidir).

İnvestisiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı istifadə edilən metodlardan biri də daxili mənfəət norması metodudur. Daxili mənfəət norması (internal rate of return-İRR) mahiyyət etibarilə layihənin xalis cari dəyərinin sifira bərabər olan zaman,yəni **NPV=0** diskontlaşdırma əmsalının qiymətini əks etdirir. İnvestisiyaların səmərəliliyinin təhlili zamanı bu əmsalın hesablanmasının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, daxili mənfəət norması göstərilən layihə ilə əlaqədar xərclərin maksimal mümkün nisbi səviyyəsini göstərir. Məsələn, əgər layihə tamamilə kommersiya bankının vəsaiti hesabına maliyyələşdirilirsə, onda İRR göstəricisi bank faiz dərəcəsinin icazə verilən yuxarı hədd vəziyyətini göstərir, bu həddi keçmə layihəni ziyanlı edir.

İnvestisiya layihələrin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodlarından digəri ödənilmə müddəti metodudur (payback method-PB). Bir investisiya layihəsinin məqsədə uyğunluğu onun geri ödənilmə müddəti ilə birbaşa bağlıdır. Qısa geri ödəmələr daha cəlbedici investisiyalar deməkdir.Yəni geri ödənilmə müddəti nə qədər qısa olarsa, investisiya layihəsi bir o qədər məqsədə uyğundur. Bu metod uçot-təhlil təcrübəsində geniş tətbiq edilir və pul daxilolmalarının vaxt ardıcıllığını nəzərdə tutmayan ən sadə metoddur. Ödənilmə vaxtının hesablama alqoritmi investisiyadan proqnozlaşdırılan gəlirlərin bölgüsünsən asılıdır. Geri ödənilmə müddəti aşağıdakı kimi hesablanır:

Ödənilmə müddəti = İllik investisiya / İllik pul vəsaitləri hərəkəti

İnvestisiya layihəsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan metodlardan biri də mənfəət indeksi metodudur. Mənfəət indeksi metodu, bir layihəyə davam edilib edilməyəcəyini qiymətləndirməyə kömək edən qərar qəbuletmə hərəkətidir. Mənfəət indeksi-layihə tərəfindən gələcək pul axınlarının indiki dəyərini layihəynin ilkin dəyərinə bölməklə hesablanır Bu metod xalis cari dəyər metodunun nəticəsidir. Əgər mənfəət indeksi(Pİ) vahidən böyükdürsə, layihənin qəbul olunması, kiçikdirsə, layihədən imtina olunması məqsədəuyğundur. Əgər, vahidə bərabərdirsə , onda layihə nə gəlirlidir, nə də zərərlidir. Bu metod alternativ layihələr içərisindən ən səmərəlisinin seçilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Diskontlaşma əsasında qiymətləndirmənin aparılması metodlarında vaxt aspektindən pul dəyəri nəzərdə tutulur. Müasir şəraitdə maliyyə vəsaitlərinin istifadəsi zaman amilini nəzərdə tutmağı zərurətə çevirir. Hal-hazırda əlimizdə olan konkret həcmdə nağd pulun dəyəri gələcək üçün əldə olunması mümkün olan bu həcmdəki pulun dəyəri ilə eyni olmayacaq və ilkin məbləğin sonrakı məbləğə nisbəti daha bahadır. Çünki, cari nağd pul vəsaitlərindən istifadə konkret gəlirin əldə olunmasına gətirib çıxarır. Bu aspektdən yanaşdıqda, pulun vaxt nöqteyi nəzərindən dəyəri – həmin prinsip əsasında əgər gəlir qazanmağın alternative imkanları varsa, onda pulun dəyəri bu anda onun alınması gözlənilən vaxt anından asılı olacaqdır. DCF təhlili aşağıdakı dörd mərhələdə aparılır. (Şəkil 1.1.):

- proqnozlaşdırılmış nağd pul axınlarını hesablamaq;
- nağd pul axınları üçün risk dərəcəsini qiymətləndirmək;
- riskin qiymətləndirilməsini təhlil prosesinə daxil etmək;
- nağd axınların cari dəyərini müəyyən etmək

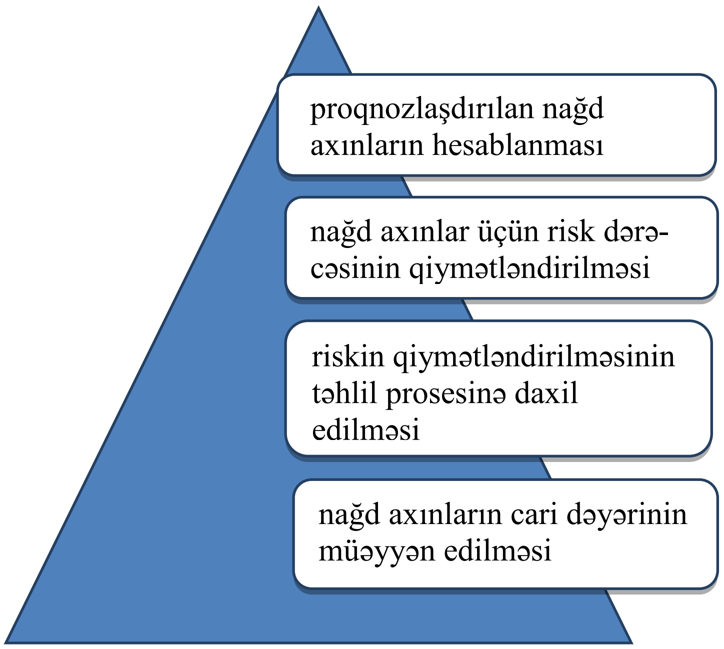

Şəkil 1.1. İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində DCF təhlili

İnvestisiya layihələrində diskont dərəcəsi əsasında nağd pul axınlarının cari dəyəri hesablanır. İnvestisiya qərarlarını əsaslandırarkən istifadə olunan diskont dərəcəsinin aşağıdakı amillərin təsiri əsasında formalaşması nəzərə alınmalıdır:

- müəyyən nəğd pul axınları üzrə risk dərəcəsi;
- mənfəət göstəriciləri üzrə üstünlüyün olduğu qiymətləri əks etdirən səviyyə;
- nəğd pul axınlarının dövrüliyi.

Diskont dərəcəsini hesablamaq məqsədilə, hər şeydən əvvəl, investisiya üzrə maliyyələşdirilmə mənbələrini və həmin maliyyələşdirmə mənbələrindən cəlb olunan kapital dəyərini (qiymətini) müəyyənləşdirmək lazımdır. İnvestisiya qərarlarını qəbul edərkən şirkət təkcə vəsaitləri harada yerləşdirilmək haqqında yox, həmçinin onları maliyyələşdirmək mənbəyi barədə qərara gəlməlidir. Ona görə ki, şirkətdən ötrü öz vəsaitlərinin həcmi və kənar borclanmanın əlçatarlığı həmin qərarlara təsir edə bilər.

Beləliklə, göründüyü kimi investisiya qoyuluşlarının həm miqyas baxımından, həm də ayri ayri paramertlər üzrə iqtisadi səmərəliliyin müəyyənləşdirilməsinin geniş spektirli metodları vardır. onların təcrübədə istifadə olunması isə konkret şəraitlə əlaqədardir. İnvestisiya qoyuluşlarının iqtisadi səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsində makro səviyyədə yanaşılması zərurətdən irəli gəlir. Məhz buna görə də yuxarıda ümumilikdə investisiya qoyuluşlarının iqtisadi səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsinə dair istifadə olunan metodların şərhini verməklə, tədqiqat işimizdə həmin metodlardan istifadə edilmiş və makro səviyyədə neft sənayesinə yönəldilmiş investisiya qoyuluşlarının iqtisadi səmərəliliyi müəyyənləşdirilmiş və onun daha da yüksəldilməsi istiqamətində müvafiq tövsiyyələr irəli sürmüşdür.

investisiya mühitinin daha çox inkişaf etdirilməsi istiqamətində aşağıda göstərilən tədbirlərin reallaşdırılması məqsədəuyğundur:

1. Bələdiyyələr və dövlət orqanları tərəfindən sahibkarlıq subyektlərinə, həmçinin, xarici investorlara təqdim edilən xidmətlərin keyfiyyətinin çoxaldılması, onların əhatəsinin inkişaf etdirilməsi və həmin sahədə şəffaflığın çoxaldılması məqsədi vasitəsilə elektron xidmət növlərinin genişləndirilməsi;

2. sahibkarlıq subyektlərinin, həmçinin, xarici investisiyaya malik hüquqi şəxslərin qeydiyyatı, kommunal şəbəkələrə qoşulma, tikintiyə icazələrin verilməsi, daşınmaz əmlakın dövlət qeydiyyatı, işçi qüvvəsinin cəlb edilməsi, eyni zamanda xarici investisiyaların cəlb edilməsi, təşviqinə və qorunmasına yönəlmiş qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilməsi, həmçinin, xarici ölkələrlə investisiyaların qarşılıqlı şəkildə qorunması, təşviq olunması sahəsində ikitərəfli şəkildə müqavilə-hüquq bazasının inkişaf etdirilməsi;

3. müvafiq dövlət orqanlarından sahibkarlıq subyektlərinə, həmçinin, xarici investorlara “vahid pəncərə” fikri əsasında göstərilən xidmətin genişləndirilməsi;

4. İxracatçılara və xarici investorlara xidmət göstərən ixracın və investisiyaların təşviqinə əsasən institutsional mexanizmlərinin gücləndirilməsi, ən qabaqcıl şəkildə beynəlxalq təcrübəyə uyğun şəkildə təkmilləşdirilməsi;

5. ölkə iqtisadiyyatına, əsasən də iqtisadi subyektlərin layihələrinə BXİ-ın qiymətli kağızlar bazarı ilə cəlb olunmanın stimullaşdırılması, bunun üçün də qiymətli kağızlar bazarının institutusional şəkildə inkişafı, maliyyə vasitəçiliyi, kollektiv investisiya sxemlərinin fəaliyyətinin təşviqi və təşkili, qiymətli kağızlar bazarında təklif və tələbin dəstəklənməsi, maliyyə şəffaflığı prinsinplərinin, korporativ idarəetmənin tətbiq edilməsinin inkişaf etdirilməsi, qiymətli kağızlar bazarına aid normativ-hüquqi bazanın inkişaf etdiirlməsi və qiymətli kağızlar bazarına aid peşəkar hazırlığın və məlumatlılığın yüksəldilməsi;

6. ölkəmizin ÜTT-yə üzvlüyünün sürətinin artırılması;

7. regional inteqrasiya bloklarında fəal şəkildə iştirakı, region ölkələri ilə ikitərəfli şəkildə müqavilə imzalayaraq xarici ticarətlə əlaqədar qarşılıqlı formada güzəştlər əldə etmək;

Xarici formalı kompaniyalardan xüsusilə gəlir vergisi, ƏDV tutulur. Gəlir vergisi dünya üzrə fərqlənir. Bu vergi Fillandiyada 37%, Belçikada 30-39%, Böyük Birtaniyada 25-35%, Almaniyada

56%, Yaponiya və İspaniyada isə 35% təşkil olunur. Digər dolayı vergilərdə əsas yeri ƏDV tutur. Respublikamızda bunun tutulması 18%, Belçikada 19%, Böyük Birtaniyada 15%, İtaliyada 19%, Fransada 18.6% təşkil olunur. Bir sıra dövlətlərdə xüsusi regionlar var ki, orada fəaliyyətdə olan xarici kompaniyalara güzəştli şəkildə vergi tətbiq olunur və yaxud da onlar vergidən tamamilə azad edilirlər, texnoloji parklar, azad iqtisadi zonalar və s. nümunə olaraq göstərə bilərik.

Fransada xüsusi olan sahibkarlıq zonaları adlanan ərazilərdə əmələ gətirilən müəssisələrə vergi rejimi tətbiq olunur. Burada fəaliyyətdə olan kompaniyalar ilk 10 ildə vergidən azad edilirlər. Xarici investora vergi güzəşti edən ölkələrdən, Antil adaları, Normand adaları, Bermud adaları, Lixtenşteyn və s. nümunə olara göstərə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Ложникова А. “Инвестиционные механизмы в реалной зкономике”, Москва, 2001
2.Марголин А.М. «Инвестиции» Москва 2006, с. 145
3.Шарп У. «Инвестиции» Москва 2016, с. 205.

İNVESTİSİYA LAYİHƏLƏRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN MÜASİR METODOLOJİ ALƏTLƏRİ

Pəri Həsənova, Nurlana Quliyeva

XÜLASƏ

Hazırkı dövrdə investisiya layihəsi işlənərkən investisiya qoyuluşu səmərəliliyinə təsir edən bütün amillər təhlil edilməlidir. Layihədəki mövcud ideyanı reallaşdırmaq imkanları baxımından həmin amillərə iqtisadi, kommersiya, sosial, ekoloji, institusional, maliyyə və texniki amillər daxildir. Layihədəki nəticələri müəyyənləşdirən bu amillərin tədqiq olunması zərurəti tətbiq olunan resursların məsrəfinin və qarşıdakı məqsədə çatmağın ayrı-ayrı alternativ variantlarının mövcudluğu ilə bağlıdır..

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ИНСТРУМЕНТЫ ОЦЕНКИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ

Пари Гасанова, Нурлана Кулиева

АННОТАЦИЯ

В текущий период при разработке инвестиционного проекта должны быть проанализированы все факторы, влияющие на эффективность инвестиций. Эти факторы включают экономические, коммерческие, социальные, экологические, институциональные, финансовые и технические факторы с точки зрения возможностей реализации существующей идеи в проекте. Необходимость изучения этих факторов, определяющих результаты в проекте, связана со стоимостью затрачиваемых ресурсов и наличием различных альтернативных вариантов достижения будущей цели.

MODERN METHODOLOGICAL ASSESSMENT TOOLS INVESTMENT PROJECTS

Pari Hasanova, Nurlana Kulieva

SUMMARY

In the current period, when developing an investment project, all factors affecting the effectiveness of investments should be analyzed. These factors include economic, commercial, social, environmental, institutional, financial and technical factors in terms of the possibilities of implementing an existing idea in a project. The need to study these factors that determine the results in the project is associated with the cost of the resources expended and the presence of various alternative options for achieving the future goal.

KİBERHÜCUMLARIN AŞKARLANMASI ÜSULLARININ ÖYRƏNİLMƏSİ

Mürsəlzadə Mürsəl
Bakı Mühəndislik Universitetinin II kurs magistrantı
mmurselzade@std.beu.edu.az

Açar sözlər: kiberhücumlar, hücumun aşkarlanması, İnformasiya təhlükəsizliyi, DARPA, U2R kiberhücum.
Ключевые слова: кибератаки, обнаружение атак, информационная безопасность, DARPA, кибератака U2R.
Keywords: cyber attacks, attack detection, Information security, DARPA, U2R cyber attack.

Dövlət bir çox sahələrdə milli təhlükəsizliyi təmin edir, lakin son dövrlərin ən vaciblərindən biri kiberhücumlardan qorunma olmuşdur. İnternet yarandıqdan sonra cəmiyyətin həyatı iki dünyaya bölündü: real və virtual. Çox sayda insan vaxtını virtual aləmdə keçirir. Onların xeyli hissəsi internet ictimaiyyətindən qeyri-qanuni məqsədlər üçün istifadə edir. Nəticədə kibercinayətlər və kiberhücumların sayı günü-gündən artır. Kiberhücumlar müdafiə mexanizmlərindən yan keçərək kompüter sisteminə qeyri-qanuni daxil olmaq üçün edilən hərəkətlər adlanır. Kiberhücumun aşkar edilməsini "kompüter sisteminə və ya şəbəkəyə icazəsiz girişin aşkarlanması problemi" kimi təsvir etmək olar.

Məqalə kompüter hücumlarının ən çox yayılmış növlərini, kiberhücumların aşkarlanması üsullarını, kiberhücumların aşkarlanması probleminin mümkün həll yollarını təqdim edir.

Kiberücumlarının Kateqoriyaları

1998-ci ildə DARPA Kiber Hücumun Aşkarlanması Qiymətləndirmə Proqramı xam TCP/IP tullantı məlumatlarını əldə etmək üçün ABŞ Hərbi Hava Qüvvələrinin LAN şəbəkəsini simulyasiya etdi. Yerli şəbəkə real şəbəkə kimi idarə olundu, lakin çoxsaylı hücumlara məruz qaldı. Hər bir TCP/IP bağlantısı üçün 41 müxtəlif kəmiyyət (cari məlumat növü) və keyfiyyət (diskret məlumat növü) xüsusiyyətləri aşkar edilmişdir. Onların 34-ü rəqəmsal, 7-si isə simvolik funksiyalardır. Məlumatda dörd əsas kateqoriyaya təsnif edilə bilən 24 növ hücum var idi:

a) DDoS hücumları. DDoS hücumları sistemə sorğularla həddən artıq yüklənərək onu uğursuzluğa düçar etmək üçün həyata keçirilir ki, bunun nəticəsində istifadəçi öz resurslarına daxil ola bilmir Belə kiberhücum sistemi ələ keçirmək üçün ilk addım ola bilər, lakin çox vaxt sadəcə sistemi yararsız hala salmağa xidmət edir. DDoS hücumlarının bir çox variantları var, bəziləri tamamilə qanuni üsullardan istifadə edir (məsələn, smurfing), lakin digərləri bu paketləri bərpa etməyə çalışan maşının TCP/IP yığınını qarışdıraraq pozulmuş paketlər yarada bilər (məsələn, apache2)

b) R2L hücumları. İcazəsiz istifadəçinin uzaq bir maşından kompüterə giriş əldə etməsi ilə xarakterizə olunur.

Kiberhücuma məruz şəbəkə üzərindən sistemə müəyyən siqnallar göndərilir və sonra qeyri-qanuni olaraq yerli giriş əldə etmək üçün sistemin zəifliklərindən istifadə edir. Bir neçə həyata keçirmə metodu var, məsələn, Xlock, sosial mühəndislik üsullarından istifadə etdikdə - o, istifadəçinin ekranda parol daxil etmə pəncərəsini təqlid edir, bu əslində Trojan atıdır;

c) U2R hücumları. İstifadəçi hesabına sahib olan təcavüzkarın administrator hüquqları əldə etmək üçün sistem zəifliklərindən istifadə etdiyi hücum növü. Ən məşhur üsul bufer daşmasıdır. Proqram verilənlərin ardıcıllığını yoxlamadan çoxlu məlumatı statik buferə köçürdükdə bufer daşması baş verir;

d) araşdırma hücumları. Bu cür hücumları həyata keçirmək üçün kiberhücum məlum sistem zəiflikləri haqqında məlumat əldə etmək və ya yenisini tapmaq üçün şəbəkəni skan edir. Port taramasının məqsədi hansı portların açıq olduğunu və buna görə də sistemdə işləyən hansı xidmətlərin kiberhücum üçün əlçatan olduğunu müəyyən etməkdir. Skan nəticələri yalnız şəbəkə təhlükəsizliyi auditini aparmaq üçün sistem administratorları tərəfindən deyil, həm də açıq portlar haqqında məlumatı öz məqsədləri üçün istifadə edən kiberhücuma məruz qalır [3].

Kompüter Hücumlarının Aşkarlanması Metodları

Bütün müasir kiberhücum aşkarlama sistemləri müdaxilə məlumatlarını toplamaq üçün ya hostlara, ya da şəbəkə bağlantılarına nəzarət edir.

Host Intrusion Detection System Bu sistem daxilində baş verən hadisələri izləyən və təhlil edən müdaxilənin aşkarlanması sistemidir. Host müdaxilənin aşkarlanması sisteminin dəyişikliklərə nəzarət etdiyi bir çox sistem xüsusiyyətləri vardır:

a) fayl sistemi - host fayl sistemindəki dəyişikliklər onda baş verən təcavüzkarın hərəkətləri barədə siqnal verə bilər;

b) şəbəkə hadisələri - müdaxilənin aşkarlanması sistemi bütün şəbəkə bağlantılarını istifadəçi səviyyəsindəki proseslərə keçməzdən əvvəl şəbəkə yığını tərəfindən emal edildikdən sonra dayandıra bilər;

c) sistem çağırışları - host nüvəsində bəzi dəyişikliklərlə, edilən bütün sistem çağırışlarını müşahidə edəcək şəkildə müdaxilənin aşkarlanması sistemi qurula bilər. Bu, müdaxilənin aşkarlanması sistemini proqramın davranışını göstərən ətraflı məlumatlarla təmin edə bilər.

Şəbəkəyə müdaxilənin aşkarlanması sistemi

Bu, DDoS hücumları, port skanları və ya hətta şəbəkəyə müdaxilə cəhdləri kimi zərərli fəaliyyətləri izləyən müdaxilə aşkarlama sistemidir. Şəbəkə IDS bütün daxil olan paketləri şübhəli əlamətlər üçün skan edir. Məsələn, müxtəlif portların geniş diapazonu ilə çoxlu sayda TCP əlaqə sorğusu aşkar edilərsə, o zaman port skanı çox güman ki, həyata keçirilir. Həmçinin, belə bir sistem ən çox gələn kodu adi IDS-ə bənzər şəkildə izləyir. Şəbəkə IDS yalnız daxil olan şəbəkə trafikinin monitorinqi ilə məhdudlaşmır. Davam edən müdaxilə haqqında çox vaxt vacib məlumatları gedən və ya yerli trafikdən də əldə etmək olar. Bəzi hücumlar müşahidə edilən şəbəkə və ya şəbəkə seqmenti daxilində baş verə bilər və daxil olan trafikə heç bir təsiri yoxdur.

Hücumun aşkarlanması probleminin həlli üçün təklif olunan yollar

Bu bölmə müdaxilənin aşkarlanmasının işini yaxşılaşdıra bilən IDS-lərin yaradılmasının alternativ yollarını təqdim edir.

Agent yanaşması. Bu yanaşmada serverlər bir-biri ilə əlaqə saxlayaraq siqnal verə bilirlər. Bəzən hücumun qarşısını almaq üçün alt şəbəkəni ayırmaq kifayətdir. Belə bir təhlükənin qarşısının alınması sistemində paylanmış IDS-lər qovşaqları ayırmaq üçün marşrutlaşdırıcıları və şəbəkə açarlarını ardıcıllıqla sıralaya bilər. Belə sistemlərin problemlərindən biri də şəbəkə infrastrukturunda əlavə iş yüküdür. Agent yanaşmasını həyata keçirməyin iki yolu var:

- birincidə avtonom paylanmış agentlər sistemi idarə etmək və digər agentlərlə əlaqə saxlamaq üçün istifadə olunur,
- ikincisi isə çox agentdir və bu halda sistem böyük həcmdə informasiyaya malik olacaqdır.

Multi-agent yanaşması dörd növ agentdən istifadə edir:

1. əsas,
2. koordinasiya,
3. qlobal koordinasiya agenti və
4. qarşılıqlı təsir agenti [5].

Xüsusi proqramlaşdırma dili IDS kodu üçün inkişaf standartını təkmilləşdirə bilər. Tərtibatçılar kompüterə müdaxilənin aşkarlanması sistemləri üçün yaradılmış yeni dildən istifadə edə bilərlər. Belə bir dil həm proqramlaşdırma sürətini, həm də son kodun keyfiyyətini yaxşılaşdıracaq. Bir sıra tədqiqatçıların araşdırmalarında IDS proqram təminatının inkişafı aspektinə diqqət yetirir. Bu yazıda Dövlət Keçid Təhlili Texnikası (STAT) adlı yeni platforma təqdim olunur. Onların həyata keçirilən platforması hücum nümunələrinin vəziyyətini izləyən STAT adlı dövlət maşın sistemini təklif edir. Bu yanaşma kiberhücumun aşkarlanmasının daha uğurla həyata keçirilməsinə kömək edə bilər.

Kiberhücumların qarşısının alınmasında süni intellektin istifadəsi

Tədqiqatçılar kiberhücumların aşkarlanması probleminə qeyri-səlis məntiq konsepsiyasını tətbiq etməyi təklif ediblər. Bəziləri hətta öz işlərində qeyri-səlis məntiq, genetik alqoritm və assosiasiya qaydası üsullarını birləşdirən multidissiplinar yanaşmadan istifadə etdilər. Bəzi tədqiqatçılar kiberhücumları aşkar etmək üçün qeyri-səlis məntiq və Gizli Markov Modelindən (HMM) birlikdə istifadə edildiyini bildirir. Digər variant isə süni neyron şəbəkələrindən istifadə etməkdir.

1. İmmun üsulları

İmmun metodları canlıların immun sisteminin aşkarlanması və əks təsir prinsiplərini yad viruslara qədər genişləndirməyə çalışır. Sistemə potensial yad hadisələri xarakterizə edən məhdud vektorlar toplusunu təşkil edən mərkəzləşdirilmiş "gen kitabxanası" və təsirlərin faktiki aşkarlanmasını həyata keçirən və "gen kitabxanası" ilə əks əlaqəyə malik paylanmış sensorlar sistemi daxildir. Metodlar resurslara tələbkar olmaması ilə xarakterizə olunur, lakin bəzi şərtlərdə yalan hadisələrin yüksək axını təşkil edir.

Bu yazıda kompüter hücumlarının müxtəlif üsulları, habelə onların aşkarlanması yolları müzakirə olunur və müdaxilənin aşkarlanması probleminin mümkün həlli yolları təqdim olunur. Kibersistemlərə müdaxilələrin və anomaliyaların aşkarlanması üçün müasir metodların inkişafının əsas tendensiyalarına aşağıdakılar daxildir:

2. müdaxilələrin və anomaliyaların aşkarlanması metodlarının etibarlılığının və dəqiqliyinin artırılması;

3. insan mütəxəssisinin iştirakını tələb etməyən düzəldici proseslərin nisbətinin artması. Bu qərar qəbul etmə vaxtını azaldır və cavab müddətini zərərli təsirə keyfiyyətcə yeni səviyyəyə ötürməyə imkan verir (məsələn, avtomatik olaraq yaradılarkən onun qeyri-adi sürətli şəbəkə paylanması faktını təsdiqlədikdən bir neçə dəqiqə sonra yeni zərərli kod üçün imzalar).

Hücumlar və onların həyata keçirilməsi mərhələləri haqqında məlumatların yuxarıda göstərilən sistemləşdirilməsi hücumun aşkarlanması texnologiyalarını başa düşmək üçün lazımi əsas yaradır.

ƏDƏBIYYAT

1. Biswanath Mukherjee, Todd L. Heberlein, and Karl N. Levitt. Network intrusion detection. IEEE Network, 8(3): 26–41, May/June, 1994.

2. Heady R., Luger G., Maccabe A., Servilla M. The Architecture of a Network Level Intrusion Detection System. Technical Report CS90–20, University of New Mexico, Department of Computer Science, August 1990.

3. Ye N. "A markov chain model of temporal behavior for anomaly detection," in Proceedings of the 2000 IEEE Workshop on Information Assurance and Security, United States Military Academy, West Point, NY, June, 2000.

4. Sekar R., Gupta A., Frullo J., Shanbhag T., Tiwari A., Yang H., Zhou S. "Specification-based anomaly detection: a new approach for detecting network intrusions," in Proceedings

of the 9th ACM conference on Computer and communication security, pp. 265–274, Washington D.C., USA, no. 2002. ACM Press.
5. Otey M., Parthasarathy S., Ghoting A., Li G., Narravula S., Panda D. "Towards nic based intrusion detection," in Proceedings of the ninth ACM SIGKDD international conference on Knowledge discovery and data mining, pp. 723–728. ACM, ACMPress, NY, USA, Aug. 2003. Poster Session: Industrial/government track.
6. Zhang R., Qian D., Ba C., Wu W. and Guo X., "Multi-agent based intrusion detection architecture," in Proceedings of 2001 IEEE International Conference on Computer Networks and Mobile Computing, pp. 494–501, oct. 2001

KİBERHÜCUMLARIN AŞKARLANMASI ÜSULLARININ ÖYRƏNİLMƏSİ

Mürsəlzadə Mürsəl

XÜLASƏ

Bu gün təhlükəsizliyə ən ciddi təhdidlərdən biri kritik informasiya infrastrukturlarına olunan kiberhücumlardır. Məhz bu səbəbdən onların aşkarlanması və kompüter hücumlarına qarşı mübarizə sahəsi prioritetdir. Bu məqalənin məqsədi kiberhücumların növlərini və onların aşkarlanması üsullarını öyrənməkdir. Bu tip hücumların aşkarlanması probleminin həlli variantları da verilmişdir.

ОБУЧЕНИЕ МЕТОДАМ ОБНАРУЖЕНИЯ КИБЕРАТАК

Мурсалзаде Мурсал

АННОТАЦИЯ

Одной из самых серьезных угроз безопасности на сегодняшний день являются кибератаки на критически важные информационные инфраструктуры. Именно по этой причине область их обнаружения и борьбы с компьютерными атаками является приоритетной. Цель этой статьи — узнать о типах кибератак и методах их обнаружения. Также приведены варианты решения проблемы обнаружения данного вида атак.

LEARNING CYBER ATTACKS DETECTION METHODS

Mursalzade Mursal

SUMMARY

One of the most serious threats to security today is cyber attacks on critical information infrastructures. It is for this reason that the field of their detection and fight against computer attacks is a priority. The purpose of this article is to learn about the types of cyber attacks and their detection methods. Options for solving the problem of detecting this type of attacks are also given.

DEMOQRAFİK SİYASƏT SİYASİ TƏHLİLİN BAŞLICA TƏDQİQAT OBYEKTİ KİMİ

Ələkbərov Tural Tahir oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
turalekbarov@gmail.com

Açar sözlər: demoqrafik siyasət; əhali siyasəti; sosial siyasət; ailə siyasəti; demoqrafik siyasətin obyekti; demoqrafik siyasətin məqsədləri; demoqrafik siyasətin prinsipləri.
Ключевые слова: демографическая политика; социальная политика; семейная политика; объект демографической политики; цели демографической политики; принципы демографической политики.
Keywords: demographic policy; population policy; social policy; family policy; object of demographic policy; purposes of demographic policy; principles of demographic policy.

Məlum olduğu kimi, bir sıra elmi ədəbiyyatın təhlil edilməsi əsasında biz belə qənaətə gəlməyimiz mümkündürki, demoqrafik siyasətin mahiyyətininə dair vahid yanaşmanın irəlü sürülməsi mümkün deyildir. Demoqrafik siyasət, sosial siyasət, əhali (xalq) siyasəti, ailə siyasəti kimi təriflər arasındakı fərqə diqqət yetirilir. Demoqrafik siyasətin məqsədlərini müəyyən etmək üçün dar və geniş yanaşmalardan istifadə olunur. Xüsusən də Azərbaycan Respublikasının hüquqi aktlarında demoqrafik siyasətin məqsədlərinə dair geniş yanaşmalar əks olunmuşdur. Bu tip yanaşmalarda həmçinin demoqrafik siyasətin müxtəlif prinsipləri təhlil edilir, onların qeyri-müəyyənliyi vurğulanır. Demoqrafik siyasətin müəllif tərifi verilmiş, müasir mərhələdə Azərbaycan Respublikasının demoqrafik siyasətini müəyyən edən qurumları rəhbər tutmalı olan prinsiplər təklif edilmişdir.

Ümumən götürdükdə, müasir mərhələdə dövlətin və cəmiyyətin ən kəskin problemlərindən biri məhz demoqrafik böhrantəşkil edir. İdarəetmənin müxtəlif sahələrinin mütəxəssisləri, eləcə də alimlər demoqrafik problemin həlli üçün öz yollarını təklif edirlər. Eyni zamanda, mövcud praktik təcrübəyə və elmi əsaslara baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasında demoqrafik siyasətin formalaşması və həyata keçirilməsi prosesinin politologiya kontekstində hərtərəfli və məqsədyönlü tədqiqi aparılmamışdır. Demoqrafik proseslərin tənzimlənməsinin təşkilati-idarəetmə xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, demoqrafik siyasətin hüquqi və informasiya təminatı problemini nəzərdən keçirmək üçün onun nəzəri aspektlərini öyrənmək lazımdır.

Hər hansı bir dövlət siyasətinin öyrənilməsi onun obyektinin müəyyən edilməsindən başlayır. Lakin alimlər arasında əhali siyasətinin mahiyyətini şərh etmək üçün universal yanaşma yoxdur. Əhali sahəsində fəaliyyətlə bağlı kontekstlərdə bir-biri ilə sıx əlaqəli bir sıra anlayışlardan istifadə olunur: demoqrafik siyasət, sosial siyasət, əhali siyasəti, ailə siyasəti. Çox vaxt bu anlayışlar sinonim kimi istifadə olunur, baxmayaraq ki, elmi mənada onların tərifləri arasında fərqlər var. Demoqrafik siyasətin sosial və iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olması hamı tərəfindən qəbul edilmiş faktdır. Bununla belə, sosial və demoqrafik siyasət arasında korrelyasiya problemi ilə bağlı bir sıra fikirlər mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar, məsələn, V. S. Steşenko, V. P. Piskunov, İ. İ. Lukinov, A. Q. Vişnevski, A. Q. Volkov demoqrafik siyasətin sərhədlərini və təsir sferalarını sosial siyasət çərçivəsində genişləndirir, onları vahid bir bütöv hesab edirlər. V.S.Steşenkonun fikrincə, demoqrafik siyasətin aktivləşdirilməsi xüsusi siyasət tədbirlərinin həyata keçirilməsi deyil, dövlətin bütün mövcud sosial siyasətinin demoqrafik yönümünün gücləndirilməsidir (10;s.23).

Əksər alimlər hələ də hesab edirlər ki, sosial siyasət çərçivəsində inkişaf edərək və öz sahəsində ümumi sosial problemləri həll edərək demoqrafik siyasətin öz təsir obyekti, özünəməxsus məqsədləri və həyata keçirilməsi üsulları var (D. İ. Valentey, A. Y. Boyarski, A. Y.Kvaşa, V. E. Medkov, E. B. Urlanis və başqaları).

Bu baxımdan məsələn, rus demoqrafı L. L. Rıbakovskiy sosial siyasətin obyekti kimi insan həyatının keyfiyyət tərəflərini (peşələr, ixtisaslar, həyat səviyyəsi, həyat keyfiyyəti və s.), demoqrafik siyasətin obyekti kimi isə, kəmiyyət parametrlərini (əhalinin təkrar istehsalı və miqrasiyası) əsas kimi götürür(10;s.24). Elmi ədəbiyyatda "əhali siyasəti" anlayışına daha çox rast gəlinən anlayışdır.

Elmi ictimaiyyətin bəzi nümayəndələri demoqrafik siyasəti və əhali siyasətini müəyyən edirlər (A. Sovi, V. V. Elizarov, M. G. Mdinaradze, A. İ. Şerbakov, N. N. Privalova, E. F. Qreçneva və s.). Lakin əksər alimlər (A. Y. Boyarski, D. İ. Valentey, A. Y. Kvaşa, V. E. Medkov, L. E. Tixonova və başqaları) demoqrafik siyasəti əhali siyasətinin tərkib hissəsi hesab edirlər. Əhali siyasətinin obyekti kimi onlar cəmiyyətin əsas məhsuldar qüvvəsi kimi əhalinin istehsalını və təkrar istehsalını müəyyən edən insanların yaşayış və əmək şəraiti kompleksini görürlər. Demoqrafik siyasətin obyekti yalnız əhalinin təkrar istehsalı hesab edilir (12;s.3).

Beynəlxalq sənədlərdə, ingilis və fransızdilli ədəbiyyatda "əhali siyasəti" terminindən geniş istifadə olunur. BMT-nin rəsmi sənədlərində, tövsiyələrində və analitik hesabatlarında bu anlayışdan geniş istifadə olunmasına baxmayaraq, onun birmənalı şərhi yoxdur. "Ailə siyasəti" terminə gəlincə, o, müstəqil termin kimi getdikcə daha çox ailələrin sosial müdafiəsi üçün optimal şəraitin yaradılması, müəyyən növ ailələrə ünvanlı dəstəyin göstərilməsi üzrə dövlət və digər xidmətlərin fəaliyyətinə aid edilir (13;s.14).

Sosial siyasətin tərkib hissəsi kimi ailə siyasəti hər hansı konkret demoqrafik nəticələrin əldə edilməsinə yönəlməyib, fərd, ailə və cəmiyyət arasında münasibətlərin uyğunlaşdırılmasına hesablanmışdır. Demoqrafik siyasətin obyektinin necə müəyyən edilməsindən asılı olaraq, onun məqsədləri formalaşdırılır. Əhali siyasətinin məqsədlərinə dar və geniş yanaşmalar mövcuddur. Deməli, bəzi tədqiqatçılar (A. A. Rakov, Y. İ. Rubin) demoqrafik siyasətin məqsədini miqrasiyanı öz predmetindən kənarda qoyaraq, doğum və ölüm proseslərinin tənzimlənməsi ilə məhdudlaşdırırlar. Dar yanaşma çərçivəsində, həmçinin demoqrafik siyasətin nəzərdən keçirilməsi obyektində əsas həlqə kimi yalnız doğum səviyyəsinin tanındığı bir nöqteyi-nəzər də mövcuddur. Ölüm və miqrasiya "öz maraqları sferasında qalır, ancaq doğum səviyyəsi və onların təsir dairəsi ilə əlaqədardır" (13;s.25).

Digər tədqiqatçılar (məsələn, V.M.Medkov, A.Y.Boyarski, L.L.Rıbakovski, L.P.Xarçenko, L. E. Tixonova) demoqrafik siyasətin məqsədini, o cümlədən nəsillərin təbii yenilənməsi proseslərini, həm də miqrasiyanı, köçürməni tənzimləməyi genişləndirdilər. Bir sıra mütəxəssislər (A. Sovi, V. S. Steşenko, N. V. Zvereva, V. V. Elizarov, N. N. Privalova) daha da irəli gedərək, əhalinin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət xüsusiyyətlərinin tənzimlənməsi tədbirlərini sosial-iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif sahələrində demoqrafik siyasətlə əlaqələndirdilər. Məsələn, E. B. Breyeva belə tədbirlər sırasında "əhalinin çoxalması üçün arzu olunan rejimin formalaşdırılması, əhalinin dinamikasında və strukturunda meyllərin qorunub saxlanılması və ya dəyişdirilməsini, onların dəyişmə sürətini, məhsuldarlıq, ölüm dinamikasını ailə tərkibi, köçürülmə, daxili və xarici miqrasiya, əhalinin keyfiyyət xüsusiyyətləri qeyd edirlər" (16; s.34).

Əhali siyasətinə inteqrasiya olunmuş yanaşma Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Əhali Fondunun ekspertləri tərəfindən dəstəklənir. Onların fikrincə, "səhiyyə və ölüm halları, miqrasiya, şəhər və kənd əhalisinin təbəqələşməsi, ailələrin yaranması və onların dağılması kimi sahələri təhlil edərək demoqrafik məsələlərə geniş perspektivdə baxmaq lazımdır" (17;s.34).

Bu baxımdan ölkəəmizdə də özünəməxsus yanaşma həyata keçirilir. Belə ki, bizə məlumdur, Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədə baş vermiş həm siyasi, həm də sosial-iqtisadi dəyişikliklər demoqrafik inkişafa ciddi təsir göstərmiş, lakin bu təsir lazımi səviyyədə öyrənilməmiş və ölkədə demoqrafik proseslərin inkişafı proqnozlaşdırılmamışdır. Demoqrafik proseslər cəmiyyətin həyatının bir çox tərəfləri ilə qarşılıqlı surətdə bağlı olduğundan bu əlaqə sosial-iqtisadi hadisələrin demoqrafik

proseslərə və öz növbəsində demoqrafik proseslərin də sosial-iqtisadi hadisələrə təsirinin təzahürüdür. Bu onunla izah edilir ki, demoqrafiya sahəsindəki siyasət hər bir dövlətin sosial siyasətinin mühüm və başlıca tərkib hissəsi olmaqla, onun əsasını təşkil edir. Demoqrafiya siyasəti nəsillərin normal təkrar istehsalının ardıcıl surətdə həyata keçirilməsinin təmin edilməsinə yönəlmiş iqtisadi, sosial və hüquqi tədbirlər sistemindən ibarət olmaqla, əhalinin bütün sosial-demoqrafik təbəqələrinin köklü mənafelərinə toxunur. Ailə-nikah, doğum, ölüm, təbii artım, adamların sağlamlığının mühafizəsi və möhkəmləndirilməsi, əhalinin məşğulluq və həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, ömrünün uzadılması, miqrasiyası və s. bu kimi prosesləri özündə birləşdirən demoqrafiya siyasətində başlıca məqsəd demoqrafik hadisələrə təsir göstərən ən mühüm amilləri nəzərə alaraq, cəmiyyətin və onun hər bir üzvünün mənafeyinə uyğun olan, əhalinin normal təkrar istehsalı prosesini təmin edən şərait yaradılmasına nail olmaqdır.

Müasir dövrdə dünya əhalisinin sürətli artımı və demoqrafik proseslərdə baş verən dəyişikliklər ayrı-ayrı dövlətlərin ölkə daxilində və beynəlxalq aləmdə yeritdiyi siyasətə daha çox təsir göstərir və həmin məsələlərlə bağlı bir çox problemlərə "demoqrafik aspekt" verərək, onların qoyuluşuna və həll edilməsinə tamamilə yeni mövqelərdən və normalardan yanaşılmasını tələb edir. Bu baxımdan, respublikamızda yaranmış demoqrafik vəziyyəti düzgün qiymətləndirmək, ona dünya miqyasında bu proseslərdə baş vermiş dəyişikliklər fonunda tarixi səpkidə yanaşmağı tələb edir.

Son vaxtlarda ölkənin bazar münasibətlərinə keçməsi, habelə 1988-ci ildən başlayan erməni işğalı nəticəsində demoqrafik proseslərdə baş verən neqativ hallar daha kəskin xarakter almış və bu meyl getdikcə güclənməkdədir. Eyni zamanda respublikamızda demoqrafiya sahəsində həyata keçirilən ayrı-ayrı tədbirlər sistem halında olmadığından lazımi səmərə verməmişdir.

Bu günün reallığı demoqrafiya siyasətinin və əhali sakinliyi sisteminin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq ciddi şəkildə yenidən qurulmasını tələb edir.

Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan Respublikasında demoqrafik vəziyyətin yaxşılaşdırılması və ölkənin demoqrafiya siyasətinin formalaşdırılması məqsədi ilə Demoqrafik İnkişaf Konsepsiyası hazırlanmışdır. Bu Konsepsiya milli maraqlar əsas götürülməklə və 1994-cü ildə Qahirədə keçirilmiş Əhali Sakinliyi və İnkişafı üzrə Beynəlxalq Konfransın Fəaliyyət Proqramı, 1995-ci ildə Kopenhagendə Sosial İnkişaf Naminə Ümumdünya Sammitində və Pekində qadınların vəziyyətinə həsr edilmiş Ümumdünya Konfransında qəbul edilmiş sənədlər nəzərə alınmaqla hazırlanmışdır.

Demoqrafik siyasətin əsas məqsədi gözlənilən ömür uzunluğunun, doğum səviyyəsinin ardıcıl artırılması və əhalinin ölüm səviyyəsinin azalması kimi görünür. Əsas prioritetlər sırasında həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət prioritetləri, o cümlədən "ana və uşağın sağlamlığının qorunması, iki və daha çox uşağın doğulması üçün ilkin şəraitin yaradılması, sosial institut kimi ailənin möhkəmləndirilməsi, daxili və xarici miqrasiya axınının optimallaşdırılması" qeyd edilib. Çoxalma proseslərinin dövlət tənzimlənməsində keyfiyyət xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi əsasən dövlət vəzifələrinin yenidən nəzərdən keçirilməsi ilə bağlıdır. Əgər sovet dövründə cəmiyyətin və dövlətin iqtisadi və sosial inkişafı vəzifələri ön plana çıxırdısa, bu gün biz fərdin və ailənin maraq və dəyərlərinin prioritetliyinin daha çox qəbul edildiyini görürük. Demoqrafik siyasətin məqsədlərinin formalaşdırılması əsasən seçilmiş prinsiplərdən asılıdır. Demoqrafik siyasətin prinsipləri ən mühüm tələblərdir, demoqrafik proseslərin idarə olunmasında siyasi işçilərin, xadimlərin, liderlərin rəhbər tutmalı olduqları qaydalardır. Bu tələblər mahiyyətcə subyektiv olduğundan, onların tədqiqatçılar arasında bölüşdürülməsi üçün bir çox variant var. Xüsusilə, tanınmış rus demoqrafı V. M. Medkov demoqrafik siyasətin aşağıdakı prinsiplərini müəyyən edir:

1) ailənin suverenliyi;
2) seçim azadlığı;
3) sosial müqavilə;
4) federal və regional demoqrafik siyasətin məqsədlərinin vəhdəti;
5) sosial iştirak (14;s.10).

Beləliklə, ailənin suverenliyi prinsipi o deməkdir ki, ailə dövlətdən müstəqildir və öz mənafeyinə və məqsədlərinə uyğun olaraq öz həyatı ilə bağlı müstəqil qərar qəbul etmək hüququna malikdir. Bu prinsip həm də o deməkdir ki, ailə hər hansı nikah, cinsi və reproduktiv davranış növlərini, o cümlədən başqaları tərəfindən deviant sayıla bilən davranışları seçmək hüququna malikdir. Seçim azadlığı ilə bağlı ikinci prinsip cəmiyyətdə istənilən növ ailə və ailə davranışını seçmək üçün həqiqi imkanın olmasını nəzərdə tutur. Sosial müqavilə prinsipi belə bir fərziyyəyə əsaslanır ki, ailə yeni nəsillərin çoxalması funksiyasını yerinə yetirərək cəmiyyəti sosial rollar, əmək resursları ilə təmin edir, buna görə də cəmiyyətdən və dövlətdən müqavilə əsasında bu funksiyaların səmərəli həyata keçirilməsinə töhfə verən ailə həyatı modelləri üçün hərtərəfli dəstək göstərməyi tələb edə bilər. Milli və regional demoqrafik siyasətin məqsədlərinin vəhdəti prinsipi, məqsədlərin bütün ölkə üçün eyni olmasını və dövlətin bu və ya digər hissəsində demoqrafik vəziyyətin spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olmamasını təklif edir. Sadalanan prinsiplərdən sonuncusu - sosial iştirak prinsipi ictimai həyatın üç əsas subyektinin: ailənin, rəsmi və qeyri-rəsmi sosial-ərazi icmalarının və birliklərinin, habelə ictimai birliklərin demoqrafik siyasətinin formalaşmasında və həyata keçirilməsində müxtəlif səviyyəli icra və qanunverici orqanlar tərəfindən təmsil olunan dövlət iştirak deməkdir.

V.M.Medkovun müəyyən etdiyi demoqrafik siyasətin demək olar ki, bütün prinsipləri demoqraflar, iqtisadçılar və hüquqşünaslar arasında mübahisələrə səbəb olur. Beləliklə, ailənin suverenliyi və seçim azadlığı prinsiplərinin praktiki həyata keçirilməsi mahiyyəti əhalinin təkrar istehsalına təsir etmək, demoqrafik prosesləri idarə etməkdən ibarət olan demoqrafik siyasət ideyası ilə çətinləşir. Bir tərəfdən cəmiyyətin və dövlətin maraqlarının uzlaşdırılması problemi, digər tərəfdən isə fərdin ailədəki uşaqların sayı ilə bağlı qərar qəbul etmək azadlığı sovet və xarici ədəbiyyatda dəfələrlə müzakirə edilmişdir. Qərb ədəbiyyatı, xüsusən də Amerika ədəbiyyatı daha çox ailənin arzu olunan sayda uşaq sahibi olmaq azadlığına qeyd-şərtsiz hörmət edilməsinin zəruriliyindən bəhs edir. Bu, daha çox vətəndaşların şüurunun və davranışının fərdiləşməsi ilə bağlıdır. Buna görə də əksər inkişaf etmiş ölkələrdə siyasətçilər demoqrafik proseslərin dövlət tənzimlənməsi ilə bağlı birbaşa qərarlar qəbul etmək istəyi nümayiş etdirmirlər. Demoqrafik və ya ailə siyasətinin daha qlobal sosial inkişaf proqramlarına inteqrasiyasına üstünlük verilir.

Rumıniyalı tədqiqatçı A. Stanoyun fikrincə, problemə yalnız bu baxımdan baxılması əsassızdır, çünki bu halda fərdi və ya ər-arvad onların ayrılmaz hissəsi olduğu sosial mühitdən seçilir. “Vəzifə ondan ibarətdir ki, əhali siyasətinin həyata keçirilməsində mümkün qədər şəxsi maraqların və sosial məqsədlərin, fərdi istəklərin və ümumi sosial ehtiyacların ahəngdar vəhdətini təmin etsin” (14;s.11).

Ümumiyyətlə, L. L. Rıbakovski və N. A. Volqin, fərd və dövlətin mənafeləri və hüquqları arasında ziddiyyət problemini süni şəkildə uzaqgörən hesab edirlər. Onların fikrincə, dövlət iqtisadi və siyasi sahədə strateji məqsədlərinə çatmaq üçün əlində olan vasitələrdən istifadə etmək hüququna malikdir (14;s.12).

Repressiv tədbirlərə əl atmadan özü üçün arzu olunan demoqrafik davranış modellərini stimullaşdırmaqla, eyni zamanda, fərd və ailəyə onlar üçün ən uyğun olan demoqrafik davranış strategiyasını seçmək hüququ və imkanı verməlidir. Milli və regional demoqrafik siyasətin məqsədlərinin vəhdətinin formalaşmış prinsipi ilə bağlı alimlərin fikirləri də birmənalı deyil.

Beləliklə, əgər biz L. E. Tixonova və N. İ. Boqino, V. M. Medkov kimi tədqiqatçıların fikri ilə razılaşaraq, onda belə hesab edə bilərik ki, yerli səviyyədə və ya ölkə ərazisinin bir hissəsində hazırlanmış proqramlar milli ilə əlaqələndirilməlidir, məqsədlərin, vəzifələrin və milli prioritetlərin birliyi bütün səviyyələrdə müşahidə olunmalıdır. (14;s.23).

Eyni zamanda B. T. Urlanis, N. A. Volqin, L. L. Rıbakovski kimi mötəbər alimlər maksimum effekt əldə etmək üçün yerli şəraitin və mühitin diqqətlə nəzərə alınmasına əsaslanan diferensiallaşdırılmış demoqrafik siyasətin zəruriliyindən danışırlar (14;s.24). Fikrimizcə, belə ərazi baxımından orta dövlətlərdə siyasətin milli və regional səviyyələri hələ də vahid strateji demoqrafik inkişaf məqsədinə tabe olmalıdır. Geniş miqyaslı ölkələrdə, məsələn, ABŞ-da və ya Rusiyada demoqrafik siyasətin həyata keçirilməsinə differensial yanaşma həyata keçirilir. Burada həmçinin, sosial iştirak prinsipinin də nəzərə alınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Keçmiş Sovet ədəbiyyatında belə bir fikir üstünlük təşkil edirdi ki, demoqrafik siyasətin formalaşmasının yeganə subyekti dövlətdir və ictimai təşkilatlar öz fəaliyyətləri ilə yalnız onun həyata keçirilməsinə töhfə verə bilərlər. Halbuki, artıq 1990-cı illərdə elə elmi əsərlər meydana çıxırdı ki, onların müəllifləri demoqrafik siyasəti formalaşdıran və həyata keçirən agentlər kimi təkcə dövlət orqanlarının deyil, həm də vətəndaşların müxtəlif birliklərinin: partiyaların, birliklərin, cəmiyyətlərin, assosiasiyaların, fondların və s.-nin adlarını qeyd edirdilər (15;s.23).

Sosial iştirak prinsipi bir çox demoqraflar tərəfindən demoqrafik siyasət proqramlarının və tədbirlərinin effektivliyinin ən mühüm şərtlərindən biri kimi qəbul edilir. Bu prinsipin praktiki həyata keçirilməsi tələbi müxtəlif səviyyələrin maraqlarının nəzərə alınması və əlaqələndirilməsinin zəruriliyi ilə izah olunur: fərdi, qrup, ailə, ictimai, yerli, regional, milli, iqtisadi, sosial-siyasi, ekoloji, etno-mədəni və s. Demoqrafik siyasətin tədqiqat obyekti təkcə bütövlükdə ölkə əhalisi və ya ayrı-ayrı regionlar deyil, həm də vətəndaş cəmiyyətinin strukturları olan sosial-demoqrafik qruplar, ailələr olduğundan, bu, "köməkçi tədbirlərin" demoqrafik problemlərinin həllində yüksək səmərəliliyə səbəb olur. O, birbaşa yardımın həyata keçirilməsi üçün dövlətdən o qədər də direktiv tədbirlər tələb etmir, qeyri-dövlət qurumlarının (sənaye və sosial) öz üzvlərinə "özünə kömək" üçün nə qədər stimullaşdırılması"nı müəyyən edir (15;s.24).

Demoqrafik siyasətin formalaşmasında və həyata keçirilməsində dövlətin müəyyənedici rolu əsas hüquqi norma və qaydaların işlənib hazırlanması, demoqrafik proseslərin dolayı üsullarla tənzimlənməsi və əhalinin sosial müdafiəsi ilə bağlı qanunvericilik kimi funksiyaların həyata keçirilməsidir (16;s.7).

Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, milli demoqrafik prosesləri tənzimləyən daxili normativ hüquqi aktlarda demoqrafik siyasətin prinsipləri kifayət qədər formalaşdırılmamışdır. Belə ki, Qanunda yalnız demoqrafik təhlükəsizliyin təmin edilməsi prinsipləri qeyd olunmuşdur. Bunlara: demoqrafik proseslərin inkişafına təsirin forma və üsullarının seçimində müstəqillik; beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən qəbul edilmiş prinsiplərinə, insan hüquqlarına və əhalinin dini, etnik dəyərlərinə və mədəni əsaslarına hörmətlə yanaşılmaqla milli demoqrafik maraqların üstünlüyü; demoqrafik təhlükələr, onların nəticələri və demoqrafik təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün görülən tədbirlər haqqında əhalinin məlumatlandırılması kimi anlayışlar aiddir(16;s.8).

1994-cü ildə Əhali və İnkişaf üzrə Qahirə Beynəlxalq Konfransında qəbul edilmiş proqramda göstərilən demoqrafik siyasətin aparılması prinsipləri alim və siyasətçilər üçün indikativ nümunə kimi çıxış etmişdi.

Müasir mərhələdə dövlətin demoqrafik siyasətini müəyyən edən strukturları rəhbər tutmalı olan tələblər sırasına sosial iştirakçılıq prinsipi ilə yanaşı, aşağıdakılar da daxil edilməlidir:

-Beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən qəbul edilmiş prinsiplərinə riayət olunmaqla milli demoqrafik maraqların prioritetliyi;

- Demoqrafik proseslərin inkişafına təsirin forma və üsullarının seçimində dövlətin hüquqlarının suverenliyi;

- Elmi əsaslılıq, davamlılıq və sistemli tədbirlərdən istifadə və resursların səfərbər edilməsi əsasında demoqrafik problemlərin həllində komplekslik;

-Regional xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla dövlətin bütün səviyyələrində məqsəd, vəzifə və milli prioritetlərin vəhdəti;

- Cəmiyyətin və dövlətin müxtəlif təbəqələrinin maraqlarının tarazlığını təmin etməyə imkan verən səviyyələr, obyektlər və subyektlər üzrə funksiyaların dəqiq müəyyənləşdirilməsi;

- Cəmiyyətin demoqrafik problemlər, o cümlədən onların aradan qaldırılması istiqamətində dövlət və vətəndaş cəmiyyəti strukturlarının fəaliyyətləri barədə məlumatlandırılması..

Bütün bu dediklərimiz əsasında biz belə qənaətə gələ bilərik ki, demoqrafik siyasətin həyata keçirilməsində dövlətlə yanaşı, ayrı-ayrı cəmiyyət qurumlarının da yaxından iştirak etməsi bu sahə üzrə səmərəli idarəçiliyin həyata keçirilməsini mümkün edən amildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, Hüquq ədəbiyyatı,2009
2. Azərbaycan Respublikasının Demoqrafik İnkişaf Konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin № 290 Sərəncamı, Bakı şəhəri, 9 dekabr 1999-cu il
3. Azərbaycan Respublikasında demoqrafiya və əhali sakinliyinin inkişafı sahəsində Dövlət Proqramı. Bakı,Qanun, 2004
4. Azərbaycan Respublikasının "Milli təhlükəsizlik haqqında" Qanunu. - http://e-qanun.az/framework/5455
5. Azərbaycan Respublikasında 2008-2015-ci illərdə yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı , Bakı şəhəri 15 sentyabr 2008-ci il
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında Fərmanı. Bakı şəhəri, 29 dekabr 2012-ci il. http://www.president. az/articles).
7. Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə 2011-2015-ci illər üçün Dövlət Proqramı http://www.president. az/articles/356510
8. Abbasova S.Q. Demoqrafik proqnoz və əmək qabiliyyətli əhalinin inkişaf perspektivləri. Bakı, AMEA, 2006, 420 s.
9. Abbasova S.Q. Demoqrafik proqnoz və sosial-iqtisadi inkişaf, Bakı, Elm, 2003, 179 s.
10. Mehrəliyev E.Q. Azərbaycan Respublikasında demoqrafik proseslərin regional təhlili, Bakı, Elm, 2003, 234 s.
11. Rəhimova Z.R., Məlikova N.A., Quliyeva N.Q., Məmmədova M.B., Abbasova S.Q., Məmmədova A.N. "Əhali və inkişaf terminlərinin qısa isahlı lüğəti". Bakı 2008, 62 s.
12. Волгина Н.А. Демография, учебник, Москва, РАГС, 2003
13. Глушковой В.Г, Демография, учебное пособие, Москва, КНОРУС, 2004, 288 с.
14. Валентея Д.И. Демография: современное состояние и перспективы развития, Москва, 1997, 456 с.
15. Валентий Д.И., Кваша А.Я. «Основы демографии», Москва, 1989, 454 стр.
16. Бутов В.И. «Демография» Учебный курс. Москва. Март,2003, 573 стр.

DEMOQRAFİK SİYASƏT SİYASİ TƏHLİLİN BAŞLICA TƏDQİQAT OBYEKTİ KİMİ

Ələkbərov Tural

XÜLASƏ

Məqalə demoqrafik siyasətin obyekti, məqsədləri və prinsipləri kimi nəzəri aspektlərinin təhlilinə həsr edilmişdir. Elmi ədəbiyyatın təhlili əsasında demoqrafik siyasətin mahiyyətinin izahına vahid yanaşmanın olmaması nümayiş etdirilir. Demoqrafik siyasət məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsinə dar və geniş yanaşmanın xüsusiyyətləri aşkar edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının demoqrafik prosesləri idarə edən hüquqi aktlarında və demoqrafik siyasətin məqsədlərinə geniş yanaşmada öz əksini tapmışdır. Demoqrafik siyasətin müxtəlif prinsipləri təhlil edilir, onların anlaşılmazlığı qeyd olunur. Bu tədqiqatın nəticəsi olaraq müəllif son dövrlərdə Azərbaycan Respublikasının demoqrafik siyasətini müəyyən edən prinsiplərdən sonra qurumların rəhbər tutmalı olduğu demoqrafik siyasətin tərifini verir.

ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА КАК ОСНОВНОЙ ОБЪЕКТ ПОЛИТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Алекперов Турал

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена анализу таких теоретических аспектов демографической политики, как ее объект, цели и принципы. На основе анализа научной литературы показано отсутствие единого подхода к объяснению сущности демографической политики. Выявлены особенности узкого и широкого подхода к определению целей демографической политики. Это отражено в правовых актах Азербайджанской Республики, регулирующих демографические процессы, и в широком подходе к целям демографической политики. Анализируются различные принципы демографической политики, отмечается их неоднозначность. В результате этого исследования автор дает определение демографической политики, предлагает принципы, определяющие демографическую политику Азербайджанской Республики в последнее время, которыми должны руководствоваться институты.

DEMOGRAPHIC POLICY AS THE MAIN RESEARCH OBJECT OF POLITICAL ANALYSIS

Alakbarov Tural

SUMMARY

Article is devoted to analysis such theoretical aspects of demographic policy as its object, purposes and principles. On the basis of the analysis of the scientific literature it is demonstrated the absence of the single approach to the explanation of demographic policy essence. It is found out the features of narrow and broadside approach to the definition of demographic policy purposes. It is reflected in the legal acts of Azerbaijan Republic managing the demographic processes and in the broadside approach to the purposes of demographic policy. Various principles of demographic policy are analyzed, their disambiguate is noted. As a result of this research the author gives the definition of demographic policy, ofters the principles defining the demographic policy of Azerbaijan Republic in recent times which the institutes should be guided.

AZƏRBAYCANIN XARİCİ İQTİSADİ FƏALİYYƏTİNDƏ VALYUTA NƏZARƏTİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Şərifova Aytən
BDU-nun II kurs magistrantı
sharifova.ayten@bk.ru

Açar sözlər: valyuta nəzarəti, xarici iqtisadi siyasət, valyuta tənzimlənməsi, xarici iqtisadi fəaliyyət, valyuta bazarı.
Ключевые слова: валютный контроль, внешнеэкономическая политика, валютное регулирования, внешнеэкономическая деятельность, валютный рынок.
Keywords: currency control, foreign economic policy, currency regulation, foreign economic activity, foreign exchange market.

İqtisadi araşdırmalar göstərir ki, respublikamızın müstəqillik əldə etdiyi dövrdəki inkişafını iki əsas mərhələ kontekstində nəzərdən keçirmək olar. Onun birinci mərhələsinə 1991-1993-cü illəri aid etmək olar, bu dövr Azərbaycan dövlətçiliyinin siyasət quruculuğun başlanğıcı çox keşməkeşli bir mərhələsi, özbaşınalığın və səriştəsizliyin üstünlük təşkil etdiyi dövr kimi baxmaq olar. Həmin dövrdə mövcud olan bu delitanlığa Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra son qoyulmuş, hakimiyyət və iqtisadiyyatda stabilliyin bərqərar olmasına zəmin yaradılmışdır. Məhz buna görə də 1994-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq mütəmadi davam edən makroiqtisadi sabitlik və milli iqtisadiyyatda dinamik inkişaf dövrü davam edir və Azərbaycan iqtisadiyyatının ikinci inkişaf mərhələsi məhz həmin dövrdən başlamışdır.

Demokratik inkişafın təməli Heydər Əliyev tərəfindən qurulmuş və onun görkəmli sələfi İlham Əliyev tərəfindən çox uğurla davam etdirilən, Azərbaycan iqtisadi islahatlar və sosial inkişaf modelinin əsas istiqamətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, respublikada sürətlə inkişaf etdirilən milli sahibkarlıq ənənələri son dövrdə beynəlxalq əmək bölgüsü qanununun tələblərinə müvafiq olaraq beynəlxalq sahibkarlıq arenasına çıxmağa başlamışdır.

Məlum olduğu kimi, bazar iqtisadiyyatı və onun bazis forması olan bazar münasibətləri bəşəri inkişafın konkret-tarixi mərhələsinin məhsulu kimi meydana gəlib inkişaf etməyə başlamışdır. Bu inkişafın iqtisadi əsasını istehsal vasitələri üzərində müxtəlif mülkiyyət formalarının yaranması, ictimai əmək bölgülərinin meydana gəlməsi və onların beynəlxalq əmək bölgüsü yönümündə formalaşması, istehsalçılar arasında ixtisas-peşə müstəqilliyinin yaranması və dərinləşməsi, təbii ehtiyatların məhdudluğu və ölkələr üzrə qeyri-bərabər yerləşməsi, dünya miqyasında məhsuldar qüvvələrin inkişafı və ictimai əmək məhsuldarlığının sürətlə artması, əhalinin sürətlə artımı və onların istehlak strukturunun zənginləşməsi və s. kimi amillər təşkil edir. Buna görə də hətta hazırki inkişaf mərhələsində belə "sosial yönümlü bazar münasibətləri" barədə iqtisadçılar arasında vahid bir dünyagörüş formalaşmışdır. Vaxtilə klassik iqtisad məktəbinin görkəmli nümayəndələri belə, bazar münasibətlərinə hər hansı bir amilin zəruri nəticəsi kimi deyil, bir-biri ilə qarşılıqlı asılılıq-vəhdət halında fəaliyyət göstərən amillər kompleksinin məhsulu kimi yanaşmışlar.

Başqa sözlə desək, bazar münasibətlərinə əsaslanan və geniş seçim imkanlarına malik olan sənaye cəmiyyətlərini, ölkələrini bu prosesləri nizamlayan və ya nizamlama imkanlarına malik olan hüquqi sistemsiz və ya qanuni hakimiyyət orqanı olmadan tənzimləmək mümkündür. Çünki normal sahibkarlıq fəaliyyəti ilə qanuni formada məşğul olmaq üçün ölkənin fiziki və hüquqi şəxsləri, prezidentləri və müxtəlif təşkilatlı iş adamları qanunla müdafiə olunmalıdırlar. Məhz buna görə də hakimiyyətə qayıdışının ilk ilindən başlayaraq Ulu Öndər Heydər Əliyev respublikada sahibkarlığın real bazasının möhkəmləndirilməsinə xidmət edən hüquqi-normativ sənədlər toplusunun tərtib və təsdiq etdirməsi üçün geniş

hüquqi şərait yaratmışdır. Bu barədə o belə demişdir: "Məlumdur ki, iqtisadiyyatımızın və iqtisadi kompleksdəki işlərin əsas məqsədi və mənası əhalinin rifahını yaxşılaşdırmaq və sosial problemlərin həlli üçün lazımi şərait yaratmaqdır. Əgər biz iqtisadiyyatda istədiyimiz nailiyyətləri əldə edə biləriksə, onda şübhəsiz ki, sosial problemlərin həllində, iqtisadiyyatın sosial yönümünün inkişaf etdirilməsində qarşımızda duran vəzifələri həyata keçirə və məqsədimizə nail ola bilərik.

Milli iqtisadiyyatın yaradılması, inkişafı bazar iqtisdiyyatına əsaslanması və formalaşması Azərbaycan iqtisadiyyatı tarixində yeni mərhələdir. İndi iqtisadiy- yatımız bir tərəfdən müstəqil Azərbaycan dövlətinin mənafeyi baxımından, digər tə- rəfdən isə dünya iqtisadi sivilizasiyasının əsas inkişaf modeli olan bazar iqtisadiyyatı əsasında formalaşır.

Bu baxımdan ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin apardığı uğurlu xarici və daxili siyasət Azərbaycanda radikal iqtisadi islahatlar və yerli xammal resurslarından istifadə üçün geniş meydan açır. Bu da milli iqtisadiyyatın inkişafında ölkənin zəngin təbii ehtiyatlarından istifadənin rolunun yüksəldilməsində iqtisadi nöqteyi-nəzərdən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, köklü struktur dəyişikliyi etmək və iqtisadi potensialı müasir tələblər səviyyəsində hərəkətə gətirərək yeni iqtisad struktura nail olmaq üçün bu son dərəcə vacibdir.

Bu baxımdan idxal fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması məsələsi bir çox dövlətlər kimi Azərbaycan iqtisadiyyatının ümumi səmərəliliyinin artırılmasının mühüm aspektlərindən birinə çevrilmişdir. Belə ki, idxal fəaliyyəti istənilən ölkənin iqtisadi sisteminin fəaliyyətinin mühüm tərkib hissəsidir. Buna görə də əslində iqtisadi sistemlə əlaqədar olan makroiqtisadi tənzimləmə mexanzimlərinin seçilməsi prinsipial mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bildiyiniz kimi, valyuta nəzarəti təkcə nəzarət deyil, həm də tənzimləyici funksiyanı yerinə yetirir. Valyuta nəzarəti orqan və agentləri tərəfindən valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsinin nəticəsi ondan ibarətdir ki, rezident və qeyri- rezidentlər tərəfindən cari əməliyyatlar, ayrıca şəxslərin əməliyyatları və kapitalın hərəkəti üzrə hesablaşmaların həyata keçirilməsi müddətləri baxımından valyuta əməliyyatlarının reqlamentləri; cari beynəlxalq ödəmələrin və kapitalın beynəlxalq hərəkəti ilə əlaqədar ödəmələr üzrə məhdudiyyətlər yerinə yetirilir.

Valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarəti sisteminin qərarlaşması və inkişafı, ümumilikdə, bazar iqtisadiyyatının formalaşmasına müsbət təsir göstərmişdir. Bununla bərabər Azərbaycanda və bir çox MDB ölkələrində valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarəti sisteminin fəaliyyətinin təhlili bu sferada obyektiv və subyektiv xarakterli bir sıra çatışmamazlıqların olduğu üzə çıxarmışdır. Bu çatışmazlıqlar bazar iqtisadiyyatının ilkin mərhələlərində valyuta münasibətlərinin liberallaşdırılması ilə sıx bağlı idilər. Bir tərəfdən bu liberallaşdırılma rezident kapitalının ölkədən nəzarətsiz formada çıxarılmasına, digər tərəfdən isə ölkəyə xarici spekulyativ (möhtəkir) kapitalın axınına səbəb oldu. Bu kapital daxili valyuta bazarının proqnozlaşdırmaq və idarə olunması imkanlarını məhdudlaşdırdı və milli valyutanın kursunun formalaşmasına mənfi təsir göstərdi. Qeyd olunan proseslər valyuta nəzarəti orqanları və agentlərinin baş verən hadisələrə təsir imkanlarının aşağı səmərəliliyi və tamamilə idarə oluna bilməyən tendensiyaların fonunda baş verirdi. Valyuta nəzarəti orqanları və agentlərinin səlahiyyətləri və məsuliyyət dairəsi təsərrüfat subyektlərinə qarşı müəyyən hüquq və vəzifələrlə məhdudlaşdırılmışdır. Həmçinin müstəqilliyin ilkin illərində Azərbaycanın valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarəti sistemi uyğun nəzəri-metodoloji əsaslandırılmış bazanın olmaması və valyuta münasibətləri subyektlərinə güclü təsir vasitələrinin olmaması şəraitində formalaşırdı. Bu valyuta nəzarəti sistemini valyuta əməliyyatlarının passiv monitorinqinin aparılmasına gətirib çıxarırdı. Həmçinin bu monitorinq çox vaxt açıq-aşkar ölkədən kapitalın axınına şərait yaradan tədbirlərlə, yaxud da şübhəli xarakterli əməliyyatların aparılmasına şərait yaradan tədbirlərlə xarakterizə olunurdu.

Qeyd edək ki, valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarətinin işlənib hazırlanmış və sınaqdan keçirilmiş metodikası daim təkmilləşdirilməli, dövlətin maliyyə vəziyyə- tinin dəyişkən şəraitinə uyğun olaraq çevik olmalı, daxili bazarın bütün xüsusiyyətlərini, dövlətin dünya ticarətində mövqeyini, elədə cə valyuta bazarının iştirakçılarının maraqlarını nəzərə almalıdır.

Xammal resurslarının satışından əldə edilən gəlirlər hökumətin sərəncamında böyük büdcə ehtiyatları yaradır, eləcə də xammalın ixracı və neft- qazçıxarma sahələrinə xarici investisiyanın axını xarici valyutanın ölkəyə axınını gücləndirməklə makroiqtisdi dəyişikliklərin yaranmasına, milli valyutanın möhkəmlənməsinə və deməli, ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda rəqabətqa- biliyyətliliyin aşağı düşməsinə, ixrac potenasialının azalmasına və nəhayət iqti- sadiyyatımızın bütövlükdə xammal ehtiyatlarının qiymətlərinin dəyişməsindən qorun- ma imkanlarını azaldır.

Azərbaycanın maşınqayırma sənayesinin əsas məhsullarından, qazma dəzgah- ları və neft sənayesi üçün tələb olunan bütün avadanlıqlar, nasoslar, qaldırıcı kranlar, metalkəsən dəzgahlar, avtobuslar, refrijerator-avtomobillər, podşipniklər, məişət kondisionerləri, transformatorlar, lümineseus lampalar, soyuducular, ölçmə aparatlarını göstərmək olar. Göründüyü kimi bu əmtəələrin əksəriyyəti müasir dövrdə beynəlxalq bazarda yüksək tələbə malik məhsullardır. Lakin müəssisələrimiz həmin əmtəələrə olan daxili tələbi də ödəyə bilmirlər. Bunu səbəbini üzə çıxarmaq üçün neft maşınqayırması sahəsindəki yaranmış mövcud vəziyyətlə tanışlıq zənnimizcə kifayətdir.

Azərbaycanın kimya sənayesinin əsas hazır məhsulları mineral gübrələr, bitkilərin zərərvericilərdən qorunması üçün vasitələr, plastik pəncərələr və qapılar, sintetik yuyucu vasitələr, plastik taralar, məişət əşyaları, müxtəlif növ yanacaqlar, polimitiv tikinti məmulatları və s. olmuşdur. Təkcə onu demək kifayətdir ki, respublikamızda istehsal olunan sintetik yuyucu vasitələr keçmiş ittifaq respublikalarını saymasaq dünyanın 40-dan çox ölkəsinə ixrac olunurdu. Sumqayıt üzvi Sintez Birliyinin 40-dan artıq məhsulu isə keçmiş ittifaq dövründə 200-dən çox ölkəyə ixrac edilirdi və bütövlükdə xammalı Azərbaycanın öz ehtiyatları hesabına təmin olunurdu. Məlum iqtisadi böhran və ölkəmizin xammal ixracatçısına çevrilməsindən sonra isə Azərbaycanın kimya sənayesində real vəziyyət belədir: məsələn, “kimyəvi lif” kombinatı üçün xammal olan nizkomplama üç ölkədən idxal edilir. Halbuki, nizkomplamanı əldə etmək üçün ilkin xammal Azərbaycan neftidir. 1990-cı illərin tənəzzülü nəticəsində müvafiq emal sexləri fəaliyyətini dayandırdığı üçün nefti ixrac edib ondan hazırlana məhsulları idxal edirik. İdxaldan asılılıq ixrac potensialını xeyli azaltmaqla bərabər əlavə bir sıra çətinliklər də yaradır.

Azərbaycanın sənaye sahələri arasında ən cavan sənaye sahəsi kimi fəaliyyət göstərən dağ-mədən metallurgiya (qara və əlvan metallurgiya) müəssisələrini göstərmək olar. XX əsrin 70-ci illərinə qədər bu sahədə 5-6 müəssisə fəaliyyətini davam etdirirdi. Azərbaycan Respublikasına rəhbərliyi dövründə Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev mövcud sahənin genişlənməsinə xüsusi diqqət yetirərək 80-cı illərdə 30-a qədər müəssisə kompleks şəkildə fəaliyyət göstərməklə öz əksini tapmışdır. Yerli xammal və yarımfabrikatlar əsasında istənilən həcmdə və müxtəlif çeşiddə tələbatını təmin edəcək metal məmulatların istehsalını həyata keçirirdi. Bu da respublikamızın mühüm sənaye sahələrindən olan maşınqayırma sənayesini, metal emalı sənayesini, metallurgiya sənayesini, yeyinti, yüngül sənaye sahələrini, elektrotexnika, energetika sahələrini, nəqliyyatın bütün sahələrini, metal və ondan hazırlanan məmulatlara olan tələbat ödənilirdi. Halbuki, indi yerli təbii resusrların istənilən səviyyədə olmaması, idxal artmasına səbəb olmaqla yanaşı, ölkənin bu sahədə xammal ixracatçısına çevrilməsinə şərait yaratmışdır.

Məlum olduğu kimi, tarixən zəif inkişaf etmiş dövlətlərdən xammal ixracı ölkə iqtisadiyyatının hərəkətverici qüvvəsi olduğuna görə bu ehtiyatlardan istifadə edilməsi üstünlük təşkil etmişdir. Lakin inkişaf etmiş öıkələrdə xammala olan tələbatın səviyyəsinin aşağı salınması, onların yeritdiyi proteksionizm siyasəti, xammala qənaət texnologiyalarının tətbiqi, sintetik

əvəzedicilərdən istifadə edilməsi və digər səbəblərdən asılı olaraq, ölkənin xammal hesabına ixrac ehtiyatını genişləndirmək imkanları məhduddur. Son dövrlərdə xarici ticarət dövriyyəsinin müqayisəli üstünlüklərin tədricən texnologiya tutumlu istehsala doğru dəyişdiyini nəzərə alaraq ixracın əmtəə strukturunda emaledici sahənin, əsasən də elm tutumlu məhsulların payının artırılması daha məqsədəuyğun və perspektivli hesab olunur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ixrac imkanlarının genişləndirilməsi problemi ilə yanaşı ölkənin idxal siyasətinə də diqqət yetirmək lazımdır. Çünki ölkənin ixrac potensialının inkişafında əvəzetmə strategiyası da mühüm rol oyanyır. İxrac yönümlü model inkişaf etməkdə olan ölkələrin aparıcı sənaye sahələrinin mövcud və istifadə oluna biləcək imkanlarını hərəkətə gətirməklə ixrac imkanlarının inkişafına yönəldilmiş əsas strategiyanın olmasına baxmayaraq, milli sənaye sahələrinin idxalın mənfi təsirlərindən qorunması, rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və gələcəkdə xarici bazara çıxış imkanının əldə edilməsi məqsədilə idxalı əvəzetmə siyasətindən də istifadə olunması məqsədəuyundur.

Beləliklə, ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyət strategiyasının ilkin nəticələrini və yeni sənaye ölkələrinin təcürbəsini nəzərə alaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, hər iki siyasətin üstünlüklərindən müəyyən nisbət və ardıcıllıqla istifadə etməklə respublikanın ixrac potensialının səmərəli inkişafına nail olmaq mümkündür.

Bir çox hallarda praktiki tədbirlər sistemində ixrac ehtiyatının inkişafı məsələsində milli ixracatçıların stimullaşdırılması vasitələrinə az əhəmiyyət verilməsi halları özünü biruzə verir ki, bu məqsədəuyğun deyil. İxracın inkişaf etdirilməsi, onun yeni istiqamətlərinin axtarılması və bazasının genişləndirilməsinə, ixracatçılar üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına komlpleks yanaşma tələb edir. Burada düzgün ticarət və onun himayə edilməsi siyasətinin işlənib-hazırlanması çox mühüm rol oynayır. Təcrübə göstərir ki, ixraca müntəzəm olaraq yardım tədbirləri həyata keçirən və onu himayə edən inkişaf etməkdə olan ölkələr nəinki ixracın, həm də bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafına asanlıqla nail olurlar. Buna görə də ixracı stimullaşdıran amillərin düzgün seçilməsi və effektiv yardım tədbirlərinin işlənib-hazırlanması dövlətin xarici iqtisadi siyasət strategiyasının ana xəttini təşkil etməlidir.

Respublikamızın neftçıxarma sənayesinin istehsal potensialından istifadə əsasında ixrac olunan əmtəələrin strukturundan görünür ki, Azərbaycandan xam neft, dizel yanacağı, kerosin və avtobenzin ixrac edilir. İxrac potensialının digər struktur elementlərinin, yəni mühəndis-texniki kadrların, müxtəlif növ xidmətlərin, kommunal texnologiyaların, informasiya resurslarının, yeni elm tutumlu məhsulların biliyi və s. ixracı yox səviyyəsindədir. Bu da belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, bazar iqtisadi münasibətlərinin dərinləşdiyi hazırkı şəraitdə neftçıxarma sənayesinin ixrac potensialından kompleks halında faydalanmaq üçün ayrı-ayrı sahələrin əmtəələrinin ixrac siyasətinin dəyişdirilməsinə zərurət var.

Neft sənayesinin və onun ayrı-ayrı struktur vahidlərinin əsasən ixraca yönəldilməsini nəzərə alaraq, ixracın stimullaşdırılması sistemi ilə əlaqədar əməli tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bu tədbirlər sistemi yalnız istehsalı və satışı deyil, eyni zamanda ixrac ehtiyatının digər tərkib hisələrinin də ixracını əhatə etməlidir [1, s.39].

Hesab edirik ki, neft xammalının ixracı müstəsna olmaqla, neft sənayesinin ixrac ehtiyatının tərkibində özünə məxsus xüsusi çəkiyə malik olan kadr resurslarının müxtəlif növ xidmətlərinin, texnologiyalarının, informasiya resurslarının, yeni elm və bilik sahələrinin fəaliyyətinin təşkili və inkişafı, həm də ixracı dövlət tərəfindən elə stimullaşdırılır ki, onların ixracına müəyyən dövr heç bir məhdudiyyət qoyulmamalıdır.

Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, "Dünya təcrübəsi göstərir ki, milli iqtisadiyyatın monosahəli inkişaf modeli iqtisadiyyatı beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində asılı vəziyyətdə saxlayır, müstəqil və sabit inkişafdan məhrum edir. Bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycanın ixrac əməliyyatlarında əsasən neft-yanacaq məhsulları üzrə ixtisalaşması birmənalı qəbul edilməməlidir. Bu gün Azərbaycan ixracının strukturunun optimallaşdırılması, ix-

rac potensialının çoxsahəli artımının təmin edilməsi qarşımızda dayanan ən zəruri məsələlərdəndir.” [5, s.75]

“İqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinin dünya təcrübəsinin tədqiqi belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, bu dəyişikliklərin effektivliyinin başlıca amili ixracyönümlü iqtisadiyyat yaratmaqdır. Azərbaycan təkcə özünü təmin edəcək deyil, həm də beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində səmərəli şəkildə iştirak edə biləcək həcmdə istehsal və resurs ehtiyatlarına malikdir. Bu ehtiyatlar əsasən hasilat, emal sənaye sahələrində, həmçinin aqrar iqtisadiyyatda cəmlənmişdir.” Emal olunmuş halda ixrac olunmuş məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunmasında keyfiyyət amilinin rolu getdikcə yüksəlir. Bu yönümdə modern texnologiyaların tələblərinə uyğun xammal istehsalına imkan yaradan mexanizmlər qurulmalıdır.” [2, s.57]

Ölkəmiz dinamik inkişaf edir və beynəlxalq aləmdə etibarlı tərəfdaş kimi tanınır. İnkişafın bu məqamında Azərbaycan hökuməti gələcək istiqamətlər haqqında planlar qurur: İqtisadiyyatın diversifikasiyası, modernləşmə və s. Bu baxımdan da fəal xarici iqtisadi siyasət, artıq sərhədləri aşan Azərbaycan şirkətlərinin fəaliyyət səmərəliliyinin artırılması mövzusu aktual istiqamət özünü biruzə verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, şirkətlərimizin aktiv xarici fəaliyyətində müxtəlif alətlər mövcuddur. Məsələn, İqtisadiyyat Nazirliyinin Azpromo təşkilatı səmərəli fəaliyyət göstərir. Dövlət və özəl sektorun birgə təşəbbüsü olan Azərbacanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu (AZPROMO) İqtisadiyyat Nazirliyi nəzdində 2003-cü ildə təsis edilmişdir. Təşkilatın əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri xarici investorlar, yerli istehsalçılar və hökumət arasında körpü funksiyası həyata keçirməsindən ibarətdir. O cümlədən, satınalmalar üzrə Dövlət Agentliyi Azərbaycan şirkətlərinin xarici bazara çıxması üçün çalışır. Bu qurum Azərbaycan şirkətlərinin digər dövlətlərin dövlət satınalmalarında iştirakına səy göstərir.

Bütün bu proseslərin uğurla həyata keçməsi üçün Azərbaycan beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq etməli, səmərəli fəaliyyət göstərməlidir. Ölkəmiz Avropa İttifaqı, Ümumidünya Ticarət Təşkilatı ilə danışıqlar aparır. Azərbaycanın bu sahəni tənzimləyən qanunvericiliyi xarici şirkətlərə münasibətdə liberaldır. Azərbaycan qanunlarına görə istənilən ölkənin şirkəti (əlbəttə ki, Ermənistan istisna olunmaqla) Azərbaycan dövlət satınalmalarında iştirak edə bilər.

Tədqiqatçıların da qeyd etdikləri kimi, “İqtisadi regionalizmin yaratdığı biliterial asılılıq perspektiv inkişaf üçün təhlükə törədir və bunun daha az itgi ilə aradan qaldırılması naminə multiliteral əlaqələrin hər vəchlə gücləndirilməsi zəruridir. Xarici ticarətlə xarici iqtisadi fəaliyyətin digər struktur elementləri arasında sıx dialektik bağlılığın mövcudluğu bazasına istinad etməklə, ölkədə birgə sahibkarlığın inkişafı yolundan bütün maneələri ləğv etmək zəruridir. Təhlinin nəticələri əsasında belə bir qənaət hasil olur ki, respublikada birgə sahibkarlığın inkişafı onun sahə sturkturunun təkmilləşdirilməsinə istinad etməli və bu istiqamətdə bütün zəruri tədbirlər həyata keçirilməlidir.

“Ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin digər mühüm istiqamətlərindən biri də, ayrı-ayrı ölkələrə, eləcə də regional və subregional səviyyədə xarici ticarət münasibətlərinin səmərəli təşkili və regional iqtisadi inteqrasiya qruplaşmalarının ilkin inkişaf mərhələlərində iştirak etməsindən ibarətdir” [3, s.28].

“Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri də xarici-iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin milli iqtisadiyyatın cari və perspektiv maraqlarının səmərəli uzlaşdırılmasına şərait yaradan mexanizmini formalaşdırmaq olmalıdır” [4, s.60].

Hesab edirik Azərbaycan öz invstisiya imkanlarını digər ölkələrin biznes strukturları ilə strateji ittifaqların yaradılması yolu ilə daha da gücləndirə bilər. Belə ki, digər ölkələrin bazarlarına çıxış, məhz bu strukturların reallaşdırma kanallarından istifadə Azərbaycan məhsullarının ixracına şərait yaradaraq, xarici ticarət əlaqələrinin inkişafına səbəb olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Ş.T. Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasəti. Dərs vəsaiti. Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 2015, səh.185.
2. Kərimli İ.A. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müasir problemləri. Dərs vəsaiti. Bakı: "Çaşıoğlu" nəşriyyatı 2006, 304 s.
3. Məmmədov Z.F. Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi. Dərslik, Bakı 2012.
4. Sadıqov M.M., Məmmədov S.M. Maliyyə. Dərslik. ADAU, Gəncə 2010, 575 s.
5. Şəkərəliyev A.Ş., Şəkərəliyeva Z.A. Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi. Dərs vəsaiti, Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyat, 2015, 168 s.

AZƏRBAYCANIN XARİCİ İQTİSADİ FƏALİYYƏTİNDƏ VALYUTA NƏZARƏTİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Aytən Şərifova

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarəti sistemində qarşıya çıxan problemləri aşkara çıxarmaqla, ölkənin idxal-ixrac sferasında formalaşmış maliyyə əməliyyatlarının aparılması qaydalarını yeniləşdirmək istiqamətində əsaslandırılmış təkliflər verilmişdir. Tədqiqatın predmetini respublikanın xarici iqtisadi fəaliyyətində valyuta nəzarətinin inkişaf perspektivləri təşkil edir.

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ВАЛЮТНОГО КОНТРОЛЯ ВО ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Айтен Шарифова

АННОТАЦИЯ

В статье раскрываются проблемы, возникшие в системе валютного регулирования и валютного контроля внешнеторговых отношений Азербайджана, и даются аргументированные предложения в направлении обновления правил проведения финансовых операций, сложившихся в импортно-экспортной сфере страны. Предметом исследования являются перспективы развития валютного контроля во внешнеэкономической деятельности республики.

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF FOREIGN EXCHANGE CONTROL IN THE FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY OF AZERBAIJAN

Ayten Sharifova

SUMMARY

The article reveals the problems encountered in the currency regulation and currency control system of Azerbaijan's foreign trade relations, and gives reasoned suggestions in the direction of renewing the rules of conducting financial transactions formed in the import-export sphere of the country. The subject of the study is the development prospects of currency control in the foreign economic activity of the republic.

TÜRKİYƏNİN XARİCİ SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASINDA ATATÜRKÇÜLÜK İDEOLOGİYASININ ROLU

Əliyev Əli Nizami oğlu
ARPY DİA-nın II kurs magistrantı
bs.alialiyev@gmail.com

Açar sözlər: xarici siyasət, siyasi ideologiya, Atatürkçülük ideologiyası, beynəlxalq münasibətlər, realist diplomatiya, sülh, siyasi dialoq, təhlükəsizlik və s.
Ключевые слова: внешняя политика, политическая идеология, идеология Ататюрка, международные отношения, реалистическая дипломатия, мир, политический диалог, безопасность и др.
Keywords: foreign policy, political ideology, Atatürk ideology, international relations, realistic diplomacy, peace, political dialogue, security, etc.

1923-ci il 29 Oktyabr tarixində əsası qoyulan yeni Türk dövlətinin xarici siyasətindəki ilkin təməllər də bəhs edilən dönəmdə, yəni dövlətin milli mübarizə dövründə formalaşmağa başlamışdır. Yeni qurulan müstəqil dövlətin xarici siyasət sahəsindəki əsas hədəfləri üç istiqamət şəklində sıralana bilər: 1.Osmanlı dövlətinin beynəlxalq arenadaki varlığına son qoyulması və onun əvəzinə mirası olaraq yeni Türk dövlətinin keçməsi; 2.Milli məqsədlərə uyğun olaraq ölkəni yadelli işğalçılardan təmizləmək üçün mümkün qədər xarici dəstəyin əldə edilməsi; 3.Bu dövlətin əldə etdiyi qələbənin ardından sülhə imza ataraq beybəlxalq arenada varlığını davam etdirməsi. Bu məqsədlə yeni Türk dövləti Sovet İttifaqı ilə həm hərbi, həm də siyasi sahələrdə "Əməkdaşlıq və Qarşılıqlı Balans Siyasəti" həyata keçirməyə başlamışdır. Quruluşdan öncə, 1920-ci il 23 Aprel tarixində Türkiyə Böyük Millət Məclisi (TBMM) quruldu. 1920-ci il 3 Dekabr tarixində ermənilərlə bağlanan Gümrü sülh müqaviləsi, I İnönü mühribəsindən sonra TBMM-nin Londan Konfrasına dəvət edilməsi, bunun ardından 16 Mart 1921-ci il tarixində Sovet İttifaqı ilə Moskva müqaviləsinin bağlanması və bu müqaviləyə əsasən, SSRİ-nin Osmanlı dövlətini tanımayaraq, TBMM-ni dəstəklədiyini bildirməsi yeni yaranan dövlətin ilk xarici siyasət uğurlarındandır [7, s 5].

Türklərin Milli Qurtuluş Mübarizəsinə rəhbərlik edən, sonradan müasir Türkiyəni quraraq inqilablar və islahatlar həyata keçirən Ulu Öndər Atatürk həm hərbi, həm siyasi sahələrdə öz dühasını sübut edərək tarix səhnəsinə çıxaraq adını qızıl hərflərlə yazdırmış və türk xalqının qəlbində əbədi taxt qurmuşdur. Dövlətçilik və idarəçilik sahələrində yüksək nailiyyətlərə imza atan Atatürk bugün öz xalqına və ölkəsinə sülhsevər və demokratik bir irsi miras buraxmışdır. Bu kontekstdə sülhün hər bir dövlətə fayda verəcəyini medafiə edən Atatürk Türkiyənin xarici siyasətini xüsusilə, " Yurdda Sülh, Dünyada Sülh" prinsipi ilə formalaşdırmışdır. Bu mənada, bugünkü Türkiyə dövlətinin xarici siyasət hədəfləri Atatürk siyasi irsinin mirası olaraq əsas prioritet istiqamət şəklində qalmaqda davam etməkdədir.

Türkiyə Cumhuriyyətinin banisi olan Mustafa Kamal Atatürk izlənilən bütün xarici siyasət istiqamətlərində digər dövlətlərdən birmənalı olaraq, Türkiyənin mütəqillik, suverenlik və ərazi bütövlüyünə hörmət etməsini istəmiş və dövlətlərin bərabərlik prinsipinə uyğun olaraq dövlətinin daxili işlərinə qarışmayan ölkələrlə dostluq əlaqələrinin qurulması tərəfdarı olmuşdur. Mustafa Kamal və silahdaşları 1923-1938-ci illərdə Türkiyə Xarici Siyasətini formalaşdırdılar. Dövrün xarici işlər naziri Tevfik Rüştü Aras Mustafa Kamalın göstərişlərini yerinə yetirən bürokrat mövqeyində çıxış edirdi. Mustafa Kamal dövründə xarici siyasətin əsas gündəmi olan Mosul, Hatay və Lozanna Sülh Müqaviləsi ilə həll edilə bilməyən Xarici Borc məsələlərinin həlli, eləcə də xaricidən İtaliya təhdidi, daxildən isə kürd təhlükəsi məsələsi bu dövləti İngiltərə və Fransaya yaxın bir xarici siyasət kursu

izləməyə vadar etmişdir [6, s 154]. Atatürk Dövrü kimi də tanınan bu dönəmdə, inkişaflardan və baş verən hadisələrdən asılı olaraq Türkiyə xarici siyasəti birinci dövr (1923-1932) və ikinci dövr (1932-1938) olmaqla iki qismə ayrılmaqdadır.

Birinci dövr kimi bilinən 1923-1932-ci illər aralığında xarici siyasətin əsasını Lozannada Türkiyənin mənafelərinə uyğun olaraq nəticələnməyən məsələlərin və yarana biləcək hər cür yeni problemlərin Türk inqilabının əsas prinsipləri və dövlətin milli xarici siyasətinə uyğun şəkildə sülh yolu və aktiv xarici siyasət ilə həll edilməsi istiqaməti təşkil etmişdir. Böyük qələbəyə və Lozanna kimi yüksək əhəmiyyət kəsb edən bir sülh müqaviləsinin imzalanmasına baxmayaraq, Türkiyə ilə Qərb ölkələri arasındakı münasibətləri yaxşılaşdırmaq dərhal mümkün olmamışdır. Bu məsələdə, xüsusilə İngiltərə öz kəskin mövqeyindən əl çəkməmiş və 1932-ci ilin sonlarına qədər beynəlxalq arenada Türkiyənin bütün problemli məsələlərində Fransa ilə əməkdaşlıq edərək, ona qarşı çıxmağa davam etmişdir [4, s 98]. Lozannada bir çox problemlərin həll edilməyək təxirə salınması, böhran dönəmi olaraq da bilinən bu dövrdə məsələlərin Türkiyə əleyhinə qərarlarla həllinə meyillilik və s. kimi məsələlər Qərb dünyası ilə Türkiyə arasındakı münasibətlərin normallaşması prossesini gecikdirmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, bu dövrdə Lozanna müqaviləsində qeyd olunan prinsiplərin həyata keçirilməsi, böyük dövlətlərlə münasibətlərin normallaşdırılması, sərhəd ölkələrlə mehriban qonşuluq əlaqələrin qurulması, sabitliyin qorunub saxlanılması Türkiyə Cumhuriyyəti xarici siyasətinin prioritet istiqamətləri olmuşdur.

Birinci Dünya müharibəsindən əvvəlki dövrdə neft ehtiyyatları ilə zəngin olan Mosul bölgəsi Almanya, İngiltərə, Fransa və ABŞ arasında münaqişə obyektinə çevrilmişdir. 1916-cı ildə Sykes-Picot müqaviləsinin imzalanması ilə bu bölgə Fransa idarəçiliyinə keçmişdir. Sadəcə 4 il müddətində Fransada qalan Mosul bölgəsi 1920-ci ildə gərçəkləşən San-Remo Konfransında bu ölkə tərəfindən onu Orta Asiyada dəstəkləməsi müqabilində İngiltərəyə verilmişdir. Lozanna Konfransında Mosulun hansı ölkənin idarəçiliyinə verilməsi məsələsi təkrar gündəm olmuşdur. Belə ki, Konfransda Türkiyə və İraq arasındakı sərhəd xəttinin müəyyən edilməsi məsələsi zamanı Türkiyə tərəfi Süleymaniyyə və Mosul bölgələrində Türk xalqının çoxluq təşkil etməsi səbəbiylə, bu ərazilərin Türkiyə sərhədi daxilində qalması gərəkdiyi fikrini irəli sürmüşdür. İngiltərə isə təbii ki mandat sahibi dövlət olaraq bu iddiaya qarşı çıxmışdır. Davam edən müzakirələrin sonunda, Lozanna Müqaviləsinin III maddəsinə görə, problemin həlli tərəflərin ixtiyarına buraxılmış və Türkiyə ilə İngiltərəyə qarşılıqlı danışıqların aparılması üçün doqquz ay müddətində vaxt verilmişdir.

1924-cü il mayın 19-da İstanbulda başlayan danışıqlarda heç bir nəticə alınmadı, tərəflər mövqelərini dəyişmədilər. İngiltərə, Hakkari və ətrafının coğrafi olaraq İraqın davamı olduğu tezisini gündəmə gətirdi. Bundan əlavə, İngiltərə Hakkari vilayətində dini əksəriyyətin Süryani olduğunu və asurilərin İraqa köç etdiyi üçün Hakkarinin də İraqa daxil edilməsini müdafiə etdi. İstanbul Konfransı nəticə vermədikdə və Türkiyə mövqeyini yumşaltmadıqca İngiltərə Türkiyə-İraq sərhəd bölgəsində sərhəd insidentlərini qızışdırmağa başlamışdır [8, s 214].

Bu vəziyyət Türkiyə-İngiltərə münasibətlərini gərginləşdirdi. Müvafiq maddəyə görə, bu problem həll oluna bilməsə, məsələ Millətlər Cəmiyyətinə veriləcəkdi. Millətlər Cəmiyyəti 1924-cü ilin sentyabrında məsələni gündəmə gətirərək danışıqlara başladı. Türkiyə Mosul və onun ətrafına dair plebisit təklif etsə də, İngiltərə bunu qəbul etmədi. Sonda Millətlər Cəmiyyətinin qəbul etdiyi qərar isə ingilis tezisini dəstəklədi və Türkiyə tərəfi daxili problemlər və həm iqtisadi, həm də siyasi hadisələrin təsiri ilə daha irəli gedə bilmədi. 1925-ci ilin sentyabrında nəşr olunan Millətlər Cəmiyyətinin Şura tərəfindən qəbul edilən hesabatında Mosulun İraqa aid olduğu, Hakkarinin isə Türkiyədə qalmalı olduğu qeyd edilirdi. Bu qərar Türkiyədə böyük əks-səda doğurdu və Britaniya əleyhinə müqavimət yenidən gücləndi. Türkiyə mətbuatı Türkiyə-İngilis müharibəsindən bəhs etsə də, Türkiyə Cümhuriyyəti Hökuməti məsələni çox uzatmayaraq, 12 iyun tarixində imzalanan Ankara müqaviləsi ilə Millətlər Cəmiyyətinin qərarını qəbul etdi. Bu müqavilə İraqın hazırkı sərhədini müəyyən

etdi və Mosul gərginliyi də o vaxtdan etibarən bitmiş oldu [9, s 448]. Razılaşmada Mosul neft gəlirlərinin 10%-nin 25 il müddətinə Türkiyəyə veriləcəyi qərarı da qəbul edilmişdir.

1932-ci ildən sonra, yəni Atatürk siyasətinin ikinci dövründə Türkiyənin xarici siyasəti daha çox beynəlxalq münasibətlər çərçivəsində inkişaf etmişdir. Bu dövrdə Türkiyə bütün qonşu və qeyri-qonşu dövlətlərlə dostluq münasibətləri qurmuş, beynəlxalq arenada digər müstəqil dövlətlər kimi bu dövlət üçün də mühim əhəmiyyət kəsb edən bərabərhüquqluluq statusu qazanmışdır. Ona görə də bu dövrdə Türkiyənin xarici siyasətinin əsas məqsədi böyük çətinliklə əldə edilən bu statusunun davam etdirilməsini təmin etmək idi. Bu dövrdə beynəlxalq münasibətlərdə yeni inkişaflar Türkiyənin daha dinamik xarici siyasət yürütməsini zəruri etdi. 1932-1938-ci illərdə onun beynəlxalq münasibətlərə dərindən təsir edən biri iqtisadi, digəri isə siyasi olmaqla iki mühüm aspekti mövcud idi. Bunlardan birincisi, 1930-cu illərdə yaşanan dünya iqtisadi böhranı, ikincisi isə bu iqtisadi böhranın təsiri altında olan bir çox ölkələrdə ifrat dövlətçilik və millətçi ideologiyaların güclənməsi məsələsi idi. Ölkələr bu iqtisadi böhranın təsiri altında xarici ticarət siyasətlərini gözdən keçirərkən beynəlxalq aləmdə iqtisadi millətçilik cərəyanı daha da artdı.

Bəhs edilən dövrdə dünya ölkələrinin çoxu iki qrupa ayrılmışdı. Birinci qrup 1929-cu il Dünya İqtisadi Böhranı və Birinci Dünya müharibəsi sonrasında yaranan vəziyyəti dəyişdirmək istəyən və İtalya, Almanya, Yaponya kimi dövlətlərdən ibarət olan revizionist grup, ikincisi isə mövcud vəziyyətdən məmnun olan və onu qorumağa çalışan, Fransa, İngiltərə və Sovet İttifaqından ibarət olan anti-revizionist qrup idi. Türkiyə də öz növbəsində bu qruplardan birinə qoşulmalı və 1930-cu illər üçün öz xarici siyasət xəttini müəyyənləşdirməli idi. Yeni qruplaşmaların yarandığı bu dövrdə, xüsusiylə də, 1931-ci ildən sonra Türkiyə dövləti öz xarici siyasətinin əsas istiqaməti olan “Yurdda Sülh Dünyada Sülh” prinsipinə uyğun olaraq, yaşanan bütün böhran və kriz vəziyyətlərinin dəf edilməsi üçün hərəkətə keçmişdir. Bəhs edilən dövrdə, Türkiyənin xarici siyasət kursu ilə bağlı digər bir xarakterik cəhət isə bu dövlətin öz strateji əhəmiyyətini yenidən bütün dünyaya hiss etdirməsi və beynəlxalq münasibətlərdə siyasi fəallığını artırması olmuşdur.

Türkiyə yürütdüyü xarici siyasətin tələbi olaraq həm dünya sülhünün qorunub saxlanmasına xidmət etməyə çalışmış, həm də davamlı regional sülhün bərqərar olması üçün əhəmiyyətli səylər göstərmişdir. Bu regional fəaliyyətlərin ən sıx olduğu bölgə, xüsusilə Avropadakı proseslərə paralel olaraq Balkanlar olmuşdur. Türkiyə 15 dekabr 1925-ci ildə Albaniya, 18 oktyabr 1925-ci ildə Bolqarıstan və 25 oktyabr 1925-ci ildə Yuqoslaviya ilə imzaladığı dostluq müqavilələri ilə bu bölgədə sülhün tərəfdarı olduğunu sübut etmişdir. 1930-cu ildən sonra Yunanıstanla əhali mübadiləsi problemini həll etmiş və bu ölkə ilə əməkdaşlığı artıraraq öz xarici siyasət xəttini daha da qüvvətləndirmişdir [1, s 147]. 14 Sentyabr 1933-cü ildə Yunanıstanla Dostluq və Sərhəd Təhlükəsizliyi Müqaviləsi imzalananda Balkanlardakı müsbət atmosfer Balkan Antantasının yaradılması ideyasını daha da sürətləndirdi. Bunun ardından, Türkiyə liderliyində Yunanıstanın dəstəyi, Yuqoslaviya və Rumıniyanın ratifikasiyası ilə başlayan diplomatik fəaliyyətlər Afinada Balkan İttifaqı üçün danışıqların aparılması və ikitərəfli müqavilələrin imzalanması ilə nəticələndi. Albaniya və Bolqarıstan etnik və ərazi iddialarının davam etdiyi və revizionist siyasətini dəstəklədikləri üçün bu əməkdaşlığa razı olmadılar. Balkan Antantası 9 fevral 1934-cü ildə Türkiyə, Yunanıstan, Yuqoslaviya və Rumıniya arasında imzalandı. Antanta müttəfiq tərəflər arasında siyasi və hərbi baxımdan qarşılıqlı təminatlar verir, onların bir-birinə qarşı sərhədlərini müəyyən edir, həmçinin yarana biləcək hərhansı bir təhlükə vəziyyətində qarşılıqlı yardımlaşma vəd edirdi. Lakin bu Antanta möhkəm bünövrəyə sahib olmadığı üçün qısa bir zaman sonra tədricən funksiyasını itirərək fəaliyyətini dayandırmış oldu [2].

Mustafa Kamal Atatürkün xarici siyasətinin əsasında Qərbə meyillilik dururdu. Atatürk xarici siyasətini Qərbə doğru yönəldən əsas səbəb isə, böyük qərb dövlətlərinin hökmranlığı altında olmaq ehtimalından qurtulmaq və qarşıdurmaya girməyərək Türkiyənin müstəqilli-

yini qoruyub saxlamaq olmuşdur. Qərbi qarşısına alarsa, qarşı tərəfin Türkiyənin daxili dövlət düşmənlərindən istifadə edəcəyini və ya onu təhdid edən dövlətləri həvəsləndirəcəyini güman edərək, beynəlxalq sistemdə tək qalacağını düşünürdü. Eyni zamanda özünü bir Avropa ölkəsi olaraq görmək, Atatürk dönəmi Türkiyəsi üçün də səciyyəvi olmuş və xarici siyasət həmişə bu məqsədlərə uyğun olaraq eyni istiqamətdə formalaşmışdır [10, s 350]. Keçmişdə baş verən mənfi hadisələrə ilişib qalmayan və ölkəsinin gələcəyi üçün daim çıxış yolları axtaran bu lider qərb ölkələri ilə razılığı Türkiyə Cumhuriyyəti üçün ən uğurlu yol hesab edirdi. Hətta Türkiyə tərəfi Lozanna danışıqlarında Qərb dövləti olacağı mesajını vermiş və Lozannadan qalan problemləri həll edərək Qərblə qarşılıqlı dostluğa dayanan münasibətlər qurmaq istədiyini də vurğulamışdır.

1930-cu illərdən etibarən Mustafa Kamalın önderliyi altında bu yolda islahat xarakterli önemli addımlar atmağa başlan Türkiyə dövləti 1932-ci ildə Millətlər Cəmiyyətinə üzv olmuş, 1930-1935-ci illərdə dolayı yolla, 1936-1939-cu illərdə isə birbaşa olaraq Qərblə əməkdaşlıq qurulmağa çalışmışdır. Atatürk dövründə xarici siyasətdə Qərbə üz tutma və Qərblə mədəni bağ qurma səyləri birlikdə irəlilədi. Milli Mübarizədə Qərblilərə qarşı qazanılan qələbələr psixoloji inam hissi yaratdı və bununla da qısa bir zaman içərisində qərbləşmək mümkün oldu. Atatürkün təşəbbüsü ilə Qərb dövlətləri ilə mədəni, sosial və siyasi sahələrdə əməkdaşlıq yaradılmış və qurulan bu əlaqələr sonrakı dövrlərdə də davam etdirilmişdir. Beynəlxalq hüquqa böyük əhəmiyyət verilməsi, legitimliyin təmin edilməsi, həm regional, həm də beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlıq və dialoqu prioritetləşdirən xəttin izlənməsi Atatürkün xarici siyasətdəki əsas prinsipləri olmuşdur. Beynəlxalq arenada baş verən prossesləri yaxından izləyə bilməsi, hadisələrin hansı istiqamətə gedəcəyini çox dəqiq təxmin edə bilməsi və bu çərçivədə vəziyyətin tələb etdiyi addımları ata bilməsi Atatürkün diqqət çəkən və təqdirəlayiq xüsusiyyətlərindən idi.

Bu kontekstdə dünyada və xüsusilə Avropada baş verən prosesləri diqqətlə qiymətləndirən Atatürk hələ 1932-ci ildə yeni bir dünya müharibəsinin başlayacağını illər əvvəl görə bilmiş, öz nitqlərində bu mövzuda da açıqlamalara yer vermişdi. Belə ki, Almaniyada nasist partiyasının hakimiyyətə gəldiyi, İtaliyanın Aralıq dənizi və Balkanlarda genişlənməyə çalışdığı, Avropa dövlətlərinin silahlanma yarışında olduğu bir dövrdə Atatürk, bu inkişaflarla dünya sülhünü təhdid edən İkinci Dünya Müharibəsinə qədərki prosesi dəqiq təhlil edərək, regional əməkdaşlıq səylərini sürətləndirmişdir. Bu çərçivədə 9 fevral 1934-cü ildə Türkiyə, Yunanıstan, Yuqoslaviya və Rumıniya arasında Balkan Antantası, 8 iyul 1937-ci ildə isə Türkiyə, İran, İraq və Əfqanıstan arasında Səadəbat Paktı imzalanmışdır [5, s 54]. Beləliklə, Dünyanın yeni bir müharibəyə sürükləndiyi bir vaxtda Türkiyə həm şərqində, həm də qərbində təhlükəsizliyi və əməkdaşlığı təmin etmək üçün mühüm addımlar atmış oldu.

Qısaca, Türkiyənin hər sahədə potensialını reallaşdırmağa imkan verəcək regional və beynəlxalq etimad və sabitlik mühitinin yaradılması üçün səylər göstərilmişdir. Eləcə də, müasir dəyərlər üzərində qurulan Türkiyə Respublikasının dünyəvi, demokratik və sosial hüquqi dövlətə çevrilməsi üçün eyni prinsipləri bölüşən ölkələrlə dostluq əlaqələri gücləndirilmişdir. Bunu edərkən keçmişdən gələn problemlərin əsiri olunmamış, yəni Türkiyənin bir müddət əvvələ qədər müstəqillik uğrunda mübarizə apardığı Qərb dövlətləri ilə düşmənçilikləri davam etdirilməmiş, dövlətin maraqlarının tələb etdiyi şəkildə bütün ölkələrə dostluq və əməkdaşlıq əli uzadılmışdır. Bu dövrdə uzun illər davam edən müharibələrdən çıxan gənc Türkiyə Cümhuriyyətinin sülhə verdiyi dəyər xarici siyasətin hər sahəsində öz əksini tapmış, bütün problemlər diplomatiya və danışıqlar yolu ilə həll olunmağa çalışılmışdır. Türkiyənin 1929-cu ildə bütün mübahisələrin daim sülh yolu ilə həll ediləcəyini vəd edən Briand-Kelloq Paktına qoşulması bu ideyanın ən bariz göstəricisi idi.

Türk-yunan problemlərindən Mosul məsələsinə, Hataydan boğazlara qədər bir çox məsələnin diplomatiya və sülh yolu ilə həlli dövrün şərtləri ilə yanaşı həyata keçirilən real-

ist diplomatiyanın ən parlaq nümunələrini təşkil etmişdir. Türkiyənin hərbi və iqtisadi baxımdan bəlkə də ən zəif dövrünü yaşadığı bu illərdə xarici siyasət sahəsində həyata keçirilən balanslaşdırılmış və rasional siyasət sayəsində Türk Boğazları üzərində Türk hökmranlığı möhkəmlənmiş və Türkiyənin geosiyasi və strateji bütövlüyü təmin edilmişdir. Əlavə olaraq, Türkiyə-Yunan əlaqələrində görünməmiş bir irəliləyiş yaşanaraq, iki ölkə arasında bütün Balkanlara yayılan dostluq və əməkdaşlıq dövrü açılmışdır. Mosula gəlincə isə, birtərəfli hərəkətlərdən daha çox Millətlər Cəmiyyətinin arbitrajı qəbul edilmiş və nəticədə Mosul Türkiyəyə birləşdirilə bilməsə də, Türkiyənin beynəlxalq hüquqa və sülhə hörməti ən bariz şəkildə nümayiş olunmuşdur. Əslində, mövcud olduğu qısa müddətdə Millətlər Cəmiyyətinə öz ərizəsi olmadan üzv olmağa dəvət alan yeganə ölkə Türkiyə olub və bu dövlət 1932-ci ildə adıçəkilən quruma üzv olub [3].

Gənc yaşlarından beynəlxalq hadisələri, diplomatiyanı və xarici siyasəti yaxından izləyən Atatürk o dövrdən qurmaq arzusunda olduğu Türkiyə Cümhuriyyətinin effektiv xarici siyasət və möhkəm təməllər üzərində qurulmuş xarici əlaqələr sayəsində müasir sivilizasiyalar arasında öz layiqli yerini tuta biləcəyini bilirdi. Bu səbəbdən xarici siyasət və Türkiyənin beynəlxalq aləmdəki yeri Atatürk üçün hər zaman prioritet istiqamət şəklində yüksək əhəmiyyət kəsb etmiş və onun fikir və baxışlarında Türkiyənin gələcəyinin bu çərçivədə ortaya qoyulacaq sağlam baxışdan və qətiyyətli siyasətdən asılı olduğu fikri hakim olmuşdur. Bu kontekstdə ilk növbədə bütün məsələlərə rasionallıq və realizm prizmasından yanaşan Atatürkün xarici siyasət baxışı da eyni prinsiplər üzərində qurulmuşdur.

Bu gün müasir Türkiyə də öz sərhəd xəttindən başlayaraq ən geniş miqyasda sülh, sabitlik və təhlükəsizliyin bərqərar olmasını xarici siyasətinin prioritet istiqaməti saymaqdadır. Son illərdə istər beynəlxalq mühitdəki dəyişiklik, istərsə də ölkənin öz güc qaynaqlarındakı müsbət inkişaflar sayəsində bu istiqamətdə daha fəal mövqe sərgiləyən Türkiyə, xarici siyasətdə müəyyən edilmiş hədəf və vizyona uyğun olaraq möhkəm addımlar atmaqdadır. Öz regionundan başlayaraq geniş bir coğrafiyada siyasi dialoq, davamlı sosial nizam, iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq qurmağa çalışan müasir Türkiyə Cumhuriyyətinin bütün bu fəal beynəlxalq siyasət istiqaməti Atatürk xarici siyasətinin mirası kimi dəyərləndirilə bilər. Qısaca, Atatürkün xarici siyasətinin qeyd ediləb əsas prinsipləri və istiqamətləri Türkiyənin cari xarici siyasətinin əsasını qoyur və ona işıq tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmet Şükrü Esmer. Siyasi Tarih (1919 – 1939), Ankara, 1953, 303 sayfa.
2. Ataturk Society of Amerika Atatürk’s Exemplary Foreign Policy based on Independence, Westernization, and Realism - Ataturk Society of America
3. Atatürk Döneminde Türk Dış Politikası Atatürk Döneminde Türk Dış Politikası / T.C. Dışişleri Bakanlığı (mfa.gov.tr)
4. Hamza Eroğlu. Türk Devrim Tarihi, -Ankara, 1981, 455 sayfa.
5. Mehmet Gönlübol ve Ömer Kürkçüoğlu. Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış, -Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt:1, Sayı:2, 1985, ss 451-474.
6. Ömer Kürkçüoğlu. An Analysis of Atatürk`s Foreign Policy, 1919-1938, -Turkish Year Book, Vol 20, 1981, pp 133-187.
7. Sait Dinç. Atatürk Döneminde (1920- 1938) Türk Dış Politikasında Gelişmelere Genel Bir Bakış; İkili ve Çok uluslu İlişkiler, -Çukurova Ün. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü Okutmanı, Adana, 2006, 30 sayfa.
8. Sait Dinç. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi, -Çukurova Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü, Nobel Kitabevi Yayınları, Adana, 2004, 18 sayfa.
9. Stanford Shaw. Ottoman Empire and Modern Turkey, -İkinci Cilt, İstanbul, 1983, 408 p.
10. Taha Akyol. Ama Hangi Atatürk, -4. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2008, 580 sayfa.

TÜRKİYƏNİN XARİCİ SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASINDA ATATÜRKÇÜLÜK İDEOLOGİYASININ ROLU

Əliyev Əli

XÜLASƏ

1923-1938-ci illər aralığı yeni əsası qoyulmuş Türkiyə Cümhuriyyəti üçün Mustafa Kamal Atatürkün öndərliyi altında Atatürkçülük irsinin formalaşdığı və Türkiyə tarixinə əvəzedilməz tövhələr verilən bir dönəm olmuşdur. Atatürkçülük və ya Kamalist ideologiyaya əsaslanan bu məharətli siyasət Türkiyəni o dövrün çətin və böhranlı vəziyyətindən yenidən ayağa qaldırmağı bacarmışdır. Xüsusiylə, xarici siyasət sahəsində atılan uğurlu addımlar və dərin düşünülmüş diplomatiya, uzaqgörən və güclü analitik zəkaya sahib olan Atatürk ideologiyasının bariz nümunəsidir. Atatürkün Xarici Siyasəti; prinsipial, rasional, milli maraqlara riayət edən, sülhpərvər, beynəlxalq quruluşun şərtlərini və siyasi prosesləri qiymətləndirən, məsələləri qisas və fürsətçilik ideyası ilə deyil, barışdırıcı, əməkdaşlıq və qarşılıqlı maraqlara əsaslanan diplomatiya yolu ilə həll etməyə çalışan fəal, sülhsevər xarici siyasət olmuşdur. Müasir dövr Türkiyənin xarici siyasəti isə bu gün Atatürkçülük ideoloji irsinin mirası və uğurlu davamçısıdır.

РОЛЬ ИДЕОЛОГИИ АТАТУРКИЗМА В ФОРМИРОВАНИИ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ТУРЦИИ

Али Алиев

АННОТАЦИЯ

Период 1923-1938 годов был периодом для только что созданной Турецкой Республики под руководством Мустафы Кемаля Ататюрка, когда было сформировано наследие ататюркизма и внесены незаменимые вклады в историю Турции. Эта искусная политика, основанная на ататюркизме или кемалистской идеологии, сумела снова поднять Турцию из тяжелого и кризисного положения того времени. В частности, успешные шаги, предпринятые в области внешней политики и вдумчивой дипломатии, являются наглядным примером идеологии Ататюрка, обладающего дальновидным и сильным аналитическим умом. Внешняя политика Ататюрка; была принципиальной, рациональной, следовавшей национальным интересам, миролюбивой, оценивающей условия международной системы и политических процессов и пытавшейся решать вопросы не с идеей мести и оппортунизма, а с примирением, сотрудничеством и взаимным дипломатия, основанная на интересах, активная, миролюбивая внешняя политика. Сегодня внешняя политика Турции является наследием и успешным продолжателем идеологического наследия Ататюрка.

THE ROLE OF ATATURKISM IDEOLOGY IN THE FORMATION OF TURKEY'S FOREIGN POLICY

Ali Aliyev

SUMMARY

The period of 1923-1938 was a period for the newly founded Republic of Turkey under the leadership of Mustafa Kemal Atatürk, when the legacy of Ataturkism was formed and irreplaceable contributions were made to the history of Turkey. This skillful policy based on Atatürkism or Kemalist ideology managed to raise Turkey again from the difficult and crisis situation of that time. In particular, successful steps taken in the field of foreign policy and thoughtful diplomacy are a clear example of the ideology of Atatürk, who has a visionary and strong analytical mind. Atatürk's Foreign Policy; It has been an active, peaceful foreign policy that adheres to principled, rational, national interests, peace-loving, evaluates the conditions of the international system and political processes, tries to solve issues not with the idea of revenge and opportunism, but through reconciliation, cooperation and diplomacy based on mutual interests. Today, Turkey's foreign policy is the legacy and successful successor of Atatürk's ideological heritage.

KİBER RİSKLƏRİ MİNİMUMA ENDİRMƏK VƏ BU VASİTƏLƏRİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Quliyeva Dilarə
Bakı Mühəndislik Universiteti II kurs magistrantı
dguliyeva@std.beu.edu.az

Açar sözlər: kiberhücum, kiber fırıldaqçılıq,kiber risk, kiberterrorizm, kibercinayətkarlıq.
Ключевые слова: кибератака, кибермошенничество, киберриск, кибертерроризм, киберпреступность.
Key words: cyber attack, cyber fraud, cyber risk, cyber terrorism, cyber crime.

Geniş miqyasda yayılan informasiya texnologiyalarının inkişafı bir yerdə dayanmayan və daim müxtəlif hücumlar, alətlər və üsullar yaradan kibercinayətkarlığın inkişafı şəklində mənfi nəticələr tələb edir ki, bu da fırıldaqçılara ən ciddi və idarə olunan mühitlərdə onları aşkar etməyə imkan verir. Əsasən iqtisadiyyatın maliyyə sektoru, xüsusən də ticarət kiber fırıldaqçılar arasında xüsusi populyarlıq qazanıb. Kiberhücumlar ən populyar təhlükələrdən biridir və xüsusi diqqət tələb edir.

İndiki mərhələdə bazarın "rəqəmsal" aspektində nə qədər inkişaf etmişsə, bazarın "istehsal" aspektində nə qədər çox inkişaf etmişsə, bir o qədər də dərvik-izdərvikin inkişafına yönəlmişdir". İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yeni yanaşmaların axtarışının aktuallığının qlobal rəqabət mühiti, xüsusən də müəssisələrin, bankların xarici mənbələrə qarşı kibertəhlükəsizliyi və onların irəli inkişafının təşviqini təcəssüm edir.

Məqalədə kiber fırıldaqçılardan qorunmaq üçün artıq qəbul edilmiş prosedurlara əsaslanaraq, bank sektorunda kiberrisklərin minimuma endirilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün ümumi tövsiyələr təklif edilir. Prioritet istiqamətlərdən biri ölkələrin qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı, qanunvericilik orqanlarının, alimlərin, İT texnologiyaları sahəsində mütəxəssislərin geniş informasiya şəbəkələri ilə maraqlara yönəlmiş bütün ümumi fəaliyyət sahələrinin inkişafıdır. Ölkəmizin kiberhücumlardan qorunmaq istiqamətində beynəlxalq əməkdaşlığı çərçivəsində aşağıdakılar zəruridir:

1. Yalnız rəsmi şəxsləri deyil, İT mütəxəssislərini də cəlb etməklə beynəlxalq qaydaların hazırlanmasında iştirak etmək, çünki bu halda informasiya texnologiyaları və proqram təminatı sahəsində xüsusi bilik tələb olunur.
2. Kibercinayətkarlara qarşı mübarizə prosedurunu tənzimləyən, habelə ayrı-ayrı ölkələrdə törədilmiş cinayətlərin terminologiyasının və mahiyyətinin müxtəlif şərhlərinin qarşısını almaq üçün bütün əsas anlayışları təsbit edən vahid qlobal aktın hazırlanması (və ya digər dövlətlərlə əməkdaşlıqda işlənib hazırlanmasında iştirak etmək) .
3. Kibertəhlükəsizliyə dair beynəlxalq forumlar, konfranslar və elmi sərgilər keçirmək (həmçinin digər ölkələr tərəfindən keçirilən sərgilərdə iştirak etmək). Normativ bazanın təkmilləşdirilməsi.

Daxili qanunvericiliyin ümumi təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, "kibercinayətkarlıq", "kiberhücum" və "kiberterrorizm" anlayışları milli səviyyədə sabitləşməyib, yalnız müəyyən cinayət növləri tənzimlənir [2]. Beləliklə, Kiber fırıldaqçıların ölkə ərazisindəki hərəkətləri məqsəd və motivlərdən asılı olaraq cinayət, inzibati və mülki məsuliyyətə səbəb ola bilər. Cinayət məsuliyyəti hüquqi yükdə ən böyük rol oynayır. Beləliklə, kibercinayətkarların hərəkətləri ilə bağlı nəzərdən keçirilmiş normativ hüquqi bazasına əsasən, aşağıdakı tövsiyələr təklif olunur:

- Kibertəhlükəsizlik sahəsində federal qanun layihəsinin hazırlanması, o cümlədən qanunvericilik səviyyəsində kibercinayətkarlığın ümumi qəbul edilmiş anlayışlarının tətbiqi;

ölkənin aparıcı İT mütəxəssislərinin, sahibkarların və elmi ictimaiyyətin maraqları nəzərə alınmaqla, onunla mübarizə üsulları, kompüter cinayətlərinin növləri;

1. kibercinayətkarlığın yeni növlərinə uyğun olaraq qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilməsi;
2. kibertəhlükəsizlik sahəsində dövlət normativ-hüquqi bazasının strukturlaşdırılması;
3. Terrorizm ideologiyasının mövcudluğu, məqsədləri, əhalini qorxutması baxımından digər kibercinayətlərdən fərqliliyinə görə kiberterrorizmin ayrıca maddə kimi vurğulanması;
4. Kibercinayətlərə, xüsusən də maliyyə institutlarına hücumlara görə cəzaların sərtləşdirilməsi;
5. Baş vermiş kiberhücumlar haqqında məlumatların gizlədilməsinə görə sanksiyaları nəzərdə tutan düzəlişlərin tətbiqi.
6. Texniki və hüquqi kadrların hazırlanmasının keyfiyyətinin yüksəldilməsi. İnformasiya texnologiyaları ilə bağlı ixtisasların cəlbediciliyinin artırılması, bu sahələr üzrə dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən yerlərin daha çox ayrılması, eləcə də bütün ixtisaslar üzrə tələbələrə informasiya texnologiyalarının tədrisi ilə bağlı fənlər üzrə saatlıq yükün artırılması lazımdır.

Kibercinayətkarlıq tamamilə bütün sahələrdə inkişaf etdiyi üçün bu zəruridir, ona görə də iqtisadçılar, həkimlər, mühəndislər və s. insan faktorları səbəbindən baş verən kiberhücumların qarşısını almaq üçün təlimli olmalıdırlar. İnformasiya texnologiyaları, kibertəhlükəsizlik və informasiya təhlükəsizliyi sahəsində cinayətlərin araşdırılmasına həsr olunmuş yeni mövzular, bölmələr, xüsusi kurslar hazırlamaq lazımdır.

Bank təşkilatları, maliyyə-kredit təşkilatları və mobil operatorlarla sürətli məlumat mübadiləsi sistemi formalaşdırmaq lazımdır. Məlumat uzun sürən təsdiqləmə prosedurları, təhlükəsizlik xidmətinə sorğuların, məktubların göndərilməsi, istintaq hərəkətlərinin aparılması və məhkəmə icazəsi vasitəsilə əldə edilməlidir [3]. Bu, cinayətlərin "qaynar təqibdə" açılmasına təsir göstərəcək, cinayətkarların qanunsuz əməllərinin izini gizlətməyə imkan verməyəcək, istintaq prosesini sadələşdirəcək.

Kiber risk mexanizminin inkişafı.

Ayrı bir məhsul kimi kiber risk sığortası daxili bazar üçün nadirdir. Məsələn, kibertəhlükələrdən sığorta proqramları AlfaStrakhovanie, Sberbank Insurance, Sogaz, Alliance və bir sıra digər əsas bazar oyunçuları tərəfindən təklif olunur [2]. Bəzi sığorta şirkətləri klassik əmlak sığortası siyasətini kibertəhlükələrin riskini əhatə etmək üçün genişləndirməyi təklif edirlər. İndiki mərhələdə bu sığorta növünün daha geniş yayılması üçün qanunvericilik bazası və ya məhkəmə təcrübəsi mövcud deyil. Həmçinin, ciddi maneə sığorta şirkətlərində risk strukturu haqqında təsəvvürü olan mütəxəssislərin olmamasıdır. Buna görə də, daxili bazarda kiber sığortanın inkişafı üçün tövsiyə olunur:

Kiberrisk sığortası kifayət qədər perspektivli və çox riskli olmadığı üçün yerli sığorta şirkətinin köməyinə gələ bilər [4]. Bu halda ən yaxşısı sığorta şirkətləri üçün riskin minimum payını evdə saxlamaq, qalan hissəsini isə xarici tərəfdaşa ötürməkdir;

1. Sığorta şirkətlərinin işçilərinin kibertəhlükələrin sığortası bazarına daxil ola bilməsi üçün bacarıqlarının artırılması;
2. Yerli təcrübədə ümumi qəbul edilmiş metodologiya olmadığı üçün kiber riskləri qiymətləndirə bilmək üçün qabaqcıl analitik inkişaflardan (məsələn, blokçeyn, anderraytinq) istifadə edin;
3. Xərcləri azaltmaq, konkret müsbət nəticələr əldə etmək və kiber risk sığortası bazarını təkmilləşdirmək üçün virtual xidmət və rəqəmsal paylamanın təkmilləşdirilməsi [5];
4. Kiberrisklərin sığortası üçün vergi güzəştlərinin tətbiqi, o cümlədən onlar üçün sığorta haqlarının mühasibat uçotunda maya dəyərinə aid edilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. Курило А.П. Управление рисками информационной безопасности [Текст]: учебное пособие для вузов / А.П. Курило, Н.Г. Милославская, М.Ю. Сенаторов, А.И. Толстой – 2-е изд., испр. М.: Горячая линия – Телеком, 2015. – 130 с.
2. Чернова Г.В. Страхование и управление рисками: учебник для бакалавров / Г. В. Чернова [и др.] ; под ред. Г. В. Черновой. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. Издательство Юрайт, 2017. — 767 с.
3. Алпеев А.С. Терминология безопасности: кибербезопасность, информационная безопасность // Вопросы кибербезопасности. 2014. №5 (8).
4. Boes S. Fighting cybercrime: joint effort / S. Boes, E.R. Leukfeldt // Ciber-Physical Security: Protecting Critical Infrastructure at the State and Local Level. - Cincinnati: Springer. - 2016. - P. 185-205.
5. Gable K.A. Cyber-Apocalypse Now: Securing the Internet against Cyberterrorism and Using Universal Jurisdiction as a Deterrent / Kelly A. Gable // Vanderbilt Journal of Transnational Law. — 2010. — Vol. 43, № 1. — P. 57-118.
6. Leukfeldt E.R. Organised cybercrime and social opportunity structures: a proposal for future research directions / E.R. Leukfeldt // The European Review of Organised Crime. — 2015. — № 2. — P. 91-103.
7. https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/86553/1/m_th_y.s.vigriyanova_2020.pdf

KİBER RİSKLƏRİ MİNİMUMA ENDİRMƏK VƏ BU VASİTƏLƏRİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Quliyeva Dilarə

XÜLASƏ

Kibercinayətkarlıqla mübarizə bütün səviyyələrdə aparılır: beynəlxalq, dövlət, regional, sektoral və ayrı-ayrı qurumlar (xüsusən də kredit təşkilatları) səviyyəsində. Şübhəsiz ki, kibercinayətkarlıq fırıldaqçılıq üsullarını daha mürəkkəb formalara çevirərək inkişaf etməyə davam edəcək. Cinayətkarların hərəkətlərini proqnozlaşdırmaq, kibercinayətkarlığı əngəlləyən məhdudiyyətlər sistemi yaratmaq lazımdır. Müasir dünyada kibertəhlükəsizlik sisteminin gücləndirilməsi maliyyə institutlarının irimiqyaslı itkilərini minimuma endirməlidir. Bununla belə, ayrı ayrı sektorlar və ayrı-ayrı bank qurumları səviyyəsində strateji təhlükəsizliyin əsaslarının yaradılması informasiya sahəsində iqtisadi cinayətlərin qarşısında ciddi maneəyə çevrilə bilər.

МИНИМИЗАЦИЯ КИБЕРРИСКОВ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЭТИХ ИНСТРУМЕНТОВ

Гулиева Диляра

АННОТАЦИЯ

Борьба с киберпреступностью ведется на всех уровнях: международном, государственном, региональном, отраслевом и на уровне отдельных учреждений (особенно кредитных). Несомненно, киберпреступность будет продолжать развиваться, а методы мошенничества приобретать все более изощренные формы. Необходимо прогнозировать действия преступников, создавать систему ограничений, предотвращающих

киберпреступность. В современном мире укрепление системы кибербезопасности должно минимизировать масштабные потери финансовых учреждений. Однако создание основ стратегической безопасности на уровне отдельных отраслей и отдельных банковских учреждений может стать серьезным препятствием для экономических преступлений в информационном поле.

MINIMIZING CYBER RISKS AND IMPROVING THESE TOOLS

Guliyeva Dilara

SUMMARY

The fight against cybercrime is carried out at all levels: international, state, regional, sectoral and at the level of individual institutions (especially credit institutions). Undoubtedly, cybercrime will continue to evolve, with fraud techniques evolving into more sophisticated forms. It is necessary to predict the actions of criminals, to create a system of restrictions that prevent cybercrime. In today's world, strengthening the cyber security system should minimize large-scale losses of financial institutions. However, establishing the foundations of strategic security at the level of individual sectors and individual banking institutions can become a serious obstacle to economic crimes in the information field.

XARİCİ İQTİSADİ ƏLAQƏLƏRDƏ GÖMRÜK TƏNZİMLƏNMƏSİ

Rüstəmova Ülviyyə Rauf qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
ulviyyarustamr@gmail.com
Elmi rəhbər: i.ü.f.d.,dos. Aslanov Habil Hüseyn oğlu

Açar sözlər: Gömrük işi, gömrük siyasəti,xarici ticarət fəaliyyəti,bir pəncərə prinsipi,idxal və ixrac
Ключевые слова: Таможенная работа, таможенная политика, внешнеторговая деятельность, принцип одного окна, импорт и экспорт
Keywords: Customs work, customs policy, foreign trade activity, one window principle, import and export

Gömrük işi barədə ilk məlumatlar bizim eradan əvvəl III yüzilliyə təsadüf edən Hindistanın qədim sənədlərindən sayılan "Artaşahastra'ya gedib çıxır. Bu sənəddə çar xəzinəsinin ən mühüm mənbələri, o cümlədən gömrük rüsumları barədə ətraflı məlumatlar öz əksini tapmışdır. Hətta çarın siyasi maraqlarına uyğun olaraq, xaricdən mal gətirən tacirlərin iqtisadi maraqlarını təmin etmək üçün rüsumlardan azad etmək güzəşti də nəzərdə tutulmuşdur [1,s.5].

Müasir dövrdə xarici iqtisadi fəaliyyət və gömrük işi anlayışı bir-biri ilə sıx əlaqəlidir və buna əsaslanaraq dövlətin gömrük sərhədindən əmtəələrin və nəqliyyat vasitələrinin keçirilməsi şərtləri və faydaları ilə bağlı olan faktorları özündə birləşdirir.

Gömrük orqanları dövlət maraqlarının qorunmasında vacib rol oynayır və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində iştirak edir. Gömrük işi yüzilliklərdir ki, fəaliyyət göstərir və dünyanın istənilən dövlətində əsas struktur elementlərindən biri sayılır. Gömrük fəaliyyəti bilavasitə ticarətin inkişafı ilə bağlıdır. Gömrük işi müəyyən dərəcədə iqtisadi, siyasi, maliyyə, inzibati və idarəetmə xarakteri daşıdığı üçün mürəkkəb struktura malikdir.

Gömrük hər hansı bir ölkədə tariflərin toplanması və malların, o cümlədən, nəqliyyat vasitələrinin, şəxsi əşyaların və təhlükəli əşyaların ölkəyə daxil olmasına və ölkədən çıxarılmasına nəzarət edən məsul orqan və ya qurumdur. Gömrük fiskal xarakter daşıyır. Belə ki, ölkəyə gətirilən və oradan ixrac edilən malların tarif dərəcələr müəyyən edilərək müvafiq gömrük orqanları tərəfindən alındıqdan sonra dövlət büdcəsinə köçürülür.

Müasir dövrdə gömrüyün funksiyalarına məxsus fikirlər xeyli dəyişmiş və genişlənmişdir.İndi 3 əsas funksiyanı yerinə yetirir ki, bunlarda vergitutma, təhlükəsizlik və ticarətin asanlaşdırılmasının təmin edilməsidir.

Gömrük siyasəti gömrük sistemi vasitəsilə,dövlət tərəfindən həyata keçirilən xarici ticarət tənzimlənməsinə yönəldilmiş tədbirlər toplusudur.

Gömrük siyasəti dövlətin xarici ticarət dövriyyəsinin (idxal və ixracın həcmi, strukturu və şərtləri) gömrük sərhəddindən mal və nəqliyyat vasitələrinin uyğun gömrük rejimləri müəyyən edilməsi vasitəsilə keçirilməsinin dövlət tənzimlənməsi üzrə məqsədyönlü fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən edir.

- gömrük siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsində iştirak edək institutların məcmusu, həmçinin onun həyata keçirilmə üsulları, səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən gömrük tənzimlənməsi gömrük siyasəti mexanizmi anlayışını təşkil edir.
- gömrük siyasətinin inkişafı və əsas xüsusiyyəti xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əsas prinsipləri ilə müəyyən edilir, bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir
- ölkə iqtisadiyyatının yüksəldilməsi, büdcənin doldurulmasında və daxili bazarın formalaşmasında yaxından iştirak etmək;

- Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin tərkib hissəsi kimi vahid xarici ticarət siyasətini həyata keçirməkdə fəal iştirak etməli;
- xarici ticarət fəaliyyətinin vahid dövlət tənzimləmə sistemi və onun həyata keçirilməsinə nəzarət;
- vahid valyuta nəzarəti siyasəti; - dövlətin gömrük ərazisinin bütövlüyü;
- xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsində iqtisadi tədbirlərə üstünlük verilməsi;
- xarici ticarət fəaliyyəti iştirakçılarının bərabərliyi və hər hansı formada ayrıseçkiliyə yol verilməməsi;
- xarici ticarət fəaliyyəti iştirakçılarının hüquq və qanuni maraqlarının dövlət tərəfindən qorunması;
- dövlət və onun orqanlarının xarici ticarət fəaliyyətinə lüzumsuz müdaxiləsinin, onun iştirakçılarına zərər vurulmasının, istisna edilməsi;
- gömrük siyasətinin yerinə yetirilməsi ölkənin daxili və xarici siyasətinə cavab verməklə beynəlxalq qanunlara uyğun olmalıdır [2,s.15].

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev cənablarının 11 noyabr 2008-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrindən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılmasında "bir pəncərə" prinsipinin tətbiqi haqqında" olan 12 Saylı Fərmanı ilə dövlət sərhədindən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılması zamanı süni maneələrin aradan qaldırılması, idxal-ixrac əməliyyatlarının müasir tələblərə uyğun aparılması üçün münbit şəraitin yaradılması üçün Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrindən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılmasında «bir pəncərə» prinsipi 2009-cu il yanvarın 1-dən tətbiq edilmişdir [3,s.37].

Azərbaycan Respublikasının "İpək yolunun" və şimal-cənub nəqliyyat dəhlizinin vacib hissəsi olduğunu nəzərə alaraq dövlət sərhədinin keçid məntəqələrinin buraxılış qabiliyyətinin artırılması son dərəcədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bununla əlaqədar dövlət sərhədindən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılması zamanı süni maneələrin aradan qaldırılması, idxal-ixrac əməliyyatlarının müasir tələblərə uyğun aparılması üçün münbit şəraitin yaradılması, bu sahədə "bir pəncərə" prinsipinin tətbiq edilməsi məqsədilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrindən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılmasında "bir pəncərə" prinsipi 2009-cu il yanvarın 1-dən tətbiq edilsin.
2. Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrindən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılmasında "bir pəncərə" prinsipi üzrə vahid dövlət orqanının səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsinə həvalə olunsun.
3. Müəyyən edilsin ki, Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrindən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin sənədlərinin, o cümlədən malların baytarlıq, fitosanitar, gigiyenik və digər sertifikatlarının (şəhadətnamələrinin), qida məhsullarına münasibətdə qida təhlükəsizliyi sertifikatının, onların istehsalçılarının qida təhlükəsizliyi qeydiyyatına alınmasına dair dövlət reyestrindən çıxarışın yoxlanılmasını, sərhəddə həmin mallar üzərində baytarlıq, fitosanitar, sanitariya nəzarətini Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanları həyata keçirir.
4. Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrindən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılmasında "bir pəncərə" prinsipi üzrə vahid dövlət orqanı kimi aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsinə həvalə olunsun:

4.1. ərazisində heyvanların xüsusi təhlükəli xəstəliklərinin baş verməsi qeydə alınan qonşu ölkələrdən Azərbaycan Respublikasının ərazisinə keçən nəqliyyat vasitələrinin baytarlıq qanunvericiliyində müəyyən edilmiş qaydada və müddətdə məcburi dezinfeksiya edilməsi;

4.2. başqa ölkələrdən gətirilən heyvanların sağlamlığını müəyyənləşdirmək üçün onların təcrid olunmuş halda saxlanılmasının təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinin müvafiq regional bölməsinə məlumat verilməsi;

4.3. beynəlxalq avtomobil daşımalarını yerinə yetirən nəqliyyat vasitələrinə sərhəddə "İcazə" blanklarının verilməsi və buna görə “Dövlət rüsumu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş məbləğlərdə dövlət rüsumunun tutulması.

5. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının baytarlıq, fitosanitar, sanitariya nəzarətinin həyata keçirilməsi, həmçinin beynəlxalq avtomobil daşımalarını yerinə yetirən nəqliyyat vasitələrinə “İcazə” blanklarının verilməsi üçün sərhəddə yaradılmış məntəqələri ləğv edilsin.

6. Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi və Azərbaycan Respublikasının Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi ilə müvafiq sahələrdə qarşılıqlı məlumat mübadiləsini həyata keçirsinlər.

7. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tapşırılsın ki, bir ay müddətində:

7.1. qüvvədə olan qanunvericilik aktlarının bu fərmana uyğunlaşdırılması barədə təkliflərini Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

7.2. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin və müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının bu fərmana uyğunlaşdırılmasını təmin etsin və bu barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versin;

7.3. bu fərmandan irəli gələn digər məsələləri həll etsin.

8. Bu fərman dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir [4].

Bu fərmana əsasən Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin sədrinin 22 dekabr 2009-cu il tarixli 136 saylı əmri ilə Azərbaycan Respublikasına gətirilən mallar üzərində dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrindəki nəzarət orqanlarında müvafiq nəzarətin həyata keçirilməsi məqsədi ilə qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada sənədlər gömrük orqanına təqdim olunmağa başladı.

Gömrüyün əsas funksiyası malların idxalı və ya ixracı zamanı gömrük rüsumlarının müəyyən ediməsi və onların toplanmasıdır.

İdxalat və ixracat xarici ticarətin və iqtisadiyyatın ayrılmaz hissəsidir.Ölkə sərhədləri kənarında istehsal olunan məhsulun ölkədəki alıcılar tərəfindən gömrük vergisinin ödənilib və ya ödənilməməsindən asılı olmayaraq gömrük sərhəddindən keçirilərək ölkəyə daxil olmasına idxal prosesi deyilir.İdxal əməliyyatı üçün iki əsas ünsür tələb olunur ki,bunlardan biri;istehsal olunan məhsul,digəri isə bu məhsulu əldə edə biləcək vergi ödəyicisi olan fiziki və ya hüquqi şəxsdir.

Ölkələr öz yerli sənayelərinin ixrac edən ölkə qədər səmərəli və ya ucuz istehsal edə bilmədikləri halda,öz ölkə sərhədləri daxilində mövcud olmayan xammal və materialları idxal edə bilərlər.

İxracat iqtisadiyyatda ölkə daxilində istehsal olunan malın və ya xidmətin müəyyən bir məbləğ qarşılığında ölkə sərhədlərindən kənara göndərilməsi və xarici bazarda satışıdır.İxrac və idxal ilə birlikdə ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin tarazlığını qoruyan faktorlardır.İxracatın çox olması ölkənin iqtisadi inkişafına müsbət təsir etməklə yanaşı ixracatı idxalatından çox olan ölkələr dünya ticarətində önəmli bir yerə sahib olurlar.

Beynəlxalq ticarətdə idxal və ixrac əməliyyatları olaraq ticarətin yerinə yetirilməsi üçün əsas 2 metoddan istifadə edilir:

1. Bilavasitə
2. Dolayı metodlar

Bilavasitə metod - istehsalçı (malgöndərən) ilə son istehlakçı arasında birbaşa əlaqələri nəzərdə tutur. Dolayı metod isə malların ticarət vasitəçi həlqəsi vasitəsilə alqı-satqısı kimi başa düşülür [5].

İdxal və ixrac əməliyyatları beynəlxalq əmək bölgüsündə əsas yerə malikdir. Beləliklə hər bir ölkə idxal və ixrac əməliyyatlarını həyata keçirirərək ixracatdan əldə etdikləri gəlirin müəyyən hissəsini idxalata sərf edirlər.İxracın idxalatı üstələməsinə səy göstərirlər və bununlada dövlət büdcəsini doldurmağa çalışırlar. Beləliklə idxal və ixrac qiymətləri bir-birindən fərqlənmiş olur və buda bütün dünya ölkələrinin iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Ş. Şəkərəliyev, C.Q. Nuriyev, A.Ə. Əliyev.. Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi. Bakı - Qanun - 2003
2. İmaməddin Mehrəliyev,Əzim Abduləzimov.Gömrük fəaliyyətinin iqtisadiyyatı.Adiloğlu Bakı-2008
3. C.Q. Nuriyev, A.Ə. Əliyev, M.C.Atakişiyev. Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi.Bakı -2009.
4. https://e-qanun.az
5. https://www.e-derslik.edu.az
6. A.S. Shekaraliyev, C.Q. Nuriyev, A.A. Aliyev. Organization and management of customs work. Baku - Law - 2003
7. Imamaddin Mehraliyev, Azim Abdulazimov. Economy of customs activity. Adiloglu Baku-2008
8. C.Q. Nuriyev, A.A. Aliyev, M.C. Atakishiyev. Organization and management of customs work. Baku - 2009.
9. https://e-qanun.az
10. https://www.e-derslik.edu.az

XARİCİ İQTİSADİ ƏLAQƏLƏRDƏ GÖMRÜK TƏNZİMLƏNMƏSİ

Aslanov Habil, Rüstəmova Ülviyyə

XÜLASƏ

Ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi, o cümlədən, gömrük siyasətinin formalaşdırılması, cəmiyyətdə sosial-siyasi sabitliyin saxlanılması, ölkə iqtisadiyyatının inkişafı, milli maraqların müdafiəsi üçün mexanizmlər yaratmaq istəyi və qabiliyyəti ilə təmin olunur.Xarici iqtisadi əlaqələrdə dövlət yerli iqtisadiyyatın dünya bazarına azad çıxışını təmin edir.Bu zaman dövlətlər idxalı və ixracı məhdudlaşdırmaq və ya stimullaşdırmaq məqsədilə müxtəlif tənzimlənmə tədbirlərindən istifadə edirlər. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dünya ölkələri arasındakı iqtisadi əlaqələrin nəticəsi olaraq idxal və ixrac ölkələrin ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə səbəb olur və onlar arasındakı münasibətləri yaxşılaşdırır.Bu elmi məqalədə gömrük orqanlarının dövlət maraqlarının qorunmasındakı rolundan,dövlət tərəfindən həyata keçirilən gömrük siyasətindən,idxal və ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsindən bəhs edilir.

ТАМОЖЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Асланов Габиль, Рустамова Ульвия

АННОТАЦИЯ

Обеспечивается регулирование внешнеэкономической деятельности страны, в том числе формирование таможенной политики, поддержание общественно-политической стабильности в обществе, развитие экономики страны, возможность создания механизмов защиты национальных интересов. отношений, государство обеспечивает свободный доступ местной экономики к мировому рынку.В это время государства используют различные регулирующие меры для ограничения или стимулирования импорта и экспорта. В результате экономических отношений между странами мира в условиях рыночной экономики импорт и экспорт приводят к расширению торговых связей стран и совершенствованию отношений между ними В данной научной статье говорится о роли таможенные органы в защите государственных интересов, проводимой государством таможенной политике, регулировании импортных и экспортных операций.

CUSTOMS REGULATION IN FOREIGN ECONOMIC RELATIONS

Aslanov Habil, Rustamova Ulviyya

SUMMARY

Regulation of foreign economic activity of the country, including the formation of customs policy, maintenance of socio-political stability in the society, development of the country's economy, and the ability to create mechanisms for the protection of national interests are ensured. In foreign economic relations, the state ensures free access of the local economy to the world market. At this time, states use various regulatory measures to limit or stimulate imports and exports. As a result of the economic relations between the countries of the world in the conditions of the market economy, import and export lead to the expansion of the trade relations of the countries and improve the relations between them. This scientific article talks about the role of customs authorities in the protection of state interests, the customs policy implemented by the state, and the regulation of import and export operations.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHLÜKƏSİZLİK STRATEGİYASI

Ziyalı Leyla Ziya qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
ziyalileyla@mail.com

Açar sözlər: müstəqillik, siyasi sabitlik, təhlükəsizlik
Ключевые слова: независимости, политическая стабильность, безопасность
Keywords: independent, political stability, safety

Azərbaycanın müstəqillik yolu, milli inkişafı və dövlət quruculuğu prosesi bir sıra mühüm daxili və xarici amillərlə şərtlənir. Azərbaycan xalqı özünün siyasi, iqtisadi, mədəni-intellektual potensialından və SSRİ-nin dağılması ilə əlaqədar yaranan əlverişli tarixi şəraitdən istifadə edərək, 1991-ci ildə öz milli iradəsini ortaya qoydu, yenidən istiqlal haqqına qovuşaraq, müstəqil dövlətini bərpa etdi və BMT üzvü olan müstəqil dövlətlər sırasına qoşuldu. Bu hadisə Azərbaycan xalqının indiyə qədər malik olduğu ən böyük tarixi nailiyyət hesab olunur. Müstəqillik tarixinin araşdırılması ümummilli lider Heydər Əliyevin belə bir əsaslı fikrini təsdiq edir ki, müstəqilliyin əldə olunması nə qədər çətindirsə, onun qorunub saxlanılması, yaşadılması, daimi və əbədi edilməsi bundan da çətindir. O, 1993-cü ildəki müraciətlərindən birində qeyd edirdi ki, "Azərbaycan xalqının əsrlər boyu qəlbində yaşatdığı, həsrətini çəkdiyi günlər gəlib çatmışdır. Müstəqilliyi qazanmaq, dövlətin tam müstəqil olmasına nail olmaq üçün xalqımız çətin yollardan keçmişdir. Ancaq müstəqilliyi qorumaq, əldə saxlamaq, möhkəmləndirmək, dövlətin tam müstəqilliyinə nail olmaq, vətəndaşlara müstəqil dövlət şəraitində layiqli həyat şəraiti təmin etmək daha çətindir".

Dünya təcrübəsi və Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin qısa təhlili göstərir ki, müstəqilliyə qovuşmaq, müəyyən mənada siyasi sabitlik əldə etmək, milli dövlət yaratmaq və onu yaşatmaq üçün üç əsas şərtin olması vacibdir.

Bunlar:

- müstəqillik üçün mövcud daxili və xarici şəraitin yetişməsi;
- müstəqillik qazanmaq, onu qorumaq və yaşatmaq üçün xalqın milli iradəsinin ortaya qoyulması və vahid milli məqsəd ətrafında birləşməsi;
- həmin dövr üçün millətin vahid milli ideyasının və iradəsinin daşıyıcısı rolunu oynayan, insanları səfərbər edərək öz arxasınca aparmaq gücünə və qabiliyyətinə malik, cəmiyyətin əksər təbəqələrinin qəbul etdiyi milli liderin olmasından ibarətdir.

"Milli təhlükəsizliyin" etimoloji mənası milli təhlükəsizlik anlayışının özünün genezisini ifadə edən latın sözü olan "natio" (nəsil, tayfa) sözünə əsaslanır. Bu istilahın müasir anlayışı isə Qərbdə ümumi qəbul olunmuş "national security" (milli təhlükəsizlik) ifadəsindən alınmışdır. Bu ad altında həyati vacib milli maraqların təmin olunmasına yönəlmiş strategiya başa düşülür. Təhlükəsizliyin ictimai həyat sahələri üzrə əsas tipologiyası bunlardır: siyasi, iqtisadi, informasiya, hərbi, demoqrafik. ekoloji, psixoloji və s. Onlar bilavasitə milli təhlükəsizliyin strukturunu təşkil edir. Beləliklə, milli təhlükəsizliyin təmin olunması dövlət tərəfindən həyata keçirilən siyasi, iqtisadi, hüquqi tədbirlər sistemi, habelə çevik daxili və xarici siyasətlə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyi onun müstəqilliyinin, suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, konstitusiya quruluşunun, xalqın və ölkənin milli maraqlarının, insanın, cəmiyyətin və dövlətin hüquq və mənafelərinin daxili və xarici təhdidlərdən qorunması deməkdir. Ölkə qanunvericiliyinə görə, milli təhlükəsizlik obyektləri insan - onun hüquq və azadlıqları, cəmiyyət - maddi və mənəvi dəyərləri, dövlət - müstəqilliyi, suverenliyi, konstitusiya quruluşu və ərazi bütövlüyüdür. Milli təhlükəsizliyin subyektləri insanların, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizlik maraqlarını və ehtiyaclarını təmin etmək

üçün yaradılan dövlət orqanlarıdır. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Sistemi ölkənin Konstitusiyası və qanunları əsasında qarşılıqlı fəaliyyət göstərən və səlahiyyətləri daxilində milli təhlükəsizliyin təmin edilməsinə cavabdeh olan qüvvələr və digər dövlət qurumlarının məcmusudur. Bu qüvvələr və dövlət qurumları milli təhlükəsizliyin təmin edilməsindən məsuldurlar. Milli Təhlükəsizlik Sistemi vahid dövlət siyasətinin inkişafı, milli maraqların qorunması prosesinin siyasi, iqtisadi, sosial, hərbi, informasiya, ekoloji, elmi, mədəni və mənəvi sahələrdə kompleks fəaliyyət şəklində səmərəli tətbiqi üçün digər sahələr kimi şərait yaradır.

Əsrlər boyu sülh və təhlükəsizlik problemi insanları ən çox düşündürən məsələlərdən olmuşdur. Milli təhlükəsizliyin təmin olunması problemi isə xüsusilə tarixi inkişafın bütün mərhələlərində bəşəriyyətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Tarixən insanlar öz aralarında baş verən ziddiyyətlərin zorakı vasitələrlə aradan qaldırılmasına daha çox üstünlük vermişlər. Zaman keçdikcə beynəlxalq münasibətlərin inkişafı ziddiyyətlərin, xüsusilə də dövlətlərarası ziddiyyətlərin, onların qarşılıqlı əməkdaşlığı müstəvisində aradan qaldırılması üçün zəmin yaratmışdır. Dövlətlərin inkişafı, klassik beynəlxalq hüququn meydana gəlməsi və inkişafı beynəlxalq və regional təhlükəsizliyin təmin olunmasının institusionallaşmasını şərtləndirmişdir. Bu da, eyni zamanda, beynəlxalq təh lükəsizlik sisteminin əsasını təşkil edən siyasi-hüquqi konsepsiyanın meydana gəlməsi üçün zəmin yaratmışdır.

Beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasına təsir edən bəzi amillər XIX əsrdə cərəyan edən proseslərlə bağlı olmuşdur. Belə ki, XIX əsrin sonlarına yaxın dünya artıq imperialist dövlətlər arasında bölüşdürülmüşdü. Yəni dünya koloniyalara, yarımko loniyalara və asılı dövlətlərə bölünmüşdü. Bir çox dövlətlər də tam iqtisadi asılılıq vəziyyətinə düşmüşdülər. Avropalı və amerikalı hüquqşünasların özləri də hesab edirdilər ki, beynəlxalq hüquq tam şəkildə Avropanın xristian ölkələrinə münasibatdə tətbiq edilmirdi. Deməli, koloniyalarda ümumiyyətlə hər hansı birnormadan danışmaq yersiz olardı. Hətta hər hansı bir normanın olması mütləq şəkildə hakim ölkələrin maraqlarına xidmət edirdi. Digər tərəfdən, dünyanın güclü dövlətlər arasında ərazi bölgüsünün tamamlanması gərginliyi azaltmamışdı, əksinə, yeni ziddiyyətlərin meydana gəlməsini şərtləndirmişdir. Bu, ondan irəli gəlirdi ki, Avropanın bəzi dövlətləri bölgüdən tam razı qalmamışdılar və yeni ərazi iddialarında idilər. Bütün bunlar həmin dövrün beynəlxalq siyasi həyatında ciddi gərginlikdir. Beləliklə, sürətli silahlanma və diplomatik çəkişmələr qüdrətli dövlətlər arasında aşkar müşahidə edilirdi.

Dövlətlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi artıq dövlətin, cəmiyyətin və şəxsiyyətin bütün ictimai həyat fəaliyyətinin kompleks təhlükəsizliyinin təmin olunması ilə həyata keçirilir. Eləcə də qlobal miqyasda təhlükəsizliyin təmin edilməsi dedikdə, ən müxtəlif sahələrdə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Bütün bu tendensiyaların Azərbaycan dövlətinin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətindəki həyata keçirdiyi fəaliyyətdə do öz əksini tapmasının şahidi oluruq. Belə ki, "Milli Təhlükəsizlik haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu və Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasında da milli təhlükəsizliyin başlıca struktur elementləri yuxarıda qeyd etdiklərimizə uyğun olaraq fərqləndirilir. Yəni bu zaman təhlükəsizliyin üç osas obyekti - insan, cəmiyyət və dövlət təsisatları qeyd edilir.

Təhlükəsizlik mövqeyindən çıxış etdikdə bu anlayışlar birgə vəhdət təşkil edir və onların maraqlarının təmin edilməsi bu yolla baş verir. Bu obyektlərin ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilməsi isə elmi cəhətdən düzgün sayılmır. Beləliklə, müasir dövrdə istər milli səviyyədə, istərsə də beynəlxalq müstəvidə təhlükəsizliyin təmin edilməsi biristiqamətli olmayıb, ən müxtəlif sahələri və elementləri əhatə edən kompleks fəaliyyət kimi nəzərdə tutulur. Beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin mahiyyətini və Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında onun rolunun müəyyənləşdirilməsi üçün

öncə təhlükəsizlik məfhumunu bir az da dərindən təhlil etmək məqsədəuyğun olardı. Hər şeydən öncə, qeyd edək ki, "təhlükəsizlik" "milli maraqlar" anlayışı ilə əlaqəlidir. Daha dəqiq ifadə etsək, təhlükəsizlik problemi milli maraqların təmin olunması zamanı aktuallıq kəsb edir. Milli təhlükəsizliyin ilkin mahiyyəti həyati vacib maraqların qorunmasından ibarətdir. Həyati vacib milli maraqlara isə milli suverenliyin, dövlətin ərazi bütövlüyünün, əhalinin qorunması aiddir. Bu elə maraqlardır ki, onlarla bağlı heç bir halda kompromisə getmək olmaz.

Deməli, milli təhlükəsizlik millətin həyati vacib maraqlarının qorunmasına istiqamətlənmiş strategiyadır. Məsələn, 1991-1993-cü illərdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı həyata keçirdiyi işğalçılıq siyasəti nəticəsində Azərbaycan ərazilərinin iyirmi faizə qədəri zəbt edilmişdir və bu gün də işğal altında saxlanılmaqdadır. Qeyd etmək lazımdır ki, xaricdən hərtərəfli dəstək alan erməni hərbi birləşmələrinin Azərbaycan ərazilərini işğal etməsində, çoxsaylı soydaşlarımızın doğma yurd yuvalarından didərgin düşməsində o vaxt hakimiyyətdə olanların milli maraqlar və milli təhlükəsizlik məsələlərinə loyal münasibətlərinin böyük “rolu” olmuşdur. Azərbaycana qarşı bu cür hərbi siyasi aksiyanın həyata keçirilməsi həyati vacib maraqların təhlükə altına alınmasına ən bariz nümunədir. Qeyd etmək lazımdır ki, həyati vacib maraqlar dövlətin ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin və s. müdafiəsindən başqa, digər, heç az əhəmiyyət kəsb etməyən sahələrlə - iqtisadi, beynəlxalq və dəyərlərlə bağlı ola bilər.

Azərbaycan Respublikası müasir beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində ciddi rola və yerə malikdir. Beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində fəal iştirakçıya çevrilməklə Azərbaycan Respublikası öz milli təhlükəsizliyinin səmərəli təmin edilməsi üçün də unikal imkanlar əldə etmişdir. Beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi elə ayrı-ayrılıqda hər bir dövlətin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətindəki fəaliyyətlərin məcmusunu ifadə edir. Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının "Milli Təhlükəsizlik haqqında" Qanunu 29 iyun 2004-cü il tarixdə, Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası isə 23 may 2007-ci il tarixdə işlənib hazırlanmış və qəbul edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası müasir reallıqların bütün elementlərini nəzərə almaqla beynəlxalq təcrübənin ən mütərəqqi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bu sənəd geniş elmi, siyasi və ictimai müzakirələrdən keçmiş, modern demokratiyaların bu sahədə olan elmi və praktiki təcrübəsi nəzərə alınmaqla və Azərbaycan Respublikasının uzunmüddətli təməl maraqları nəzərdə tutularaq hazırlanmışdır. Bu zaman geosiyasi, geostrateji, geoiqti- sadi və geomədəni prizmadan mürəkkəb və həssas bir məkanda, bir sıra xüsusiyyətlərinə görə əlverişli, eyni zamanda, təhlükəli beynəlxalq əhatədə yerləşən Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin olunması, ilk növbədə, onun milli maraqlarının - uzunmüddətli təməl maraqlarının, onlara yönəlik xarici və daxili risk, təhdid və təhlükələrin aşkar edilməsini nəzərdə tutan, müasir dünyanın təcrübəsi də nəzərə alınmaqla effektiv milli təhlükəsizlik strategiyası və konsepsiyası işlənib hazırlanmışdır.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin olunmasının başlıca prinsiplərindən birini də beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə inteqrasiya təşkil edir. Bu prinsipdən çıxış edərək Azərbaycan dövləti beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində öhdəsinə düşən bütün vəzifələri ən yüksək səviyyədə həyata keçirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov Ə. M. Azərbaycanın milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı, “Letterpress”, 2011, 440 s.

2. İ. Eyyubov. Demoqrafik siyasətdə Heydər Əliyev ənənələrinin rolu. Azərbaycan qəzeti. Bakı-2014, s-8.

3. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. Azərnəşr: Bakı, 2009,26-cı cild 512 s.
4. Mehdiyev R.Ə. Müasir Azərbaycan milli ideyanın təcəssümü kimi//" Azərbaycan" qəzeti, 26 may 2011-ci il.
5. Гусейнова Ирада. Гейдар Алиев - от политического руководителя к общенациональному лидеру. Баку, «Тахсил», 2005, 504 стр.+40 прик.илл.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHLÜKƏSİZLİK STRATEGİYASI

Ziyalı Leyla

XÜLASƏ

Müasir şəraitdə ölkəmizdə milli təhlükəsizlik sisteminin tam formalaşdırılması, onun hüquqi bazasının yaradılması istiqamətində mühüm işlər görülür.Bütün bunlarla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, milli təhlükəsizlik sisteminin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün xalqın siyasi mədəniyyətinin mühüm rolu vardır. Beləliklə, aydın olur ki, təhlükəsizlik problemi çox mürəkkəb sosial-siyasi mahiyyətə malikdir və təhlükəsizliyi təmin etmək üçün səmərəli fəaliyyət göstərən təhlükəsizlik sisteminin olması vacibdir. Yalnız bu halda təhlükəsizliyin təminatı haqqında danışmaq mümkündür.

СТРАТЕГИЯ БЕЗОПАСНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Зиялы Лейла

АННОТАЦИЯ

В современных условиях проводится важная работа в направлении полного формирования системы национальной безопасности и создания ее правовой базы в нашей стране. В дополнение ко всему этому следует отметить, что политическая культура народа имеет важную роль для эффективного функционирования системы национальной безопасности. Таким образом, видно, что проблема безопасности имеет очень сложную социально-политическую природу и для обеспечения безопасности важно иметь эффективную систему безопасности. Только в этом случае можно говорить о безопасности.

SECURITY STRATEGY OF THE REPUBLİC OF AZERBAIJAN

Ziyali Leyla

SUMMARY

In modern conditions, important work is being done in the direction of the complete formation of the national security system and the creation of its legal base in our country. In addition to all this, it should be noted that the political culture of the people has an important role for the effective functioning of the national security system. Thus, it is clear that the problem of security has a very complex socio-political nature and it is important to have an effective security system to ensure security. Only in this case it is possible to talk about security.

XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ ÜZRƏ DÜNYA TƏCRÜBƏSİ

Pəri Həsənova
BDU-nun Iqtisadiyyat kafedrasının professoru
Məhəmməd Mirzəyev
BDU-nun II kurs magistrantı
perihesenova80@gmail.com

Açar sözlər: xarici ticarət, xarici ticarət siyasəti, xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi, proteksionizm, azad rəqabət
Ключевые слова: внешняя торговля, внешнеторговая политика, регулирование внешнеэкономической деятельности, протекционизм, свободная конкуренция.
Key words: foreign trade, foreign trade policy, regulation of foreign economic activity, protectionism, free competition.

Dünya ölkələrində dövlət xarici ticarət fəaliyyətini xeyli dərəcədə inzibati qadağanlar və məhdudiyyətlərlə deyil, iqtisadiyyatın səmərəliliyini yüksəltməyə, konkret sosial – iqtisadi inkişaf məsələlərini reallaşdırmağa kömək edən xarici ticarət əməliyyatlarını gerçəkləşdirmək üçün əlverişli iqtisadi şərait yaratmaqla tənzimləməyə çalışır. Əksinə, ölkənin iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərə bilən əməliyyatlar üçün daha az əlverişli iqtisadi şərait yaradılır. Bu məqsədlərlə xarici ticarətin iqtisadi tənzimləmə vasitələrindən – idxal gömrük tarifi dərəcələrinin azaldılması və ya artırılması, valyuta əməliyyatlarının aparılma qaydasının dəyişdirilməsi və s. istifadə edilir. Iqtisadi vasitələr öz təbiəti etibarilə əsasən bazar vasitəsi ilə qiymət mexanizminin köməyilə malların rəqabət qabiliyyətinə təsir göstərir.

Inzibati tədbirlər isə bazar mexanizmlərindən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərir. ÜTT səviyyəsində iqtisadi vasitələrə üstünlük verilsə də, müasir dünyada tətbiq edilən idxalın inzibati tənzimləmə vasitələri bütün qüsurlarına baxmayaraq, beynəlxalq ticarəti formalaşdıran şərt olaraq obyektiv reallıqdır və onlarla hesablaşmaq olmaz. Hesab olunur ki, çox böyük olmayan mal qrupu ilə ticarətdə istifadə edilən, məhdud müddət ərzində etibarlı olan, hökümətin operativ müdaxiləsini tələb edən müəyyən iqtisadi və sosial problemlərin həlli üçün nəzərdə tutulan inzibati tədbirlər bazar mexanizminin normal fəaliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə pozmaq iqtidarında deyildir və hətta onun normallaşmasına yardım edə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi və tarif tədbirləri anlayışları nə qədər yaxın olsa da, onlar tam şəkildə üst – üstə düşmür. Xarici ticarət fəaliyyətinin iqtisadi tənzimləmə tədbirləri sırasına gömrük – tarif vasitələrinin özündən əlavə digər məcburi ödəmə növlərini (sərhəd vergi və rüsumları, kompensasiya və antidempinq rüsumlarını), eləcə də, ixracın iqtisadi stimullaşdırma vasitələrini də (ixracın sığortalanması və kreditləşdirilməsi, ixracatçılara vergi və digər güzəştlərin verilməsi, müxtəlif subsidiyalar) aid etmək gərəkdir. Müasir dünya təsərrüfatında ticarət təsərrüfat həyatının ən çox tənzimləndiyi sahələrdən biridir. “Sərbəst ticarət” bayrağı altında, inkişaf etmiş ölkələr Ümumdünya Ticarət Təşkilatı çərçivəsində özlərinin, bir qayda olaraq, yüksək texnologiyalı hazır məhsullar kimi təqdim etdikləri məhsulların ixracını əngəlləyən tarif və qeyri – tarif məhduduiyyətləri zəiflətməyə çalışırlar.

Həm də qeyd etmək lazımdır ki, xarici ölkələrdən heç biri malların ixrac və idxalının inzibati tənzimləmə vasitələrinin tətbiqindən imtina etməmişdir. Belə bir vacib məsələni vurğulamaq lazımdır ki, kəmiyyət məhdudiyyətləri qərbin inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin idxal etdiyi ərzaq məhaullarının təxminən 50% - ni, yanacağın 30% - ni və toxuculuq

məmulatlarının 10%-ə qədərini əhatə edir. İdxalın qlobal kvotalaşdırılmasını ABŞ, Kanada, Meksika, Hindistan, Koreya geniş tətbiq edir. İxracın lisenziyalaşdırlması və könüllü məhdudlaşdırlması vasitəsilə AB ölkələri və ABŞ az inkişaf etmiş ölkələrdən toxuculuq, tikiş və ayaqqabı sənayesi, qara metallurgiya məhsullarının, dəzgahların, məişət elektron mallarının və avtomobillərin idxal göndərişlərini tənzimləyir.

Daxili bazarın "üçüncü dünya" ölkələrinin ucuz mallarından qorumaq üçün texniki baryerləri Yaponiya daha aktiv tətbiq edir. Hal-hazırda bazar iqtisadiyyatlı bütün ölkələrdə ixracın dövlət tənzimlənməsinin əsas vasitələri, bir sıra ölkələrdə isə (Yaponiya, Yeni Zelandiya, İsvaç, Avstraliya və b.) hətta yeganə vasitə inzibati vasitələrdir: ayrı – ayrı malların ixracını seçməli və məqsədyönlü tənzimləyən birbaşa qadağanlar və məhdudiyyətlər, lisenziyalaşdırma və digər tədbirlər. Müasir ticarət hüququ II Dünya müharibəsindən qısa müddət sonra əmtəələrlə ticarət məsələlərini tənzimləyən çoxtərəfli ticarət danışıqları ilə meydana çıxmışdır: Ticarət və Tariflər üzrə Baş Saziş(GATT). Beynəlxalq ticarət hüququ Avropada inkişaf etmiş iqtisadi liberalizm nəzəriyyələri və sonra XVIII əsrdən bəri ABŞ təcrübəsinə əsaslanır.

Müasir şəraitdə dünyanın bütün ölkələri daxili bazarı xarici rəqabətdən qoruyan vasitələrin geniş kompleksindən istifadə edir ki, buraya tarif və qeyri - tarif tədbirləri, milli istehsalın daxili müdafiə metodları, valyuta və kredit vəsaitləri və digər vəsaitlər daxildir. Bu vasitələrin çoxunun tətbiqi çoxtərəfli dövlətlərarası sazişlərdə və konvensiyalarda təsbit edilmiş beynəlxalq qaydalarla nizama salınır. Həmin sazişlərin böyük kompleksi Ümumdünya Ticarət Təşkilatının hüquqi əsasını təşkil edir. Ümumdünya Ticarət Təşkilatı 1995-ci ildə Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin (GATT) varisi kimi yaradılmış beynəlxalq təşkilatdır. ÜTT millətlər arasında ticarətin qlobal qaydalarını müəyyənləşdirən yeganə beynəlxalq təşkilatdır. Onun əsas funksiyası ticarətin tarazlı, maneəsiz, ehtimal olunan şəkildə və azad aparılmasını təmin etməkdir. Məqsəd üzv ölkələrin əhalisinin rifah halını yaxşılaşdırmaqdır.

ÜTT çoxtərəfli ticarət sazişləri əsasında ölkələrarası ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsini həyata keçirir. Əmtəələrlə, o cümlədən xidmətlərlə beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsində aparıcı rol Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) məxsusdur. Bu təşkilatın formalaşmasına qədər uzun bir təkamül yolu keçmişdir. Hazırda dünyanın 150 ölkəsi ÜTT-nin üzvüdür. Bundan başqa, 31 ölkə və bir neçə beynəlxalq təşkilat ÜTT-də müşahidəçi statusuna malikdir. Dünya ticarətinin 97%-ə qədəri ÜTT üzvlərinin payına düşür. ÜTT çoxtərəfli ticarət sazişləri əsasında ölkələrarası ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsini həyata keçirir. ÜTT-nin əsas məqsədi beynəlxalq ticarətin maksimum dərəcədə liberallaşdırılması və onun möhkəm əsaslarının yaradılması və beləliklə də, iqtisadi inkişafın, eyni zamanda insanların həyat səviyyəsinin yüksəlməsidir. ÜTT-nin prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

− "ən əlverişli rejim" prinsipi (üzv ölkələr üçün eyni ticarət şəraitinin yaradılması);

− "milli rejim" prinsipi (idxal olunmuş əmtəə və xidmətlərlə yerli mal və xidmətlər arasında ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi);

− ticarətin tənzimlənməsində tarif metodlarına üstünlük verilməsi;

− ticarətdə kəmiyyət məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması;

− ticarət siyasətinin aydın və şəffaf olması;

− daxili bazarların ancaq ÜTT qaydaları əsasında qorunması;

− azad rəqabət üçün əlverişli şərait yaradılması;

− ticarət mübahisələrinin danışıqlar yolu ilə həll edilməsi. (Azərbaycan və Ümumdünya Ticarət Təşkilatı. Tariflər, səh. 147)

ÜTT-nin hal-hazırda funksiyaları genişlənmişdir və dünya ticarətinin inkişafında müstəsna rol oynayır. ÜTT hazırda aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir.

− ÜTT-nin hüquqi əsasını təşkil edən çoxtərəfli ticarət sazişlərinin qəbul olunmasına və qəbul olunan sazişlərin yerinə yetirilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi;

– üzv ölkələr arasında ticarət danışıqlarının təşkil edilməsi;
– üzv ölkələr tərəfindən həyata keçirilən ticarət siyasətinin müşahidə edilməsi;
– digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın həyata keçirilməsi;
– üzv ölkələr arasında ticarət mübahisələrinin həll edilməsinə köməklik göstərilməsi;
– beynəlxalq ticarətə və ticarət siyasətinə dair informasiyaların toplanması, öyrənilməsi və təqdim olunması.

Bir sıra beynəlxalq konvensiyalar Ümumdünya Gömrük Təşkilatının himayəsi altında yaradılmış və fəaliyyət göstərir (Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və harmoniləşdirilməsi üzrə Konvensiya, Beynəlxalq ticarətdə dövriyyədə olan Malların Təsvirinin Harmonikləşdirilməsi Sistemi haqqında Konvensiya və başqaları). Ticarət və İnkişaf üzrə BMT–nin Konfransı (YUNKTAD) xarici ticarətin tənzimlənməsi sahəsində çoxtərəfli qaydaların inkişafına öz töhfəsini vermişdir: Məhdudlaşdırıcı iş təcrübəsini tənzimləyən Qaydalar Toplusunu, Qarşılıqlı olmayan, qeyri – diskriminasiya xarakterli pereferensiyalar sistemi barəsində tövsiyələr, Qarışıq daşımalar haqqında konvensiya və YUNKTAD çərçivəsində işlənib hazırlanmış bir sıra başqa sənədləri xatırlamaq lazımdır.

BMT, Avropa İqtisadi Komissiyası (AİK) və bir sıra digər qurumlar böyük rol oynayır. Təşkilatın yaradılmasının təşəbbüsçüləri kimi üçüncü dünya ölkələrinin ticarət problemlərinə diqqətin az olması məsələsini önə çəkən bir sıra İEOÖ, o cümlədən sosialist ölkələri çıxış ediblər. YUNKTAD-ın qarşısına qoyulan vəzifələr aşağıdakılardır, dünya ticarətinin inkişafına dəstək verilməsi, sabit dünyanın və bərabərhüquqlu qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın təmin edilməsi, müasir beynəlxalq ticarətin səmərəli funksiya göstərməsi üçün tövsiyələrin, prinsiplərin, təşkilati-hüquqi şəraitin və mexanizmlərin işlənib hazırlanması, BMT sisteminin iqtisadi sahəsi üzrə təşkilatlarının fəaliyyətlərinin koordinasiyasında iştirak etmək.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin əmtəələri üçün inkişaf etmiş ölkələrin bazarlarında imtiyazlar verilməsi rejiminin bərqərar olmasında da YUNKTAD-ın rolu böyükdür. YUNKTAD-ın Dehlidə keçirilən 2-ci sessiyası zamanı "İnkişaf etməkdə olan ölkələrdən hazır əmtəələrin idxalı zamanı ümumi imtiyaz sistemi" qəbul edilmişdir ki, bu sistemə görə də sənayecə inkişaf etmiş ölkələr inkişaf etməkdə olan ölkələrə bir sıra imtiyazlar təqdim edirlər.

Hazırda YUNKTAD beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsində 15-20 il əvvəlki kimi elə də böyük rol oynamır, lakin özünün potensialını hələ də qoruyur. İnkişaf etmiş ölkələrdə (məsələn, ABŞ, Yaponiya, Avropa ölkələri, Kanada, Avstraliya) və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə (məsələn, Braziliyada, Hindistanda, ÇXR – da) bütün müasir ticarət – siyasi vasitələr tətbiq olunur. Buraya sössüz gömrük tarifi, kvotalaşdırma, lisenziyalaşdırma, ticarətdə texniki əngəllər, fitosanitar normalar, idxal və ixrac qadağaları, antidempinq və kompensasiya tədbirləri daxildir. Xarici ticarətin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələsini xarici ticarət dövriyyəsinin optimal strukturuna nail olmadam yerinə yetirmək mümkün deyildir. Xarici ticarət statistikasında xarici ticarət dövriyyəsinin strukturu ölkələrdə qəbul olunmuş ixrac və idxal mallarının təsnifatları və nomenklaturalarına uyğun olaraq müəyyən olunur.

Milli gömrük tariflərində malların təsnifatının eyniliyini təmin etmək üçün vahid təsərrüfat sisteminin yaradılması gömrük qanunvericiliklərinin unifikasiya istiqamətlərindən biridir. Malların mövcud müxtəlifliyini sistemləşdirməyə daim təkmilləşməkdə olan elmi təsnifatlar kömək edir. Təsnifatlar malların keyfiyyətinin və çeşidinin idarə olunmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir, belə ki bu malların sistemləşdirilmiş öyrənilməsinə, ticarətin rasional təşkilinə, keyfiyyətə nəzarət üzrə işlərin səmərəli həyata keçirilməsinə, çeşidin strukturunun öyrənilməsi və formalaşdırılmasına kömək edir.

Ölkələrarası gömrük müharibələri,xarici ticarətdən əldə olunacaq üstünlüyü heçə endirdiyindən, xarici ticarətin inkişafına mane olmaqla yanaşı bütövlükdə ümümdünya təsərüfatının inkişafını da ləngidirdi. Ona görədə 1948 ci ildə Cenevrədə ümumdünya ticarətində gömrük tatiflərini tənzimləyən qlobal dünya təşkilatı kimi Ticaərət və gömrüklər üzrə Baş razılaşma yaradıldı.Bu təşkilatın- Beynəlxalq ticarət təşkilatının əsasnaməsi hazırlanarkən ABŞ təklifinə əsasən gömrük tariflərinin azaldılması və ticarətin liberallaşdılması nəzərdə tutuldu. Havanada tərtib olunan həmin əsanamə iştirakçı olkələr tərəfindən təsdiq olunmadı lakin onun əvəzində gömrük siyasətinin əsas normativləri qüvvəyə mindi. Dəqiqlələşdirilmiş amerika təklifləri, yəni iştirakçı tərəflərinin bərabərliyi,ticarət azadlığı bu razılaşmanın əsas ideyasını təşkil edirdi. Nəticədə Baş razılaşmanın və onun sələfi olan ÜTT(ümumdünya ticarət təşkilatının) faliyyətinin əsasını təşkil edən mühüm aşağıdakı normativlər müəyyən olundu:

-xaricdən gətirilən və ya idxal edilən bütün əmtəə və xüdmətləri diskrimasiya etmədən onların ticarətinə mümkün qədər əlverişli şərait yaradaraq ,ölkədə istehsal olunan əmtə və xidmətlərlə eyni səviyyəli gömrük və vergi,ticarəti tənzimləyən normalarını tətbiq etmək;

-milli bazarı müdafiə etmək məqsədi ilə kəmiyyət məhdudiyyətlərini və yaxud buna uyğun tədbirləri tətbiq etməmək;

- üzv dövlətlərin əmtə və xidmət bazarlarında iştirakın genişləndirilməsində ticarət güzəştlərinin qarşılıqlı edilməsi;

-ticarət mübahisələrinin danışıqlar və məsləhətləşmələr, ÜTT-də bu məqsədlə yaradılan mexanizmlərdən istifadə etmək yolu ilə həll edilməsi;

-xarici ticarət əməliyyatlarını xüsusi-hüquqi əsaslarda aparılması. (https://www.wto.org/)

Qeyd etmək lazımdır ki, əmtəə bazarının tənzimlənməsinə real təsiri az sayda assosiasiyalar göstərir. Daha çox müvəffəqiyyətə OPEC ölkələri nail olublar. Buna əsas səbəbi neftin bazis xammal əmtəəsi kimi məxsusluğu, onun hasilatının az sayda inkişaf etməkdə olan ölkələrdə təmərküzləşməsi, inkişaf etmiş ölkələrin neft idxalından asılılığı, transmilli şirkətlərin neftin qiymətlərinin artmasında maraqlı olmalarıdır. OPEC ölkələrinin səyləri nəticəsində neftin qiymətlərinin səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmiş, icarə ödəmələrinin yeni sistemi tətbiq edilmiş, Qərb şirkətləri tərəfindən inkişaf etməkdə olan ölkələrin resursların istismar şərtləri axırıncıların xeyrinə dəyişdirilmişdir. Müasir şəraitdə OPEC neftin qiymətlərini müəyyən etməklə dünya neft bazarının tənzimlənməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Hal-hazırda fzaliyyət göstərən təşkilatlardan biri Azad ticarət haqqında Şimali Amerika sazişidir. (NAFTA) 1994-cü il yanvarın 1-dən etibarən ABŞ, Kanada və Meksikanın ərazisində Şimali Amerika Azad Ticarət Zonası haqqında Saziş (NAFTA) qüvvəyə mindi. Tarixi təcrübə göstərir ki, üç ölkə arasında ticarətiqtisadi münasibətlər Şimali Amerika təsərrüfat kompleksinin formalaşdırılmasının vacib amilidir. Şimali Amerikada inteqrasiya proseslərinin aktivləşdirilməsinə yönəldilmiş ilk rəsmi tədbir “Ebbot planı” (1947) hesab edilir. Bu planın məqsədi Kanada iqtisadiyyatının aparıcı sahələrinə ABŞ sərmayələrini stimullaşdırmaq idi.

1959-cu ildə ABŞ və Kanada birgə hərbi istehsal haqqında saziş bağladılar və bu saziş ABŞ standartlarının Kanada hərbi texniki istehsalına tətbiq edilməsinə imkan verdi. ABŞ və Kanada arasında ikitərəfli ticarət-iqtisadi münasibətlərin inkişafının növbəti mərhələsi 1965-ci ildə bağlanmış avtomobilqayırma sənayesi məhsulları ilə ticarətin liberallaşdırılması haqqında saziş hesab edilir. Bu saziş öz növbəsində avtomobil istehsalı ilə əlaqədar olan bir çox digər sahələrin də inteqrasiyasını stimullaşdırdı.

Azad İqtisad Zonaların (AİZ) yaranmasını şərtləndirən amillər və spesifik xüsusiyyətlər пəzərə alınmaqla, AİZ-lərin 30-a yaxın müxtəlif formaları dünya təcrübəsində özünü təsdiq etmişdir. Həmin zonalar məqsəd və vəzifələrindən, statuslarından və bir sıra xarakterik cəhətlərindən asılı olaraq, 5 qrupa bölünürlər (ticarət-anbar təyinatlı, ixrac yönümlü,

istehsal-texniki yönümlü, iqtisadi-maliyyə və xidmət təyinatlı, kompleks və beynəlxalq AİZ-lər). Qeyd etmək lazımdır ki, AİZ-lərin təşkilinin vahid bir forması mövcud deyildir və bu proseslər hər bir ölkənin iqtisadi inkişaf modelinə və konsepsiyasına uyğun tənzimlənir. Hazırda Azərbaycanda AİZ tipli zonaların yaradılması və təşkili metodologiyaları öyrənilməkdədir. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, artıq Azərbaycanda iqtisadi zonalar barədə qanunvericilik bazası formalaşdırılıb və zəruri normativ sənədlər təsdiq edilibdir[1,30].

Azad iqtisadi zonalarda əsasən ticarət əməliyyatları, anbarlaşdırma, qablaşdırma, markirovka və sair fəaliyyət sahələri vardır. Burada sərbəst limanlar, tranzit daşımaları və azad gömrük əraziləri mövcuddur. Bu qəbildən olan AİZ-lərin dünya ölkələrində ən geniş yayılmış formaları aşağıdakılardır:

-sərbəst ticarət zonası – bu tip zonalarda bir sıra güzəştlər vardır, o cümlədən gömrük rüsumları, idxal vergisi tətbiq edilmir və əsas əməliyyatlar ticarət dövriyyəsinin artırılmasına xidmət edir. Bu cür zonalarda iri infrastruktur obyektləri, məsələın, iri anbar sahələri, çənlər və məhsulların saxlanılması üçün anbarlar, avadanlıq və texniki vəsaitlər, maşın və mexanizmlər, laboratotiyalar və sairlər mövcuddur;

- ticarət-anbar zonası – Belə zonalara daxil olan mallar gömrük rüsumları ödənilmədən saxlanıla və satıla bilər. Burada geniş şəbəkəli ticarət-anbar kompleksləri yaradılır və xidmətlər göstərilir. Bu tip zonaların başlıca xüsusiyyətlərindən biri, onların beynəlxalq nəqliyyat qovşaqlarının kəsişdiyi ərazidə tranzit-nəqliyyat marşrutlarında, məsələn, dəmir yol qovşaqları, dəniz-çay limanları, aeropotlarda və sair müvafiq ərazilərdə yerləşməsidir;

- sərbəst gömrük zonası – bu zonalarda sərhəddən keçən mallara rüsum tətbiq olunmur və onlar dəniz və çayların sahillərində, nəqliyyat qovşaqlarının kəsişdiyi ərazilərdə yaradılır. Belə zonaların əsas məqsədləri xarici iqtisadi fəaliyyətin gücləndirilməsi, xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsidir [2,45].

- xüsusi gömrük zonaları bu zonaların əsas funksiyaları ixrac üçün nəzərdə tutulan malların tranzit sənədləşməsi, konsiqnasiya anbarlarında saxlanılması, qablaşdırılması, onların ixrac şərtlərinə uyğunlaşdırılması (standartlaşdırılması) və

sairlərdən ibarətdir. Belə zonalarda daxil olan mallar və onların oradan çıxarılması gömrük rüsumlarına cəlb edilmir;

- sərbəst liman – belə iqtisadi zonalar bilavasitə limanlarda yaradılır. Həmin zonalar malların rüsumsuz qəbulu və yola salınması hüququna malikdirlər. Bu tip zonalar yerləşdiyi ərazinin gömrük nəzarətinə aid olmurlar;

- açıq şəhərlər – bu tip iqtisadi zonalarda ticarət alqı-satqı əməliyyatlarının geniş spektri yer alır;

- sərhədyanı (regional) zonalar – bu zonalar sərhədyanı ölkələr arasında yerli ticarət-iqtisadi potensialın genişləndirilməsi, alqı-satqı əməliyyatlarının artırılması, investisiyaların cəlbi, beynəlxalq əmək bölgüsü prinsiplərindən səmərəli istifadə edilməsi, valyuta vəsaitlərinin daxil olmasının artırılması, yerli ərazilərin sosialiqtisadi problemlərinin həll edilməsi və sair istiqamətlər üzrə fəaliyyət göstərirlər [3,43].

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan və Ümumdünya Ticarət Təşkilatı. Xidmətlər. 2016
2. Dos.Kərimov Ə.İ., Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər - Bakı 2006
3. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. "İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində rolu". Metodik vəsait, Bakı, 2011.

XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ ÜZRƏ DÜNYA TƏCRÜBƏSİ

Pəri Həsənova, Məhəmməd Mirzəyev

XÜLASƏ

Dünya ölkələrində dövlət xarici ticarət fəaliyyətini xeyli dərəcədə inzibati qadağanlar və məhdudiyyətlərlə deyil, iqtisadiyyatın səmərəliliyini yüksəltməyə, konkret sosial – iqtisadi inkişaf məsələlərini reallaşdırmağa kömək edən xarici ticarət əməliyyatlarını gerçəkləşdirmək üçün əlverişli iqtisadi şərait yaratmaqla tənzimləməyə çalışır. Əksinə, ölkənin iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərə bilən əməliyyatlar üçün daha az əlverişli iqtisadi şərait yaradılır. Bu məqsədlərlə xarici ticarətin iqtisadi tənzimləmə vasitələrindən – idxal gömrük tarifi dərəcələrinin azaldılması və ya artırılması, valyuta əməliyyatlarının aparılma qaydasının dəyişdirilməsi və s. istifadə edilir.

МИРОВОЙ ОПЫТ РЕГУЛИРОВАНИЯ ВНЕШНЕТОРГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ

Пари Гасанова, Мирзаев Мухаммед

АННОТАЦИЯ

В странах мира государство пытается регулировать внешнеэкономическую деятельность не административными запретами и ограничениями, а путем создания благоприятных экономических условий для внешнеэкономических операций, способствующих повышению эффективности экономики и реализации конкретных задач социально-экономического развития. Наоборот, создаются менее благоприятные экономические условия для операций, которые могут оказать негативное влияние на экономику страны. В этих целях в числе средств экономического регулирования внешнеэкономической деятельности - снижение или повышение ставок ввозных таможенных тарифов, изменение порядка проведения валютных операций и др.

WORLD EXPERIENCE IN REGULATING FOREIGN TRADE RELATIONS

Pari Hasanova, Mahammad Mirzaev

SUMMARY

In the countries of the world, the state is trying to regulate foreign economic activity not by administrative prohibitions and restrictions, but by creating favorable economic conditions for foreign economic operations that contribute to improving the efficiency of the economy and the implementation of specific tasks of socio-economic development. On the contrary, less favorable economic conditions are created for transactions that may have a negative impact on the country's economy. For these purposes, among the means of economic regulation of foreign economic activity are the reduction or increase in the rates of import customs tariffs, changing the procedure for conducting foreign exchange transactions, etc.

GENDER MƏSƏLƏSİNƏ ELMİ-NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Zeynallı Ayan Vüqar qızı
BDU-nun I kurs magistrantı zeyn-alliayan01@gmail.com

Açar sözlər: feminizm, cinslərin fərqliliyi, qeyri-bərabərlik, qadın-kişi, dövlət
Ключевые слова: феминизм, гендерные различия, неравенство, женщины-мужчины, государство
Keywords: feminism, gender differences, inequality, woman-man,state.

Giriş: XX əsrin 60-cı illərindən etibarən Qərb ölkələrinin sosial elmlərində (antropologiya, tarix, psixologiya, fəlsəfə və s.) işlədilən "gender" anlayışı qadın probleminin ələlxüsus, cəmiyyətdə qadın və kişi münasibətlərinin təhlili ilə əlaqələndirilir. Əksər qərb ölkələrində "feminist tədqiqatları", "gender tədqiqatları" və "qadın problemləri tədqiqatı" məfhumları çox vaxt sinonim kimi işlədilmişdir. Lakin, elmi praktikada ənənəvi anlayış kimi bu deyim "qadın problemlərinin tədqiqatı" məzmununda qəbul edilir. Gender - qadınların fəaliyyət proqramı olan Pekin Platformasında "cinsi xüsusiyyətləri nəzərə alan elm" kimi xarakterizə olunur. Belə ki, Pekin Bəyannaməsinin 3-cü Platformasında deyilir; "bütün dünyada gender bərabərliyinə nail olmaqla bağlı qadınların qarşısında qoyulan məsələlər ancaq kişilərlə tərəf-müqabillik əsasında həll oluna bilər" [1, s.7].

Əsas hissə: Cinslərin qeyri-bərabərliyi insanlar üçün heç də həmişə problem olmamışdır. Bəzi insanlar, istər kişi olsun, istərsə də qadın, bu məsələ ətrafında ümumiyyətlə düşünməmişdir. Digər qisim, heç bir haqların pozulmasını görmür, zira cəmiyyətdə cinslərin davranış və rollarının qərarlaşmış qaydası onlara ədalətli görünür, onlar hesab edirlər ki, bu qaydalar tarix, ənənə, din və ya əcdadlarımızdan gələn əxlaqi normalarla müqəddəsləşdirildiyini düşünürlər. Ənənəvi cəmiyyətdə (yəni möhkəm və dəyişməz norma və dəyərlər əsasında hərəkət edən cəmiyyətdə) kişi və qadının rolları ciddi bölünüb və kişinin cəmiyyətdə qadının taleyindən fərqli "xüsusi taleyə" malik olmasına şübhə qalmır. Məhz bu baxımdan da feminizm qadınların bərabər hüquqlu olması ideologiyası, ictimai-siyasi hərəkat kimi çox gec, təbii ki, feodalizmin buxovlarından azad olmaq yoluna qədəm qoymuş ölkələrdə yaranır. Qeyd edək ki, bəzi tədqiqatçılar feminizmə marağı artıq qədim yunan fəlsəfəsində (məsələn, Platonu tez-tez ilk feminist adlandırırlar) görürlər [1, s.23].

Antik yunan fəlsəfəsinin dahisi Platonun "Dövlət" əsərinin "İdeal dövlətdə qadınların rolu" adlı bölümündə göstərilir: "qadınlara kişilərlə birlikdə eyni bir işi görməyi nəzərdə tutur, qadınlara da musiqi və gimnastik məşğələlər keçməli, bu sənətlərin hər ikisini mənimsəməli, eləcə də hərbi işi mənimsəməlidirlər". Platona görə, bu hazırlığı uğurla keçən qadınlar kişilərdən də yararlı olur. Buradan bir məntiqi nəticə alınır. Həqiqətən Platona "genderşünaslığın banisi" də demək mümkündür [2, s.64].

Maskulin, sonralar patriarxal adlandırılmış cəmiyyət iki cinsin mövcudluğunu de-yure qəbul edirsə də, de - fakto bəşəriyyətin təkcinsli olması siyasətini yürüdür və qadınları açıb-ağartmadan, gizlində ancaq "inkişaf etməmiş kişi" hesab edir. Feministlər bu rəylə razılaşaraq burada ancaq "kişilərin rasizmini" görür və buna görə də cəmiyyətdə cinslər arasında fərqləri yox etməyə çalışırdı. Bu androginlik (tək cinslik) fəlsəfəsi, kişilərin və qadınların tam bərabərləşdirilməsi, hətta təbiət fərqlərinin sərf-nəzər edilməsi cəfəngiyyata gətirib çıxartdı - qadının əsas təbii funksiyası - analıq - sınaq şüşəsinə - süni uşaq doğuluşuna ötürülürdü. Qeyd etdik ki, bu istiqamət gender probleminin əsasını qoydu [1, s.17].

Bioloji fərqlər əsasında müəyyənləşdirilən cinsdən fərqli olaraq, gender (ona həmçinin sosial cins deyilir) kişi və qadınların ictimai münasibətlər çərçivəsində (məsələn, ailədə,

məktəbdə, iş kollektivində) formalaşan rol və vəzifələrini əhatə edir. Bu rollar və vəzifələr konkret cəmiyyətdə mövcud olan “kişi” və “qadın” sosial kategoriyalarının mahiyyətini təşkil edir. Digər mühüm sosial klassifikasiyalarla bərabər (ictimai sinif, irq, etnik qrup və sair) gender insanların cəmiyyətdəki mövqeyini müəyyənləşdirən əsas amillərdən biridir [3, s.267]. “Cins” və “gender” arasında olan fərqi daha aydın göstərmək üçün iki misala müraciət edək. Uşaq dünyaya gətirmək qadınlara aid olan reproduktiv bioloji funksiyası cinsin əlamətidir. Uşağın bəslənməsi və təlim-tərbiyəsi isə müxtəlif cəmiyyətlərin kişi və qadınlara (bəzən yalnız kişilərə və ya yalnız qadınlara) aid etdiyi sosial funksiya olaraq gender anlayışına aiddir və ailədə və cəmiyyətdə gender əsaslı əmək bölgüsünün bir hissəsidir. Bioloji cins əlamətləri və funksiyaları sosial cinsin funksiyaları ilə müqayisədə daha stabildir.

Feminizm (femin-qadın) sosioloji inkişafa alternativ olan fəlsəfi konsepsiya kimi heç də birdən-birə formalaşmamışdır. Uzun müddət ərzində o həm qadınların bərabərhüquqluluğu ideologiyası, həm də sosio-siyasi hərəkat kimi mövcud olmuşdur. Cinslərin bərabərliyi problemi düşünülmüş şəkildə tam halda ancaq o zaman meydana çıxdı ki, ümumiyyətlə bütün insanların, onların hüquqlarının bərabərliyi məsələsi müzakirə olunmağa başladı. Məhz İntibah dövründə, qadın şəxsiyyətinin alçaldılması və ona ictimaiyyət tərəfindən ədalətsiz münasibətdən bəhs edən Kristina de Pizan və Kornelius Aqrippanın ilk traktatları peyda oldu. Feminizmin inkişafının sonrakı mərhələsi Böyük Fransız inqilabından əvvəlki və sonrakı dövrə təsadüf edir. Lakin, hətta o zaman insanların bərabərliyini elan edən “İnsan və vətəndaşın hüquqlarının Bəyənnaməsi” əslində bu hüquqları ancaq kişilərə verirdi. Qadınlara vətəndaş və seçki hüquqlarının, dövlət vəzifələrini tutmaq imkanının verilməsi tələbləri irəli sürülən “Qadın və vətəndaşın hüquq deklarasiyası”nı (1791) yazmış Olimpiya de Quj edam olunmuş, fransız qadınlarının inqilabda oynadıqları görkəmli rola baxmayaraq qadın cəmiyyətləri Konvent tərəfindən qapanmışdı [4].

Feminist qadın hərəkatının ideoloqlarından biri olan ingilis mənşəli xanım M.Uolstonkraftın qadını alçaldan ictimai quruluşun dəyişdirilməsinə yönəlmiş ideyaları uzun müddət yaşadı və sonradan qadınların bərabərhüquqluğu uğrunda mübarizəsinin tərəfdarlan olan sufrajist qadınlar tərəfindən daha da inkişaf etdirildi. İlk etiraz aktı kimi, amerikalı sufrajist qadınların Seneke-Folze şəhərində keçirdikləri I qurultayında o dövrün real vəziyyətinə qarşı qəti çıxışlan göstərmək olar. Qurultayda qadınlarının siyasi və sosial cəhətdən, ailədə, eləcə də din tərəfindən əzilməsinə qarşı sufrajist qadınların uzun illər ərzindəki kövrək, bəzənsə səssiz çağrışlarının nəticəsi olaraq Bəyannamə qəbul olunur. Qadınların azadlığı uğrunda Hərəkatın Böyük Britaniyadakı əsas vəzifələri Londonda (70-ci illərdə) keçirilmiş Milli Konfrans iştirakçıları tərəfindən qəbul olunmuş tələblərdə açıq-aydın görünürdü(əməyə görə bərabər ödənişlər, bərabər təhsil və imkanlar haqqı ailə vəziyyətindən asılı olmayaraq bütün qadınların təcavüzə məruz qalma qorxusundan azad olmaları; kişilərə üstünlük verən və qadınlara qarşı güc tətbiq olunmasını müdafiə edən bütün institutların ləğv edilməsi və s) [4].

XX əsrin başlanğıc mərhələsində “qadınların azad olmasının humanist yolları” ideyası da ortaya çıxdı. Bu fikrin müəllifi, feminist utopiyanm banisi, Ş.P.Gilman belə hesab edirdi ki, mübarizənin əsasında qadınların ictimai prosesləri dərk etməsinin inkişafı durmalı idi. Qadınların azad olmasının bütün əvvəlki ideyalarına qarşı müəllif tamamilə yeni, “sosializm uğrunda qadınların dinc kollektiv çıxışlar” humanist nəzəriyyəsini qoyurdu. Onun utopik “Xyerland” ölkəsində sosializmə, müstəsna olaraq, qadınlar başçılıq etdiyi siyasi rəhbərlik nəticəsində nail olmaq mümkün idi. Cəmiyyətin mərkəzləyici qüvvəsi roluna nə alim, nə hərbçi, nə din xadimi, nə də sənətkar deyil, keçmişlə gələcək arasında birləşdirici ola biləcək Ana irəli çəkilirdi. Gilman qadınların yalnız iqtisadi cəhətdən müstəqil olduqları zaman kişilərlə bərabər olacağına inanırdı... [5].

1970-ci illərdə marksizm, psixoanaliz, strukturalizm, postmoderrnizm kimi cərəyanlarda və fərqli intellektual hərəkatlarda gender probleminə və cinslərarası münasibətlərə dair fikirlərdə ortaq yanaşma müşahidə olunur. Problemin siyasi təməli bu düşüncələrin və fikirlərin ortaq hərəkət nöqtəsini təşkil edirdi-siyasi faktlar və onların fərdlər üzərindəki təsiri. Başqa sözlə, bu dövrdə kişilər və qadınlar arasında güc balansı üzərində analizlər aparılmışdır. ABŞ və Avropada, 1960-cı ildən başlayan feminist hərəkatının 1970-cı illərdə genişlənən ikinci dalğasınını əhatə edən bu ideoloji aktivlik 1980-ci illərdə akademik sahəyə keçdi. ABŞ-da və Qərbi Avropada, 70-ci illərin sonlarına doğru marjinal hala gələn hərəkat, universitetlər və şöbələrdə sosioloqlar, psixoloqlar və antropoloqlar 1980-ci illərin əvvəllərindən qadın araşdırmalarına diqqət yetirərək, qadınların ikinci dərəcəli vəziyyətinin səbəblərini araşdırmaq və bu vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün səyləri ilə akademik sahədə fəal olmağa başladılar. 1990-cı illərə qədər konkret layihələr çərçivəsində təşkilatlanma, mərkəzi və yerli hökumətlərlə qarşılıqlı fəaliyyət kimi yeni hərəkət platformalarının meydana gəldiyi görülür. Bu baxımdan, bu günə qədər aparılan araşdırmalarda qadın problemlərinin dövlət mexanizmi və nəzarəti üzərində olması diqqət çəkir. Hemmings'in fikrincə, beynəlxalq təşkilatlar və qurumlar tərəfindən qadın araşdırmalarının bəzi fondlarla dəstəklənməsi feminizmin akademik təşkilatlanma prosesinə müsbət təsir edən inkişaflardan biridir [6].

1980-ci illərin sonlarına yaxın beynəlxalq münasibətlərə ənənəvi yanaşmalar şübhə altına alındı və feministlər, kişilərin hakim olduğu və gender xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmadığı üçün mövcud nizamı tənqid etdilər. Xüsusilə, realizm nəzəriyyəsinin diqqət mərkəzində olan müharibə, təhlükəsizlik, militarizm kimi məsələlər feminizm nəzəriyyəsinin qadınlar prizmasından müzakirə etdiyi mövzular olmuşdur. Beynəlxalq münasibətlərdə yalnız kişilərin fəaliyyət sahələri hesab olunan “yüksək siyasət” (high politics)-beynəlxalq təhlükəsizlik, dövlət idarəetməsi və hərbi siyasət, qadınların fəaliyyət sahələri hesab edilən “aşağı siyasət” (low politics) çərçivəsində müzakirə edilən ailə problemləri, fərdlərarası münasibətlər, lokal məsələlər ayrıseçkiliyin nümunələrindən idi. Radikal feministlərin realizmdə tənqid etdiyi əsas məsələ qadınlar heç bir zaman beynəlxalq münasibətlərin nüvəsinə qədər enə bilməmiş, beynəlxalq münasibətlərin mərkəzi məsələsinə nə keçmişdə, nə də indi professional səviyyədə ictimai şəkildə töhfələri olmamışdır.

Realizm gender bərabərliyinə nail olmaq üçün antitezisdir: həm müzakirə, həm praktikada, realizmin vasitələri olan müharibə və təhlükəsizlikdə patriarxiya mərkəzi mövqe tutur. Dövlətlər aktyorlardır və fərd az əhəmiyyətidir. Fərd vurğulansa belə qadın fərdinin önə çıxacağına əmin olmaq qeyri-mümkündür.

Beynəlxalq münasibətlərdə feminist yanaşmalardan birincisi liberal feminizmdir. Liberal feministlər bərabərliyi diqqət mərkəzində saxlayıb, qadın və kişilərin eyni qanuni, iqtisadi və sosial hüquqlara sahib olmalarını müdafiə ediblər. Liberal feministlər gender anlayışını beynəlxalq münasibətlərin mərkəzinə qoyublar. Liberal feministlər gender bərabərliyi ilə dövlələrin beynəlxalq aləmdə güc istifadəsi arasında əsaslı bir əlaqənin olduğunu və gender bərabərliyinin artması ilə paralel olaraq dövlətlərin beynəlxalq mübahisələrdə şiddətə əl atmalarının azalacağını iddia ediblər [7].

Digər bir yanaşma marksist feminizmdir. Marksistlərin «sinifsiz bir cəmiyyət» fikri feminist beynəlxalq münasibətlərdə də etibarlıdır. Marksist feministlər sinfə bütövlükdə kişilərlə qadınlar arasında ayrı-seçkilik etmədən baxırlar. Bəzi marksistlər, hətta feministləri cəmiyyəti siniflərə bölməkdə ittiham edir. Ancaq qadınların öz tələblərini vurğulayaraq sinfin bir hissəsi və “xüsusi mülkiyyət və cəmiyyətin sinfi quruluşunun səbəbinin” qadınların diskriminasiyası olduğunu müdafiə edirlər. Marksist feministlər, qadınların ictimai istehsaldan kənarlaşdırıldıqları üçün əzilməyə məhkum olduqlarını vurğulayırlar. Digər bir yanaşma postmodern feminizmdir. Onlar maarifçiliyi kişi mərkəzli olduğuna görə tənqid edir və modernizmə də mənfi reaksiya göstərirlər. Modernist elm an-

layışının neytral və obyektiv deyil, maskulin və subyektiv olduğunu iddia edirlər. Post-kolonial feminizm beynəlxalq münasibətlərdə "mən" və "başqası" ayrıseçkiliyini irqi və mədəni ayrıseçkilikdə olduğu kimi "başqası"nı aşağı görmə xüsusiyyətini sorğulayır. Qərb qadınları ilə inkişaf etməmiş ölkələrin qadınları arasındakı fərqə qarşı çıxırlar. Post-müstəmləkəçi feministlər qərb qadınlarının və üçüncü dünya ölkələrinin qadınlarının təcrübələrinin və imkanlarının eyni olmadığını və qərblilərin qadınları üçüncü dünyada yoxsul, təhsilsiz, cinayətə meylli kimi göstərmələrinin yolverilməz olduğunu bildirirlər.

İnsan inkişafı nəzəriyyəsinin ərsəyə gəlməsində aparıcı rol oynamış Nobel mükafatı laureatı Amartya Sen öz araşdırmalarında gender bərabərsizliyinin cəmiyyətə gətirdiyi ziyanı dəfələrlə qeyd etmişdir. Məsələn, Cənubi Asiyada apardığı tədqiqatlara əsasən A. Sen bir çox bölgələrdə qız uşaqlarının oğlanlarla müqayisədə daha az qida qəbul etdiyini göstərmişdir. Bu hal ailələrin ənənəvi olaraq oğlan uşaqlarına daha böyük dəyər verməsi ilə əlaqədardır. Uşaqlıqda ailədə zəruri qidalanmadan məhrum edilmiş qadınların böyük hissəsi həyat boyu səhhətində müxtəlif problemlərlə rastlaşır və çəkisi qəbul olunmuş tibbi standartlardan aşağı olan körpələr dünyaya gətirirlər. Çəkisi normadan aşağı olan uşaqlar arasında illər sonra ürək xəstəliklərindən zərər çəkənlərin yüksək sayı qadınlara tətbiq olunan sosial məhdudiyyətlərin bioloji reproduktiv funksiya vasitəsi ilə gələcək nəsillərə necə təsir göstərdiyini nümayiş edir. "Gender bərabərsizliyi təkcə qızların və qadınların maraqlarına ziyan vurmur, o həmçinin oğlanlar və kişilərə mənfi təsir göstərir. Bu təsir bioloji əlaqələr (uşaqların zəif qidalanması, böyüklərin kardiovaskulyar xəstəliklərə düçar olması) və sosial əlaqələr (bərabərsizliyin siyasi, ictimai və iqtisadi sahələrə vurduğu ziyan) vasitəsilə həyata keçir." A.Sen həmçinin gender bərabərsizliyinin siyasi, iqtisadi və mədəni kontekstdən asılı olaraq müxtəlif formalar aldığını qeyd edir. "Yaponiyadan Mərakeşə, Özbəkistandan Amerika Birləşmiş Ştatlarına qədər gender bərabərsizliyi dünyanın əksər bölgələrində mövcuddur. Lakin qadınlarla kişilər arasında olan bərabərsizlik bir çox fərqli formalarda özünü büruzə verə bilər. Əslində gender bərabərsizliyi vahid bir fenomen deyil, bir-biri ilə əlaqədə olan problemlər toplusudur" [8].

Çağdaş dövrdə gender münasibətlərinin bir sıra elementləri qadınlardan daha çox, kişilərin durumu və fəaliyyəti ilə bağlıdır. Son illərin bir çox tədqiqatlarında kişi əməyinin istismara məruz qalması, onların hüquqlarının pozulması haqda tez-tez söhbət açılır. Problemin qoyuluşunda ənənəvi-tarixi prinsiplərin iflasa uğraması haqqında iddialar əsaslı yer tutur. "Maskulinlik böhranı" ilə barışmayanlar göstərirlər ki, artıq son bir neçə onillikdə "əsl kişi"lərin rolu "tarix səhnəsindən" az qala silinməkdədir. Kişilərin "gender sinfi" kimi get-gedə zəiflədiyini dilə gətirən həmin baxışların tərəfdarları "əsl kişilərin və əsl kişiliyin" təhlükə qarşısında qaldığını, az qala tarixi faktlarla sübuta yetirməyə cəhd göstərirlər. ABŞ-da 1970-ci ildə meydana gəlmiş "Kişi azadlıq təşkilatı" kişilərin sosial-hüquqi və mədəni-məişət azadlıqlarının cəmiyyət tərəfindən məhdudlaşdırılmasına qarşı çıxaraq öz tesizlərini irəli sürür. "Azad kişilər üçün koalisiya", "Kişilər üçün milli konqress", "Kişi həqiqəti" və s. təşkilatlar kişilərin hüquq və azadlıqlarının qorunması üçün fəallıq göstərir, "maskulinliyin" təhlükə ilə üzləşdiyini göstərirlər [9, s.110].

Bu nəzəriyyə siyasi baxışların inkişafı yolu, qadınların cəmiyyətin sosial-siyasi plüralizm şəraitində davranışı; qadınların iqtisadiyyat haqda düşüncələri və bazar münasibətləri; qadın menecmenti; qadınların siyasi liderliyi; qadınların ictimai rəyi və hakimiyyət institutları; qadınların elektoral davranışı və seçki kompaniyaları; qadın elitası; bazar münasibətlərinə keçid zamanı qadınların sosial müdafiəsi və sosial zəmanətlər kimi məsələləri də araşdırır. Feminizm həm qadın hərəkatının nəzəriyyəsi, həm də istər beynəlxalq miqyasda, istərsə də onların milli və tarixi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq ayrı- ayrı ölkələrdə olan və ya inkişaf edən qadın hərəkatının özüdür.

Nəticə: Maskulin qaydaların hakim olduğu siyasi və diplomatik sistemə daxil olan femin üzvlər də mövcud sistemin qaydalarına uyğunlaşır və o cür davranmağa başlayır. Diplomat

qadınlar sistemdə yer tuta bilmək üçün özlərini "sübut etmək" məcburiyyəti hiss edərək təzyiq altında qalırlar. Maskulin sistemin görünməyən buyruqları qadınları kişilərdən fərqli bir mübarizə və təzyiqlə üz-üzə qoyur. "First lady", "diplomat arvadı" kimi ünvanların hələ də aktuallığını qoruduğu və "cinsiyyətçi təşkilatlar"ın hələ də mövcudluğunu sürdürdüyü bir cəmiyyət üçün gender problemi də var olmağa davam edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əli Abasov,Rəna Mirzəzadə "Genderə giriş" Gender və İnsan Hüququ» Araşdırma Birliyi (GİHAB), Bakı 2004,120 səh.http://elibrary.bsu.az/books_90/N_40.pdf
2. Rəna Mirzəzadə. "Multikulturalizm siyasəti: Din və Gender Dialoqunda". Bakı-»Təknur» 2013, 168 səh.
3. "Gender bərabərliyi və insan inkişafı" https://www.undp.org
4. "Hıstory And Theory of Femınısm"məqaləsi, http://www.gender.cawater-info.net/knowledge_base/rubricator/feminism_e.htm
5. "The Maternal, Feminist Utopias of Charlotte Perkins Gilman" məqaləsi, https://lithub.com/t
6. "Sokaktan Akademiye: Kadın Hareketinin Kurumsallaşma Süreci" elmi məqaləsi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi http://dergisosyalbil.selcuk.edu.tr/susbed/article/view/112/96
7. Uluslararası İlişkilerin Toplumsal Cinsiyeti Feminist Uluslararası İlişkiler Teorisi. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/288744
8. Amartya Sen "Many faces of gender inequality", http://prof.chicanas.com/readings/SenInequality.pdf
9. K.C.Ağayeva "Etika və gender: Sosial-əxlaqi davranışın təhlili",AMEA Fəlsəfə Və Siyasi-Hüququ Tədqiqatlar İnstitutu,Bakı-2007, 196s.

GENDER MƏSƏLƏSİNƏ ELMİ-NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Zeynallı Ayan

XÜLASƏ

Cinsi kimliklər insanları cəmiyyətdə bir sıra rollar oynamağa məcbur edir. Gender rolları tarixən gender stereotiplərinin formalaşmasında istifadə edilmişdir. Gender stereotipləri zamanla çox az dəyişir və bu stereotiplər qadınların siyasi sahədə tez-tez rastlaşdığı bir reallıqdır. Nəticə etibari ilə xarici siyasət, ümumiyyətlə götürdükdə beynəlxalq əlaqələr və qlobal dünya siyasəti maskulin qaydaların ən çox hegemon olduğu sahədir. Genderə aid təsəvvürlər təkcə zaman və məkanla dəyişmir. Eyni cəmiyyətdə insanların "kişilik" və "qadınlıq" xüsusiyyətləri haqqında təsəvvürləri konkret insanın yaşı, sosial mövqeyi, etnik qrupu, dini, ailə statusu və başqa faktorlardan asılı olaraq fərqlənir.

Məqalədə tarixən cəmiyyətdə formalaşmış cinsi kimlik fərqliliyinə elmi yanaşmalar araşdırılır və gender problemlərinin yaranması qısa təhlil olunur.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ГЕНДЕРНОМУ ВОПРОСУ

Зейналлы Аян

АННОТАЦИЯ

Гендерная идентичность заставляет людей играть ряд ролей в обществе. Гендерные роли исторически использовались для формирования гендерных стереотипов. Гендерные стереотипы очень мало меняются с течением времени, и эти стереотипы являются реальностью, с которой женщины часто сталкиваются в политической сфере. В результате внешняя политика, международные отношения и глобальная политика являются наиболее гегемонистскими из мужских правил. Гендерные представления не меняются только со временем и местом. В одном и том же обществе восприятие людьми «мужских» и «женских» качеств отличается в зависимости от возраста конкретного человека, его социального статуса, этнической группы, религии, семейного положения и других факторов.

В статье рассматриваются научные подходы к различиям исторически сформировавшейся гендерной идентичности и дается краткий анализ гендерных проблем.

SCIENTIFIC-THEORETICAL APPROACHES TO GENDER ISSUE

Zeynalli Ayan

SUMMARY

Gender identities force people to play a number of roles in society. Gender roles have historically been used in the formation of gender stereotypes. Gender stereotypes change very little over time, and these stereotypes are a reality that women often encounter in the political sphere. As a result, foreign policy, generally speaking, international relations and global world politics are the areas where masculine rules are the most hegemonic. Gender perceptions do not change only with time and place. In the same society, people’s perceptions of “masculinity” and “femininity” characteristics depend on a specific person’s age, social position, ethnic group, religion, family status, and other factors.

The article examines scientific approaches to gender identity differences historically formed in society and briefly analyzes the emergence of gender problems.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ İQTİSADİ MƏNAFEYİNİN QORUNMASINDA GÖMRÜK-TARİF SİYASƏTİNİN ROLU

i.e.d., prof., Vahid Abbasov
Şükürov Ataxan İbədulla oğlu
BDU ll kurs magistrantı
ataxansukurov.@gmail.com

Açar sözlər: gömrük-tarif siyasəti, iqtisadi təhlükəsizlik, gömrük yoxlaması, gömrük nəzarəti
Keywords: таможенно-тарифная политика, экономическая безопасность, таможенный досмотр, таможенный контроль
Ключевые слова: customs-tariff policy, economic security, customs inspection, customs supervision

Giriş. Geniş mənada iqtisadi təhlükəsizlik insanların öz ehtiyaclarını ardıcıl şəkildə ödəmək qabiliyyətidir. İqtisadi təhlükəsizlik iqtisadiyyata dövlət nəzarətilə qorunur.

Ölkənin müstəqilliyinin davamlılığı, iqtisadi sabitliyin və cəmiyyətin səmərəli fəaliyyətinin mühüm şərti iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsidir. Azərbaycan iqtisadiyyatının qloballaşma prosesinə qoşulması, milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etməsi müsbət cəhətlərlə yanaşı bir sıra çətinliklər də yaradır.

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkədəki siyasi sabitliyin olmaması onun bütün sahələrinə mənfi təsir göstərdi. Müharibə şəraiti isə ölkə iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşuna (xüsusilə xarici investisiya qoyuluşuna) əngəl törədirdi. Siyasi sabitliyin əldə olunması, atəşkəsin elan olunması və "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması ölkəyə xarici investorlar cəlb etdi.

İqtisadi təhlükəsizliyin qorunmasında gömrük-tarif siyasəti əsas rol oynayır. Gömrük xidmətinin təmin olunması iqtisadi təhlükəsizlik üçün əsas şərtdir. Ölkədə qaçaqmalçılığın, qadağan olunmuş malların ölkəyə gətirilməsi və ölkədən çıxarılmasının qarşısının alınması iqtisadi təhlükəsizliyin qarşısının alınması ilə yanaşı eyni zamanda milli təhlükəsizliyin də qorunmasında çox böyük rol oynayır.

Dövlət gömrük tarif siyasətinin iqtisadi və hüquqi metodları ilə xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinə nəzarət edir. Təsərrüfat fəaliyyətinin yeni dövlət nəzarəti xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində büdcənin doldurulma mənbəyi kimi ona mane olmamalıdır, əksinə xarici ticarətin inkişafına təkan verməlidir.

Həll üsullar

İqtisadi təhlükəsizlik anlayışı ümumi və geniş məhfumdur. Bu anlayış iki sahənin iqtisadi nəzəriyyə və politologiya ilə əlaqədə olan kateqoriyadır. İqtisadi təhlükəsizlik anlayışı özündə iqtisadi asılılıq, sabitlik, iqtisadi təzyiq, iqtosadi suverenlik, iqtisadi təxribat və digər kateqoriyaları özündə birləşdirir (N.Məmmədov, M.Bərxudarov «İqtisadi təhlükəsizlik» Bakı 2006, səh.108).

Müasir dövrdə iqtisadi təhlükəsizlik hər bir ölkə üçün vacib məsələdir. Demək olar ki, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi milli təhlükəsizliyin ən başlıcaca fəaliyyət istiqamətləri kimi xarakterizə edilir.

İqtisadi təhlükəsizliyin qorunmasında gömrük nəzarəti eyni zamanda ölkənin milli təhlükəsizliyinin də qorunmasında böyük rol oynayır. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi onun milli təhlükəsizliyinin çox vacib tərkib hissəsidir.

Gömrük tarifi anlayışına gəkdikdə isə gömrük tarifi- gömrük sərhəddindənkeçirilən mallara tətbiq edilən və xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturasına uyğun olaraq sistem-

ləşdirilmiş gömrük rüsumu dərəcələrinin məcmusudur (Azərbaycan Respublikasının Gömrük məcəlləsi).

İqtisadi təhlükəsizliyin qorunmasında gömrük-tarif siyasəti əsas rol oynayır.Gömrük xidmətinin təmin olunması iqtisadi təhlükəsizlik üçün əsas şərtdir. Ölkədə qaçaqmalçılığın, qadağan olunmuş malların ölkəyə gətirilməsi və s. Iqtisadi təhlükəsizliyin qorunmasi ilə yanaşıeyni zamanda milli təhlükəsizliyin də qorunmasında çox böyük rol oynayır.

Müasir dövrdə, gömrük orqanlarının fəaliyyəti, onun istiqamətlərindən asılı olmayaraq, dövlət maraqlarını qorumağa yönəldilmişdir və hətta xarici ticarətin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılması vəzifəsi milli təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədilə xarici ticarətə nəzarət və müəyyən bir dövlət iradəsini nəzərdə tutur. Gömrük qanunvericiliyi, şübhəsiz ki, nəinki dövlətin iqtisadi sabitliyini təmin etməyə, hətta bütövlükdə suverenliyin qorunmasına da yönəldilmişdir. (Г.В.Матвиенко 2016 cı il səh 350).

Dövlətin daxili və xarici siyasətini əhatə etməklə gömrük siyasəti – Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisində gömrük nəzarəti və mal dövriyyəsinin səmərəli tənzimlənməsi, daxili bazarın qorunması milli iqtisadiyyatın stimullaşdırılması və dövlətin iqtisadi vəzifələrinin yerinə yetirilməsi və beynəlxalq normalara uyğun gömrük işinin həyata keçirilməsidir. İqtisadi təhlükəsizliyin qorunmasının həyata keçirilməsində gömrük xidməti gömrük siyasəti üçün başlıca zəmindir. Lakin gömrük tənzimlənməsində yalnız gömrük orqanlarının fəaliyyətilə məhdudlaşdırmaq doğru deyil. Bu işdə hakimiyyətin hər üç qanadı(qanunvericilik, icra və məhkəmə) iştirak etməlidir(E.Quliyev, İ.Mehrəliyev "Gömrük işinin təşkili" Bakı -2012, səh.69)

Yerli sahibkarlığa dəstək məqsədilə proteksionizm siyasətinin həyata keçirilməsində məhz gömrük-tarif siyasətinin rolunu qeyd etmək olduqca zəruridir. Beləki proteksionist siyasət yürüdən ölkələr iqtisadi siyasəti idxal olunan mallara görə tariflər, idxal kvotaları və başqa bir sıra dövlət tənzimləmələri ilə digər ölkələrdən idxalın məhdudlaşdırılmasına yönəlmiş şəkildə həyata keçirir. Bununla ölkənin xarici iqtisadi asılılığı azalır, ticarət müsbət saldoda davam edir.

Malların daxili və xarici bazarda süni surətdə endirilməsi, orta pərakəndə qiymətlərdən aşağı, bəzən isə maya dəyərindən aşağı satılması da iqtisadi təhlükəsizliyə mane olur. Belə fəaliyyət dempinq (ingilis dumping-azalma sözündəndir) adlanır. Dempinq bazara müdaxilə etmək, orada yer tutmaq, rəqibləri sıxışdırıb çıxarmaq məqsədilə həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında iqtisadi maraqların müdafiəsi məqsədi ilə yerli istehsal sahəsinə zərər vuran və ya zərər vurma təhlükəsi yaradan dempinqli, subsidiyalaşdırılmış və ya artmış idxala qarşı antidempinq, kompensasiya və mühafizə tədbirlərinin tətbiqi qaydalarını tənzimləmək məqsədilə «Antidempinq, kompensasiya və mühafizə tədbirləri» haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edilmişdir (https://e-qanun.az/framework/33306).

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkənin təhlükəsizliyinin qorunması məqsədilə dövlət Xarici iqtisadi fəaliyyətin (XİF) tənzimlənməsini həyata keçirir. XİF-in dövlət tənzimlənməsi konkret şəraitdən asılı olaraq müxtəlif metodlarla həyata keçirilməklə- iqtisadi və inzibati, tarif və qeyri-tarif metodlarına bölünür(İ.Mehrəliyev, Ə.Abduləzimov»Gömrük faliyyətinin iqtisadiyyatı» Bakı 2008, səh.71)

Tarif metodları XİF-in tənzimlənməsində əsas və həlledici rol oynayır.Tarif tənzimlənməsi əsasən daxili bazarın xarici rəqabətdən mühafizəsinə yönəldilmişdir və burada idxal rüsumları həlledici rol oynayır. İxrac rqsumlarının tətbiq olunmamasının səbəbi isə beynəlxalq ticarətdə məqsədəuyğun hesab edilmir(K.F.Heydərov, T.T.İbrahimov "Gömrük işi - iqtisadi suverenlik və təhlükəsizlik" Bakı-1999, səh.46). Çünki, ixrac rüsumu sahibkarlığın inkişafına mane olur. Xarici iqtisadi asılılıq isə güclənir.

Gömrük yoxlaması, yoxlanılan şəxsin (xarici ticarət sahəsində və ya ümumilikdə) maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətinə təsir edən bir yoxlama növüdür. Gömrük yoxlaması aşağıdakı yoxlanılacaq şəxslərlə münasibətdə aparılır:

• Deklerant (bəyannaməçi);

• Gömrük nümayəndəsi;

• Daşıyıcı, o cümlədən gömrük daşıyıcısı;

• Buraxıldıqdan sonra mallara səlahiyyət verən şəxs və ya onun nümayəndəsi;

• Səlahiyyətli iqtisadi operator;

• Gömrüksüz ticarət mağazası, gömrük və digər anbarların sahibləri;

• Tabeliyində olan və ya saxladığı malların qeyri-qanuni hərəkəti barəsində informasiyaya malik olan şəxs;

• Müvafiq gömrük proseduru altında yerləşdirilən mallarla əməliyyatlarda birbaşa və ya dolayısı ilə əlaqəli digər şəxslər. Gömrük yoxlaması zamanı təqdim olunmuş sənədlərdə və gömrük orqanında saxlanılan digər məlumatlarda göstərilən informasiyalar faktura və qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada əldə edilmiş digər məlumatlarla mühasibat uçotu və hesabat məlumatları əsasında müqayisə edilir. (Г.В.Матвиенко 1995 səh 165).

Gömrük yoxlanmasının, həmçinin nəzarət altında olan şəxslərin səbəblərindən asılı olaraq, gömrük orqanları aşağıdakıları yoxlayır:

• Malların gömrük proseduru altında yerləşdirilməsi faktları (gömrük sərhədindən malların hərəkətinin qanuniliyinin yoxlanılması);

• Gömrük bəyannaməsində və digər sənədlərdə göstərilən məlumatların dəqiqliyi (deklarantların, gömrük orqanlarının nümayəndələrinin yoxlanılması);

• Şərti olaraq buraxılmış malların istifadəsi və xaric edilməsinə dair məhdudiyyətlərə uyğunluq (gömrük rüsumları və vergilərinin ödənilməsi üzrə nəzərdə tutulmuş güzəştlərin təqdim olunması ilə buraxılmış malların və deklerantların yoxlanılması);

• Gömrük sahəsində fəaliyyətin tələblərinə əməl edilməsi;

• Malların sərbəst buraxılmasından sonra qüvvədə olan gömrük prosedurlarının şərtlərinə uyğunluq Azərbaycanda qəbul olunmuş qərarlar, sərəncamlar əsasında milli təhlükəsizlik ən üst səviyyədə qorunur. Bu işdə gömrük siyasəti ən vacib istiqamətlərdən biridir.

Yuxarıda sadalanmış proseslər gömrük işi bağlı fəaliyyətdə reallaşdırılaraq, ölkənin milli və iqtisadi təhlükəsizliyində önəmli rol oynayır. (Анисимов Е.Г, 2015).

Gömrük tarifinin tətbiq edilməsində əsas məqsədlər aşağıdakılardır:

● idxalın əmtəə strukturunu tənzimləmək;

●malların Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilməsinin və bu ərazidən aparılmasının, habelə valyuta gəlirlərinin və xərclərinin əlverişli nisbətini təmin etmək;

● Azərbaycan Respublikasında malların istehsal və istehlak strukturunda mütərəqqi dəyişikliklər üçün şərait yaratmaq;

●Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatını xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorumaq;

● Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasına şərait yaratmaq("Gömrük tarifi" haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu, maddə 2.1, İlham Əliyev - Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Bakı şəhəri, 13 iyun 2013-cü il,№ 687-IVQ).

Nəticə. Tədqiqat işinin nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, cari və gələcək inkişaf üçün Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyi və iqtisadi mənafeyinin qorunması çərçivəsində reallaşdırılmış tədbirləri qənaətbəxş olaraq qiymətləndirmək mümkündür. Respublikamızda iqtisadi əlaqələrin doğru istiqamətləndirilməsi milli iqtisadiyyatın inkişafının sürətlənməsinə gətirib çıxaracaqdır. Hamıya yaxşı məlumdur ki, davamlı və tarazlı inkişaf sisteminin fəaliyyət göstərə bilməsi üçün elmi əsaslandırılmış real strategiya və güclü siyasi iradə zəruridir.İqtisadi təhlükəsizliyin qorunmasında gömrük-tarif siyasəti mühüm rol oynayır. Habelə dövlət gömrük tarif siyasətinin iqtisadi və hüquqi metodları ilə xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinə nəzarət edir.

Respublikamızda xarici iqtisadi əlaqələrin düzgün aparılması və onun inkişafı ölkənin makroiqtisadi göstəricilərinin dinamik artımı dövlətin siyasi, iqtisadi, mədəni və sosial əlaqələrinin düzgün istiqamətləndirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Aparılan araşdırmalar nəticəsində Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyi və iqtisadi mənafeyinin qorunması və gömrük-tarif siyasənin tənzimlənməsi sahəsində yeni inkişaf mexanizmlərinin ətraflı təhlil olunması və təkmilləşdirilməsi tədbirləri davam etdirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi, Ə.Heydərov, F.Məmmədov. "Xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük-tarif tənzimlənməsi", Bakı: 2022
2. «Fiziki şəxslər tərəfindən istehsal və kommersiya məqsədləri üçün nəzərdə tutulmayan malların Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilməsi Qaydaları» haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 31 may tarixli 105 nömrəli qərarı, (elektron resurs) http://customs.gov.az/az/nkq105.html
3. Antidempinq, kompensasiya və mühafizə tədbirləri haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu // https://e-qanun.az/framework/33306
4. Azərbaycan Respublikasının Gömrük məcəlləsi // https://www.e-qanun.az/framework/46957
5. Selenyum U. "Gümrük İşlemleri ve Vergilendirme", Bursa, 2012, 350 s.
6. Yetişen Ö. "Küreselleşme Bağlamında E-Ticaret, Özellikle Telekomünikasyonda" Gümrük ve Ticaret Bağlanzı Gümrükler Genel Müdürlüğü, Uzmanlık Tezi, Ankara, 2008, 269 s.
7. Yaşıl Dəhliz buraxılış sistemi // https://customs.gov.az/az/sahibkarlar-ucun/green-corridor
8. Барабин, В. В. Экономическая безопасность государства / В. В. Барабин — М., 2001.— 605 с.

İnternet resursları

9. https://customs.gov.az/
10. https://www.e-qanun.az/

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ İQTİSADİ MƏNAFEYİNİN QORUNMASINDA GÖMRÜK-TARİF SİYASƏTİNİN ROLU

Şükürov Ataxan

XÜLASƏ

Müasir durumda qloballaşma prosesi, milli iqtisadiyyatın inteqrasiyası və sosial-iqtisadi əlaqələrin inteqrasiyası sürətlənmişdir. Belə ki, əmtəə və xidmətlərin alıcılıq qabiliyyətinin artması dünya ölkələri arasında qarşılıqlı əlaqələri gücləndirmiş və dərinləşdirmişdir. Qeyd edə bilərik ki, iqtisadi təhlükəsizlik və gömrük- tarif siyasətinin doğru istiqamətləndirilməsi mexanizmi ölkə iqtisadiyyatının davamlı və tarazlı olmasına müsbət təsir göstərmək imkanına malikdir. Azərbaycan Respublikasında hazırki gömrük- tarif siyasətinin inkişaf tendensiyası və dövlət tənzimlənmə mexanizmi daha da müasirləşdirməni və şaxələndirməni şərtləndirir. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyi və iqtisadi mənafeyinin qorunmasında gömrük-tarif siyasəti iqtisadi inkişafın tənzimlənməsi, habelə bundan sonrakı dövr üçün doğru və optimal istiqamətlərin təşkili, həmçinin təkmilləşdirilməsi məsələləri üzərində tədbirləri zəruri edir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Respublikamızda iqtisadi təhlükəsizlik və iqtisadi mənafeyinin qorunması naminə

gömrük-tarif siyasəti üzrə icra olunan inkişaf strategiyası nə qədər çətin və məsuliyyətli iş olsa da, həll edilməsi və kompleks tənzimlənməsi bir o qədər zəruri bir məsələdir.

РОЛЬ ТАМОЖЕННО-ТАРИФНОЙ ПОЛИТИКИ В ЗАЩИТЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ И ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИНТЕРЕСОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Шукуров Атахан

АННОТАЦИЯ

В современной ситуации ускорились процессы глобализации, интеграции национальной экономики и интеграции социально-экономических отношений. Повышение покупательной способности товаров и услуг укрепило и углубило взаимоотношения между странами мира. Можно отметить, что механизм экономической безопасности и направленность таможенно-тарифной политики способны оказать положительное влияние на устойчивую и сбалансированную экономику страны. Тенденции развития действующей таможенно-тарифной политики и механизма государственного регулирования в Азербайджанской Республике требуют дальнейшей модернизации и диверсификации. В целях защиты экономической безопасности и экономических интересов Азербайджанской Республики таможенно-тарифная политика требует действий по вопросам регулирования экономического развития, а также организации и совершенствования правильных и оптимальных направлений на последующий период. Также необходимо учитывать, что в интересах экономической безопасности и защиты экономических интересов в нашей Республике стратегия развития таможенно-тарифной политики столь же сложна и ответственна, как и ее решение и комплексное регулирование.

THE ROLE OF CUSTOMS-TARIFF POLICY IN PROTECTING THE ECONOMIC SECURITY AND ECONOMIC INTERESTS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Shukurov Atakhan

SUMMARY

In the modern situation, the globalization process, the integration of the national economy and the integration of socio-economic relations have accelerated. Thus, the increase in the purchasing power of goods and services has strengthened and deepened the mutual relations between the countries of the world. We can note that the mechanism of economic security and customs-tariff policy direction has the ability to have a positive effect on the sustainable and balanced economy of the country. The development trend of the current customs-tariff policy and the state regulation mechanism in the Republic of Azerbaijan require further modernization and diversification. In order to protect the economic security and economic interests of the Republic of Azerbaijan, the customs and tariff policy requires actions on the issues of regulation of economic development, as well as the organization and improvement of the right and optimal directions for the next period. It is also necessary to take into account that, for the sake of economic security and protection of economic interests in our Republic, the development strategy of the customs-tariff policy is as difficult and responsible as it is to solve and comprehensively regulate it.

SİYASİ MODERNLƏŞMƏNİN FORMALARI VƏ İNKIŞAFI

Ələddinov Zahir
BDU-nun II kurs magistrantı
zahir.aladdinov@gmail.com

Açar sözlər: Modernləşmə, siyasi modernləşmə, qərb siyasəti, siyasi modernləşmənin tarixi.
Ключевые слова: Модернизация, политическая модернизация, западная политика, история политической модернизации.
Keywords: Modernization, political modernization, western politics, history of political modernization.

Modernizm anlayışı həm ümumi, həm də sosial müstəvidə nəzərdən keçirildikdə, o, "Maarifçilik prinsipləri"ni əsas götürən sosial layihənin adı kimi meydana çıxdı. Maarifçilik düşüncəsi isə insan şüurunu ilahi zehnə, elmi ilahiyyat anlayışına eləcə də, biliyi xalis inanca qarşı yönəldən bir sistemdir. İmmanuel Kantın sözləri ilə desək, Maarifləndirmə fərdin başqalarının idarəçiliyinə ehtiyac duymadan yetkinlik yaşına çatması və ağlından istifadə edə bilməsi deməkdir. "Modernus" sözü latın dilində "hal-hazırda" mənasını verən "Modo" sözündəndir. Latın dilində "modern" sözünün ilk dəfə "Modernus" kimi istifadə edilməsi Xristian dünyasını Roma və Paqan keçmişindən ayırmaq üçün V əsrdə olmuşdur [1, s. 87]. Başqa sözlə desək, zaman anlayışı kimi ifadə olunan "modernus" əvvəlcə qədim və əks anlayış kimi irəli sürülüb [4, s. 61].

Digər tərəfdən, Maks Veberə görə modernizm əslində şərq cəmiyyətlərinin problemidir. Çünki şərq cəmiyyətlərinin etməli olduğu şey Qərbli olmağı bacarmaqdır. Bundan əlavə, bu dövrdə müasirliyin əhəmiyyətini vurğulamaq üçün müasirliyə nail olmaq tarixin tələbi kimi ifadə edilir. Ona görə də modernləşmə anlayışı qərbləşmə ilə eyni mənada işlədilir. Bundan əlavə, modernizm özünü keçmişin yerində tutduğundan, yaratdığı yeni dünyada bugünkü fərdin və cəmiyyətin strukturunu quran, adət, ənənə, vərdişlərdən asılı olmayan cəmiyyət yaradan sosial prosesdir [2, s. 27].

18-ci əsrdə Jurgen Habermas tərəfindən irəli sürülən modernizm layihəsi maarifçi mütəfəkkirlərin ümumbəşəri əxlaq, hüquq, incəsənət və obyektiv elmlə bağlı ortaya qoyduğu fikirlərdən ibarətdir. Bu düşüncə ilə Habermas modernizmi müsbət baxımdan şərh edərək, yaradıcı və azad işləyən fərdlərin yaratdığı biliklərin gündəlik həyatı zənginləşdirmək və bəşəriyyətin azadlığı üçün istifadə edildiyini ifadə etmişdir [3, s. 31-44].

Başqa nöqteyi-nəzərdən modernizm amansız kilsə zülmünə refleksiv reaksiya kimi ortaya çıxır. Tarixi prosesə nəzər saldıqda Maarifçilik ideyası öz yerini modernləşmənin siyasi hissəsini təşkil edən Fransız inqilabına buraxmışdır. Fransız inqilabının başlanması ilə şüurlu və iradəli şəkildə qurulan yeni libertar cəmiyyət sinfi feodal cəmiyyətinin sonu oldu. Bundan əlavə, müasirliyin mühüm bir hissəsi olan milli dövlət quruldu və İnqilabın yeni ideologiyasının yaşanmasına imkan verdi.

Modernizm çox mürəkkəb proses olub, mütəfəkkirlər tərəfindən birmənalı qarşılanmamışdır. Karl Marks modernizmə bir çox tənqidi fikirlər gətirmiş bir mütəfəkkirdir. O hesab edirdi ki, yaranmaqda olan müasir kapitalizmin əsas xarakteri əməyin alınıb satılan əmtəəyə çevrilməsidir. Müasir cəmiyyətlərdə kapitalizmdən sonra yaranan istehsal münasibətləri ictimai quruluşa mənfi təsir göstərmişdir. Bundan əlavə, bu istehsal münasibətləri kapitalizm səbəbindən yaranmışdır. Marksın fikrincə, istehsal vasitələrinə sahiblik həm istehsal üsullarına, həm də insanlara mənfi təsir göstərir [5, s. 67].

Avropada 19-cu əsrdən etibarən formalaşmağa başlayan "modern" adlı dövr dörd yüz ildir özünü formalaşdırmaqla yanaşı, eyni zamanda dünyanı da özünə uyğun formada dəyişdirir. Modernizasiya deyilən bu strukturlaşma 15 yüz illik ənənəni, inanc tərzini, mədəniy-

yəti, ictimai həyatı, siyasi quruluşu, istehsal və istehlak münasibətlərini və hər şeyi bütövlükdə, onu yaradan coğrafiyada meydana gətirmişdir.

Bu anlayışların nəzəri əsasını C.Lokk, A.Smit, F.Toennis, M.Veber, T.Parsons və başqa alimlərin irsi qoymuşdur. Siyasi modernləşmə nəzəriyyəsinin inkişafında iki əsas mərhələ var: 1) 1950-1960-cı illərdə. 20-ci əsr modernləşmə qərbləşmə kimi başa düşülürdü, yəni. həyatın bütün sahələrində Qərb prinsiplərinin sadə surətdə inkişafı və yayılması. Bu, mahiyyətcə "inkişaf etmək" forması idi. Qərb ölkələrinin və Amerikanın idarəetmə və istehlak standartları sahəsində nüfuzu danılmaz olduğundan, bu standartlar ənənəvi dövlətdən müasir dövlətə keçidi həyata keçirən ölkələrə tətbiq olundu. Siyasi dəyərləri və təsisatları (parlament, çoxpartiyalı sistem, ümumi alternativ seçkilər, hakimiyyət bölgüsü, siyasi azadlıq və s.) süni surətdə təsdiqləməklə mühüm iqtisadi yardım göstərilsə də, gözlənilən nəticəni əldə etmək mümkün olmadı.

2) 1970-1990-cı illərdə modernləşmə və inkişaf arasındakı əlaqə yenidən nəzərdən keçirildi. Modernləşmə bir şərt kimi deyil, inkişafın bir funksiyası kimi görünməyə başladı.

Siyasi modernləşmə bir çox politoloqlar tərəfindən cəmiyyətin ənənəvi siyasi sistemdən müasir sistemə - sənaye və ya postindustrial sistemə keçid prosesi kimi müəyyən edilir. Bu modernləşmə 1950-1960-cı illərdə Qərbin müstəmləkə asılılığından xilas olmuş ölkələrlə bağlı siyasətini əsaslandırmaq üçün formalaşıb. Bu dövrdə "modernləşmə" termini "eyni zamanda həm sosial transformasiyaların mərhələsini (vəziyyətini), həm də müasir cəmiyyətlərə keçid prosesini nəzərdə tuturdu.

O.Kont, Q.Spenser, M.Veber, E.Dürkheim, F.Tennisin sosioloji konsepsiyaları və onların sosial inkişaf problemlərinə yanaşmaları modernləşmə nəzəriyyəsinin metodoloji əsası oldu.

Mühafizəkar politoloqlar (S.Hantinqton, H.Lindts, T.Tsuratani və s.) modernləşmə dövründə böyük təhlükəni onda görürlər ki, siyasi iştirakın artımı kütlələrin bu cür hadisələrə hazırlığının mövcud real səviyyəsini keçə bilə. Onlar modernləşmə təhlükəsini siyasi qeyri-sabitlikdə görürlər, ilk növbədə güclü siyasi institutların yaradılmasını təklif edirdilər. Eyni zamanda, alimlər demokratik dəyərləri inkar etmir və siyasi modernləşmənin son məqsədləri ilə bağlı liberallarla oxşar fikirlərə malikdirlər.

Liberal politoloqlar (Q.Almond, R.Dahl, L.Pai və başqaları) hesab edirlər ki, uğurlu siyasi modernləşmə üçün xalqı təmsilçi demokratiya institutlarının fəaliyyətinə geniş şəkildə cəlb etmək və siyasi elitaların azad rəqabəti üçün şərait yaratmaq lazımdır.

Amerikalı politoloq R.Dahl liberal yanaşmaya uyğun olaraq poliarxiya nəzəriyyəsini irəli sürdü. O, siyasi plüralizmin prioritetliyini və demokratik təsisatların öz muxtariyyətlərini itirmədən qrupların və fərdlərin maraqlarını uyğunlaşdırmaq imkanlarını vurğulayır. Poliarxiyada əsas prinsip hakimiyyətin təmsilçiliyidir. Bu, seçki yolu ilə həyata keçirilir.

Siyasi modernləşmə prosesinin ən mühüm komponenti avtoritarizmdən (totalitarizm) demokratiyaya (demokratik tranzit) keçiddir. Amerikalı politoloq S.Hantinqton demokratik keçidin klassikləşmiş üç modelinin adını çəkir: klassik xətti model (İsveç, Böyük Britaniya); Tsiklik model (Asiya, Afrika və Latın Amerikasının bir çox ölkələrində); dialektik model (Yunanıstan, Portuqaliya, İspaniya).

Siyasi modernləşmə nəzəriyyəsində fundamental kateqoriyalardan biri səmərələşdirmə kateqoriyasıdır, çünki o, siyasi tranzitin sistem miqyaslı xassələrini xarakterizə edir (burada: siyasi institutların fəaliyyətinin diferensiallaşdırılması və qiymətləndirilməsi; milli inteqrasiya; sosial səfərbərlik).

Siyasi modernləşmə prosesində iqtisadi siyasət bütün sosial qrupların maraqlarının tarazlığına əsaslanmalıdır.

Siyasi modernləşmənin siyasi sistemin dəyişdirilməsi prosesi kimi ən dolğun təsvirini yerli politoloq K.S. Hacıyev və israilli alim Ş.Eyzenştadt vermişdir

- siyasi rolların və institutların yüksək ixtisaslaşması ilə fərqlənmiş siyasi strukturun təşkili;
- müxtəlif funksional sahələrə siyasi təsir göstərən rəqabət aparan siyasi təşkilatların yaradılması;

- siyasi sistemin sosial məqsədlərin yeni modellərinə uğurla uyğunlaşmaq qabiliyyətinin daha da artırılması, həm resurslara nəzarəti, həm də əhali ilə hökumət arasında səmərəli dialoq kanallarını təmin edə bilən yeni tipli institutların yaradılması;
- ölkədə qərəzsiz qanunvericilik sisteminin, münaqişələrin həlli üçün siyasi və hüquqi texnologiyaların təmin edilməsi;
- sosial səfərbərlik
- ölkədə hökumət funksiyalarının böyük mərkəzləşdirilməsi ilə rasional siyasi bürokratiyanın yaradılması;
- müxalif siyasi partiyaların fəaliyyətinə, könüllü birliklərin və azad mətbuatın məcburi mövcudluğuna təminatların təmin edilməsi;
- ənənəvi elitaların rolunun azaldılması, onların legitimləşdirilməsi və ya müasirləşənlərlə əvəzlənməsi;
– siyasi sistemin müxtəlif sosial qrupların tələb və iddialarını toplamaq, ölkədə münaqişələrin həllinin institusionallaşdırılması üçün siyasi və hüquqi mexanizmlər yaratmaq qabiliyyətinin formalaşdırılması.

ƏDƏBİYYAT

1. Bogason, P. *Public administration and the unspeakable: Postmodernism as an academic trail of the 1990s.* Roskilde, Denmark: Roskilde University, Department of Social Science, 1999, 200 p.
2. Giddens, A., Pierson Ch. Modernliği Anlamlandırmak, Alfa Yayınları, 2001, 250 s.
3. Jurgen, H. Three normative models of democracy, 1994, 10 p.
4. Therborn, G. Dialectics of Modernity: On Critical Theory and the Legacy of Twentieth-Century Marxism. New Left Review, Issue 215, 1999, 59 p.

SİYASİ MODERNLƏŞMƏNİN FORMALARI VƏ İNKIŞAFI

Ələddinov Zahir

XÜLASƏ

Modernləşmə sosial orqanizmin müxtəlif səviyyələrində eyni vaxtda çoxlu dəyişiklikləri əhatə edən hərtərəfli proses kimi xarakterizə olunur. İnkişafından geri qalan cəmiyyətlər üçün modernləşmə mahiyyətcə daha inkişaf etmiş ölkələrdən nümunələrin, malların və texnologiyaların imitasiya və transplantasiyası formasında olur. Beləliklə, müxtəlif mədəniyyətlər və cəmiyyətlər arasında ünsiyyət və təmas modernləşmənin vacib ilkin şərtlərinə çevrilir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin liderləri çox vaxt modernləşmənin generatorları kimi çıxış edir, cəmiyyəti müasir inkişaf etmiş ölkələrə çevirməyə yönəlmiş planlar irəli sürür və müvafiq siyasət yürüdürlər. Baxmayaraq ki, Avropada XVIII-XIX əsrlərdə. modernləşməyə səbəb olan sənayeləşmə idi, müasir şəraitdə sənayeləşmə həmişə modernləşmədə həlledici amil kimi çıxış etmir. Məsələn, bir çox Afrika və Asiya ölkələrində modernləşmə prosesləri xalqların "təşəkkül tapması" və müasir siyasi sistemlərin inkişafı ilə başladı. Belə hallarda transformasiyaların məqsədi sosial quruluşun "modernləşdirilməsi" və təhsil sistemi vasitəsilə yeni norma və dəyərlərin yayılması idi; sənayenin inkişafı bu prosesləri izləyə bilərdi. Bəzi nəzəriyyəçilər modernləşməni insan biliklərinin genişləndirilməsi və insanların ətraf mühitə nəzarəti həyata keçirmək imkanları baxımından təsvir edirlər. Bu məqalədə modernləşmə nəzəriyyələri, siyasi modernləşmənin inkişaf tarixi, nəzəriyyəsindən bəhs edilir.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ТИПЫ И ЭВОЛЮЦИОННАЯ ДИНАМИКА ПОЛИТИЧЕСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ

Аладдинов Захир

АННОТАЦИЯ

Модернизация характеризуется как комплексный процесс, включающий множество одновременных изменений на разных уровнях общественного организма. Для слаборазвитых обществ модернизация по существу принимает форму имитации и трансплантации моделей, товаров и технологий из более развитых стран. Таким образом, общение и контакт между различными культурами и обществами становятся важными предпосылками модернизации. Лидеры развивающихся стран часто выступают генераторами модернизации, выдвигая планы и реализуя политику, направленную на преобразование общества в современные развитые страны. Хотя в Европе в 18-19 вв. именно индустриализация привела к модернизации, индустриализация в современных условиях не всегда выступает решающим фактором модернизации. Например, во многих странах Африки и Азии процессы модернизации начались с «становления» наций и развития современных политических систем. В таких случаях целью преобразований была «модернизация» социальной структуры и распространение новых норм и ценностей через систему образования; промышленное развитие могло следовать за этими процессами. Некоторые теоретики описывают модернизацию с точки зрения расширения человеческих знаний и способности людей контролировать окружающую среду. В данной статье рассматриваются теории модернизации, история и теория развития политической модернизации.

HISTORICAL TYPES AND EVOLUTIONARY DYNAMICS OF POLITICAL MODERNIZATION

Aladdinov Zahir

SUMMARY

Modernization is characterized as a comprehensive process involving many simultaneous changes at different levels of the social organism. For underdeveloped societies, modernization essentially takes the form of imitation and transplantation of models, goods, and technologies from more developed countries. Thus, communication and contact between different cultures and societies become important prerequisites for modernization. Leaders of developing countries often act as generators of modernization, putting forward plans and implementing policies aimed at transforming society into modern developed countries. Although in Europe in the 18th and 19th centuries. it was industrialization that led to modernization, industrialization in modern conditions does not always act as a decisive factor in modernization. For example, in many African and Asian countries, the processes of modernization began with the "establishment" of nations and the development of modern political systems. In such cases, the purpose of the transformations was to "modernize" the social structure and spread new norms and values through the educational system; industrial development could follow these processes. Some theorists describe modernization in terms of the expansion of human knowledge and the ability of humans to exercise control over the environment. This article discusses the theories of modernization, the history and theory of the development of political modernization.

FİLOLOGİYA VƏ İNCƏSƏNƏT

QƏHRƏMANIN VƏ ONUN KONFLİKTLƏRİNİN SSENARİDƏ ROLU

Məmmədov Məcnun Rafiq oğlu,
ADMİU magistrantı
mecnunrafiqoglu@gmail.com

Açar sözlər: qəhrəman, obraz, daxili və xarici konflikt, münaqişə, xarakter.
Ключевые слова: герой, образ, внутренний и внешний конфликт, конфликт, характер.
Keywords: hero, image, internal and external conflict, conflict, character.

Yaxşı bir ssenari maraqlı hekayə tələb edir, hər bir hekayədə də əsasən dörd mühüm personaj olmalıdır. Bu dörd simvol müvafiq olaraq qəhrəman (baş qəhrəman), düşmən (antaqonist), köməkçi/ibrətamiz xarakter (mentor) və sevilən biridir. Qəhrəmanın əsas məqsədi (məsələn, dünyanı xilas etmək) və yan məqsədləri (məsələn, qadını ona aşiq etmək) olmalıdır və hədəflərə çatmaqda ən böyük maneə düşmən xarakteridir, lakin qəhrəmanın öz xüsusiyyətləri də onun məqsədlərinə çatmasına mane ola bilər.

Qəhrəmanın məqsəd və xüsusiyyətlərinin toqquşması həyəcanı, yəni daxili konflikti yaradır. Həyəcanı artıran başqa bir amil qəhrəmanın məqsədlərinə çatmaqda çətinlik səviyyəsidir (məsələn, vəhşi əjdahanı ram etmək). Həmişə məqsədə çatmaq lazım deyil, ona çatmaq üçün keçilən yol vacibdir və qəhrəmanın xüsusiyyətləri hədəfə gedən yolda dəyişikliyə (katarsis) məruz qalır.

Qəhrəmanı dəyişdirmək onun məqsədinə çatmaqdan daha vacib olduğuna görə qəhrəmanın dəyişməsi baş verdikdən sonra məqsədinə çatmaq üzrə olanda onu (məqsədi) kənarlaşdırmaq da olar (məsələn, təkəbbürdən qurtulmaq üçün çempionluğu itirmək).

Düşmən qəhrəmanının məqsədinə çatması üçün ən böyük maneədir (xarici münaqişə). Düşmənin gücü nə qədər böyükdürsə, qəhrəmanın məqsədinə çatması bir o qədər çətindir (məsələn, fövqəltəbii güclər). Yəni düşmənin gücü hekayənin həyəcanını artıran digər amildir. Düşmən mütləq pis xarakterə malik olmamalıdır (məsələn, çempionun rəqibi) və təbii olaraq, qəhrəman da həmişə yaxşı xarakter olmamalıdır (məsələn, dünyanı xilas etməyə çalışan qəzəbli qoca). Önəmli olan tamaşacının özünü hansı ilə eyniləşdirməsidir.

Öyrədici/köməkçi personaj qəhrəman kimi çox yer tutmasa da, vacib və güclü olması lazım olan bir xarakterdir. Köməkçi xarakter hekayənin inandırıcılığını artırır, lakin onun əsas işi qəhrəmana kömək etməkdir. Qəhrəmana kömək etmək üçün müxtəlif motivlər ola bilər (məsələn, ona aşiq olmaq). Təlimçi/köməkçi xarakterin köməyi sadəcə aktual olmalıdır (məsələn, sizi çempionata hazırlayan məşq). Öyrədici/köməkçi xarakter də qəhrəmana öz məqsədinə çatmaq üçün mənfi xüsusiyyətlərini dəyişməyə kömək edə bilər (məsələn, özünə inamsızlıq).

Məşuq obrazı aşiq obrazdır. Bu xarakter qəhrəmanın əsas hədəfi ola bilər (məsələn, sevdiyi insanla evlənmək) və ya mənfi nümunələrdən biri də ola bilər (məsələn, sevdiyi insana olan sevgisinə görə səhv qərarlar vermək). Bu personaj hekayədə böyük və ya kiçik yer tuta bilər (5).

Münaqişələr izləyicini mövzuya daşıyan mühüm elementlərdir: öz-özünə münaqişə, şəxs-şəxs münaqişəsi, şəxs-cəmiyyət münaqişəsi, şəxs-təbiət münaqişəsi (6).

Konflikt iki əks qüvvənin mübarizəsi ilə səciyyələnən ədəbi alətdir, münaqişə istənilən hekayədə mühüm gərginliyi təmin edir və hekayəni inkişaf etdirmək üçün istifadə olunur. Tez-tez personajların motivasiyalarını, dəyərlərini və zəif tərəflərini vurğulayarkən hekayədə daha dərin bir məna açmaq üçün istifadə olunur. Ədəbi konfliktin altı əsas növü

vardır ki, onların hər biri aşağıda ətraflı təsvir edilmişdir. Bütün münaqişələr, ümumiyyətlə daxili və xarici münaqişələr kimi təsnif edilir (7).

Daxili münaqişə xarakterin öz əks arzu və ya inancları ilə mübarizə aparmasıdır ki, bu da onların daxilində baş verir, onların bir xarakter kimi inkişafını istiqamətləndirir. Xarici konflikt isə onların nəzarətindən kənar nəyəsə və ya kiməsə qarşı xarakter qoyur. Xarici qüvvələr personajın motivasiyasına mane olur və xarakter öz məqsədlərinə çatmağa çalışarkən gərginlik yaradır.

Həm daxili, həm də xarici münaqişələrin daxil edilməsi yaxşı hekayə üçün çox vacibdir, çünki həyat həmişə hər ikisini ehtiva edir. Qəhrəmanınız üçün münaqişə yaratmaq üçün onlara qarşı işləyən düşmən qüvvələrə ehtiyacınız olacaq. Ssenarilərinizdə antaqonistlər adətən əsas canilərdir, lakin onlar insan olmaq məcburiyyətində deyillər - onlar xarakterinizin əsas istəyini əngəlləyən istənilən müxalifət elementi ola bilərlər. Bu konfliktin yaranmasında antaqonizmin bəzi əsas prinsiplərini xatırlamaq faydalıdır. Antaqonizm gücləri nə qədər güclü olarsa, xarakter bir o qədər yaxşı inkişaf edər və münaqişə qəhrəmanın əsas istəyinə uyğun qurulmalıdır. Antaqonizm zaman keçdikcə artmalıdır, əks halda oxucunun marağını itirəcəkdir.

Ədəbi konfliktin 6 növünü aşağıdakı şəkildə sistemləşdirmək olar. Tanqo üçün iki obraz lazım olduğu kimi, münaqişə yaratmaq üçün iki element (və ya daha çox) lazımdır. Qəhrəmanlarınızı qarşı-qarşıya qoymağı seçdiyiniz şey danışdığınız hekayə növünə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edəcək. Bir çox hekayələrdə birdən çox münaqişə növü var, lakin adətən əsas diqqəti çəkən yalnız bir neçəsi var:

1. Xarakter və mənlik:

Bu, daxili münaqişədir, yəni xarakterin üzləşdiyi müxalifət daxildən gəlir. Bu, nəyin əxlaqi və ya düzgün seçim olduğunu ayırd etmək üçün mübarizəni əhatə edə bilər və ya psixi sağlamlıq mübarizələrini də əhatə edə bilər. Bütün digər münaqişə növləri isə xarici xarakter daşıyır, yəni xarakterin münaqişəni yaradan kənar qüvvə ilə qarşılaşması.

2. Xarakter və xarakter:

Bu, bir xarakterin ehtiyacları və ya arzularının digərininki ilə ziddiyyət təşkil etdiyi ümumi münaqişə növüdür. Xarakterlərin toqquşması sadə bir yumruq döyüşü kimi və ya "Game of Thrones"-də davam edən güc mübarizəsi kimi mürəkkəb və nüanslı şəkildə təsvir edilə bilər.

3. Xarakter və təbiət:

Təbiət konfliktində təbiət zidd bir xarakter müəyyən edilir ki, bu da hava, səhra və ya təbii fəlakət ola bilər. Məsələn, Ernest Heminqueyin "Qoca və dəniz" filminin baş qəhrəmanı Santyaqo aylarla davam edən bədbəxtlikdən sonra nəhayət, balığı "qucaqlamağı" bacarır. O, qiymətli ovunu oğurlamağa çalışan köpək balıqlarının qarşısını alır, lakin sonda o, Santyaqonu yalnız bir cəsədlə tərk edir. İnsan-təbiət qarşıdurmasının mahiyyəti budur: insan insan hissləri ilə mübarizə aparır, təbiət isə amansızcasına irəliləyir.

4. Xarakter fövqəltəbiiliyə qarşı:

Xəyallar, tanrılar və ya fövqəltəbii gücə malik personajlarla qarşılaşmaq qeyri-bərabər oyun sahəsi yaradır və münaqişə risklərini artırır. Fövqəltəbii güclərlə konfliktə girən qəhrəmanlar sırasına Odissey kimi personajlar da daxildir.

5. Xarakter və texnologiya:

Bu vəziyyətdə bir xarakter bir növ texnologiya ilə ziddiyyət təşkil edir. Amerika xalq qəhrəmanı Con Henrinin hekayəsinə nəzər salaq. Amerika folklorunda Henri dəmir yolunda polad sürücüsü işləyən keçmiş qul idi. O, yeni texnologiya üzərində üstünlüyünü sübut etmək üçün buxarla işləyən qaya qazma ilə yarışdı, qalib gəldi, amma o, yarışı qazandıqdan sonra infarkt keçirib.

6. Xarakter cəmiyyətə qarşı:

Xarakter və cəmiyyət münaqişəsi kinoda qəhrəmanın cəmiyyət, hökumət və mədəni ənənə və ya bir növ sosial norma ilə üzləşdiyi zaman yaranan xarici münaqişədir. Xarakter

yaşamaq ehtiyacı, doğru və yanlışın əxlaqi hissi, xoşbəxtlik, azadlıq, ədalət və ya sevgi arzusu ilə aid olduğu cəmiyyətlə qarşı hərəkətə keçməyə motivasiya ola bilər.

Göründüyü kimi, bütün hekayələrdə personajların üzləşməli və aradan qaldırmalı olduğu bir münaqişə var. Bu, təkcə hekayəni inkişaf etdirmir, həm də tamaşaçılara əsas personajların hərəkətləri və motivləri haqqında fikir verir. Yaxşı fantastika yazıları gözlənilməz gərginliklər, rəqabət və hakimiyyət mübarizələri ilə dolu olacaq (8). Qeyri-bədii ssenarilər həm də hekayənin mərkəzində olan gündəlik vəziyyətlərdən və insanlardan alınan münaqişələrə əsaslanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Dadaşov Aydın. Dünya kinosu, örnəklər kontekstində. Şərq-Qərb, Bakı: 2016.
2. Qafarova Gülşən. Ssenari yaradıcılığının əsas istiqamətləri. Bakı: 2014. Səh 4.
3. Dünya kinosu dəyişir, çünki yalançı uğur modeli artıq insanları cəlb etmir // https://sputnik.az/20210203
4. Dadaşov Aydın. Kinoşünastlıq. Elm və Təhsil, Bakı: 2009.
5. https://barakafabrika.wordpress.com/tag/ic-catisma/
6. Lukens, Rebecca J. (2003). A Critical Handbook of Children’s Literature. Boston: Allyn and Bacon
7. Uç, Himmet (2006). Roman EleştiriTerimleri. Ankara: BizimBüroYayınevi.
8. https://tr.lightups.io/how-write-scary-story

QƏHRƏMANIN VƏ ONUN KONFLİKTLƏRİNİN SSENARİDƏ ROLU

Məmmədov Məcnun

XÜLASƏ

Bu məqalədə qəhrəmanın ssenaridə müxtəlif obrazlarda çıxışı, konfliktlərin növləri, daxili və xarici konfliktlərin məqsəd və vəzifələri, kinematoqrafiyada əhəmiyyəti araşdırılmışdır. Qəhrəmanın dəyişməsi onun məqsədə çatmasından daha vacib hədəf kimi qiymətləndirilir və qəhrəmanın xüsusiyyətləri isə hədəfə gedən yolda dəyişikliyə (katarsis) məruz qalır.

РОЛЬ ГЕРОЯ И ЕГО КОНФЛИКТЫ В СЦЕНАРИИ

Мамедов Меджнун

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются появление героя в различных персонажах сценария, виды конфликтов, цели и задачи внутренних и внешних конфликтов, значение конфликтов в кинематографе. Преображение героя рассматривается как более важная цель, чем достижение цели, и характеристики героя претерпевают изменение (катарсис) на пути к цели.

THE ROLE OF THE HERO AND HIS CONFLICTS IN THE SCRIPT

Mammadov Majnun

SUMMARY

In this article, the appearance of the hero in various characters in the scenario, the types of conflicts, the goals and objectives of internal and external conflicts, the importance of conflicts in cinematography are examined. The transformation of the hero is seen as a more important goal than the achievement of the goal**,** and the characteristics of the hero undergo a change (catharsis) on the way to the goal.

"İVANIN UŞAQLIĞI" FİLMİNDƏ MÖVZU PROBLEMATİKASI

Tamurazov Emil Soin oğlu
ADMİU-nin II kurs magistrantı
emil.tamurazov@gmail.com

***Açar sözlər*:** kino, rejissor, çəkiliş, zaman, mövzu, vaxt, meydança, ekran, aktyor.
***Ключевые слова*:** кино, режиссер, съемка, время, сюжет, время, подача, экран, актер.
Keywords: cinema, director, shooting, time, subject, time, pitch, screen, actor.

1962-ci ildə Andrey Tarkovski müharibə dövründən bəhs edən ilk tammetrajlı bədii filmini "İvanın uşaqlığı"nı çəkir. Filmin operatoru Vadim Yusov, bəstəkarı Vyaçeslav Ovçinnikovdur (3).

Film Vladimir Boqomolovun "İvan" hekayəsi əsasında çəkilib. Özünün "Həkk olunmuş zaman" kitabında Andrey Tarkovski qeyd edir ki, hər hekayəni ekranlaşdırmaq olmaz. Elə hekayələr var ki, onların kino ssenarisini yazarkən qarşıya bir çox problemlər çıxır.

Ancaq "İvan" hekayəsindəki hadisələr Andrey Tarkovskinin diqqətini özünə cəlb edir və o bu filmi çəkməyi qarşısına məqsəd qoyur.

Andrey Tarkovski "İvanın uşaqlığı" filminin çəkilişlərini dəniz kənarında başlayıb, sonda yenə də həmin sahildə İvanın xoşbəxt uşaqlığının təsviri ilə filmi yekunlaşdırır (4).

"İvanın uşaqlığı" filmində Nikolay Burlyayev (İvan Bondarev), Valentin Zubkov (kapitan Xolin), Yevqeniy Jarikov (baş leytenant Qalçev), Stepan Krılov (Katasonov), Nikolay Qrinko (podpolkovnik Qryaznov), Valentina Malyavina (Maşa), Vladimir Marenkov (Malışev), Dmitriy Milyütenko (axmaq qoca), İrina Tarkovskaya (İvanın anası) və başqaları çəkilmişlər (5).

"İvan" hekayəsində hadisələr balaca İvanın başına gələn əhvalatlar ətrafında cərəyan edir. Müharibənin hər üzünü görmüş bu oğlan atasını, anasını – bütün doğmalarını itirmiş, evsiz-eşiksiz, tək-tənha ortada qalmışdır. Vəziyyətdən çıxmaq üçün o, hər cür fədakarlığa getməyə hazırdır. Buna görə də o, hərbi düşərgələrdə hərbiçilərin, komandirlərin arasında özünü böyük kişi kimi apararaq, düşməndən intiqam almaq üçün əlindən gələni edir.

İvan hərbiçilərin inanıb etibar etdiyi kəşfiyyatçıdır. Lazım olanda düşmən tərəfə keçərək mühüm xəbərləri öz tərəfinə ötürür. O, ölümdən qorxmur, onun üçün həyatda vacib heç nə və heç kim yoxdur. Öz doğmalarının intiqamını alarsa, İvanın rahatlaşar, yaşamaq ona asan gələr. İvan düşmənlərə o qədər nifrət edir ki, (almanlara) onların rəssam və şairlərinin olduğuna qətiyyən inanmır. Qalçev ona Albrext Dyüreranın qravürlərini göstərərkən o, bunların alman mədəniyyətinə aid olduğuna inana bilmir.

Böyüklərin ətrafında dolaşan İvan onlardan heç də geri qalmır, əksinə öz cəsarəti, gələcəyə ümidlə baxması, hər vəziyyətdən çıxmaq məharəti ilə onların hörmətini qazanır (6).

İvan uşaq ikən düşmən tərəfindən güllələnmə əmriylə öldürülür. Onun bütün arzuları, xəyalları gerçək olsa da, o bunları görə bilmir. Qalib gəlmiş dövlət dağıdılmış yerlərdə güllələnmiş və edam edilmiş vətəndaşlarının şəkillərinə rast gələrkən İvanın da şəklini tapırlar. İvan düşmənlərin əmriylə edam edilir. Film İvanın yuxusu ilə dəniz kənarında başa çatır.

"İvanın uşaqlığı" filmi İvanın yuxuda anasıyla söhbəti zamanı başlayır. İvan təkcə yuxularında öz uşaqlığını yaşayıb, ana nəvazişi görür. Real həyatda isə o özünü12 yaşlı uşaq kimi deyil yetkin biri kimi aparır. Böyüklərin cərgəsində duraraq müharibə səngərlərində gecələyən İvan qış-yay demədən kəşfiyyatçılıq edir, onlardan heç də geri qalmadığını əməli ilə onlara isbat edir. İvanın film boyu müharibə meydanında mübarizəsi ağ-qara fonda verilib.

Filmdə 12-13 yaşlı oğlanın həyatını oynayan Nikolay Burlyayev rolu olduqca inandırıcı, təbii və səmimi ifa edirdi. N.Burlyayevin böyüklüyü ondadır ki, o, roluna o qədər aludə olaraq oynayır ki, tamaşaçı elə hesab edir ki, həqiqi müharibə səhnələrini izləyir.

Andrey Tarkovskinin N.Burlyayevi İvan rolunda çəkməsi filmin böyük uğurla nəticələnməsinə səbəb olur. Rejissor özü bu barədə qeyd edir ki: “İvanın uşaqlığı” əsərində mən prosesin özünü yox, müharibədən təsirlənən bir insanın vəziyyətini təhlil etməyə çalışmışam. Bir insan məhv edilirsə, deməli, xüsusilə uşağın psixikasına gəldikdə, məntiqi inkişafın pozulması var” (1).

Kinorejissor A.Tarkovski hələ VQİK-də təhsil alarkən gördüyü Kolya Burlyayevi İvan rolu üçün ən münasib aktyor hesab etmişdi. Filmi təhlil edərkən Andrey Tarkovski özü qeyd edir ki, çəkdiyi ekran işinin müəyyən kadrlarını özü zəif və sönük hesab edir. Buna baxmayaraq, film ekranlara buraxılır və kifayət qədər tamaşaçı diqqətini özünə cəlb edir. Bu film haqqında rejissor özü yazır: “Sənətdə daha irəli getməyin əsasını mən “İvanın uşaqlığı” filmini çəkərkən qazandığım təcrübəni təhlil etməkdə, kinematoqrafiya estetikasında (qısa bir müddətə də olsa) öz dayanıqlı mövqeyimi təsdiqləməkdə və sonrakı filmin çəkilişləri əsnasında qarşıma çıxa biləcək məsələlərə aydınlıq gətirməkdə görürəm” (2, s.25).

1962-ci ildə çəkilmiş film o zaman Venesiyada təşkil edilmiş Beynəlxalq Kino Festivalında “Qızıl şir” mükafatına layiq görülür.

Ekranda biz yalnız tünd, boz, qara rənglər görürük. Ağ qara fondan ibarət olan filmdə hadisələr meşədə, hərbi düşərgədə, boş küçələrdə cərəyan edir. Operator Vadim Yusov hadisələri bəzən iri, bəzənsə kiçik planda çəkmiş, konflikt olan kadrları daha böyük planda götürmüşdür. Filmin müxtəlif səhnələri boğanaqlı, dumanlı, kimsəsiz meşələrdə ağacların ətrafında çəkilmişdir. Bu kadrlar filmi cansıxıcı edir, tamaşaçını darıxdırırdı. Ancaq buna baxmayaraq görünür rejissor vəziyyətin gərginliyini, ağırlığını tamaşaçıya çatdırmaq üçün bu kadrları filmə əlavə etmişdir.

Filmdə baş rollardan biri də Qalçevdir (Yevqeni Jarikov). O, baş leytenantdır. İvanın başına gələnlərə ürəyi ağrısa da, özünü tox tutur. İvanın gələcəyi naminə onu uşaqlar evinə yollamağa cəhd göstərir. Ona müharibənin uşaqlara görə yer olmadığını qəzəblə söyləyir. Buna baxmayaraq, İvan onun sözünə qulaq asmır və yolda qaçıb gizlənir. Qalçev – Yevqeni Jarikov qəzəblidir, əsəbdən film boyu sağa-sola dönüb-dolaşır. Vəziyyətin gərginliyi onu hər addımda narahat edir. İvanın başına gələnlər – müharibə olan bütün dövlətlərin uşaqlarına şamil edilir. Müharibə hamıda eyni təsiri oyadır.

Filmdə baş rollardan biri də kapitan Xolindir. O, özünü soyuqqanlı, ciddi tutmağa çalışsa da baş verənlər onu da digər yoldaşları kimi darıxdırır. Xolin – Valentin Zubkov filmin əvvəlindən sonunadək özünü soyuqqanlı və tox tutmağa çalışır. Balaca İvanın cəsarəti onda heyrət doğurur. O, belə hesab edir ki, müharibə uşaqlar üçün deyil. Ancaq İvan ona qarşı çıxaraq, onlardan heç də geri qalmadığını sübut etməyə çalışır (7).

Xolin tibb bacısı Maşaya aşiq olur. O, Maşayla görüşərkən qıza olduqca səmimi, təbii, saf hisslər yaxınlaşır. Meşə boyu bir-birlərinə yaxınlaşmaqdan çəkinən, ürkək hisslərlə bir-birlərinə baxan gənclər qovuşa bilmirlər. Müharibənin insanları sevdiklərindən necə ayırması bu səhnələr vasitəsilə tamaşaçılara çatdırılır.

Filmdə yeganə qadın rolu Maşadır. Təbii ki, filmdə İvanın anasını oynayan İrina Tarkovskaya da rast gəlirik. Sadəcə, İvanın anası iki dəfə - filmin əvvəlində və sonunda ekranda görünür. Maşa isə filmdə bir neçə kadrda yer alır. Maşa tibb bacısıdır. Müharibə məntəqələrində xəstə hərbiçilərə xidmət edir. Maşa çox çəkingən, sakit təbiətli, tərbiyəli, mədəni, ürkək qızdır. Müharibə onun yeri deyil. Müharibədə kapitan Xolinə aşiq olan Maşa öz sevdiyinə qovuşa bilmir. Müharibə insanları sevdiklərindən həmişə ayrı salıb (8).

“İvanın uşaqlığı” filmində rejissor A.Tarkovski müharibə zamanı insanların hər şeydən məhrum olduqlarını bütün təfərrüatı ilə tamaşaçılara çatdırmağa çalışmışdır. Bu film müharibə mövzusunda çəkilmiş ən uğurlu ekran işlərindən biridir. Filmdə sadəcə müharibənin arxa fonu təsvir edilir. Buna baxmayaraq biz müharibə zamanı insanların başlarına gələn faciələri bütün təfərrüatı ilə izləmiş oluruq.

ƏDƏBİYYAT

1. Тарковский А. «Жизнь рождается из дистармонии»: беседу вел Николай Гибу//Киноведческие записки. – 2001. №50
2. Tarkovski A. Həkk olunmuş zaman. Mono Non-Fikşn, Bakı: 2022
3. Adil Mirseyid. Andrey Tarkovski – kinonun şairi. Manera az.
4. Məlik Rzan "İvanın uşaqlığı". 22 fevral 2020, Kulis az.
5. Tarkovski A. Həkk olunmuş zaman. Mono Non-Fikşn, Bakı: 2022.
6. Тарковский. А. Ностальгия [Архивы и документы; воспоминания и статьи] / Сост. Волкова П. Д. — М.: АСТ; Хранитель, 2008. — 528 с. ISBN 978-5-17-051170-9, ISBN 978-5-9762-6661-2, ISBN 978-5-94663-584-4.
7. Тарковский А. «Жизнь рождается из дистармонии»: беседу вел Николай Гибу//Киноведческие записки. – 2001. №50.
8. Туровская М. И. 7 с ½, или Фильмы Андрея Тарковского. — М.: Искусство, 1991. — 256 с. ISBN 5-210-00279-9.

"İVANIN UŞAQLIĞI" FİLMİNDƏ MÖVZU PROBLEMATİKASI

Emil Tamurazov

XÜLASƏ

A.Tarkovski Vladimir Boqomolovun "İvan" hekayəsi əsasında 1962-ci ildə çəkdiyi "İvanın uşaqlığı" filminin süjet xətti, rejissor üslubu, aktyor oyunu geniş və hərtərəfli şəkildə təhlil edilir. Müharibə mövzusuna həsr edilmiş, "İvanın uşaqlığı" filmində 13 yaşlı İvanın başına gələn hadisələr öz əksini tapmışdır. İvan müharibənin hər çətinliyini görmüş uşaqdır və o, yaşadığı çətinliklərdən öz gücünə çıxmağa çalışır. Məqalədə bu məqamlara elmi yanaşma irəli sürülmüşdür.

ПРОБЛЕМАТИКА ТЕМЫ В ФИЛЬМЕ «ИВАНОВО ДЕТСТВО»

Эмиль Тамуразов

АННОТАЦИЯ

На основе повести «Иван» А. Тарковского, фильма «Иваново детство» 1962 года широко и всесторонне анализируются сюжетная линия, режиссерский стиль, актерская игра. Фильм «Иваново детство» посвящен теме войны, и в фильме отражены события, произошедшие с 13-летним Иваном. Иван – ребенок, повидавший все тяготы войны и пытающийся выйти из тягот самостоятельно. В статье представлен научный подход к этим вопросам.

THEMATIC ISSUES IN THE FILM "IVAN'S CHILDHOOD"

Emil Tamurazov

SUMMARY

Based on the story "Ivan" by A. Tarkovsky, the film "Ivan's Childhood" made in 1962, the plot line, director's style, and acting are analyzed in a wide and comprehensive way. The film "Ivan's Childhood" is dedicated to the theme of war, and the events that happened to 13-year-old Ivan are reflected in the film. Ivan is a child who has seen all the hardships of the war and he tries to come out of the hardships on his own. The article presents a scientific approach to these points.

AZƏRBAYCANDA MÜSTƏQİLLİK DÖVR TEATR REJİSSORLUĞU

Məlikov Elmar Dadaş oğlu
ADMİU-nin "Teatr sənəti " fakültəsinin magistrantı
elmarmd3@gmail.com

Açar sözlər: Üslub, forma, metod, rejissura, mizan, teatr, aktyorla iş, səhnə əsəri.
Ключевые слова: стиль, форма, прием, режиссура, масштаб, театр, работа с актером, выступление.
Keywords: Style, form, method, direction, scale, theater, work with an actor, stage play.

Azərbaycan teatr sənətçilərinə əvvəllər Qərb teatrından daha çox, Rusiya teatrında və teatr təhsilində lider olan rejissorlar və pedaqoqlar öz təsirini göstərdi. Bir çox sənətkərlar – Adil İskəndərov, Mehdi Məmmədov, Tofiq Kazımov, Cənnət Səlimova, Ağakişi Kazımov, Mərahim Fərzəlibəyov həmin ölkənin müxtəlif təhsil müəssələrində təhsil aldığından, onlar həmin təhsil sayəsində Avropa teatr sənəti barədə məlumatlar toplayıblar. Amma illər keçdikcə, bu məlumat birbaşa oldu. Belə ki, əlaqələrin köməyi ilə sənətçilər müəyyən kurs və laboratoriyalarda Avropa teatrında baş verən yenilikçi fikirlərlə tanış olurdular. Sənətin ən böyük dəyəri ondan ibarətdir ki, sonu görünmür. Odur ki, hər bir sənətçi yaradıcılığı dövründə həmişə öyrənir və öyrədir. Azərbaycanda da belə sənətkarlar çoxdur. Müasir dövrümüzdə, avanqard sənətə meyilli rejissorlarımızdan Azər Paşa Nemətov, Vaqif İbrahimoğlu, Hüseynağa Atakişiyev, Bəhram Osmanov yaradıcılığını nümunə göstərmək olar.

Azər Paşa Nemətov üslub dəsti-xəttində, digər aktyorları istədiyi vaxt və hətta üslubca fərqli ifaçılarla dəyişib əvəzləmək çox asandır. Çünki, A.Nemətovun qurduğu formada aktyor istədiyi improvizələri edə bilər, ancaq istəsə də, rejissorun müəyyənləşdirdiyi poetika dairəsindən kənara çıxa bilməz. Rejissorun mizan baxımından qarışıq görünən tamaşalarında da aktyorların tərəfmüqabilə münasibəti əsaslıdır, məntiqlidir, emosionaldır. A.Nemətov rejissor tamaşası qurur və həmin əsər bütün estetik göstəricilər ilə onun yaradıcılıq üslubunu aydın göstərir. O, əvvəlcədən tamaşanın qrafikasını çəkir, məşqdə onu cilalayır və aktyorları məhz həmin qrafik görümün daxilində davranmağa «məcbur» edir. Çünki, aktyor bu «məcburluqla» barışmasa, heç cür ümumi poetikaya daxil ola bilmir və rejissor fikrindən kənarda qalır.

O, pilləli, dolayı, çoxqatlı paralel mizanlarla işləyir. R.İbrahimbəyovun «Biganələr oteli», Elçinin «Mənim sevimli dəlim» tamaşalarında, rejissor səhnə hündürlüyünün üç qatında eyni anda hərəkət mizanları qurur, səhnə dərinliyində isə baş paralel mizan həll edir. Bu paralel mizanlar vəziyyətdən asılı olaraq çarpazlaşır, qarışır, hətta bəzən labirint şəkli alır ki, bu labirintdən çıxmaq çox çətin olur.

Sənətşünaslıq doktoru, professor İlham Rəhimli yazır: *«Azər Paşa Nemətovun yaradıcılığında müzkl janrı karnaval estetikası ilə meydan teatrının oyun prinsiplərinə əsaslanır. Rejissor bu janrda hazırladığı tamaşalarında kompozisiya bütövlüyünə, əsasən, improvizə ilə nail olur. Şüxluq, əlvanlıq, musiqi ilə sözün harmoniyası, əyləncə elementləri həmin tamaşaların əsasında durur. Bu baxımdan «Bumbaraş», «Necəsən, cavan oğlan?» «Yelkənlər üzərində nəğməli küləklər» tamaşalarını misal çəkmək olar ki, bu tamaşalar italyanların komediya del arte xalq tamaşaları estetikasından götürülüb»* (4. Səh.281).

Bu onu göstərir ki, görkəmli rejissor Avropa teatr rejissurasını mükəmməl bilir və yeri düşdükcə bundan sintezlə istifadə edir. Bu tamaşaların janrından asılı olaraq, öz

məxsusi ritm ahəngi var. İctimai siyasi problemli pyeslərin tamaşasında ləngərli ahəng, tapılan ritmin əsas tənzimləyicisidir. Onun tamaşalarında fəlsəfi fikir söz, hərəkət, musiqi və səhnə tərtibatının bədii həlli arasında ahəngdar tərzdə paylanır. Onun quruluşunda müasir dünya modern teatr estetikasının milli teatr düşüncəsi ilə sintezi aydın görünür.

Onun bir çox tamaşalarına çox vaxt, Avropalı tamaşaçılar üçün hazırladığı tamaşalar deyirlər. Bu bəlkə də belədir. Çünki o, öz tamaşalarında bütün komponentləri, kiçikli-böyüklü bütün ifadə vasitələrini bəstəkar dəqiqliyi ilə düzür və bununla da rejissor partiturası yaradır. Bu baxımdan bəlkə də, Azər Paşa Nemətov bəstəkar-rejissordur. Lakin, onun yaradıcılığına nəzər salarkən, hazırladığı irili-xırdalı tamaşalarını təhlil edərkən görünür ki, Azər Paşa Nemətov hazırladığı tamaşaların müəllifidir.

Rejissorluğun müstəqil sənət növü kimi konseptuallaşması prosesi, rejissor şəxsiyyətini teatr sənətinin əsas simasına çevirdiyi XX əsr Azərbaycan teatrında çalışan rejissorları daha geniş düşünməyə sövq etdi. Onlar ənənəvi Azərbaycan teatrına, Avropa teatrlarında geniş yayılmış eksperimental tamaşalar hazırlamaq ixtiyarını verdi. Bu rejissorlardan Hüseynağa Atakişiyev və Vaqif İbrahimoğlunun yaradıcılığı üzərində dayanmaq daha məqsədyönlüdür. Hər ikisi eyni yaşda olan bu rejissorlar eyni vaxt Bakıda iki yeni teatrın təməlini qoydular: Hüseynağa Atakişiyev «Azərbaycan Dövlət Gənclər teatrı»nın, Vaqif İbrahimoğlu isə «Azərbaycan Dövlət Yuğ teatrı»nın.

H.Atakişiyevin vaxtsız ölümü ilə Dövlət Gənclər Teatrı bir müddətdən sonra bağlansa da, bu teatrın iş prinsipini, repertuar siyasətini təhlil etmək maraqlıdır. Çünki, teatr 15 il fəaliyyət göstərib.

Hüseynağa Atakişiyev nəzəriyyəni sevmirdi. Aktyorla işində, nadir halda nəzəri biliklərini nümayiş etdirirdi, hər bir pyesə uyğun təyin etdiyi janr və üslubu yaxşı hiss edirdi. Təklif etdiyi sadə rejissor tapşırıqları ilə bunu həll edirdi. *«Konkret tapşırıqlar heç vaxt nəzəriyyə ilə məşğul olmağa şərait yaratmır. Məşqlərdə rejissorlar çalışırlar ki, təcrübəni nəzəriyyəyə qarışdırmasınlar»* (2. Səh.119)

O da, məhz bu cür işləyirdi və əbəs deyil ki, 15 illik yaradıcılıq fəaliyyətində 99 yeni tamaşaya quruluş vermişdi. Düzdür, bu tamaşalar o qədər də uzun ömürlü olmurdu. Amma Hüseynağa Atakişiyev yaratdığı bu kiçik Avropasayağı teatrı hər cəhdlə qoruyur, gənc aktyorlara geniş imkanlar yaradırdı. Həmin gənc aktyorların bir çoxu, hazırda sayılıb-seçilən aktyorlar, əməkdar artistlər, xalq artistləridirlər.

Başqa bir teatr yaradıcısı Vaqif İbrahimoğlu rejissurası haqqında yəqin ki, teatr tənqidi həmişə müxtəlif, mübahisəli fikirlər yürüdəcək.

1983-cü ildə Musiqili komediya teatrına baş rejissor təyin olunan V.İbrahimoğlu, bir neçə ildən sonra teatrı tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Çünki, ənənəvi teatr onun eksperimentlərini qəbul etmədi. Nəhayət, Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram teatrının nəzdində əvvəl teatr-studiya, sonra «Yuğ» Dövlət teatrı yarandı. Təbii ki, baş rejissor da Vaqif İbrahimoğlu oldu.

20 ilə yaxın bir dövr ərzində «Yuğ» teatrında onlarla tamaşalar hazırlandı. Bir neçə aktyor nəsli dəyişdi. Amma teatrın yaradıcısı olan Vaqif İbrahimoğlu dəyişməz olaraq qaldı. O, teatr üçün aktyor nəsli yetişdirərək özü də bərkidi, nəzəri şübhələrə son qoyaraq, bütöv bir forma tapmağa nail oldu. Bu forma nədən ibarət idi?

Sənətşünaslıq doktoru, professor Məryəm Əlizadə yazır: *«Vaqif İbrahimoğlu əlinə imkan düşən kimi «tamaşa»da ən namünasib yer seçməyə meyl göstərir, əsrlərlə formalaşmış aktyor-tamaşaçı münasibətlərini var gücü ilə pozmağa çalışır, dramaturji əsərdən (pyesdən) daha çox qeyri-adi mətnlərə üstünlük verir».* (1. Səh.485)

Rejissor daha çox obraz yox, insan ruhunun açılmasına üstünlük verirdi. Onun fikrincə, ənənəvi pyesdə və üslubda bu mümkün deyil. Ümumiyyətlə, bir rejissor kimi ənənəvi teatrı sevmirdi və bacardıqca belə teatrı dağıtmaq istəyirdi. Bu mənada, məşhur polşa rejissoru Yeji Qrotovski ilə onun yaradıcılıq amalı üst-üstə düşürdü. Qrotovski öz teatr laboratoriyasını dəyirmanda məskunlaşdırmışdı, Vaqif İbrahimoğlu isə Milli Dram teatrının dülgər sexində. Düzdür, bu məkanlar təmir olunsa da ənənəvi teatr yox, teatrın bir küncünü xatırladırdı. Onların hər ikisi, əvvəl öz teatrlarını «mistik» adlandıraraq, dini əsatirlər hazırladılar, sonra müxtəlif şairlərin bu janrda yazılmış poemalarını hazırladılar, nəsr əsərlərinə üstünlük verdilər. Sonra isə teatrlarını teatr-laboratoriya adlandırdılar.

Bu studiya-laboratoriyada, sözün əsl mənasında, o, təcrübələr aparırdı və bu təcrübələrdən əldə olunmuş nəticələri hazırladığı tamaşa-misteriyalarda tətbiq edirdi. Nə qədər demokratik teatr qursa da, Vaqif İbrahimoğlu kifayət qədər konservator, mühafizəkar rejissor olub. O, bir tamaşada əldə etdiyi müsbət tapıntı-kəşfi növbəti tamaşada istifadə etmir, təkrarlamırdı. Onun təcrübə zamanı əldə etdiyi maraqlı kəşflərdən peyda olan aktyorlar, sonradan bu teatr-laboratoriyada müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirir, ona köməkçi olurdular. O, isə artıq başqa, yeni üslublar, yeni tədqiqatlar barədə düşünürdü. Bu növbəti kəşfi etmək üçün, növbəti bir komanda yığmaq lazım idi. Lakin, həyatın öz qanunları var... Yeji Qrotovski Tibetdə, Vaqif İbrahimoğlu isə Bakıda həyatla vidalaşır, hər ikisi son olaraq teatr aləminə teatr yox, teatr-laboratoriya qoyub getdilər.

Bəhram Osmanov peşəkar rejissorluq sənətinə XX əsrin 80-ci illərində gəlişi ilə, hazırladığı ilk tamaşalardan uğur qazanıb. Onun, Tennesi Uilyams, Sofokl, Konstantin Simonov, Qriqori Qorin, Vasili Şukşin, Aleksey Arbuzov, Yucin O'Nil, Anton Tammsaare, Lars Nuren və b. pyesləri əsasında hazırladığı tamaşalar, Azərbaycan teatr səhnəsində, özünəməxsus yer tutmuş, rejissorun yeni forma axtarışlarında bədii matreal kimi müstəsna rol oynamışdır.

İlk teatr təhsilini Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət İnstitutunda alan Bəhram Osmanov, Rusiya Teatr Xadimləri İttifaqının 1990-cı ildə təşkil etdiyi Beynəlxalq rejissor laboratoriyasının üzvü seçilmiş və elə həmin ildə də, görkəmli Danimarka rejissoru İnqmar Berqmanın laboratoriyasının iştirakçısı olmuşdur. Sonralar Rusiyanın xalq artistləri, professorlar Lev Dodinin, Leonid Heyfetsin, Rifkat İsrafilovun laboratoriyalarında təhsilini davam etdirərək, 2011-ci ildə Rusiya Teatr Xadimləri İttifaqının «Beynəlxalq rejissor sertifikatı»na layiq görülmüşdür.

Bəhram Osmanovun yaradıcılığında Azərbaycan müasir dramaturgiyası, Qərb dramaturgiyası ilə demək olar ki, rəqabətdədir. Əli Əmirli və Elçin, İlqar Fəhmi və Hüseynbala Mirələm elə bil, Y.O'Nil və İbsenlə, Lars Nuren və T.Uilyamsla rəqabətə girir. Doğrudan da, bu müəlliflərin pyesləri, əsasən, B.Osmanovun tamaşalarına baxanda istər aktyor oyunu, istər musiqi və tamaşaya lazım olan başqa texniki elementlər sanki, başqa cür qəbul olunur. Bəlkə də, rejissorun meydan teatrının ənənəsini, təkcə Azərbaycan teatrına yox, bütün Qərb teatrında olmasında da görür. Buna görə, onun hazırladığı müasir Azərbaycan pyesləri əsasındakı tamaşalar, hərdən Şekspir, hərdən Molyer, hərdən Şiller, hərdən də T.Uilyams pyesləri əsasında hazırlanan tamaşalara bənzəyir. Lakin, bu belə deyil. Sadəcə olaraq, rejissor, müəlliflərdən milli mövzunu məhz yuxarıda adlarını çəkdiyimiz şəxslər kimi işləməyi tələb edir. Hərdən bu istək baş tutur. Məsələn, Əli Əmirlinin «Sevən qadın», «Ünvansız qatar», «Mesenat» və ya Elçinin «Şekspir» pyesi kimi. Bu zaman B.Osmanovun hazırladığı tamaşalar hədəfə dəyir ki, bu səhnə əsərlərinin taleyi uğurlu olur, illərlə teatrın repertuarında oynanılır. Necə ki, Ə.Əmirlinin «Ha-

sarın o üzü», L.Nurenin «Müharibə» pyeslərini səhnələşdirən Osmanovun quruluş verdiyi tamaşalar, Gənc Tamaşaçılar teatrının repertuarında hələ də oynanılır.

«Teatr bir sənət növü kimi onsuz da şərtidir. Artıq tamaşaçı da bu şərtiliyə öyrəşib. Lakin, şərtiliyin içində "canlı aktyor oyunu" adlandırılan bir təbiilik var. Rejissordan tələb odur ki, aktyora səhnədə aktyorluq etmək yox, fərdi keyfiyyətlərini üzə çıxarıb canlı insan olmağı öyrətsin.» (3. Səh.4)

«Rejissor aktyorda ölməlidir!» - bu kəlam K.S.Stanislavskinin kəlamı olsa da, sonralar C.Streller, P.Bruk, D.Donnelan və b. bu kəlamı həmişə təqdir etmiş, səhnə əsərlərində sübuta yetirmişlər. B.Osmanovun tamaşalarında da məhz aktyor oyunu əsasında tamaşanın üslubu, ali məqsədi üzə çıxır. Aktyor onun tamaşalarında bir qrup şəxs olaraq qalır. Azərbaycanın xalq artistləri S.Aslan, K.Xudaverdiyev, N.Mehdixanlı, əməkdar artistlər S.İskəndərova, T.İsmayılov, K.Hüseynov, V.Rzayeva və başqaları son illərdə ifa etdikləri ən maraqlı obrazları məhz onun tamaşalarında oynayıblar.

Bu gün B.Osmanov yeni-yeni metodları öyrənməkdə davam edir, teatr sənətinin tədrisi ilə məşğul olur. Bir sözlə həm öyrənir, həm də öyrədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə M. «Rejissor haqqında paradoks». Bakı: 2013
2. Kazımov T. «Ədəbiyyat və İncəsənət». Bakı: 1953
3. Osmanov B. «Sənət. Ustad. Teatr». // "525-ci qəzet" No29, 2014
4. Rəhimli İ. «Kəsişən Paralellər». Bakı: 2004

AZƏRBAYCANDA MÜSTƏQİLLİK DÖVR TEATR REJİSSORLUĞU

Məlikov Elmar

XÜLASƏ

Azərbaycanda müstəqillik dövr teatr rejissorluğu» adlı məqalədə, A.Nemətov, H.Atakişiyev, V.İbrahimoğlu, B.Osmanov kimi müasir Azərbaycan teatr rejissorlarının avanqard yaradıcılıq meyilləri qeyd olunur. Həmçinin, bu rejissorların müraciət etdiyi müəllif və dramaturji matreal, özünəməxsus quruluş forması, rejissor üslubu, aktyorla iş prosesindən bəhs edilir. Adları sadalanan rejissorlar haqqında sənətşünaslar, teatrşünaslar da mühüm maraqlı fikirlər irəli sürmüşlər.

ТЕАТРАЛЬНАЯ РЕЖИССУРА В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Эльмар Маликов

АННОТАЦИЯ

В статье «Театральная режиссура в период независимости в Азербайджане» упоминаются авангардные творческие тенденции современных азербайджанских театральных режиссёров, таких как А. Неметов, Г. Атакишиев, В. Ибрагимоглу, Б. Османов. Также обсуждаются авторский и драматургический материал, примененный этими режиссерами, уникальная форма построения, режиссерский стиль, процесс работы с актером. Искусствоведы и театральные критики выдвинули важные и интересные мысли о перечисленных режиссерах.

THEATER DIRECTION DURING THE PERIOD OF INDEPENDENCE IN AZERBAIJAN

Elmar Malikov

SUMMARY

In the article entitled "Theatre directing in the period of independence in Azerbaijan", the avant-garde creative tendencies of modern Azerbaijani theater directors such as A. Nemetov, H. Atakishiyev, V. Ibrahimoglu, B. Osmanov are noted. Also, the author and dramaturgical material applied by these directors, the unique form of structure, the director's style, and the process of working with the actor are discussed. Art critics and theater critics have put forward important and interesting ideas about the listed directors.

URQA-MƏHƏBBƏT ƏRAZİSİ

Məmmədov Səbuhi Rövşən oğlu
ADMİU, magistrantı, II kurs

Açar sözlər: Rüstəm İbrahimbəyov, rejissor işi, ssenari, aktyor oyunu, qazanılmış mükafatlar.
Key words: Rustam Ibrahimbakov, directors work, screenplay, acting, awards.
Ключевые слова: Рустам Ибрагимбеков, режиссёрская работа, сценарий, актёрская игра, награды.

Dünya şöhrətli Rüstəm İbrahimbəyov Amerika ilə yanaşı həmçinin Avropanın da nüfuzlu kino festivallarının iştirakçısı və qalibi olmuşdur. Yəqin ki, bir çoxları Venesiya Film Festivalının "Qızıl Şir" mükafatına layiq görülmüş və ssenari müəllifi Rüstəm İbrahimbəyovun olduğu "Urqa - məhəbbət ərazisi" filmi haqqında çox az məlumatlıdır. Bəziləri isə yüksək sənət dəyərləri, bəzən incə yumor , bəzən də insanda çox qəribə lirik-romatik, həyat eşqi ilə zəngin hisslər oyadan bu filmi ümumiyyətlə görməyiblər.

1970-ci ildə Rüstəm İbrahimbəyovun ssenarisi əsasında Ümumittifaq Dövlət Kinematoqrafiya İnstitutunun rejissorluq fakültəsinin məzunu olan Nikita Mixalkov "Müharibənin sonunda sakit bir gün" adlı diplom filmini çəkir. Bundan sonra onların arasında sıx əməkdaşlıq başlayır və sonrakı illərdə kinematoqrafçılar birlikdə uğurlu filmlərin ərsəyə gəlməsinə nail olurlar. Həmin filmlərdən biri də "Urqa – məhəbbət ərazisi" idi.

Monqolustan ərazisində cərəyan edən hadisələrdən bəhs edən film Sovet-Fransa kinematoqrafçıları tərəfindən 1991-ci ildə istehsal olunmuşdur. Bu filmi bəzən Sovet dövrünün sonuncu filmi də adlandırırlar. Çox maraqlı sujet xətti olan "Urqa - məhəbbət ərazisi" filmi hardasa, Monqolustan çöllərində bir yerdə yaşayan gənc monqol çoban cütlüyündən, onların adət-ənənələrindən və yaşadıqları hadisələrdən bəhs edir. Onların yaşadığı ərazi Çinin nəzarətindədir və çinlilərin doğum nisbətini məhdudlaşdıran hökumət, etnik monqollara üçdən çox olmayaraq uşaq sahibiliyinə icazə verib. Qombo (Bayartou) və Paqmanın (Badem) artıq kiçik bir qızı və oğlu var və bu yaxınlarda bir körpələri də dünyaya gəlib.

Onların geniş yurdlarında o qədər də sivilizasiya dəyərləri yoxdur, lakin bu onların, uşaqlarının və onlarla birlikdə yaşayan nənələrinin hər gün xoşbəxt və sevincli olmalarına mane olmur. Onlar səhərdən axşama kimi işləyirlər: kişilər öküzlərə, qoyunlara, atlara baxır, qadınlar evdəki təsərüffatla məşğul olurlar.

Rusiyadan Çinə işləməyə gələn yük maşını sürücüsü Sergey (Vladimir Qostyuxin) bir gün öz yük maşını ilə bu ərazidən keçir. O, sükan arxasında yuxuya gedərək maşını gölə sürür. Xoşbəxtlikdən Qombo vaxtında köməyə gəlir və sürücünü kabinədən çıxarır. Monqollar yad adamın nə dediyini anlamasalar da, onu sevinclə qəbul edirlər. Şərq qonaqpərvərlik adətinə görə qonağa süfrə açılır, təzə quzu əti verilir. Səhər Sergey yola düşür. Onunla birlikdə Paqma da ərini şəhərə göndərir. Ona vacib bir tapşırıq verilir: arzuolunmaz hamiləlikdən qorunmaq üçün qoruyucu almaq. Şəhərə çatan Sergey çox narahat bir yataqxanaya yerləşir, Qomba isə alış-verişə gedir, qoruyucu əvəzinə televizor, papaq və velosiped alır.

Müəllif lətifəyə bənzəyən bu sujet xəttindən ən yüksək standartlara malik, xeyirxahlıq, insanlıq və mərhəmətlə doymuş incəsənət əsərini yaratmağa müvəffəq oldu. Film tolerantlıq anlayışı təbliğ etməklə yanaşı milli xarakter, genetik yaddaş, bütün sınaqlarda dəyişməz olan insani dəyərlərdən bəhs edir.

Yüksək peşəkarlıq və müşahidənin təsiri, heyrətamiz duyma və görmə qabiliyyəti, rejissor və ssenaristin bir-birini tam anlaması filmin uğurunu təmin etmişdir. Bu uğurun qazanılmasında aktyorların peşəkar oyunu da həlledici olmuşdur.

"Urqa - məhəbbət ərazisi" filmi haqqında bir çox maraqlı faktlar mövcuddur. Filmdə Monqol adət ənənələri də özünəməxsus yer almışdır. Məsələn, köçəri monqolların ənənəvi sevgi ritualı. Gələcək ata-ananın bir-birinə yaxınlaşması bütün qohumların bir yerdə yaşadığı yurtun içində, alaçıqda deyil, çöldə, açıq havada baş verir. Qadın çölboyu qaçır, kişi də dalınca qaçıb ona çatır və sevgilisi yaxınlığa razılıq verirsə, "urqanı" - kəməndli dirəyi həmin yerdə torpağa batırır. Adətən, çobanlar urqadan otlaqda olan heyvanları tutmaq üçün istifadə edirlər. Əgər urqa yerə batırılıbsa, bu, yoldan keçənlər üçün xüsusi işarədir, yəni urqa sahiblərini narahat etmək olmaz. Dirək götürülməyincə, kənar şəxsin məhəbbət ərazisinə daxil olması qadağandır.

Filmin Monqolustanda çəkilməsini İtaliya telekanallarından biri sifariş etsə də, layihənin gerçəkləşdirilməsini fransız kino şirkəti və prodüser Mişel Seydu təmin etdi. Fransızlar filmin səsinin redaktə edilməsinə və yenidən yazılmasına da cavabdeh idilər.

Ssenarinin ilkin variantı cəmi 12 səhifədən ibarət idi. R.İbrahimbəyov əvvəlcədən yalnız süjet konturunu qeyd etmişdi: qoruyucu ilə olan xətt, natura çəkilişləri və Çingiz xanın yuxusu. Ətraflı ssenari isə iş prosesində, çəkiliş meydanında tədricən yaranmışdı.

Çəkiliş ekspedisiyası Çinin ərazisində Daxili Monqolustanda yerləşən Hulun Buir Aimaq ərazisində üç ay davam etdi.

Film eyni vaxtda paralel olaraq üç dildə çəkilirdi: monqol, rus və Çinin mandarin dialektində. Pərdə arxasında rus dilində olmayan bütün replikaları filmin rejissoru Nikita Mixalkov səsləndirib. Qomba və onun arvadı Paqma rolunu oynayan aktyorlar peşəkar deyildilər, onlar həvəskar aktyorlar idi. Çəkiliş meydançasında yeganə peşəkar aktyor daha əvvəllər İbrahimbəyovla Mixalkovun birgə filmi olan "Avtostop"da baş rolda oynayan Vladimir Qostyuxin idi. "Urqa - məhəbbət ərazisi" filmini çəkən ukraynalı operator Vilen Kalyuta 85 min metr uzunluğunda 35 mm-lik plyonkadan istifadə edib.

Əvvəlcə film əfsanəvi valsın şərəfinə "Mançuriya təpələrində" adlanırdı. "Urqa" adını İtaliya tərəfi təklif etmişdi. "Urqa - məhəbbət ərazisi" filminin dünya premyerası 25 sentyabr 1991-ci ildə Parisdə baş tutub.

"Urqa: Məhəbbət ərazisi" filmi Rusiyadan "Oskar" mükafatına ilk namizədlərdən biri olmuşdur. Film Venesiya Film Festivalının "Qızıl Şir", "Nika" və Avropa Kino Akademiyasının mükafatlarını alıb. Film Rusiyanın Dövlət Mükafatına da layiq görülüb.

ƏDƏBİYYAT

1.Kinopoisk.ru saytı
2. "Urqa məhəbbət ərazisi" filmi

URQA-MƏHƏBBƏT ƏRAZİSİ

Məmmədov Səbuhi

XÜLASƏ

Məqalə məhşur kinorejissor, kinodramaturq Rüstəm İbrahimbəyovun ssenarisi əsasında çəkilmiş "Urqa - məhəbbət ərazisi" filmindən bəhs edir. Filmin ərsəyə gəlməsi , Rüstəm İbrahimbəyovla Nikita Mixalkovun müştərək fəaliyyəti , filmin məzmunu , film haqqında maraqlı faktlar məqalədə yer almışdır. Bundan əlavə filmin mövzusuna yaradıcı heyətin müasir yanaşmasının nə dərəcədə uğurlu olması da analiz edilir.

URGA - THE TERRITORY OF LOVE

Mammadov Sabuhi

SUMMARY

The article about the film “Urga love territory”, which was written by the famous dramaturg and film director Rustam Ibrahimbakov. The creation of the film, Rustam İbrahimbeyov and Nikita Mikhalkovs joint activity , the content of the film, and other intersting facts about the film are icluded in this article. İn addition the article analyzes the creative teams approach to the films theme.

УРГА - ТЕРРИТОРИЯ ЛЮБВИ

Мамедов Сабухи

АННОТАЦИЯ

Аналитическая статья посвящена фильму "Урга - территория любви", сценарий которую написал известный драматург и кинорежиссер Рустам Ибрагимбеков. Создание фильма, совместная деятельность Рустама Ибрагимбекова и Никиты Михалкова. Идея создании фильма, оригинальный сюжет и повествование и другие интересные факты о фильме отражены в этой статье. Кроме того, в статье анализируется подход творческих команд к теме фильмов.

MÜNDƏRİCAT

FƏLSƏFƏ

Aldostov Güloğlan. Birinci elmi inqilab və klassik təbiətşunaslığın yaranması 3
Əliyeva Fidan. Rasionallıq və qeyri-rasionallıq 6
Suvarova Səmra. Ziya Gökalpın din anlayışı 11

SOSİOLOGİYA

Məmmədov Abdulla. Keyfiyyət tədqiqatlarinda müsahibə metodu 16
Heydərli Heydər. Multikulturalizmin yüksəlişi və tənəzzülü 22
Şirinli Xədicə. "Asudə vaxtini kitab oxuyaraq dəyərləndirən gənclərin üstünlük verdiyi kateqoriyalar" tədqiqat mövzusunda pilot araşdırma.. 27
Hüseynzadə Aysun. Gender bərabərliyi və sahibkarlıq 32
Qurbanova Fidan. Qələbəyə aparan yolda Azərbaycanın genişmiqyaslı Qarabağ siyasəti 38

SOSİAL İŞ

Salmanova Səlmi. Evsiz və baxımsız uşaq və yeniyetmələrlə sosial işdə ABŞ təcrübəsi 42
İsgəndərli Aytac. Sosial təhlükəsizliyin konseptual və praktik əsasları 48
Rəhimli Nigar. Ahıllıq və onun sosial-psixoloji problemləri 54
Bəndalıyev Bəndalı. "Əlillik" anlayışına nəzəri yanaşmalar.. 60
Alışanlı Cəmilə. Dünyada və Azərbaycanda QİÇS 65
Kərimova Gülcənnət. Məişət zorakılığı probleminin həllində sosial işçinin rolu 69
Qasımova Zeynəb. Narkotik maddə asılılğının qarşısını almaq üçün model və proqramların beynəlxalq təcrübəsi 75
Qəhrəmanova Əsli. Pandemiyanın ailəyə təsiri.. 83

PSİXOLOGİYA

Məmmədova Nahidə. Yeniyetmələrin peşə seçimini təyin etməsinə psixoloji və pedaqoji dəstək metodlarinin və diaqnostikasinin təhlili 88
Gözəlova Səma. Xərçəng xəstələrinin psixoloji xüsusiyyətlərinin xəstəliyin növündən və inkişaf mərhələsindən asılı olaraq dəyişməsi.. 93
Məhili Əli. "Çətin" yeniyetmələrin psixoloji və pedaqoji xüsusiyyətləri 99
Байрамова Нармина. Влияние статусного положения младших школьников в группе сверстников на формирование их самооценки 104
Babaşzadə Könül. Yeniyetmələrdə davranış pozuntusu.. 107
Эюбова Мехрибан, Гусейнзаде Шовкет. Роль личности педагога в учебной деятельности учащихся.. 112
Пашаева Сафура. Методы психокоррекции осужденных 115
Эюбова Мехрибан, Агабалаева Гамида. Влияние внутрисемейных отношений на формирование личности дошкольника 121
Əhmədova Eminə. Məktəbdə pozitiv mühitin yaradılması və inkişafında rəhbərlərin rolu 124
Aydoğan Orhan Oğulcan. Obsessiv kompulsiv pozuntunun genetikası....................... 128

Rəsulova Aysun. Deviant davranışlı yeniyetmələrin məktəb mühitində ünsiyyət və münasibətlərinin psixoloji təhlili 135

POLİTOLOGİYA, İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏ

Həsənova Pəri, Quliyeva Nurlana. Investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsinin müasir metodoloji alətləri 140
Mürsəlzadə Mürsəl. Kiberhücumların aşkarlanması üsullarının öyrənilməsi 145
Ələkbərov Tural. Demoqrafik siyasət siyasi təhlilin başlıca tədqiqat obyekti kimi 149
Şərifova Aytən. Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyətində valyuta nəzarətinin inkişaf perspektivləri 156
Əliyev Əli. Türkiyənin xarici siyasətinin formalaşmasında atatürkçülük ideologiyasının rolu 162
Quliyeva Dilarə. Kiber riskləri minimuma endirmək və bu vasitələrin təkmilləşdirilməsi 168
Aslanov Habil, Rüstəmova Ülviyyə. Xarici iqtisadi əlaqələrdə gömrük tənzimlənməsi 172
Ziyalı Leyla. Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizlik strategiyasi 177
Həsənova Pəri, Mirzəyev Məhəmməd. Xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi üzrə dünya təcrübəsi 181
Zeynallı Ayan. Gender məsələsinə elmi-nəzəri yanaşmalar 187
Şükürov Ataxan. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyi və iqtisadi mənafeyinin qorunmasında gömrük-tarif siyasətinin rolu 193
Ələddinov Zahir. Siyasi modernləşmənin formaları və inkişafı 198

FİLOLOGİYA VƏ İNCƏSƏNƏT

Məmmədov Məcnun. Qəhrəmanın və onun konfliktlərinin ssenaridə rolu 202
Tamurazov Emil. "Ivanın uşaqlığı" filmində mövzu problematikası 205
Məlikov Elmar. Azərbaycanda müstəqillik dövr teatr rejissorluğu 208
Məmmədov Səbuhi. Urqa-məhəbbət ərazisi 213

SOSİAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 32

(II hissə)

Təsisçi: fəlsəfə elmləri doktoru, prof. **Qızılgül Yasin qızı Abbasova**
Kompüter dizaynı – **Vüsalə Kərəm qızı Musayeva**

Nəşriyyat direktoru: Elnarə Abbasova
Texniki redaktor: Asim Səfərov
Dizayner: İradə Əhmədova
Operator: Həmidə Bağırova

Yığılmağa verilmişdir: 05.04.2023
Çapa imzalanmışdır: 28.04.2023
Format: 60 ×84 1/8
Şərti çap vərəqi – 27,25
Sifariş № 78
Tiraj – 100 nüsxə
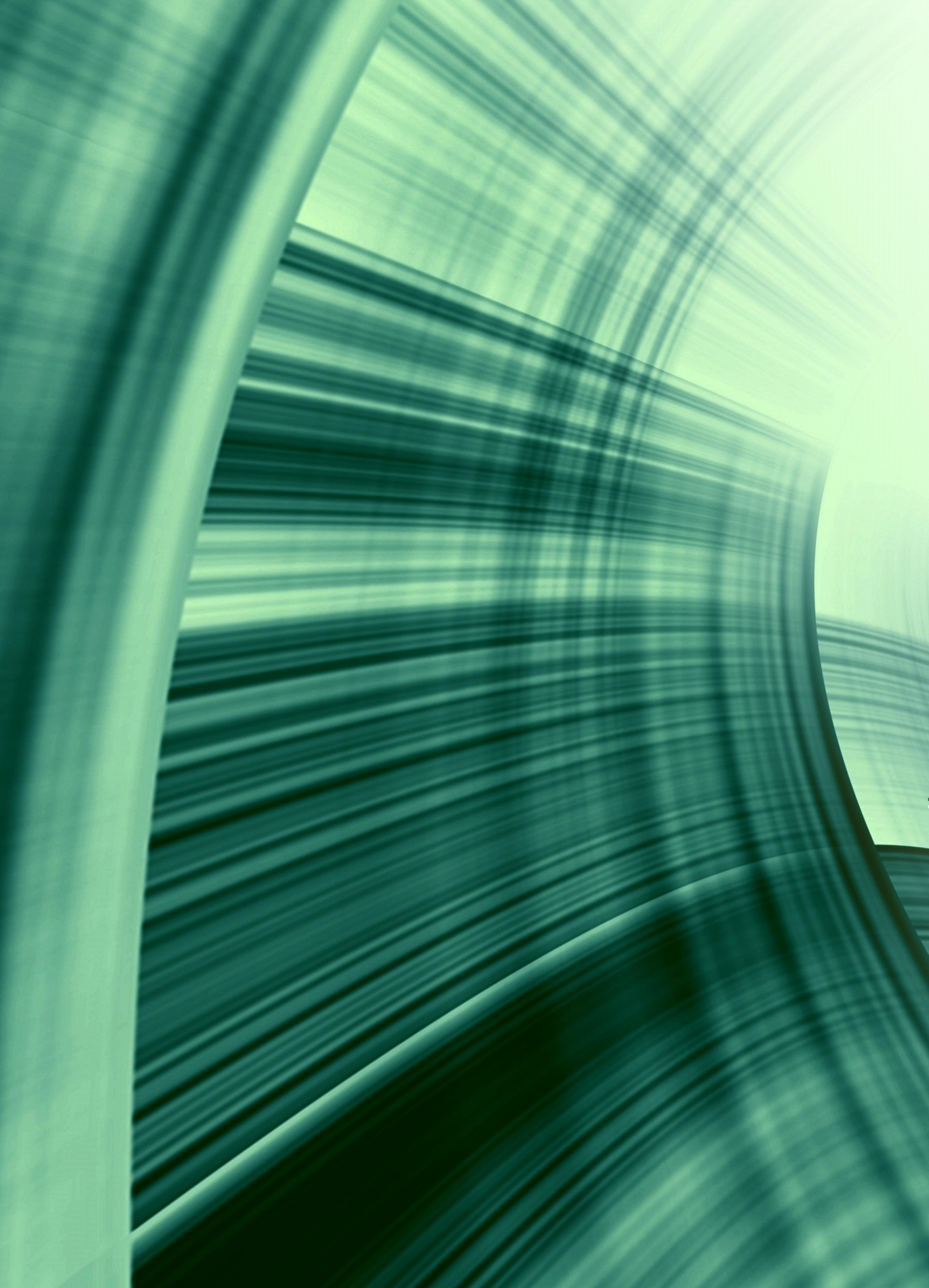
"Füyuzat" nəşriyyatında çap edilmişdir.
Ünvan: Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 26
Tel.: 055 850 98 69